

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2013

917730 ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

7285490

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ

ՀԲԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

95

Sp. 11/12/13

95

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2013

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22)

Գ 316

Երաշխավորվել է հրատարակության ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Ռուբեն Սահակյան

Ռուբեն Գասպարյան

Գ 316 Հոդվածների և հրապարակումների ժողովածու/ Գասպարյան Ռուբեն - Եր.:
Պատմության ինստիտուտ, 2013. – 344 էջ:

Ներկայացվող ժողովածուն ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պ.գ.թ. Ռուբեն Հենրիկի Գասպարյանի (1962–2013 թթ.)՝ Կիլիկիայի հայության պատմության վերաբերող գիտական հոդվածների ընտրանին է, որոնք տպագրվել են պատմաբանի գիտական գործունեության տարբեր տարիների ընթացքում: Հոդվածները և նյութերը գրվել են Հայաստանի և Ռուսաստանի արխիվային վավերագրերի, հայ և օտար աղբյուրների, պատմագիտական գրականության հիման վրա, որոնցում լուսաբանվում է կիլիկիահայության XIX վերջի և XX դարի սկզբի ողբերգական պատմությունը: Ուսումնասիրվել են Աբդուլ Համիդ II-ի, երիտթուրքական կառավարության ու նրանց քաղաքական գործելակերպի ժառանգորդ Մ. Քեմալի հայաջինջ քաղաքականությունը: Ներկայացված են Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքը, ազգային կուսակցությունների գործունեությունը, 1909 թ. կոտորածները, 1915–1916 թթ. Մեծ եղեռնը, 1918–1921 թթ. իրադարձությունները:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել կիլիկիահայության մղած ինքնապաշտպանական մարտերին, հերոսական մաքառումներին:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 941(479.25)

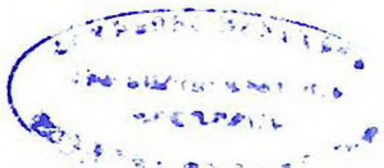
ԳՄԴ 63.3 (22)

ISBN 978-99941-73-81-5

© Պատմության ինստիտուտ, 2013

[Handwritten signature]

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ ՀԻՇՆԱԿԻՆ

Կյանքի 51-րդ տարում, ուժերի ամենածաղկուն շրջանում, տևական ու ծանր հիվանդությունից հետո իր մահկանացուն կնքեց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, առաջին դասի խորհրդական Ռուբեն Հենրիկի Գասպարյանը: Ծնվել է մտավորականի ընտանիքում: Արմատները գալիս են Լոռուց ու Վանից:

1979 թ. Ռ. Գասպարյանն ավարտելով Երևանի Ե. Զարենցի անվան թիվ 67 միջնակարգ դպրոցը՝ ընդունվում է Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-աշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության և մանկավարժության բաժինը, որն ավարտում է գերազանցությամբ 1984 թ.՝ ստանալով պատմության և հասարակագիտության ուսուցչի, դաստիարակչական աշխատանքների մեթոդիստի որակավորում: Նշեմք, որ ուսումնառության տարիները նա զուգակցել է մանկավարժական գործունեությամբ՝ Ծաղկաձորի ամառային պիոներական եամբարներում:

1934 թ. մինչև 1989 թ. աշխատել է Արովյանի շրջանի (այժմ Կոտայքի մարզ) Ակունք գյուղի միջնակարգ դպրոցում որպես պատմության ուսուցիչ: Նույն թվականին ընդունվել է Հայաստանի ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան (հեռակա): Որպես թեկնածուական թեզ հաստատվել է «Կիլիկիայի հայության սոցիալ-ֆաղափական կյանքը 1900–1921 թթ.» թեման: Ատենախոսության գիտական ղեկավարն էր պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկազ Պողոսյանը:

1939 թ. մինչև 1996 թ. դասավանդել է Երևանի թիվ 57 միջնակարգ դպրոցում որպես պատմության և հասարակագիտության ուսուցիչ: Այդ ընթացքում գիտական հետազոտություններ է կատարել ոչ միայն Հայաստանի, այլև Ռուսաստանի՝ Մոսկվայի արխիվներում: Բացի անգլերենից իմենուրույն ուսումնասիրելով՝ տիրապետել է ֆրանսերենին: Վերջինս կարևոր էր, քանի որ Կիլիկիայի հայության պատմությունը լուսաբանող աղբյուրների ու գրականության զգալի մասը ֆրանսերենն էր:

1936 թ. հանդես է գալիս «Աղանայի կոտորածները» զեկուցումով Հայաստանի ԳԱ-ի պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների XX գիտական նստաշրջանում: Ռ. Գասպարյանը ներկաներին

գարմացրեց իր հետագոտական կարողություններով ու հմտություններով՝ շրջանառության մեջ դնելով նորահայտ աղբյուրներ: Իր գեկուցումը նա հետագայում՝ տպագրեց «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսում¹: Հոդվածում, ի տարբերություն մի շարք պատմաբանների, երիտասարդ հետազոտողը, ֆնեելով բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր, հայ և օտար ականատեսների վկայությունները, առկա պատմագիտական գրականությունը և մամուլը, եզրակացրեց. «Ադանայի կոտորածները կազմակերպվել ու ղեկավարվել են երիտթուրքերի կողմից՝ մասնակցությամբ հին վարչակարգի պաշտոնյաների: Հայաջինջ ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները համընկնում են համիդյան ռեժիմի պաշտոնյաների նպատակների հետ»²:

1988–91 թթ. բուռն տարիներ էին: 1988 թ. փետրվարին սկսվում է Արցախյան ազատագրական շարժումը: Կրկին հայությունն ապրեց ազգային զարթոնք: Ինչպես հայության ճնշող մեծամասնությունը, Ռ. Գասպարյանը ևս չմնաց դիտորդի դերում, մասնակցեց ցույցերին ու հանրահավաքներին, Արցախի համար զանազան իրերի, գրականության և այլ պարագաների հայթայթմանը: Ռ. Գասպարյանը վաղուց ավարտել էր թեկնածուական ատենախոսությունը, սակայն, ինչպես նշեցինք, Արցախյան ազատամարտը հարկադրեց մի կողմ դնել գիտական գործերի վրա սխտեմատիկ աշխատելը ու հարյուր հազարավոր հայերի նման մասնակցել Արցախյան շարժմանը:

1991 թ. Ռ. Գասպարյանը պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն «Կիլիկիայի հայության սոցիալ-ֆաղափական կյանքը 1900–1921 թթ.» թեմայով և նրան շնորհվում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

Նույն թվականին աշխատանքի է ընդունվում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժին որպես գիտաշխատող, 1991 թ. մինչև 1997 թ. վարում է նույն հաստատության երիտասարդ գիտաշխատողների խորհուրդը, իսկ 1995 թ. մինչև 1999 թ.՝ նույն հաստատության գիտական ֆարտուղարի պաշտոնը:

¹ Գասպարյան Ռ. Հ., Ադանայի 1909 թ. կոտորածները, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1990, N 4, էջ 24–35:

² Նույն տեղում, էջ 35:

1999 թ. մինչև 2009 թ. վարում է ՀՀ Կրթության և գիտության նախարարության Բարձրագույն կրթության, ապա նախարարության աշխատակազմի բարձրագույն մասնագիտական կրթության, նախարարության աշխատակազմի բարձրագույն և հետբուհական կրթության վարչության պետի պաշտոնը: Համատեղության կարգով դասավանդել է երևանի պետական համալսարանի մագիստրատուրայում:

2009 թ. կրկին աշխատանքի է անցնում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնում, իսկ 2010 թ. հուլիսի 1-ից մինչև 2011 թ. հունիս դեկավարել է ինստիտուտի Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմության բաժինը: Նույն ամսից տեղափոխվում է Նոր պատմության բաժին, որտեղ աշխատում է մինչև իր վախճանվելը: Ավարտին էին մոտենում գիտնականի դոկտորական ատենախոսության վրա կատարած աշխատանքները, սակայն ծանր հիվանդությունը թույլ չտվեց Ռ. Գասպարյանին ավարտին հասցնել ուսումնասիրությունը: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը նախատեսում է 2015 թ. համապատասխան աշխատանքներ կատարելուց հետո հրատարակել հետազոտությունը:

1991 թ. Հայաստանի անկախությունը վերականգնելուց հետո անհրաժեշտ էր միջնակարգ դպրոցն ապահովել նոր դասագրքերով, որտեղ նշմարտացի կարտացոլվեր Հայոց պատմությունը: Խորհրդային տարիներին Հայաստանի դպրոցներում «Հայ ժողովրդի պատմություն» առարկան անցնում էին խիստ սահմանափակ ծավալով ու համապատասխան գաղափարական պարտադրանքներով: Հարկավ, խորհրդային շրջանում դասագրքերի հեղինակները հարկադրված էին ընդունել այն ժամանակ իշխող կոմունիստական կուսակցության գաղափարական պարտադրանքները:

Հասարակությունը կարոտ էր Հայոց պատմության նշմարտացի լուսաբանման: Սյո էր պատնառը, որ մամուլն իր էջերը տրամադրում էր պատմաբանների, գրականագետների, հասարակական գործիչների, որոնք իրենց հոգվածներով ժողովրդին ներկայացնում էին հայրենի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանները: Հատկապես մեծ էր հետաքրքրությունը ազգային կուսակցությունների, ազատագրական շարժման, ցեղասպանության տարիներին հայ բնակչության դիմադրության օրինակների հանդեպ: Անհրաժեշտ էր հասարակությանը ոգևորել հայության հերոսական պատմության տարբեր դրվագներով: Զպետ է մոռանալ, որ 1989–1991 թթ. Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերը պաշտպանող և Արցախում մարտնչող ազատամարտիկը պետք է էլ ավելի փառատեղյակ

լինե՞ր իր պատմությամբ, գիտակցե՞ր, թե ինչի համար է մարտնչում: Զանգվածային լրատվական միջոցները՝ ուղիղն, մամուլն ու հեռուստատեսությունն արագ արձագանքեցին ու սկսեցին հրատարակել սարաբնույթ հոդվածներ ու եթեր սփռել հեռուստա-ռադիո հաղորդումներ: Քանի որ դեռևս հրապարակի վրա չկար միջնակարգ դպրոցի «Հայոց պատմությամբ» նոր դասագիրք, ուսուցիչներն իրենց դասավանդումների ընթացքում՝ լայնորեն օգտագործում էին այդ հրապարակումները: Նման հեղինակներից էր Ռուբեն Գասպարյանը: Պատահական չէ, որ նա իր հոդվածը հրապարակում է հանրապետության Լուսավորության նախարարության «Մայրենի» ամսագրում, որը նվիրված էր 1915 թ. Մուսա լեռան վրա հայության 40-օրյա մահառմանը³:

1992 թ., երբ հայ-ադրբեջանական սահմանում ու Լեռնային Ղարաբաղում տեղի էին ունենում կատաղի մարտեր, «Ազատամարտ» պարբերականի ապրիլյան համարում տպագրվում է պատմաբանի «Ինֆնապաշտպանական մարտերը Կիլիկիայում» հոդվածը⁴:

Ռ. Գասպարյանը մամուլում շարունակեց ազատագրական բեմաների վերաբերյալ իր հրապարակումները, որոնք գիտահամալսարանից բնույթ ունեին ու նպատակամղված էին ոչ միայն Հայաստանի, այլև սփյուռքի հայությանը ծանոթացնել մեր պատմության կարևորագույն դրվագներից մեկի՝ Կիլիկիայի հայության մահառմանը:

1992 թ. հոկտեմբերի 20-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում հրավիրվում է գիտական խորհրդի ընդլայնված նստաշրջան՝ նվիրված Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության 130-ամյակին: Նստաշրջանին մասնակցում էին նաև «Զեյթուն» հայրենակցական կրթամշակութային միության անդամները: Ի թիվս այլոց զեկուցումով հանդես եկավ Ռ. Գասպարյանը՝ ներկայացնելով Կիլիկիայի 1919-1921 թթ. իրադարձությունները: Անդրադառնալով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ու հետո Կիլիկիային վերաբերող պայմանագրերին, Ռ. Գասպարյանը վերլուծեց Անտանտի երկրների, առավելապես Ֆրանսիայի երկդիմի ֆաղափականությունը Կիլիկիայի, մասնավորապես կիլիկահայության ապագայի հարցում: Նա կրկին փաստեց երիտթուրքերի ու ֆեմալականների ֆաղափական գործելակերպի ժառանգական կապը: Պատմաբանը վերլուծելով հետագա

³ Տե՛ս Մուսա լեռ. հերոսական օրեր, «Մայրենի», Երևան, 1991, N 4-5, էջ 121-123:

⁴ Տե՛ս Ինքնապաշտպանական մարտերը Կիլիկիայում, «Ազատամարտ» (Բացառիկ), 1992, 24 ապրիլի, էջ 6-9:

գործողությունները, նշեց, որ ողջ մնացած գեյթունցիներն «իրենց փրկությամբ պարտական էին հիրավի հերոսական ինֆնապաշտպանական մարտերին»⁵։ Այս միտքը կարմիր գծի մամն մշտապես տեղ էր գտնում նրա բոլոր ուսումնասիրություններում, հեռուստա-ռադիո ելույթներում, մամուլին տված հարցազրույցներում, գիտական նստաշրջաններում։

1995 թ. տպագրվում է *Судебный процесс Талаат-паши. Стенографический отчёт. Под редакцией проф. С. С. Степаняна. Перевод с немецкого З. Г. Назикяна. Издательство "Феникс", М., 1992, 269 с.* գիրքը։ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագիր ՀՀ ԳԱՍ. ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի առաջարկությամբ աշխատության ուսերեն օրինակը գրախոսում են պ.գ. թեկնածուներ Ռուբեն Գասպարյանը և Ռ. Սահակյանը։ Վերլուծելով աշխատությունը, գրախոսները ընդգծում են այն լուրջ փաստարկեր, որ վրիժառու Սողոմոն Թեհլեբյանը արդարացվել է գերմանական դատարանում. դա 1919 թ. Կ. Պոլսի Ռազմական ատյանի վճիռն է, որով հեռակա կարգով մահվան էին դատապարտվել երիտթուրք մի շարք պարագլուխներ, այդ թվում Թալեբաթ փաշան⁶։ Բարձր գնահատելով ուսերեն առաջաքանի հեղինակ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ս. Ս. Ստեփանյանի կատարած աշխատանքը, միաժամանակ հարգարժան գիտնականի ուշադրությունն են հրավիրում առաջաքանում տեղ գտած մի շարք թերությունների և աննշտությունների վրա⁷։

1992–1993 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացության մեջ։ Շարունակվում էր պատերազմը Ղարաբաղում։ Նորանկախ Հայաստանի կառավարությունն ուղիներ էր որոնում հանրապետության վիճակը քարելավելու, որը հանդիպում էր կլանային խմբավորումների դիմադրությանը։ Վերջիններս սկսել էին հանրապետության տնտեսության համար պայմար ու քնակչության մի մասի մոտ առաջացել էին հոռետեսական տրամադրություններ։ Հենց 1993 թ. «Ազատամարտի» «Միտք» հավելվածում Ռ. Գասպարյանը տպագրում է «Կիլիկիո ինֆնավարության հոչակումը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին» հոդվածը, ասես կոչ անելով հայրենակիցներին պա-

⁵ Ռ. Հ. Գասպարյան, Ռ. Օ. Սահակյան, Նստաշրջան նվիրված Ձեյթունի 1862 թ. Ապստամբության 130-ամյակին, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1993, N 1, էջ 164–165։

⁶ Տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1995, N 1, էջ 236–238։

⁷ Նույն տեղում, էջ 238։

տմական օրինակի վրա գիտակցել, թե ինչ է նշանակում ինֆնավարության կորուստը ու ինչ ահավոր հետևանքներ այն կարող է ունենալ⁸:

Նույն թվականին գիտնականը հրատարակում է հոդված մվիրված 1915–1916 թթ. Կիլիկիայում երիտթուրքների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված կոտորածներին⁹: Ռ. Գասպարյանը վերլուծում է հայերի ցեղասպանության պատճառները ու Կիլիկիայի հայության օրինակով ցույց է տալիս կոտորածների ու տեղահանության ընթացքն ու հետևանքները: Նա առանձնացնում է այն փաստը, որ օսմանյան իշխանությունները հայերի զանգվածային բռնագաղթը սկսում են Կիլիկիայից, որին հաջորդում է Արևմտյան Հայաստանը: Ռ. Գասպարյանը բացահայտում է երիտթուրքների այդ ֆայլը. նրանք երկյուղում էին Ջեթունից, որի ազատաբաղձ ու մարտնչող հայ բնակչությունը անպայման կդիմադրեր, ինչը կստիպեր օսմանյան կառավարությանը կանոնավոր բանակի զորամասեր ուղղել հայերի դեմ¹⁰: Ջանազան հնարքներ կիրառելով թուրքերին հաջողվում է իրականացնել Ջեթունի պարպումը: Ռ. Գասպարյանը նկարագրելով դաժանությունները, ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է մի խումբ զեյթունցիների կողմից իրականացված դիմադրությանը, որը գլխավորել է եղիա Նորաշխարհյանը (Ենիտունյան)¹¹:

1993 թ. ՀՀ լուսավորության նախարարությունը որոշում է ընդունում մինչև. նոր դասագրքերի լույս ընծայումը հրատարակել նյութերի ժողովածու միջնակարգ դպրոցների IX դասարանի աշակերտների համար: Այն նպատակ ուներ նորոգել՝ նշմարտացիորեն լուսաբանել 1900–1939 թթ. մեր ժողովրդի պատմության խիստ բարդ ժամանակաշրջանի մի շարք հանգուցային հարցեր և դրանով իսկ նպաստել IX դասարանի աշակերտների և պատմության ուսուցիչների գիտելիքների հարստացմանը և նոր դասագրքի ստեղծմանը: Պատահական չէին ընտրված նաև թվականները: Բանն այն է, որ հատկապես 1917–1920 ու 1921–1940 թթ. պատմությունը լուսաբանող պատմագիտական աշխատություններում ըստ ամենայնի չեն գնահատվել Հայաստանում խորհրդային կարգերի և կոմունի-

⁸ Տե՛ս Կիլիկիո ինքնավարության հռչակումը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին, «Միտք», Երևան, 1993, N 4, էջ 11–13:

⁹ Հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915–1916 թթ., ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1993, N 1, էջ 41–52:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 42–43:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 45–46:

ստական կուսակցության արողչափության հաստատման, գյուղատնտեսության հարկադրական կոլեկտիվացման, արդյունաբերության չարդարացված արագացրած զարգացումը, անհատի պաշտամունքը, զանգվածային բռնությունների ծավալումը: Միաժամանակ ժողովածուի հեղինակները չեն անտեսում այն դրականը, որ եղել է նախորդ տարիներին հրատարակված աշխատություններում:

ԳԱ. պատմության ինստիտուտի մի խումբ աշխատակիցներ ՀՀ ԳԱ թղթակից անդամ, հետագայում ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի գլխավորությամբ միջնակարգ հանրակրթական դպրոցի համար նախապատրաստում են նյութերի ժողովածու¹²: Ռ. Գասպարյանը շարադրում է «Արևմտյան Հայաստանը XX դարի սկզբին» գլուխը: Նա ներկայացնում է երկրի տնտեսությունը, ազգային-ազատագրական շարժումները 1900–1908 թթ., Հայկական հարցը 1912–1914 թթ. և այլն¹³:

Ձեռնարկը տպագրության հանձնելուց հետո առաջարկվում է ՀՀ ԳԱԱ. պատմության ինստիտուտին շտապ աշխատանքներ սկսել միջնակարգ դպրոցի V–VIII դասարանների համար նախապատրաստել նոր դասագրքեր: ՀՀ ԳԱԱ. ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ ստեղծվում է հեղինակային կոլեկտիվ, որտեղ ընդգրկվում են հանրապետության լավագույն ուժերը: Ռուբեն Գասպարյանին ու Ռ. Սահակյանին հանձնարարվում է կազմել դասագրքերի մեթոդական ապարատը՝ հարցերն ու առաջադրանքները և գլուխների ամփոփումները¹⁴: Վերջինս նորույթ էր ու դրական ընդունվեց մանկավարժների և աշակերտների կողմից: 2013 թ. վերահրատարակված VIII դասարանի համար նախատեսված դասագրքում Ռ. Գասպարյանը հեղինակել է թեմա IX-ը՝ «Արևմտահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1890–ական թվականներին»:

2003 թ. Ռ. Գասպարյանը մասնակցում է «Հայ եկեղեցու պատմություն» (8-րդ դասարանի համար) դասագրքի ստեղծմանը՝ խմբագրությամբ Պ. Հովհաննիսյանի և Արթուր Բախսկոյանի Մկրտչյանի, շարադրելով 8-ից 15-րդ պարագրաֆները (էջ 35–63):

¹² Հայոց պատմություն: 1900–1939 թթ.: Նյութեր 9-րդ դասարանի համար, Երևան, Լույս, 1993, 272 էջ:

¹³ Նույն տեղում, էջ 36–73:

¹⁴ Տե՛ս Հայոց պատմություն, Դասագիրք 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ ու 8-րդ դասարանների համար: Վլ. Բարխուդարյանի խմբագրությամբ: 1993 թ. առաջին հրատարակությունից հետո դասագրքերը վերահրատարակվել են 1995, 1997, 2000, 2003, 2005 և 2013 թվականներին:

ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը հիմնում է «Հայկական քա-
նակ» ամսագիրը, որն ուներ ռազմական պատմությանը նվիրված քա-
ժին: Անհրաժեշտ էր հայ սպաներին ու զինվորներին, ինչպես նաև ար-
տասահմանի մասնագետներին՝ ռազմական պատմաբաններին ու զի-
նծառայողներին ներկայացնել ոչ միայն բանակաշինության հետ կապված
խնդիրները և լուծման եղանակները, այլև հայոց ռազմարվեստի, հայ
ռազմական գործիչների կյանքն ու գործունեությունը, հայդուկային շար-
ժումները՝ նրա նվիրյալներին, հայդուկային պայքարի մարտավարությու-
նը և այլ խնդիրներ: Ուստի Հայաստանի պատմաբաններին առաջար-
կվում է գիտական ուսումնասիրություններ ներկայացնել, որտեղ կլու-
սաքանվեն հայոց ռազմարվեստի և ազգային-ազատագրական պայքարի
պատմության տարբեր փուլերը: Ռ. Գասպարյանը ամսագրի խմբագրու-
թյանն է ներկայացնում հայ զինվորականությանը սակավ հայտնի Առա-
ջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆրանսիական զորքի
կազմում գործած Հայկական կամ Արևելյան լեգեոնի ստեղծման պա-
տմությունը և նրա մղած մարտական գործողությունները լուսաբանող
ծավալուն ու փաստառատ հոդվածը, որը գրվել է ոչ միայն հայկական,
այլև ֆրանսիական աղբյուրների ու պատմագիտական գրականության
հիման վրա¹⁵:

Պատմաբանը նշում է, որ անդամագրվելով լեգեոնին հայերը հույս
ունեին, որ ֆրանսիական իշխանությունները, հավատարիմ իրենց խո-
ստմանը, Կիլիկիային կտան անկախություն կամ ինքնավարություն: Առա-
ջիններից լեգեոնին անդամագրվում են «Մուսա լեռան ահեղ մարտերում
ռազմական փորձ և իմացություն ձեռք բերած հայ կամավորները»¹⁶:

Ռ. Գասպարյանը ցավով նշում է, որ «Ժամանակի մի շարք անհեռա-
տես ֆաղափական գործիչներ ընկալեցին որպես Ֆրանսիայի հովանավո-
րությամբ Կիլիկիայի ազատագրության և անկախության սկիզբ»՝ չնկա-
տելով կամ չնկատելու տալով մեծ տերությունների ֆաղափականության
երկդիմությունը¹⁷: Թվում էր թե պատմաբանը պետք է կանգ առներ
գլխավորապես մարտական գործողությունների ընթացքում հայ լեգեո-
նականների ֆառագործություններին ու հերոսություններին, սակայն, զի-

¹⁵ Տե՛ս Ռ. Գասպարյան, Հայկական լեգեոնը (1916–1920 թթ.), Հայկական բանակ, 1996, N 1, էջ 3–15:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

տնականը նպատակ ուներ ցույց տալ, որ հայոց զինուժը շատ և շատ նակատամարտերում ու առանձին մարտերում կարողացել է հաղթանակել, սակայն ժամանակի հզոր տերությունների խարդավանքների պատճառով մարտական հաղթանակը վերածվել է այսպես կոչված «բարոյական հաղթանակի»: 1995 թ. արդեն հնչում էին որոշ ֆաղափական շրջանակների հայտարարությունները Արցախի ազատագրված տարածքները վերադարձնելու կոչով: Սա այն նախագուշացումն էր հայ գորականներին, որ երբեք չպետք է խաբվել սին խոստումներով ու ամուր պահել հայ մարտիկի արյան գնով ազատագրված հողը:

Ռ. Գասպարյանը ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է մանրուք վացող մի փաստի վրա. «Ի տարբերություն ֆրանսիացի զինվորի, գորացրվելուց կամ վիրավորվելուց հետո լեգեոնականը փոխհատուցում կամ դադարման ոռնիկ չէր ստանալու»¹⁸: Այս փաստից հստակ երևում էր, որ ֆրանսիական իշխանություններն ինչպիսի վերաբերմունք ունեն տարեկրացիների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ:

Պատմաբանը հողվածի վերջաքանում եզրակացնում է, որ լեգեոնը կատարեց իր պատմական առաքելությունը, մեծապես նպաստելով ռազմաճակատի սիրիա-պաղեստինյան ճակատում դաշնակիցների հաղթանակին: Իր «հերոսական պայքարով ի չի դարձրեց կիլիկիահայությանը ամբողջովին բնաջնջելու բնալական ծրագիրը և ապահովեց հայրենակիցների փչ թե շատ անվտանգ արտագաղթը»¹⁹:

1999 թ. հրատարակվում է Ռուբեն Գասպարյանի մեմագրությունը՝ «Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին»²⁰: Պատմաբանը իրավացիորեն նշում է. «Սուլթան Համիդի վարչակարգը վարում էր Կիլիկիան Արևմտյան Հայաստանից տնտեսապես, ֆաղափականապես, գաղափարապես անջատելու ֆաղափանությունը»²¹: Բանն այն է, որ սուլթանն օգտվելով մեծ տերությունների երկդիմի ֆաղափանությունից ֆայլեր է ձեռնարկում իրականացնելու Կիլիկիայի հայության մեկուսացումը, ապա բնակչության ֆիզիկական ոչնչացումը: Օսմանյան իշխանությունները լայնորեն օգտագործում են մահմեդական մոլեռանդությունը հայերի նկատմամբ: Այդ նպատակով տեղերում նշանակվում էին համապատաս-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 15:

²⁰ Գասպարյան Ռ. Հ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, Հայագիտակ, 1999, 58 էջ:

²¹ Նույն տեղում, էջ 5:

սխան բնութագիր ունեցող պաշտոնյաներ, ինչպես օրինակ Հալեպի վալի Անիս փաշան: Ռ. Գասպարյանի համոզմամբ, վերը նշվածները վկայում են, որ «...Արդուլ Համիդի կողմից Կիլիկիայում ու հարակից շրջաններում ծրագրված, դանդաղ ու զգույշ կազմակերպվում էին հայկական նոր կոտորածներ»²²:

Արդուլ Համիդ II-ը ձգտում էր իր հսկողության ներքո պահել Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունները: Ավելին, սուլթանը ձգտում էր հասնել Սսի կաթողիկոսության ինքնավարությանը: Ռ. Գասպարյանը վկայակոչելով Օսմանյան կայսրությունում ուսական դեսպան Ի. Զինովևի գեկուցագիրը, մեկ անգամ ևս հաստատում է վերը նշվածը²³:

Կրոնական ճնշումներին զուգընթաց սաստկանում են ազգային հալածանքները: Ռ. Գասպարյանն ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում է այն փաստի վրա, որ հալածանքները արգելի չեն դառանում ազատագրական շարժումների թուլացմանը: Մասնավորապես Կիլիկիայում այդ աշխատանքներն իրականացնում է Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունը: Պատմաբանը գրում է. «Իր ժամանակի համար և տվյալ իրավիճակում հնչակյանները պատմականորեն առաջադիմական գործունեություն էին ծավալել. նրանք ձգտում էին վառ պահել ազատագրական պայքարի կրակը, կոնկրետ ուղղություն տալ պայքարի ընթացքում ծնվող տարերային շարժումներին ու գաղափարներին»²⁴: Ռ. Գասպարյանը բարձր է գնահատում հնչակյանների գործունեությունը Կիլիկիայում, հատկապես առանձնացնելով նրանց խղացած դերը 1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական կռիվներում: Թվարկելով հնչակյան գործիչներին՝ Աղասի, Ապահ, Մլեհ, Մխո Շահին և ուրիշներ, պատմաբանը փաստում է. «Նրանց ծավալած հայրենամարտի գործունեությունը ցույց տվեց իր պտուղները. 1895-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ նրանք գինեցին ժողովրդին և տեղի գործիչների հետ կազմակերպեցին ու դեկավարեցին Զեյթունի, Ֆուունգի, Չոֆ-Մարզվանի, Այնթափի, Ուրֆայի, Հանդրի հերոսամարտերը»²⁵:

Կիլիկիայում իր գործունեությունն է ծավալում Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը: 1898 թ. ՀՅԴ II Ընդհանուր ժողովը հաշվի առնելով

²² Նույն տեղում, էջ 6:

²³ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

Լեոնային Կիլիկիայի կամ Լեոնավայրի բացառիկ դիրքը, որոշում է այն-տեղ հիմնել ղեկավար կենտրոն: Իսկ 1899 թ. III Ընդհանուր ժողովը որոշում է Կիլիկիան ընդունել «որպես Սասնո համարժեք կեդրոնացման վայր»²⁶, հատկացվում է ֆինանսներ, ապա անդամությամբ Հրաչի (Թիրաֆյան) ու Մարի (Միֆայել Տեր-Մարտիրոսյան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու մարմինը:

1904 թ. Կիլիկիա են անցնում Սիմոն Զավարյանը և Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան): Ռ. Գասպարյանը նշում է. «Սակայն Դաշնակցությանը չի հաջողվում կուսակցական կազմակերպությունների բիչ թե շատ լայն ցանց ստեղծել այստեղ»²⁷:

Հասկանալի է, որ օսմանյան իշխանությունները հիանալի գիտակցում էին Զեյթունի դերը Կիլիկիահայության ազատագրության գործում: Թուրք պաշտոնյաները ենթադրում էին, որ առանձնակի նշումների գործադրումը կարող է հանգեցնել զեյթունցիների մարտական ոգու թուլացմանը, սակայն դա ունենում է հակառակ արդյունք՝ հայությունը շարունակում էր իր պայքարը:

Ս. Զավարյանն ուսումնասիրելով Կիլիկիան գալիս է այն եզրակացության, որ բացի Զեյթունի, Զոֆ-Մարգվանի ու Քեսապի հայությունից, մնացած վայրերի հայությունը պատրաստ չէ պայքար մղելու իր ազատագրության համար: Ռ. Գասպարյանը բերելով հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործչի վերն ասված միտքը, չի նսեմացնում Կիլիկիայի մյուս շրջանների հայության դերը: Պատմաբանը փաստում է, որ Կիլիկիայի վիճակը նման էր Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված իրադրությանը: Նա ներկայացնում էր երկու հատվածներում նման իրավիճակի պատճառները: Ռ. Գասպարյանն ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ օսմանյան կառավարության վարչական քաժանդակների ու ֆաղափականության հետևանքով արևմտահայության տարբեր հատվածների միջև ստեղծվել էր անջրպետ: Բացի այդ, հայ ազգային կուսակցությունների անջատ, երբեմն իրարամերժ գործողությունները նպաստավոր «պայմաններ չէր ստեղծում միասնական պայքարի համար: Այսպես, 1906 թ. մայիսին հնչակյան Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաջյան) հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ կոչ անելով հնչակյան ու դաշնակցական կուսակցություններին միասնական ճակատով պայքարել

²⁶ Գասպարյան Ռ. Հ., Կիլիկիահայությունը, էջ 13-14:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

հարագատ ժողովրդի ազատության համար: Եվ չնայած ազգային ու ֆա-
ղափական բոլոր ուժերն էլ ըմբռնում էին համատեղ պայքարի անհրաժե-
շտությունը, «սակայն նրանց միջև առկա հակամարտությունները խա-
նգարում էին ընդհանուր նակատով հանդես գալուն»²⁸:

Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայում սկսում է աշխուժանալ ֆաղափական
պայքարը: Արդուլ Համիդ II-ի վարչակարգը զգալով դա, նախապատրա-
ստություններ է տեսնում 1905–1906 թթ. երկրամասի հայության կոտորածնե-
րն իրականացնելու համար: Սակայն, շնորհիվ նահանգապետ Բահրի փա-
շայի միջամտության, հնարավոր է լինում կանխել սպառնացող ջարդը:

1909 թ. Կիլիկիայի հայության կոտորածի մասին գրվել են քաղմա-
թիվ ուսումնասիրություններ, հրատարակվել են հայ և օտար ականա-
տեսների, պատմաբանների վկայություններն ու հետազոտությունները:
Եվ թվում էր թե հնարավոր չէ որևէ նոր փաստ կամ այլ քաջ թողմված
իրադարձություն կամ դեպք վկայակոչել: Ի պատիվ Ռ. Գասպարյանի,
հարկ ենք համարում ընդգծել, որ հեղինակը կարողացել է իմի բերել
առկա պատմագիտական գրականությունը և արխիվային փաստերը ու
եզրակացրել, որ կոտորածները կազմակերպել է այսպես կոչված հին՝
աբդուլհամիդյան և նոր՝ երիտթուրքական կառավարությունը²⁹:

Աշխատությունում առանձին գլուխ է նվիրված 1909 թ. Կիլիկիայի
ինքնապաշտպանական մարտերին³⁰: Ռ. Գասպարյանը պարտադիր է հա-
մարում հայերի դիմադրական կռիվների ուսումնասիրությունը, որոնց
պետք է «առանձնահատուկ տեղ և դեր հատկացնել»³¹: Եվ դա պատահա-
կան չէ: Մեր պատմագրությունում երկար տասնամյակներ գերիշխել է
միայն զանգվածային ջարդերի վկայությունները, սակայն քիչ տեղ է հա-
տկացվել ինքնապաշտպանական մարտերին: Վերջին մի քանի տասնա-
մյակների պատմագիտական գրականությունը սկսել է լուսսարանել այդ
հույժ կարևոր հիմնահարցը նույնպես:

Ռ. Գասպարյանը խորությամբ ու հմտությամբ վերլուծում է Ադա-
նայի, Դյորթ-Յուլի, Սսի, Շեյխ-Մուրադի (Շարդեր), Բաղչեի, Հաճընի, Մա-
րաշի և այլ վայրերի հայության գոյամարտերը: Քննարկելով դիմադրա-
կան մարտերը, պատմաբանը եզրակացնում է. «1909 թ. հերոսամարտերը

²⁸ Նույն տեղում, էջ 17:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 55:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 35–42:

³¹ Նույն տեղում, էջ 35:

մեկ անգամ ևս ապացուցեցին, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկության միակ հույսը զինված, կենաց ու մահու պայքարն է»³²:

Ռ. Գասպարյանն առանձին գլուխ է նվիրել «Կիլիկիահայության կրած թվական ու նյութական կորուստների ու ջարդերի կազմակերպիչների հարցի շուրջ» հիմնախնդրի լուսարանմանը³³:

Կիլիկիայի հայության կոտորածներից ամմիջապես հետո օսմանյան իշխանությունները սկսում են կեղծել իրական փաստերն ու իրողությունները՝ զոհին ներկայացնելով որպես հանցագործ: Այդ նպատակի համար լայնորեն օգտագործել են տարբեր խողովակներ՝ ընդհուպ մինչև արտասահմանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունները: Ի դեպ, այս փառակասությունը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Առաջին հերթին օսմանյան իշխանությունները կեղծում են Կիլիկիայում քնակվող հայերի թիվը: Քայլը պարզ է: Սրանից հետևում է, որ զոհերի թիվը չի կարող լինել երեսուն հազար, քանի որ երկրամասում իբր քնակվում են քառասուն հազար հայեր³⁴: Այս թվերը շարունակ փոփոխվում են, սակայն ի վնաս հայերի: Ռ. Գասպարյանի դիպուկ գնահատմամբ. «Փաստերի կեղծման ու խեղաթուրման մոլուցիկ բռնված երիտթուրքերը տալիս էին իրարաւմերժ տեղեկություններ»³⁵:

Պատմաբանը վկայակոչելով 1909 թ. ապրիլի 12-ի Ռեյրութում ուսական հյուպատոս իշխան Գազարինի հեռագիրը դեսպան Ի. Զինովևին, նշում է, որ սպանված հայերի թիվը հասնում է երեսուն հազարի³⁶:

Սակայն, Ռ. Գասպարյանը համադրելով արխիվային վավերագրերը, ականատեսների հուշերը, պատմագիտական ուսումնասիրությունները, որոնց գնահատականներով զոհերի թիվը տատանվում է 25-ից 30 հազարի, գրում է. «Մեր կարծիքով այդ թիվն էլ չի կարելի վերջնական համարել, քանզի բոլոր տվյալներն էլ... միայն մասամբ են ճշտորեն արտացոլում իրականությունը: Օսմանյան կառավարությունն արգելում և միտումնավոր կերպով քարդություններ էր ստեղծում, ուստի անչափ դժվար է մանրակրկիտ հետազոտությունների միջոցով պարզել զոհերի ճիշտ թիվը:

³² Գասպարյան Ռ. Հ., Կիլիկիահայությունը, էջ 42:

³³ Նույն տեղում, էջ 43-57:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 43-44:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

Համաձայն որոշ թերթերում՝ հրապարակված հաղորդագրությունների այդ թիվը կազմում է մոտավորապես 35 հազար»³⁷:

Ռ. Գասպարյանն ֆնցում է Կիլիկիայի հայությանը հասցված վնասը: Այն հաշվարկելու համար օգտագործել է ինչպես հրատարակված, այնպես էլ արխիվային տեղեկությունները: Ըստ ֆրանսիացի պատմաբան Ժորժ Բրեգուի, հաշվումների նյութական վնասը կազմել է 20 միլիոն թուրքական լիրա: Սրա մեջ չեն մտնում 80 հազար հայերը՝ այդ թվում ծնողագուրկ երեխաները, որոնք կորցրել են իրենց ունեցվածքը և հարկադրված էին գրկանքների մեջ ֆարշ տալ իրենց գոյությունը³⁸:

Վկայակոչված փաստերը բերում են այն եզրակացության, որ օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերն ունեցել են ֆաղափական ու տնտեսական դրդապատճառներ:

Ռ. Գասպարյանն առանձնացնում է այն կարևոր հիմնահարցը, թե ովքեր էին կազմակերպել Ադանայի ջարդերը՝ «հին», թե՞ «նոր», իշխանությունները: Պատմաբանը ֆնցում է Ժամանակի և հետագա ուսումնասիրությունները: Վկայակոչելով թուրք պատմաբան Մուրադ Բեյին, Հենրի Գիքքոնսին, անգլիացի պատմաբան Ֆ. Դաֆթին և այլոց, եզրակացնում է, որ կոտորածները մախաձեռնվել էր դեռևս 1906–1907 թթ. Արդուլ Համիդ II-ի վարչակարգի և նրիտթուրքների կողմից³⁹: Ռ. Գասպարյանը գրում է. «Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպվեցին ինչպես նրիտթուրքների, այնպես էլ հին վարչակարգի պաշտոնյաների կողմից: Հայաջինջ ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները համապատասխանում էին համիդյան ռեժիմի պաշտոնյաների նպատակների հետ»⁴⁰:

2005 թ. համայն հայությունը նշում էր Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակը: Կառավարությունը կազմակերպել էր հանձնաժողով, որն այլ միջոցառումների հետ միասին մախատեսել էր հրատարակել հայոց ողբերգության պատմությանը նվիրված աշխատություններ: Այդ թվականին հրատարակվեց Ռուբեն Գասպարյանի նոր աշխատությունը⁴¹: Աշխատու-

³⁷ Նույն տեղում, էջ 45:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 46:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 53–56:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴¹ Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2005, 246 էջ:

թյան խմբագիրն է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Մելիքյանը:

Աշխատությունը բաղկացած է առաջաբանից, չորս գլխից, վերջաբանից՝ ռուսերեն և հայերեն, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Օսմանյան Թուրքիան XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բարդ կացության մեջ: Օրեցօր ուժգնանում էր հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Կայսրությունը խոր նզնաժամ էր ապրում: Դրանից օգտվում էին եվրոպական տերությունները և Ռուսաստանը, որոնք ցանկանում էին ավելացնել իրենց տիրույթները և ազդեցությունն ի հաշիվ Օսմանյան կայսրության: Աստիճանաբար մահացող կայսրության ղեկավարները ճիգեր են գործադրում տերությունը փայլունից ու մասնատումից փրկելու համար: Եվ առաջին հարվածը հասցվում է Արևմտյան Հայաստանին ու Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջանների հայությանը:

Աշխատության նախաբանում Ռ. Գասպարյանը փնտրում է Կիլիկիայի հայության կոտորածների մասին հրապարակում եղած հայ և օտար պատմաբանների պատմագիտական գրականությունը: Նա նշում է, որ պատմաբանների կողմից գրվել են մեծածավալ ու ծանրակշիռ աշխատություններ, «սակայն Կիլիկիահայության կոտորածների, ազատագրական շարժումների, պաշտպանական մարտերի և մահառումների վերաբերյալ չկա մի ամբողջական աշխատություն, ուսումնասիրություն, որտեղ փնտրված են վերոնշյալ հիմնախնդիրները՝ որպես մեկ ամբողջության բաղկացուցիչ մասեր»⁴²: Հայ պատմագրության մեջ եղած այդ բացը գալիս է լրացնելու Ռ. Գասպարյանի ուսումնասիրությունը:

Աշխատությունը շարադրելիս հեղինակը լայնորեն օգտագործել է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հայաստանի ազգային և Ռուսաստանի արխիվների բազմաթիվ վավերագրերը:

Պատմաբանի հետազոտությունն ընդգրկում է 1909 թ. մինչև 1921 թ. ընկած ժամանակահատվածը: Որպես օսմանյան քաղաքականության դրսևորման շարունակություն՝ նա, ինչպես ինքն է նշում, ուսումնասիրողները հպանցիկ են անդրադարձել Կիլիկիահայության 1890-ական թթ. կոտորածներին:

⁴² Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները, էջ 5-6:

Ռ. Գասպարյանը գրում է. «Ներկայացվող ուսումնասիրությունը համեստ փորձ է Կիլիկիայի օրինակով պատկերելու այն հայաչինջ փաղափականությունը, որ կիրառում էին նախ՝ Արդուլ Համիդը, երիտթուրքական կառավարությունը և նրանց ֆաղափական գործելակերպի ժառանգորդ Մուստաֆա Բեմալը, կիլիկիահայության ողբերգական պատմության մեջ վերստին հավաստելու, որ հայակոծան փաղափականությունը, ցեղասպանությունը ծրագրավորված էին պետականորեն»⁴³:

Ռ. Գասպարյանն անդրադառնում է Կիլիկիայում ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը մի շարք օտար հեղինակների և պատմաբանների կողմից: Նրանց պայմանականորեն բաժանում է երկու խմբի՝ առաջինի մեջ են մտնում նրանք, ովքեր անաչառությամբ բննարկել են 1890-ական թթ. մինչև 1921 թ. ընկած իրադարձությունները, որոնց թվում են Ջեմալ Բրայսը, Առնոլդ Թոյնթին, Յոհանես Լեփսիուսը, Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Դեվիդ Լենգր, Քրիստոֆեր Ուոլֆըրդ և ուրիշներ: Աշխատությունը շարադրելիս պատմաբանը լայնորեն օգտագործել է Փրանսերեն լեզվով հրատարակված պատմագիտական գրականությունը: Հարկավ, Ռ. Գասպարյանը հիմնահարցը լուսաբանելիս օգտագործել է նաև հայ ակնատեսների ու պատմաբանների հուշերը, գրքերն ու հոդվածները, պարբերական մամուլի հաղորդագրությունները, սակայն աշխատել է շրջանառության մեջ դնել արխիվային վավերագրերը և օտարների վկայությունները, որպեսզի աշխատությունը չհիմնվի բացառապես հայկական աղբյուրների և ուսումնասիրությունների վրա: Այս կերպ նա ցուցաբերել է պատմաբանին հատուկ անաչառ մոտեցում:

Ռ. Գասպարյանը միաժամանակ ընդգծում է, որ «այժմ արտասահմանում գործում է պատմության զեղծարարների մի հզոր բանակ, որը փաստերը կեղծելով պաշտպանում է երիտթուրքների պաշտոնական տեսակետը, ըստ որի հայկական մասնակի ջարդերը (և ոչ ցեղասպանություն) եղել են արդյունք հայերի ոռոսական կողմնորոշման և նրանց՝ ոռոսական բանակին ցույց տված օգնության»⁴⁴:

Գլուխ I-ը, որը վերնագրված է «Կիլիկիահայության ֆաղափական դրությունը 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին», Ռ. Գասպարյանը բննարկում է հայ բնակչության դրությունը ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Պատմաբանն ընթերցողի ուշադրություն

⁴³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

է հրավիրում Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում հայերի անտանելի դրության վրա: Կառավարության կողմից հովանավորվող թուրք ցեղապետները բառացիորեն կողոպտում էին հայ գյուղացիությանը: Համանման վիճակ էր Կիլիկիայում: Կիլիկիահայերը վճարում էին բազմաթիվ հարկեր: Ռ. Գասպարյանը նշում է, որ «Օսմանյան կայսրության ֆրիստոնյա հպատակները դաժան հարկահանության էին ենթարկվում նաև մահմեդական կրոնավորների կողմից»⁴⁵:

Արդուլ Համիդ II-ի օրոք կառավարող վերնախավը որդեգրում է պանիսլամիզմի (համախալամականության) գաղափարախոսությունը: Այն առաջին հերթին ուղղված էր հայերի, իսկ կայսրության սահմաններից դուրս՝ Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում բնակվում էին թյուրքալեզու և մահմեդական ժողովուրդներ:

Ռ. Գասպարյանը նշում է. «Արդուլ Համիդը որդեգրում է նաև օսմանյան հայրենիքի միասնականության և հզորության վերաբերյալ նոր օսմանների գաղափարախոսությունը, որը ֆարոգում է օսմանյան հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելիությունից, պահանջում հավատարմություն և նվիրում ընդհանուր հայրենիքին»⁴⁶:

Զկարողանալով զսպել արևմտահայության ազատագրական շարժումները, սուլթանը 1890-ական թթ. մախաձեռնում է հպատակ հայերի զանգվածային կոտորածներ, որոնց զոհ են զնում 300 հազար հոգի: Միայն Մարաշի գավառում ոչնչացվել էր 75 գյուղ, այրվել 2.327 տուն, սպանվել էին 6.630 ֆրիստոնյա⁴⁷:

Սակայն Արդուլ Համիդ II-ը չբավարավեց այսֆանով: Նա 1905-1906 թթ. մախապատրաստում էր Կիլիկիայի հայության նոր ջարդ, որը մշակվել էր Ադանայի ու Հալեպի զինվորական հրամանատարությունների կողմից: Միայն երջանիկ պատահականության շնորհիվ սպանողը հետաձգվեց⁴⁸:

Աշխատության II գլուխը վերնագրված է «Կիլիկիահայության 1909 թ. կոտորածները»: Ռ. Գասպարյանը նշում է, որ 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը ցնծությամբ ընդունվեց կայսրության հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում հայերի կողմից: «Տառապած ու կեղեքված հայ ժողո-

⁴⁵ Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները, էջ 21:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 51:

վուրդը մի պահ հավատաց եղբայրության, ազատության ու հավասարության կարգախոսներին ու հուսաց իրավիճակի փոփոխության՝ մի ֆանի ամիս գտնվելով Երջանիկ անգիտության և միամիտ հավատի մեջ»⁴⁹:

Սակայն խանդավառությունը կարճ տևեց: 1909 թ. իշխանությունները կազմակերպում են կիլիկիահայության զանգվածային կոտորածներ, որոնց զոհ են գնում 30-ից 35 հազար հայեր: Ռ. Գասպարյանը մանրամասն բնութագրում է Ադանայում և Կիլիկիայի այլ բնակավայրերում իրականացված հայերի զանգվածային կոտորածները՝ գլխավորապես հենվելով ռուսական դիվանագիտական հաղորդումների, օտար և հայ ակամատեսների վկայությունների վրա:

Աշխատության III գլուխը՝ «Հայոց եղեռնը Կիլիկիայում» լուսաբանում է հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915- 1916 թթ.:

Այս հիմնահարցը Ռ. Գասպարյանը ուսումնասիրության կարևոր մեկնակետերից է: Օսմանյան կայսրության դեկը գրված «Իթթիհատ վեթերաֆի» երիտթուրքական կուսակցությունը բացահայտ բորբոքում է թուրքների ազգային զգացմունքները՝ ուղղելով հայերի դեմ, որը նպատակ ուներ վերացնել հայկական ելուստը, ինչը խանգարում էր նրանց համաթուրանական ծրագրին և տիրանալ հայերի ունեցվածքին՝ վերաբնակելով իրենց համար անցանկալի տնտեսական մրցակիցներին⁵⁰:

Ադանայի և Հալեպի նահանգների, Կիլիկիայի և Սիրիայի հայության բռնազաղթը և կոտորածները գործի է դնում երիտթուրքական եռապետության անդամ, ծովային նախարար ու IV զորաբանակի հրամանատար Զեմալ փաշան:

Ռ. Գասպարյանն ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրում է այն փաստի վրա, որ հայության տարագրությունը սկսվում է Զեյթունից, որն ուներ իր հիմնավոր պատճառները: Երիտթուրքական իշխանությունները հաշվի էին առել զեյթունցիների բազմաթիվ ընդվզումները և փաշ գիտակցում էին, որ Կիլիկիայի հայության տեղահանության դեպքում Զեյթունն անկասկած կմիջամտի: Դրան կհետևեին հայկական մյուս շրջանները, որոնց միասնական ելույթը գրեթե անհնար կլիներ նման⁵¹:

Համընդհանուր ելույթը կանխելու նպատակով օսմանյան իշխանությունները դիմում են զանազան խարդավանքների ու կեղծ խոստումներ

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 97:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 102:

րի, որի հետևանքով հնարավոր չի լինում կազմակերպել համընդհանուր դիմադրություն: Այս ամենը բերում է նրան, որ Զեյթունի ղեկավարությունը պառակտվում է՝ չկարողանալով հանդես բերել գործունեության միասնական ծրագիր՝ այն է չենթարկվել տարագրության հրամանին ու դիմադրել ջարդարարներին: Հիշտ է, տեղի են ունենում մասնակի ինքնապաշտպանական ելույթներ, որոնք, սակայն չեն կարող որևէ էական նշանակություն ունենալ: Թուրքական ծրագիրը սկսեց աշխատել իր ամբողջ ուժգնությամբ ու թափով: Պատմաբանի գնահատմամբ «Զեյթունցիների այսօրինակ դիրքորոշումը գործողությունների ազատություն է պարգևում թուրքերին»⁵²:

Ռ. Գասպարյանն ամենայն մանրամասնությամբ ու խորությամբ վերլուծում է Զեյթունում ծավալված հետագա դեպքերը. երիտթուրքական իշխանությունների կողմից նշանավոր ու ազդեցիկ հայ հասարակական-ֆաղափական ու կրոնական գործիչների ձերբակալությունը, դաժան հաշվեհարդարը քնակչության հետ, որոնք ուղեկցվում են սպանություններով: Պատմաբանը ցավով արձանագրում է. «...միշտ միասնական Զեյթունն այս անգամ խոնարհեց իր խրոխտ գլուխը»⁵³:

Երիտթուրքական իշխանություններն սկսում են Զեյթունի հայության թունգադրը: Ավելի քան 30 հազար հայության ութ հազարն ախորժում է Կոնիա, իսկ մնացածը՝ Դեյր էլ Զոր: Ռ. Գասպարյանը հենվելով բազմազան ու բազմաբնույթ արխիվային փաստաթղթերի ու ականատեսների հուշերի վրա նկարագրում է, թե ինչպիսի սարսափելի պայմաններում է ընթանում գեյթունցիների ախորը:

Արծվաբնի՝ Զեյթունի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո երիտթուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում Կիլիկիայի մնացած քնակչության տարագրությանը: Նրանց զգալի մասը գոհվում է ախորի նանապարհին՝ ենթարկվելով կանոնավոր գործաժանտի, թուրք-ֆրդական խառնամբոխի հարձակումներին: Ռ. Գասպարյանը գրում է. «Մի քանի ամսվա ընթացքում ողջ Կիլիկիան, որն անհիշելի ժամանակներից քնակեցված էր հայերով, որտեղ ապրել և ստեղծագործել էին հայ արվեստի և գիտության մեծանուն երախտավորներ, որտեղ հաղթականորեն դոփել էր հայկյան նժույգը՝ դատարկվեց հայերից»⁵⁴:

⁵² Գասպարյան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները, էջ 105:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 107:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 121:

Ցեղասպանության 1,5 միլիոն զոհերից մոտ 250 հազարից մինչև 300 հազարը կազմում էին կիլիկիահայերը: Ողջ են մնում ընդամենը չորս հազարը⁵⁵:

Ռ. Գասպարյանը լուսաբանում է Սուետիայի հայության՝ Մուսա լեռան հերոսամարտը: Նկարագրելով Սուետիայի աշխարհագրական դիրքը՝ Մուսա լեռան հարավային և արևելյան լանջերին բոլորածև տեղադրված հայկական վեց գյուղերը՝ Քեպուսիե, Վազըֆ, Հանի Հապիպլի, Խըտըրպեկ, Յոդունօլուֆ, Պիթաս, ընդգծում է նրանց ղեկավարների երկակի դիրքորոշումը՝ դիմագրավել, թե՞ ենթարկվել իշխանությունների հրամանին: Այստեղ խոսում է ժողովրդի ինֆնապաշտպանական բնագոյը: Բնակիչների մեծ մասը գիտակցելով, որ տեղահանությունն նշանակում ֆիզիկական ջնջում, «տարեբայնորեն բռնում է ինֆնապաշտպանության ուղին՝ ապավինելով իր մարտական փորձի փառավոր անցյալին»⁵⁶:

Սուետիահայությունը փրկվում է անսպասելի: Ֆրանսիական «Գիշեն» հաժամավի հանկարծակի հայտնվելը հնարավորություն է տալիս հայերին կապ հաստատել և. օգնություն խնդրել: Սեպտեմբերի 14-ին ֆրանսիական ռազմաճակատը 4200 հոգու հասցնում են Պորտ Սաիդ՝ Եգիպտոս⁵⁷:

Ռ. Գասպարյանի գիտական ուսումնասիրությունները հիմնականում ուղղված են եղել կիլիկիահայության XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ոչ միայն ողբերգական, այլև հերոսական՝ ազգային-ազատագրական ու ինֆնապաշտպանական պատմության լուսաբանությանը: Նա իր հետազոտություններում մեկ անգամ ևս փաստել է սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի, երիտթուրքերի և նրանց բաղաժանան գործելակերպի ժառանգորդ Մ. Քեմալի շարունակական գործողությունները: Ռ. Գասպարյանն առավել հանգամանալից լուսաբանել է կիլիկիահայության ինֆնապաշտպանական մաֆառումները:

Պատմաբանը կանգ է առնում կիլիկիահայության դրության վրա Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո: Նշված հիմնախնդիրը լուսաբանելու համար նա շրջանառության մեջ դնում է ոչ միայն հայ, այլև օտար հետազոտողների ուսումնասիրությունները:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 123:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 125:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 138:

Ռ. Գասպարյանը լուսաբանում է Մարաշի, Հանընի, Այնթապի, Զեյթունի և այլ վայրերի հայության ղյուցազմական մահառումները: Վերլուծելով ֆրանսիական ֆաղափականությունը Կիլիկիայում, Ռ. Գասպարյանը եզրակացնում է, որ «կիլիկիահայությունը գոհ զնաց նաև Ֆրանսիայի երկդիմի ֆաղափականությամբ, որը հանուն իր տնտեսական ու ֆաղափական շահերի զոհեց նրան»⁵⁸:

Իր հոդվածներից մեկում Ռ. Գասպարյանն անդրադառնում է ՀՅ Դաշնակցության գործունեությանը Կիլիկիայում⁵⁹: Դաշնակցությունը Կիլիկիայում իր գաղափարական ազդեցությունը տարածելու առաջին փայլերը ձեռնարկել է 1890-ական թթ. կեսերից՝ Զեյթունի ապստամբության ժամանակ, նպատակ ունենալով լեռնային շրջանների հայության, մասնավորապես զեյթունցիների ուժերն օգտագործել ապստամբություն բարձրացնելու համար: Այդ նպատակով կազմակերպվում է Կիլիկիո Պատասխանատու մարմին, որի անդամներն էին Հրաչը, Սեպուհը, Հրայր Թիրաֆյանը, Միֆայել Տեր-Մարտիրոսյանը և Արթակը (Հովսեփի Միրզայան): 1897 թ. ամռանը և աշնանը Կիպրոսում գտնվող գործիչները աշխատանքներ էին իրականացնում Կիլիկիա զենք փոխադրելու համար: Ձնայած ստեղծված անբարենպաստ պայմաններին ՀՅ Դաշնակցությունն աստիճանաբար թափանցում է Կիլիկիա: 1903-1905 թթ. կուսակցությունն իր կառույցներն է հիմնում Այնթապում, Հալեպում, Մերսինում, Մարաշում և այլ վայրերում:

1895-1896 թթ. ՀՅԴ մի շարք գործիչներ հաստատվելով Կիպրոսում և Ալեքսանդրիայում սկսում են ուսումնասիրել Կիլիկիայում գործելու հնարավորության հետ կապված հարցերը: 1895 թ. վերջերին՝ Զեյթունի ապստամբության ժամանակ, նրանք իրենց օգնությունն են առաջարկում հնչակյաններին, սակայն մերժվում են⁶⁰:

Ռ. Գասպարյանի գիտական հետազոտությունները կարևոր ներդրում են Հայոց պահանջատիրության, մասնավորապես Կիլիկիայի հայության նոր և նորագույն պատմության ուսումնասիրության բնագավառում:

Պատմաբանը դասավանդել է նրևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի մագիստրատուրայում մշակելով հատուկ

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 223:

⁵⁹ Գասպարյան Ռ. Հ., Հայ շեղափոխական Դաշնակցության գործունեությունը Կիլիկիայում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտություններ, 2010, N 3, էջ 5-22:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

կուրս՝ «Կամավորական շարժումների պատմություն (XIX դար – 1921 թթ.)» վերնագրով: Նա հետևյալ կերպ է հիմնավորել առարկայի անհրաժեշտությունը. «Հայ ժողովրդի պատմության մեջ կամավորական շարժման պատմությունն իր ուրույն տեղն ունի, կարոտ է լուրջ ու գիտական լուսաբանության: Այն ընդգրկում է XIX դարասկզբից մինչև 1921 թ. ընկած ժամանակահատվածը և անհատելիորեն կապված է ազգային իղձերի իրականացման, այն է՝ անկախ պետականության վերականգնման համար մղվող ազգային-ազատագրական պայքարի հետ»: Եվ իրոք, ներքին և արտաքին ֆաղափական ինչ դրդապատճառներ էլ նպաստած լինեին, իր տարբեր դրսևորումներով, կամավորական շարժման առաջացման հիմքում ընկած էր հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը՝ հանուն իր իսկ պատմական հայրենիքում իր ապրելու և գոյատևելու համամարդկային իրավունքի հաստատման: Դարերի փորձը հուշում է, որ ապրելու և անկախ պետականություն կերտելու փշոտ ճանապարհն անցնում է գինված պայքարի փուլով: Ինչպես 1918 թ., այնպես էլ 1990-ականների սկզբներին, հայոց բանակն իր ռազմաֆաղափական տարեգրությունն սկսել է կամավորական ջոկատներից՝ աստիճանաբար անելով ու վերածվելով կանոնավոր բանակային զորամիավորումների:

Առաջին հայացքից XIX դարասկզբի, 1850-1870-ական թթ., 1914-1918 թթ., 1980-90-ականներին տեղի ունեցած բարդ ու հակասական իրադարձությունների միջև կան որոշակի նմանություններ, որն էլ առաջ է փշում պատմական հարուստ փուլի համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը՝ թե՛ պատմագիտական, թե՛ ճանաչողական առումներով: Հենց դրանով էլ պայմանավորվում է կամավորական շարժման պատմության իմացության յուրացման անհրաժեշտությունը:

Եթե կամավորական շարժման I փուլն ուղեկցվում էր Ռուսաստանի արևելյան արտաքին ֆաղափականության աշխուժացմամբ Անդրկովկասում, Մերձավոր Արևելքում և Առաջավոր Ասիայում հաստատվելու նկրտումներով, ապա վերջին փուլը Ռուսաստանի հսկայածավալ կայսրության փլուզման պայմաններում էր, երբ հպատակ ժողովուրդների մոտ կտրուկ վերելք ապրեցին ազատագրական շարժումները և նախկին միասնական բանակի ու կամավորական ջոկատների հիման վրա կազմավորվեցին ազգային կանոնավոր զորամասեր: Արցախի վերամիավորման և ազգային-ազատագրական պայքարի բովում ստեղծված կամավորական ջոկատներն իրենց հերթին դրեցին ՀՀ ներկայիս բանակի հիմքերը: Պատահա-

կան չէ, որ դեռևս XVIII դարի Հայաստանի ազատագրության ծրագրերում նշված էր, որ Հայաստանն ազատագրվելու է նաև կամավորականների ջանքերով, որոնք էլ հանդիսանալու են ապագա ազգային բանակի հիմքը: Ո՞ր դեպքերում կարող է ծագել կամավորական շարժում:

ա) տարերայնորեն, երբ ժողովուրդը գտնվելով անելանելի ծանր կացության մեջ, ոտքի է կանգնում պայքարի՝ չունենալով կոնկրետ ծրագիր, չմշակելով ռազմավարություն, որոնք մշակված են պայքարի ընթացքում

բ) պայքար, որի նպատակն անկախության վերականգնումն է

գ) երբ վտանգ է սպառնում ազգային անվտանգությանը, անկախ պետականությանը

դ) հանուն գաղափարի⁶¹:

Պատմաբանի կենդանության օրոք լույս տեսավ «Հայոց պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակի համար հեղինակած մասը՝ «Իրադրությունը Կիլիկիայում: Հայերի ինքնապաշտպանական մարտեր և կոտորածները» ենթագլուխը⁶²:

Կյանքի վերջին տարիներին Ռ. Գասպարյանը համահեղինակ Ռ. Սահակյանի հետ միասին աշխատում էր Ա.-Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) անտիպ գործերի հրատարակության վրա: Համատեղ ուժերով հրատարակվում է վանեցի Եղիշե Բուրանյանի անտիպ հուշերը: Ցավոք երկու գործերն էլ լույս տեսան Ռ. Գասպարյանի մահից հետո⁶³:

Ռ. Գասպարյանը և Ռ. Սահակյանը աշխատանքներ էին սկսել հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Ա.-Դոյի կրտսեր եղբայր՝ ՀՅԴ անդամ, Բանկ Օտոմանի գործողությանը մասնակցած Միֆայել Տեր-Մարտիրոսյանի անտիպ հուշերը հրատարակելու համար, սակայն Ռ. Գասպարյանի մահը հնարավորություն չտվեց ավարտել աշխատանքը: Մենք նախատեսում ենք ավարտին հասցնել հուշերի հրատարակությունը:

⁶¹ Ռ. Գասպարյանի անձնական արխիվ:

⁶² Տե՛ս Հայոց պատմություն: Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ., Երևան, 2010: Հ. 4: Գիրք I: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.): Խմբագրակազմ Վ. Ղազախեցյան և ուրիշ., էջ 218–231:

⁶³ Տե՛ս Ա.-Դո, Ռուսական ցարերը և հայկական հարցը. Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Ռուբեն Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռուբեն Սահակյանի, Երևան, 2013, Բուրանյան Եղիշե, Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգություն. Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Ռուբեն Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռուբեն Սահակյանի, Երևան, 2013:

Ցավով հնարավորություն չեղավ իրականացնել մեկ այլ գիտական հետազոտության հրատարակության նախապատրաստումը՝ «Հայ կամավորական շարժումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914–1918 թթ.), որը պետք է կատարվեր Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի համատեղ ուժերով:

Ընթերցողին ներկայացվող փաստաթղթերի և հրապարակումների ժողովածուում կատարվել են որոշ ուղղագրական ուղղումներ, որոնք սպրդել են նյութերի հրատարակման ժամանակ:

Ռուբեն Գասպարյանի՝ անխոնջ ու պահանջկոտ գիտնականի և մշտապես օգնության հասնող մարդու բարի հիշատակը թանկ և անմոռաց է հարգատեների, ընկերների և գործընկերների համար:

Ռուբեն Սահակյան

ԱՊՈՒՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1909 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

20-րդ դարի սկզբին Ադանայի վիլայեթը համարվում էր Թուրքիայի համեմատաբար զարգացած շրջաններից մեկը: Մերսինի հետ կապված լինելով երկաթուղային ցանցերով և Կ. Պոլսի հետ՝ ծովային ճանապարհով, Ադանան բացառիկ կարևոր նշանակություն ուներ առևտրա-տնտեսական առումով: Վիլայեթի բնակչության գերակշռող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալներով՝ Ադանայի վիլայեթում և Մարաշի սանջակում ապրում էր 377.000 հայ, իսկ 1909 թ. Ադանա ֆաղափի 66000 բնակիչներից 22000-ը հայեր էին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում նահանգի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում:

Ներիտթուրքական հեղափոխությունը և սահմանադրության ընդունումը պատրանքներ և հույսեր առաջացրեց Թուրքիայի բնակչության, այդ թվում՝ հայերի շրջանում: Նոր կառավարիչները՝ ներիտթուրքերը, ժողովրդին դեմոկրատական ազատությունների, ազգային հալածանքի վերացման բազմաթիվ խոստումներ տվեցին, որոնք սակայն չիրագործվեցին: Ավելին, որդեգրելով և շարունակելով Աբդուլ Համիդի վայրագ ֆաղափականությունը, հետապնդելով պանթուրքիստական և պանիսլամիստական նպատակներ, ներիտթուրքերը իրենց առաջ խնդիր էին դրել օսմանիզմի գաղափարախոսությունը օգտագործել ոչ թուրք ժողովրդների բոնի թուրքացման համար, բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող հայերին և մյուս «խորթ տարրերին»:

Ադանայի կոտորածները կազմակերպվեցին ինչպես ներիտթուրքերի, այնպես էլ հին վարչակարգի պաշտոնյաների կողմից:

Հայաջինջ ծրագրերի իրականացման գործում «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները համընկնում էին համիդյան ռեժիմի նպատակների հետ:

Ջարդերի նախօրյակին տեղական կառավարությունը զրգոնք կրո՞նամով թուրք հետապնդման ուժերին և զենք բաժանեց մուսուլման բնակչությանը:

Ապրիլի 1-ին սկսված ջարդը շարունակվեց 3 օր: Ապրիլի 12-ին Ռումելիայից Ադանա տեղափոխված ներիտթուրքական ջոկատները միանա-

լով թուրք մոլեռանդ բնակչությանը, ձեռնամուխ են լինում նոր ջարդերին, որն ավելի ահավոր էր իր չափերով ու հետևանքներով:

Ընդհանուր առմամբ կոտորածներին զոհ գնացին ավելի քան 30.000 մարդ:

Ադանայի վիլայեթի կոտորածների ժամանակ հայերը Հանընում, Սիսում, Զոֆ-Մարզվում (Դյորթ-Յոլ), Շեյխ-Մուրատում, Ադանայի 3 թաղերում և այլ վայրերում դիմում են ինքնապաշտպանության, որի շնորհիվ այդ շրջանների հայ բնակչությունը փրկվում է սրի ֆաշվիզմից:

Շեյխ-Մուրատի, Զոֆ-Մարզվանի, Համիդիեի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի ընթացքում անհամեմատ գերակշիռ թուրքական ուժերը տեղի տվեցին և ետ շարտվեցին փոքրաթիվ հայ ֆաշորդիստների կողմից:

Այդ ինքնապաշտպանական մարտերը հայ ժողովրդի պատմության հերոսական մափառման դրվագներից են:

*Երիտասարտ գիտաշխատողների 20-րդ մատաշրջանի
գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1986,
նոյեմբերի 3-5, էջ 23-24:*

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԿԻԱՅՈՒՄ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. 20-րդ դարի սկզբին Կիլիկիան բաժանված էր Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների միջև: Երկրամասի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրական տվյալների Կիլիկիայում ապրում էր 377.000 հայ:

2. 19-րդ և 20-րդ դարերի սահմանագծում Օսմանյան Թուրքիայում շարունակում էին տիրապետել ֆեոդալական հարաբերությունները, տնտեսության վարման հին եղանակները, որոնց պատճառով գնալով ավելի և ավելի էր խորանում Թուրքիայի տնտեսական և բաղաձայն կախվածությունն օտարերկրյա կապիտալից, իմպերիալիստական տնտեսություններից: Բուրժուական հարաբերությունների որոշակիորեն արագ ան առկա էր հիմնականում Թուրքիայի եվրոպական մասում և ծովամերձ շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Կիլիկիան, որտեղ կապիտալիստական արտադրանդանակը համեմատաբար ավելի արագ էր արմատավորվում: Երկաթուղային լայն ցանցի առկայությունը (Մերսին - Տարսուս-Ադանա երկաթուղին, Բեռլին - Բաղդադ երկաթուղային գծի կիլիկյան հատվածը), Կ. Պոլսի հետ ծովային հաղորդակցությունը, ինչպես նաև դեպի Ասորիք և Միջերկրականի ափերը տանող մի քանի տարանցիկ նաւապարհների խաչմերուկում գտնվելը, բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով Արևելքն ու Արևմուտքն իրար կապող կարևորագույն կենտրոններից մեկը հանդիսանալը Կիլիկիային բացառիկ նշանակություն էր տալիս առևտրա-տնտեսական առումով:

Կիլիկիահայերն ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, հասարակական և մշակութային բնագավառներում՝ հիմնականում իրենց ձեռքով կենտրոնացնելով և՛ ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, և՛ արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները, և՛ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, ընդ որում, չնայած օտարերկրյա ապրանքների մուտքը ներքին շուկա դուրս էր մղում մրցակցությանը չդիմացող տեղական մանր ձեռնարկատերերին, այնուամենայնիվ տեղի էր ունենում արտադրության կապիտալիստական եղանակին

անցնելու պրոցես, որի շնորհիվ կիլիկիահայ բուրժուազիան կարողանում էր իր արտադրամեջը վաճառահանել նաև արտաքին շուկայում:

3. Կիլիկիայի արդյունաբերական կենտրոններն էին Ադաման, Մարաշը, Հանընը, Տարսուսը, Այնթապը, Մերսինը: Արդյունաբերության զարգացած կենտրոնն էր Ադաման, որտեղ կային բամբակի գտման և մանածագործական ձեռնարկություններ, տեխտիլ, մետաքս և բամբակե գործվածքների գործարաններ, որոնցում աշխատում էին գործիմաց, հմուտ և որակյալ հայ բանվորներ, որոնց թիվը որոշ ձեռնարկություններում անցնում էր մի քանի տասնյակից: Բամբակի մշակման գործարան կար նաև Տարսուսում:

Զեյթունում զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի էին հասել ատաղձագործությունը, կաշեգործությունը, գորգագործությունը և զինագործությունը:

Արդյունաբերությունը զարգացած էր նաև Հանընում: Հայտնի էին Հանընի «խզարները» (ջրի ուժով ծառեր սղոցող գործարաններ): Հայկական ձեռագործի լավագույն ավանդույթներով հռչակվել էր Այնթապի, «Զարիֆ» ձեռնարկությունը: 1909 թ. ձեռագործի գործարան բացվեց նաև Հանընում, որտեղ աշխատում էին ավելի քան 400 երիտասարդ կանայք և աղջիկներ, որոնց թողարկած արտադրամեջը վաճառահանվում էր Կ. Պոլսում, ինչպես նաև արտահանվում էր Ամերիկա:

Նշենք, որ նույն 1909 թ. անգլիական արևելյան գորգագործական ընկերության կողմից գորգագործական արհեստանոցներ էին բացվել Հանընում: Մետաքսահյուսությունն ու կահույքագործությունն առանձնապես զարգացած էին Մարաշում. տեղի ամերիկյան միսինոներների միջոցով հայ արհեստավորները համապատասխան սարքավորումներ և արդյունաբերական մեքենաներ էին քերել ԱՄՆ-ից և եվրոպայից:

4. Դարասկզբի օսմանյան կայսրությունում հողատիրության մեջ տիրապետում էին ֆեոդալական-աղայական հարաբերությունները, սակայն Կիլիկիայում գյուղատնտեսության մեջ աստիճանաբար, մեծ դժվարություններով, բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարելով հաստատվում էր նաև կապիտալիստական արտադրանականը, որն արդյունք էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության նկատմամբ օտարերկրյա պետությունների շահագրգռվածության, չնայած հողատիրության մեջ պահպանվել էին այն բոլոր ձևերը (ամիրիական, վակֆային, մուլֆային), որոնք գոյություն ունեին նաև ողջ Թուրքիայի տարածքում: Կեղեքիչ և

հյուծիչ շահագործման հետևանքով գյուղացիների մի մասը դարձել էին մարաբներ՝ կախված թուրք հողատերերից: Սակայն, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում արտադրության միջոցներից զուրկ մարաբները, Կիլիկիայում գերակշռում էին անասուն և աշխատանքային գործիքներ ունեցող մարաբները: Ծանր էր հարկային համակարգը. Կիլիկիահայ գյուղացին վճարում էր տասանորդ, ոչխարահարկ, եկամտահարկ, զինվորական հարկ, կրոնական բազմաթիվ տուրքեր, կատարում աղայական տարապարհակներ: Կողոպտիչ հարկանաճության հետևանքով գյուղացիների մի մասը զրկված էր իր արտադրամբը շուկայում վաճառելու հնարավորությունից: Այսուհանդերձ Դաշտային Կիլիկիայում նկատելի էին գյուղատնտեսության զարգացման տեմդեմքներ: Բավական է նշել, որ Կիլիկիայում հաշվվում էր 2 մլն. 600.000 հա արգավանդ և բերրի հողատարածություն, որը լայն հնարավորություններ և բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսության առավել զարգացման համար: Հողատարածության կենտրոնն էր Ադանայի (Չուգուր Օվայի) դաշտավայրը, որն իր բերրիությամբ բաղդատելի էր Նեղոսի դելտայի հետ: Տարածված էր ցորենի, վարսակի, կորեկի, գարու, ծիրանի, խնձորի, նռան, ընկուզի, ձիթապտղի և ցիտրուսների մշակությունը: Լայն տարածում էր գտել նաև այգեգործությունը, մասնավորապես խաղողագործությունը:

Առանձնապես բարձր զարգացման էր հասել բամբակագործությունը: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Աշարի հաշվումներով Կիլիկիայի բամբակը կարող էր ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությանն ապահովել անհրաժեշտ հումքով:

5. Կիլիկիան, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի և Կիլիկիահայ վաճառականության աշխույժ գործունեության, վնոորոշ դեր էր խաղում եվրոպայի և Ասիայի միջև իրականացվող առևտրում: Կիլիկիայի արտաքին առևտրի ավելի քան 90 %-ը գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում: Թուրքիայի արտաքին ծովային առևտրի մի զգալի մասը տեղի էր ունենում Կիլիկիայի նավահանգիստներ Մերսինի և Ալեքսանդրետի միջոցով: Միայն 1907 թ. Ալեքսանդրետի նավահանգստում կատարված արտաքին առևտրի ընդհանուր արժեքը կազմել է 3 մլն. 773.907 լիրա, որը շատ ավելին էր միջերկրածովյան Թուրքիայի բազմաթիվ նավահանգիստների կատարած առևտրի գումարից: 1908 թ. Ալեքսանդրետի նավահանգստից արտահանվել է 795 տոննա բամբակ, 701 տոննա բուրդ, 1,435 տոննա մանանեխ, բնուր, ձեթ և այլն: Կիլիկիա էր ներմուծվում եր-

կաթ, ապակի, հախճապակի, կտավ, շափար, սուրճ, նավթ, քրիմ, թեյ արդյունաբերական ապրանքներ, սարքավորումներ և այլն:

6. Իր բնական պայմաններով Կիլիկիան պոտենցիալ զգալի հնարավորություններ ունեւ սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավառում առավել նշանակալի հաջողութլունների հասնելու համար, սակայն թուրքական բոնատիրության պայմաններում դա փաստորեն անհնար էր:

*Երիտասարդ գիտաշխատողների 22-րդ մստաշրջանի
գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1989, դեկտեմբերի 18-19, էջ 10-13:*

ԱՊՐԷԼԻ 1909 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղափոխությունը, ավելի ճիշտ՝ վերնախավային հեղաշրջումը, որը մեծ հույսեր և պատրանքներ առաջացրեց Թուրքիայի բնակչության, այդ թվում՝ հայերի շրջանում: Այն ընկալվեց որպես թուրքական դարավոր բռնակալության և դեսպոտիզմի, համիդյան շրջանի խժոժությունների և ազգահալած ֆաղափանդության վերջ: Եվ իրոք, շահագործվող ու իրավագուրկ ազգաբնակչությանն ընդհանրապես, Թուրքիայի ֆրիստոնյա հպատակներին մասնավորապես, թվում էր, որ մոտ է իրենց իդոների և ցանկությունների իրականացումը: Տառապած և կեղեքված հայ ժողովուրդն իսկապես հավատաց երիտթուրքերի հուշակած եղբայրության, հավասարության ու ազատության լոգունգներին և հուսաց իրավիճակի փոփոխության՝ մի քանի ամիս գտնվելով երջանիկ անգիտության և միամիտ հավատի մեջ: ճիշտ է նկատել Հ. Գիբբոնսը, որ «ամբողջ կայսրության մեջ ոչ ոք այնպես սրտագին չողջունեց սահմանադրական ռեժիմի հաստատումը, ոչ ոք այնպիսի նվիրված աջակցություն երիտթուրքերին ցույց չի տվել, որպիսին արեցին հայերը»¹: Երիտթուրքերը ժողովրդին դեմոկրատական ազատությունների, ազգային հավանքների վերացման, իրավահավասարության հաստատման բազմաթիվ խոստումներ տվեցին, սակայն դրանք կյանքում իրենց լուծումը չգտան, չիրականացվեցին: Ավելին, այդ հեղափոխությունը չարթնացրեց ժողովրդի ստորին խավերի ինֆնագիտակցությունը, «թշնամի էր օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին»²: Միաժամանակ, որդեգրելով և շարունակելով Արդուլ Համիդի վայրագ, հայաջինջ ֆաղափանդությունը, հետապնդելով պանիսլամական և պանթուրքական նպատակներ, երիտթուրքերն իրենց առջև խնդիր էին դրել օսմանիզմի գաղափարախոսությունն օգտագործել հպատակ ֆրիստոնյա ժողովուրդների բռնի թուրքացման համար: Ակադեմիկոս Ե. Տառլեն իրավացիորեն նշել է, որ երիտթուրքերն իշխանության գլուխ անցան այն հաստատ համոզմամբ, որ «ազգային հարցերը

¹ Г. Гиббонс, Последние избиения в Армении, Пгр., 1916, с. 18.

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 17, էջ 268:

կյուծեն բոլոր ազգությունների ֆիզիկական ոչնչացմամբ, քացի թուրքերից և նրանցից, ովքեր կհամաձայնեն անհապաղ դառնալ թուրք»³:

Սահմանադրության նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած հավատը խախտվեց 1909 թ. Ադանայի վիլայեթում կազմակերպված կոտորածներով, որն արդյունք էր երիտթուրքերի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ ազգային ճնշման և հալածանքի ֆաղափականության ուժեղացման: Պատահական չէր, որ այս անգամ ջարդեր կազմակերպվեցին ոչ թե Արևմտյան Հայաստանում, ոչ թե Անատոլիայի հայաբնակ շրջաններում, այլ կոնկրետ Կիլիկիայում: Սա ուներ իր օրյեկտիվ դրդապատճառները:

XX դ. սկզբին Ադանայի վիլայեթը համարվում էր Թուրքիայի համեմատաբար զարգացած շրջաններից մեկը: XIX դ. վերջին օսմանյան կայսրությունում շարունակում էին տիրապետող մնալ ուսումնական հարաբերությունները: Բուրժուական հարաբերությունների որոշակի ձևավորում և հաստատում, կապիտալիստական արտադրության անհիմնականում առկա էին Թուրքիայի եվրոպական մասում և ծովափնյա շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Ադանայի վիլայեթը, որտեղ կապիտալիստական արտադրանքանակն անհամեմատ ավելի արագ էր արժատավորվում, քան երկրի մնացած վայրերում⁴:

Վիլայեթի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալներով Ադանայի վիլայեթում և Մարաշի սանջակում ապրում էր 377.000 հայ, իսկ Ադանա ֆաղափի 66.000 բնակիչներից 22.000-ը հայեր էին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում նահանգի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում: Հայերն ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, մշակութային և հասարակական բնագավառներում: Նրանք հիմնականում իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները և գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրությունը: Կիլիկիահայ բուրժուազիան կարողանում էր իր արտադրամբ վաճառահանել նաև արտափն շուկա: Նրկրամասի տնտեսական զարգացման զարկերակը փաստորեն գտնվում էր հայկական բուրժուազիայի ձեռքին: Գերմանական դիվանագետ Ռոհրբախը գրել է. «Ոչ մի կասկած չկա, որ նրանք (հայերը - Ռ. Գ.) թե՛ իմացական և թե՛ նյութական տեսակետով ամենագործունյա տարրն են արևել-

³ E. B. Tappe, Coչ., т. 5, М., 1958, с. 199.

⁴ Ե. Թոփչյան, Երիտասարդ Թուրքիան, մաս 1-ին, Թիֆլիս, 1909, էջ 46:

յամ բոլոր ժողովուրդների մեջ»⁵։ Նույն միտքն է արտահայտել նաև Ա. Տիրևյանը, նշելով, որ Թուրքիայում առևտրական բոլոր գործերը վարում են հայերը, որ «Թուրքերը խելի են եկել և ուրախ կլինեին մրցել նրանց հետ, բայց դրա համար նրանք չունեն ոչ փորձ, ոչ փող»⁶։ Եվ ահա Կիլիկիայում այդ «գործունյա տարրի» արագ զարգացումը և տնտեսական անկախությունն ու ազդեցության մեծացումը չէին համապատասխանում թուրքական նոր վեր բարձրացող բուրժուազիայի և ազգայնամոլ թուրք ջարդարարների շահերին, որոնք էլ կազմակերպեցին ու իրականացրին Ադանայի հայերի 1909 թ. կոտորածները։

1890-ական թվականների ջարդերից Ադանայի վիլայեթը գերծ էր մնացել, իսկ Կիլիկիայի որոշ շրջաններ (ինչպես Ջեյթունը) համառ դիմադրության շնորհիվ ջախջախել, հետ էին մղել թուրք հրոսակներին, փրկվել ֆիզիկապես և համեմատաբար ազատ մնացել ավեր ու թալանից, որով էլ հիմնականում բացատրվում է Կիլիկիայի հայության սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակը, քան մնացած վիլայեթներում։ Կար նաև մեկ այլ հանգամանք. զարման և ամոհմ ամիսներին Թուրքիայի տարբեր շրջաններից Ադանա էին գալիս 50.000 հայ մշակներ, որով Ադանայի վիլայեթը ամենախիտ բնակեցված հայաբնակ վիլայեթն էր դառնում։ Միով բանիվ՝ «Ատանայի մեջ կամփոփվեին ամենաստվար հայությունը իր տնտեսական ու հողագործական բարգավաճ կյանքով», ուստի այս անգամ գլխավոր հարվածը հասցվեց Ադանայի հայությանը, «քանի որ Ատանայի տրվելիք հարվածը Կիլիկիոյ սրտին տրված մահացու հարվածը պիտի ըլլար»⁷։

Արդուլ Համիդը վաղուց էր ուշադրությունը կենտրոնացրել «վանահաշահ ու ծաղկած»⁸ Կիլիկիայի վրա։ Ջեյթունի լեռնականների 1895 թ. հերոսամարտերի հիշողությունները դեռ շատ թաքմ էին, և արյունոտ սուլթանը Ադանայի խաղաղ զարգացումը տեսնելով, Հալեպում հաստատեց զինվորական հատուկ հրամանատարություններ, որոնք ենթարկվում էին Ելդզին և որոնց խնդիրն էր Կիլիկիա գաղթեցնել մոտ 150.000 մահ-

⁵ Ջ. Ա. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 62։

⁶ А. Тыркова, Старая Турция и младотурки, Пгр., 1916, с. 131.

⁷ Մուշեղ Եպիսկոպոս Մերովյան, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Կահիրե, 1909, էջ 11։

⁸ Նույն տեղում, էջ 9։

մեղականների ի հակակշիռ այնտեղ հայերի թվական, տնտեսական և մշակութային գերազանցությամբ⁹:

Աղանայի վիլայեթում ջարդեր նախապատրաստվում էին դեռևս 1906-1907 թթ., որոնք կիրականանային, եթե չլինեք այդ տարիների նահանգապետ Բահրի փաշայի զուսպ և կշռադատված ֆաղափականությունը: Նա իր պաշտոնավարության տարիներին արգելեց, արդեն այն ժամանակ իսկ ջարդի սպառնալիքով լեցուն, դեռ նոր խմորվող շարժումները: Սա կառավարության առջև ժխտում էր այն բոլոր զրպարտությունները, որոնք վերաբերում էին հայերին և որոնց նպատակն էր աստիճանաբար գրգռել թուրքական մոլեռանդությունն ու նախապատրաստել ջարդերը¹⁰:

Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո նոր վարչակազմը պաշտոնանկ արեց Բահրի փաշային: Նրան փոխարինեց համիդյան ռզով դաստիարակված, ջարդարարական հակումներ ունեցող Ջևադ բեյը, իսկ նահանգի գործերի հրամանատար նշանակվեց «լեռնական զեյթունցիների կողմից 1895 թվականին դառ ստացած»¹¹ Մուստաֆա Ռեմզի փաշան, որոնք անմիջականորեն կազմակերպեցին Աղանայի վիլայեթի կոտորածները՝ համաձայն ի վերուստ ստացած հրահանգների:

Սահմանադրության վերահաստատումից դժգոհ ուժերը սկսեցին Աղանայում բորբոքել կրոնամոլ թուրք հետադիմական տարրերին, ատելություն սերմանել հայերի և թուրքերի միջև, խորացնել ազգային թշնամանքը՝ գրգռելով «հյուրիեթից» դժգոհ ռեակցիոն տարրերին:

Ինչպես հայկական նախորդ ջարդերը, այնպես էլ Աղանայի կոտորածները, երկար ժամանակ նախապատրաստվում էին կառավարության կողմից: «Պատմականորեն հաստատված նշմարտություն մըն է, բե թուրք ամբոխը ինքնաբերաբար չի համարձակիր որևէ շարժում ընելու և անհրապարակ կուգա հայերու դեմ երկու պարագաներու մեջ միայն: Նախ պետք է հայ ժողովուրդը անգն ըլլա և պաշտպանվելու միջոցներեն գուրկ, հետո կառավարությունը ուղղակի պետք է թելադրե ու գողե գայն, որ իր ձախորդության պարագային ինքը իր րանակովը գորավիզ պիտի ըլլա իրեն»¹², - իրավացիորեն նկատել է Գ. Թազվորյանը:

⁹ Նույն տեղում, էջ 10:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 14:

¹¹ Հ. Մ. Պողոսյան, Ջեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 368:

¹² Գ. Թազվորյան, Երազանքի ու տազնապանքի տարիներ, Կահիրե, 1961, էջ 70:

Աղանայի հայության կոտորածների անմիջական իրագործումը դրված էր տեղական իշխանության, կոնկրետ Ջևադ բեյի վրա, որն «իր պաշտոնեն անցած օրեն իսկ... շարունակ խուլ հակասություն էր ցույց տված մեր ազգային-հարաբերական գործերուն հանդեպ, ամեն անգամ, որ առիթը ներկայացած էր»¹³, - գրում է ականատես Մուշեղ եպիսկոպոսը և ավելացնում, որ տեղի էին ունենում այնպիսի իրադարձություններ, որոնք տեսնված չէին բռնապետական շրջանում: Սահմանադրության հոչակումից 1,5 ամիս անց Աղանայում սկսվում է «խուլ կերպով ծայր տալ մեկ կողմեն հակասահմանադրական շարժումը և մյուս կողմեն հայերու հանդեպ ջարդի մը սպառնալիքը»¹⁴: «Հայրենիք» շաբաթաթերթը դեռ հունվարին անդրադառնալով Կիլիկիայում խմորվող դեպքերին, նշել է, որ «կուսակալության կեդրոնը Աղանան... Արդուլ Գատերի (ջարդերի կազմակերպիչներից - Ռ. Գ.) և իր արքանյակներու շնորհիվ այսօր նգնաժամային տենդոտ շրջանի մը մեջ կը տարուբերվի», որ «թուրք տարրը անհպելի հուր մը, մշտայրաց կրակ մը դարձած է այս ժամուս»¹⁵: Եվ իրոք, 1908 թ. վերջին և 1909 թ. սկզբին հայ-թուրքական հարաբերություններն Աղանայում այն աստիճան էին սրվել, որ ըուպե առ ըուպե կարելի էր սպասել ջարդերի բռնկմանը:

Թուրքական շովինիզմը և մոլեռանդությունը գրգռելու, ընդհարումներ հրահրելու նպատակով ջարդի կազմակերպիչները 1909 թ. սկզբներին Աղանայի մզկիթներից մեկի դուռն ապականում են և հայտարարում, որ դա հայերի գործն է, որ հայերը պղծել են թուրքական մզկիթը¹⁶: Ջարդարարները ֆաղափում շփոթություն և հուզում տարածելու, կրքերը բորբոքելու նպատակով կեղծ լուրեր են տարածում, որ Հանրնի հայերը ապստամբություն են բարձրացրել, գրավել են զինամոցը և հարձակվելու են Աղանայի վրա, որտեղ, միանալով հայ ազգաբնակչությանը, ջարդելու են թուրքերին: Սպանելով մի թլպատված հայ երիտասարդի, ջարդը նախապատրաստողները նրան ներկայացնում են որպես մահմեդականի՝ սպանված հայերի ձեռքով, տարածելով նաև, թե ֆաղափ այգիներում հայերը տանջամահ են արել մի թրփուհու, կոտորել 5 անձից բաղկացած

¹³ Մուշեղ եպիսկոպոս Սերովյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁵ Հայրենիք, Բոստոն, 1909, № 1:

¹⁶ Վավերագրեր Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանի, Բեյրութ, 1929, էջ 74:

ընտանիք¹⁷։ Այս և մամորինակ շատ դեպքեր ոչ թե Ադամայի կոտորածների պատճառներն էին, այլ սոսկ առիթը դեպի հայերն ունեցած ատելության բռնկման՝ մախորոֆ ծրագրված և իրականացված ջարդի կազմակերպիչների կողմից։

Ադամայի առաջին ջարդը սկսվեց 1909 թ. ապրիլի 1-ին, չորեքշաբթի կեսօրին, բայց դեռ վաղ առավոտյան «տակն ու վրա էր արված Թօսպադը Գալեսի բաղը»¹⁸։ Իմանալով հայերի անհանգստության և երկյուղների մասին, նահանգապետ Ջևադ բեյն իր մոտ է կանչում ֆաղաֆի հայության հոգևոր և աշխարհիկ հեղինակությունների, նրանց հորդորում իրենց ազգակիցներին համոզել բացելու հայկական խանութները, որից հետո խուժանը կցրվի։ Բայց թուրքերը, որոնք վաղ առավոտից հավաքվել էին շուկայում (գլուխներին կապած ճերմակ փաթեղներով, որպեսզի քնդհարման ժամանակ ճանաչեն միմյանց), մոլլաների առաջնորդությամբ հեղեղում են ողջ շուկան, հարձակվում այնտեղ գտնվող հայերի վրա և սկսում կոտորածը։ Թուրքերին են միանում նաև ֆրդերն ու չերֆեզները, որոնք ջարդերի առաջին օրը «շուկաները թալանելով և կեղծում են դուրս թուրք թաղերում մեջ քնակող կամ պանդոկներու մեջ մնացող քրիստոնյաները ջարդերով անցուցին»¹⁹։ Շուկայում հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց և խանութները կողոպտելուց հետո մոլեռանդ ամբոխը հարձակվում է Հանընից, Մուշից, Խարբերդից, Տիգրանակերտից և Սեբաստիայից եկած հայ մշակներով լեցուն Տուզ խան, Հայդար օղլի խան, Վեզիր խան և բազմաթիվ այլ պանդոկների վրա։ Ձմայած որոշ վայրերում հայերը, հատկապես հանընցիները, դիմում են հուսահատ և համառ դիմադրության, այնուամենայնիվ, կոտորածների հենց առաջին օրը միայն պանդոկներում «կատարյալ վայրագությամբ սպանվում է ավելի քան 300 մարդ»²⁰։ Գիշերը ջարդարարները կատաղի գրոհ են ձեռնարկում հայկական թաղամասերի վրա։ «Հրագններու անթիվ պայթյուններեն երկինքը կը գոռար և երկիրը կը սարսռեր, խառնակությունը ծայր աստիճանին հասած էր»²¹, «երկու կողմերե հրացանաձգությունները կը որոտային... մինչ օգնության աղաղակները ավելի կը սարսռեցնեին

¹⁷ Հ. Թերզյան, Կիլիկիո աղետը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 27։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 29։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 32։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 34։

²¹ Նույն տեղում, էջ 35։

գմեզ»²², - այսպիսի հուզիչ արտահայտություններով է նկարագրել Հ. Թե-
րզյանն այն դժնդակ օրերի արհավիրքը: Առաջին օրվա ջարդից հետո
սկսվում է հայկական թաղամասերի հրդեհումը: Դեպքերի ականատեսը
գրել է. «Դիշերվան մութը կը մոտենար բերելով իր հետ լուռության սոս-
կումներ. զենքի ձայները կը դադրեին. դիակները շուկաներուն և փողոց-
ներուն մեջ փռուած կը մնային: Ավերիչ բոցերու լույսերով տեղ-տեղ
բաղերը լուսավորված, դաշտերը կերևային, հրդեհը հառաչ կը խաղար
ահուելի նարմատումներով. սև մոխիրը կարծես դժոխքի խորերեն կելլար.
Ատանա հրաբուխ վեսումներով շրջապատված կերևար»²³:

Ապրիլի 2-ին, չկարողանալով դիմադրել քաղաքահայր ջարդարար-
ներին, հայերն ապաստանում են ֆաղափի կենտրոնում գտնվող եկեղեցի-
ներում ու դպրոցներում: Այդ օրերի սպանող և ահավոր դեպքերն ար-
տացույցվել են նաև ֆրանսիացի լրագրող, ազգությամբ հույն Ադոսսիդես-
սի «Հայերն ու երիտթուրքերը» գրքում, որտեղ հանգամանորեն շարադր-
ված է կոտորածների ողջ ընթացքն իր ֆատմելի մանրամասներով: «Որոշ
տեղերում, - գրում է նա, - հայերին սպանում էին խմբերով, 100-200 մարդ
միասին՝ մի փոքրիկ տարածության վրա...»²⁴: Նրեկոյան զինված խաժա-
մուժը հարձակվում է եկեղեցիների վրա, որտեղ պատսպարվել էին հու-
սահատ կացության և մահվան սպասման մեջ գտնվող հայերը: Հրդեհ-
վում են եկեղեցիները, դպրոցները, շրջապատվում է ամերիկյան իգա-
կան վարժարանը, որտեղ ապաստանած հայ մանուկներին փրկում է
ամերիկացի միսիոներ Ջեմբերսը²⁵: Ադոսսիդեսի վկայությամբ ֆաղափն
այնպիսի մարդկանց ձեռքին էր, որոնց մեջ մարդկային ոչինչ այլևս չէր
մնացել: «Նրանք վազում են, խոցում, սպանում, մաս-մաս մորթում և
հեռանում արյամբ և ֆրտիմքով պատված, ոռնալով, ինչպես վայրի գա-
զաններ»²⁶:

Ապրիլի 3-ին կոտորածն է՛լ ավելի է սաստկանում²⁷: Կողոպտիչների
և մարդասպանների նորանոր խմբեր Հալեպից ու Սեբաստիայից դիմում

²² Նույն տեղում, էջ 41:

²³ ՀԽՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ) ց. I, գ. 387, ք. 28:

²⁴ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 208.

²⁵ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

²⁶ Геноцид армян..., с. 208.

²⁷ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

էին դեպի Ադամա, «որով խուժանը ծովածավալ համեմատություն մը առած էր»: Նույն օրը հայերը Օսման բեյի միջոցով կուսակալ Ջևադ բեյին են հաղորդում իրենց լալահառաչ, աղեկտուր խնդրանքները՝ դադարեցնել իր վայրագությամբ, անգթությամբ և դաժանությամբ մինչ այդ չտեսնված կոտորածները, որից հետո «կառավարության կողմեն խումբ մը պաշտոնյաներ և զինվորներ եկան» և հանդարտեցրին թուրքերին՝ դադարեցնելով կոտորածները²⁸: «Զինվորները, որ ջարդեն առաջ իբր թե փոքրաթիվ խուժանը չէին կրցած զսպել, ջարդեն ետքը անոր տասնապատիկը ավելի եղող խուժանը զսպեցին կես ժամվա մեջ»²⁹, - նկատել է Հ. Թերզյանը և այստեղից եզրակացրել, որ ամեն ինչ տեղի էր ունենում կառավարության գիտությամբ: Եվ իրոք, կոտորածների այդօրինակ մեկ հրամանով դադարեցումը ապացույցն էր այն բանի, որ դրանք «պատրաստված և կազմակերպված էին տեղական իշխանությանց գիտակցությամբ և հրամանով»³⁰:

Հայերը չէին հավատում անսպասելի փրկությանը և միայն 2 օր անց սկսեցին վերադառնալ իրենց ավերված ու կողոպտված բնակարանները: Երկուդ կրելով նոր ջարդերի սպառնալիքից, Ադամայի հայության մի մասը բռնեց գաղթի ճամփան՝ փրկություն որոնելով Եգիպտոսում, Կիպրոսում, Մերսինում և այլուր, սակայն շուտով նահանգային իշխանությունն արգելեց այդ գաղթը, «կարծես նկատելով, որ երկրորդ ջարդին ենթարկվելի մարդ մը չը պիտի մնա»³¹:

Կոտորածների հանկարծակի և միանգամից դադարեցումը կասկած հարուցեց հայերի մեջ, որն օրավուր անում էր ջարդերի միջև ընկած ինն օրվա ընթացքում: «Հանդարտության բուն պատճառը չէինք գիտեր, - գրում է դեպքերի ականատեսը, - պատճառը արդյոք կուսակալին դրկած խնդրագիրն էր, եթե ոչ իսլամներուն ջարդի, կողոպուտի, հրդեհելի հոգնիլը, և կամ ավելի սաստիկ հարձակման համար ժամանակ չափիլ ուզելը: Սակայն ինը օր ետքը կրկնվող երկրորդ ջարդը մեզ բոլորս ալ համոզեց, թե հանդարտության բուն պատճառը վերոհիշյալ երեքն են եր-

²⁸ Հ. Աշխատանք, Ատանայի եղեռնը և Գոնիայի հուշեր, Նյու-Յորք, 1956, էջ 19:

²⁹ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

³⁰ Հ. Պապիկյան, Ատանայի եղեռնը, Տեղեկագիր Հակոբ Պապիկյանի օսմանյան երեսփոխան եղիբների, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 27:

³¹ Հ. Աշխատանք, նշվ. աշխ., էջ 23:

րորդն էր»³²: Արդեն ապրիլի 9-ին իթթիհատի անդամ Իսմայիլ Սեֆան «Իթիտալ» թերթում հանդես եկավ նոր ջարդեր սկսելու կոչով. «Այն, ինչ կատարվել է, դեռ ամենը չէ, դա բավարար չէ: Մենք միայն ընդմիջում տվեցինք, բայց մենք դեռ կտեսնենք, թե ինչով կավարտվի այս ամենը»³³:

1909 թ. ապրիլի 12-ին Ռումելիայից Ադանա են գալիս երիտթուրական «ազատարար» բանակի 2 գունդ և կանգ առնում Կըշլա Մեյդան կոչվող վայրում³⁴: Երեկոյան ժամը 10-ին թուրքերն օգնության աղաղակներով դիմում են զորքին՝ «պաշտպանություն խնդրելով հայերի «հարձակումներից» և զինվորները, որոնք իթթիհատի Սալոնիկի կենտրոնից ստացել էին «ջարդին պակաս ձգածը լրացնելու» գաղտնի հրահանգը՝ անցնում են հարձակման: ³⁵ Ադոսսիդեսի վկայությամբ «ազատարար» բանակի զինվորները «բալլում են մարդասպանների և հրկիզողների առջևից»³⁶: Նշենք, որ ջարդերին մագաչափ անգամ չխանգարեց այն համագամանքը, որ Մերսին էին գտնվում անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական և իտալական 7 ռազմամասեր, որոնք դեսանտ էին իջեցրել և գրավել ափամերձ շրջանը³⁷:

Ապրիլի 12-ի գիշերը զինվորների և բաշիբոզուկների խառնամբոխը հարձակվեց Մուշեղյան վարժարանի վրա, որտեղ պատսպարվածները փորձեցին փրկվել կրակե բոցերից և դուրս եկան հրկիզվող շենքից, սակայն գնդակահարվեցին, իսկ շատերն այրվեցին բոցերի մեջ: Այս անգամ հայկական թաղամասերի հրկիզողներն էին նոր ժամանած զինվորները, որոնք «վրեժի միայն այդ միջոցն էին գտել, որովհետև թուրք և փուրդ խուժանը մինչ այդ ամեն բան թալանել էր»³⁸:

Կոտորածների մասշտաբով, սպանդի դաժանությամբ, ավարի և կողոպուտի սաստկությամբ Ադանայի վիլայեթի կոտորածների երկրորդ փուլը ավելի ահավոր և սահմոկեցուցիչ էր: «Առաջին ջարդի միջոցին Ատանայի շրջակա գյուղերում մեջ գտնվող հայերը և Ատանայի կեդրոնը

³² Նույն տեղում, էջ 20:

³³ Геноцид армян..., с. 210.

³⁴ G. Bresol, Les Turks ont passe là . . . , Paris, 1911, p. 101-102.

³⁵ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 1, Երևան, 1982, էջ 267:

³⁶ Геноцид армян..., с. 211.

³⁷ Հ. Թերգյան, Եզվ. աշխ., էջ 61:

³⁸ Գործ, Թիֆլիս, 28. IV. 1909:

ֆիչ կորուստ ունեցավ, մինչդեռ երկրորդ ջարդը կործանեց Ատանան»³⁹։ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Զինովևի՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանն ուղղված հաղորդագրության համաձայն դեռ «ոչ վաղուց ծաղկող Ադանա ֆաղափի երեք չորրորդն ավերված է»⁴⁰։ Միայն Ադանայում ջարդերին զոհ գնաց 18.627 մարդ⁴¹։

Ադանայի կոտորածներին զուգընթաց, ջարդեր տեղի ունեցան նաև վիլայեթի հայաբնակ այլ վայրերում։ Ապրիլի 1-ին հուզումներ սկսվեցին Տարսուսում։ Հրդեհվում են հայկական թաղամասերը և 4000–5000 անօրևան հայեր ապաստանում են տեղի ամերիկյան վարժարանում։ Հրո հարակ դարձավ ավելի քան 600 տուն⁴²։ Միայն ֆաղափում սրի ֆաշվեց 96 հայ⁴³, իսկ ողջ շրջանում՝ մոտ 560, որից 160-ը ամբողջովին ավերված Գոգ–Օլուզ գյուղում⁴⁴։ Տարսուսից ջարդերը տարածվում են դեպի Ալատոլու, որը թուրք ավարառուները շրջապատում են ապրիլի 3-ին։ Կրակի են մատնվում գյուղի բոլոր 130 տները, ամենայն դաժանությամբ մոռթվում են 600 հոգի⁴⁵։ Ահավոր բարբարոսություններ տեղի ունեցան հատկապես Միսիսում (Մամեստիայում), որտեղ կենդանի մնացին միայն 80 կին և տղամարդ՝ ներառյալ ծնկեր երեխաները⁴⁶։ Գետինն են հավասարեցվում Ինչիրլիկի 145 հայկական տները։ 700 քնակիչներից կենդանի են մնում ընդամենը 60 հոգի⁴⁷։

Ապրիլի 1-ին կոտորածներ են տեղի ունենում նաև Օսմանիեում, որտեղ «գործված վայրագությունները Կիլիկիո եղեռնին գլուխգործոցն է»-ցավով նշել է Հ. Թերզյանը։ Փվում է այրվող եկեղեցին և 500 հայեր մնում են փլատակների տակ։ Գազանաբար հոշոտվում են մոտ 1500 հո-

³⁹ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 59։

⁴⁰ Архив внешней политики России (далее-АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1909, д. 38, т. I, л. 274.

⁴¹ Հ. Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 367։

⁴² Геноцид армян..., с. 214.

⁴³ Ferman DuCkette, Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about Holocaust at Adana In Asia Minor, During 1909, 1913, p. 51.

⁴⁴ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 166։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 183։

⁴⁶ Геноцид армян..., с. 217.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 214։

գի⁴⁸: Դրգ-Պայասում տեղական բանտից ազատ արձակվեցին «500 բանտարկյալներ, որոնք չհապաղեցին մասնակցել վայրագություններին»⁴⁹:

Սպանություններ և վայրագություններ են կատարվում նաև Մերսի-նում, որտեղ ռուսական «Ուրալեց» ռազմանավի նավապետ Կուզնեցովն իր նավն է ընդունում ջարդերից մազապուրծ 3 տղամարդու և 62 կանանց ու երեխաների, փրկում նրանց մահվան սպառնալիքից, տեղափոխում Ալեքսանդրեթ և ապահովում սննդով⁵⁰:

Ավերածությունների, թալանի ու կոտորածների ենթարկվեցին նաև Հասան Բեյլին, Լափաշլուն, Լաթափան, Այասը, Այնթապը, Անտիոքը և այլն⁵¹:

Ադանայի կոտորածների պատմության ուսումնասիրման գործում առանձնահատուկ տեղ պետք է հատկացնել հայերի օրհասական-հերոսական ինքնապաշտպանությանը, որը տեղ-տեղ պսակվում էր լիակատար հաղթանակով: Դիմադրություն կազմակերպվեց ինչպես Ադանայում, այնպես էլ վիլայեթի այլ բնակավայրերում: «Ներ հասկցանք, որ լաց, ողբ, սղաչանք, պաղատանք և անձնատուր ըլլալ օգուտ չունի, և տեսնելով, որ կառավարությունն ալ զինվորներով ու ոստիկաններով խուժանին միացած է, ստիպվեցանք նզնաժամային բուռն դիմադրության մը դիմել, որ եթե քիչ մ'ալ ուշացնեինք՝ անկասկած ամբողջությամբ ոչնչացած պիտի ըլլայինք»⁵², - գրել է Հ. Թերզյանը:

Հայերն Ադանայի 3 թաղերում ինքնապաշտպանություն են կազմակերպում և այնքան հաջող, որ որոշ տեղերում դիմանում են 24-48 ժամ «շատ անգամ ետ մղելով հարձակվողների գրոհները՝ նրանց մեծ վնասներ հասցնելով»⁵³: Տեղ-տեղ մի քանի հոգու հաջողվում էր հաղթել մի ամբողջ ավազակախմբի, իսկ ոմանք նույնիսկ համարձակ արտագրոհի էին դիմում, «որպեսզի օգնություն ցույց տան առանձին հայկական տներին»⁵⁴: Ընդ որում, «զինված էին միայն մոտ 100-ի չափ հայեր», որոնք համառորեն կոչվում էին «ահագին խուժանի և նրան միացած գորբի դեմ»⁵⁵:

⁴⁸ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 199-202:

⁴⁹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1909, д. 35, л. 19.

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 23:

⁵¹ Հիսուշ ԴԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1828, թ. 5:

⁵² Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Геноцид армян..., с. 207.

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁵ Գործ, 28. IV. 1909:

Կիլիկիայի մի շարք շրջաններում ևս հայերը կարողացան դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության: Թուրք հրոսակները բուռն դիմադրության են հանդիպում Դյուրթ-Յուլի (Չոք-Մարգվան) հայերի կողմից: Շրջապատված լինելով բազմահազար ռեզիստներով (պահեստի զինվոր) և բաշխողներով, հայերը շտապ պատրաստում են 150 պաշտպանական կետեր և իրենց ուժերը բաշխում դրանց վրա: Պատրաստվել էր արհեստանոց, որտեղ օր ու գիշեր աշխատում էին 100 հոգի և հայ մարտիկներին ապահովում մարտական անհրաժեշտ հումքով⁵⁶: Տեսնելով, որ ամրոց-քնակավայրը համառորեն պաշտպանվում է և ծանր հարվածներ հասցնում, թուրքերը 2 օր անց թնդանոթներ են քերում, գրավում գյուղի մի մասը, կտրում խմելու ջուրը, սակայն չեն կարողանում կտրել հայերի պաշտպանողական կամքը⁵⁷: Ծարավ մնալով ավելի քան մեկ շաբաթ, հայ ֆաջորդիները «գիշեր ցերեկ թշնամյաց գնդակներուն կը դիմադրեին պահպանելու համար ժողովրդական կեանքն ու պատիվը՝ օրհասի մը երկունքով»⁵⁸: Օժանդակ ուժեր ստանալով՝ թուրքերը պատրաստվում են նոր, ավելի ուժեղ հարձակման, իսկ հայերը՝ օրհասական դիմադրության: Առաջին օրերի սարսափից հետո տղամարդկանց են միանում մոտ 100 երիտասարդ կանայք և աղջիկներ՝ զինված գերանդիներով ու նիզակներով: Պատրաստվեց 3000 նիզակ, որով ենթադրվում էր զինել անգնե կանանց և պատանիներին⁵⁹: Բայց պաշտպանության 13-րդ օրը օտարերկրյա հյուպատոսների և միսիոներների միջամտության շնորհիվ Դյուրթ-Յուլի պաշարումը դադարեցվեց:

Համառ դիմադրությամբ աչքի են ընկնում նաև Սիս ֆաղափի հայերը, որոնք ապրիլի 2-ից մինչև 6-ը Թուրսարգսյանի և Գյուտ վարժապետի ղեկավարությամբ հետ են մղում թուրքերի բոլոր գրոհները⁶⁰:

Անօրինակ, խիզախ պաշտպանությամբ կոտորածից փրկվում է 45 տուն և 200 քնակիչ ունեցող Շեյխ-Մուրադը՝ «շնորհիվ որոշ անհատների հերոսական ջանքերի»⁶¹: Որսորդական հրացաններով զինված 3 ֆաջեր ողջ քնակչությանը հավաքելով գյուղի կենտրոնում, «գրավելով կարևոր

⁵⁶ Геноцид армян..., с. 200.

⁵⁷ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 223:

⁵⁸ ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1850, թ. 16:

⁵⁹ Геноцид армян..., с. 200.

⁶⁰ Է. Ոսկերյան, Կիլիկյան հուշեր, Հալեպ, 1930, էջ 28:

⁶¹ Геноцид армян..., с. 199.

կետները... այնպիսի արագությամբ էին կրակում, որ հարձակվողները վստահ էին պաշտպանվողների գգալի ուժերի մեջ»⁶²։ Ուրբաթ և շաբաթ օրերին հայերը բազմիցս հետ են մղում թուրքերի գրոհները։ Զարդարաններին վախեցնելու համար պաշտպանները դիմում են խորամանկության։ ջրի խողովակի մի անցքը փակում են, մյուսի մեջ վառող լցնում և պայթեցնում, որից հետո թուրքերը զգուշանում են, կարծելով, թե հայերը զինված են նաև թնդանոթներով։ Պաշարման 5-րդ օրը հայերը նեղվում են շրջապատման օղակը, անցնում Ադանա և ապաստանում Մուշեղյան վարժարանում⁶³։ Կոտորածներից փրկվելու համար Բախչեի հայերը բարձրանում են սարերը, սակայն «նրանց ետևից 20 օրվա ընթացքում իսկական որս էր շարունակվում»⁶⁴։ Ֆրանսիական հյուպատոսը հիշում է, որ Համիդիեն ավերումից 15 օր անց «իրենից նակատամարտի դաշտ էր ներկայացնում»⁶⁵։ Համառ դիմադրություն են ցույց տալիս նաև Հանընի հայերը, որոնք բազմիցս հետ են մղում իրենց թաղերը գրոհող թուրքական զերակշիռ ուժերին։ Իրադարձությունների մասնակիցը և ղեպների ականատեսը գրում է. «Հանընի նակատամարտին մեջ ամենամեծ անձնավորություն ցույց տվավ ամերիկուհի միս Ռոզ Լեմպլերթ, որուն կողմն Մերսինի անգլիական հյուպատոսին գրված ամենախիստ հեռագիրներուն շնորհիվ էր, որ Հանընը ազատեցավ»⁶⁶։

Դստժան ընդհարումներից հետո թուրքերին հաջողվում է գրավել Հասան-Բեյին ու Շարդերը, սակայն նրանք չեն կարողանում ոչնչացնել քնակիչներին, որովհետև վերջիններս «ինժնապաշտպանական համառ մարտերից հետո կազմակերպված հեռացել էին»⁶⁷։

Որոշ հուզումներ են լինում Մարաշում, սակայն դրանք կարճ ժամանակում դադարում են, խաղաղությունը վերահաստատվում է մասնավորապես այն բանից հետո, երբ թուրքերին տեղեկություններ են հասնում, որ Բաղաֆում ջարդեր կազմակերպելու ղեպում Ջեթունի Բաջամարտիկ լեռնականները շարժվելու են դեպի Մարաշ։ Մարաշցի տ. Սահակ Բահանա Պետրոսյանի հեռագիրը՝ ուղղված գեթունցիներին, վկայում է, որ

⁶² Նույն տեղում։

⁶³ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 220։

⁶⁴ Генцид армян..., с. 199.

⁶⁵ Նույն տեղում։

⁶⁶ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 240։

⁶⁷ Ա. Ս. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979, էջ 33։

«եթե Զեյթունի անունը ու սարսափը չըլլար կարելի չէր, որ Մարաշի մեջ հայ մնար»⁶⁸:

Դժվար է գերազնահատել ինքնապաշտպանության դերն ու նշանակությունը. «Կարելի է վստահ լինել, որ... առանց հայերի ինքնապաշտպանության իրադարձությունները շատ ավելի ծանր ընթացք կստանային»⁶⁹: Ադանայի վիլայեթի ինքնապաշտպանական մարտերը հայ ժողովրդի հերոսական պատմության կենաց ու մահու մաքուր ման գրվագներն են:

Ադանայի կոտորածներն իրենց ձևերով, իրագործման վայրերն եղանակներով, ահավոր մեթոդներով ցնցեցին ողջ աշխարհը: Ե՛վ կանայք, և՛ երեխաները, և՛ ծերերն ու հիվանդները «առկա եղած են ամենադժպի վարմունքներու»⁷⁰: Օսմանյան պառլամենտին ուղղված ապրիլի 6-ի հեռագրում Ադանայի հոգևորականները նշում էին, որ հայերը ենթարկվեցին «այնպիսի անգթություններու և հալածանքներու, որոնք տեղի ունեցած չէին ձեռնգրի խանի և Թիմուրլենկի ժամանակները»⁷¹: Ականատեսներից մեկը գրել է. «Որոշ գոհեր ենթարկվում են մի ամբողջ շարք այնպիսի կատարյալ ձեռք արվող տանջանքների, որպեսզի ավելի երկար շարունակվի տանջամահ արվողի կյանքը և երկարի իրենց (թուրքերի – Ռ. Գ.) բավականությունը, նրանց (հայերին – Ռ. Գ.) խեղում են, եղունգները հանելով ջարդում մատները, մարմինները դաշում այրված երկաթով, հանում գանգամաշկերը, ի վերջո մարդուն վերածում են շիլայի, որը շարտում են շներին որպես կեր»⁷²:

Ադանայի կոտորածներից ամիֆջապես հետո թուրքական կառավարությունն աշխատեց կեղծել փաստերը և ջարդերի հեղինակներ ներկայացնել հայերին, տուժողներ՝ թուրքերին: Այսպես, Ադանայի նոր կուսակալ Մուստաֆա Զիհնի փաշան 1909 թ. մայիսի 1-ին Կ. Պոլիս ուղարկած հեռագրով հաղորդում է, որ սպանված «իսլամներու թիվը 1924 և վիրավորյալներու թիվը 533 է»⁷³, իսկ «հայերն սպանվածներու թիվը 1455 և

⁶⁸ Զեյթունի հոգևոր առաջնորդ Վ. Արշակունու հուշերը (ձեռագիր), էջ 29 (պահվում է պատմաբան Հ. Մ. Պողոսյանի անձնական արխիվում):

⁶⁹ Геноцид армян..., с. 199.

⁷⁰ Հ. Պապիկյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁷¹ Հ. Աշխյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

⁷² Геноцид армян..., с. 209.

⁷³ Հ. Աշխյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

վիրավորյալներունը 383 է⁷⁴»։ Բայց, իրականում, ջարդարարների «դժոխային ու ազգամուլական ծրագրին, որուն նպատակն էր Կիլիկյան հայության ուժն ու հարստությունը, ազդեցությունն ու դիրքը կործանելը»⁷⁵, զոհ գնաց ավելի քան 30.000 մարդ⁷⁶, իսկ համաձայն որոշ թերթերում հրապարակված հաղորդագրությունների՝ զոհերի թիվը կազմում էր մոտավորապես 35.000⁷⁷։

Աղանայի կոտորածների կազմակերպման և կազմակերպիչների վերաբերյալ պատմագրության մեջ կան տարբեր կարծիքներ՝ մեղադրող և՛ երիտթուրքերին, և՛ Արդուլ Համիդին։ Այս տարակարծիքներն առկա են նաև ժամանակակիցների ու ակամատեսների հուշերում։ Նշեմք, որ նրանց մեծ մասն Արդուլ Համիդին և նրա պաշտոնյաներին Աղանայի կոտորածների կազմակերպիչներ էին համարում նախ և առաջ այն պատճառով, որ ղեռնս պատրամենք էին տածում երիտթուրքական հեղափոխության նկատմամբ ու դժվար էր հավատալ նրանց մեղավորությանը։ Բացի այդ, ջարդի օրերին սուլթանի կողմնակիցները հակասահմանադրական, հետադիմական շարժում բարձրացնելով գրավել էին մայրաքաղաքը և զավթել իշխանությունը։ Սակայն չմոռանալով, որ Աղանայում և Թուրքիայի մնացած նահանգներում փաստական իշխանությունը գտնվում էր երիտթուրքերի ձեռքին։

Ինչպես կոտորածների ընթացքի, այնպես էլ կազմակերպիչների հարցը առաջինը բնարկել է թե՛ հայ, և թե՛ արտասահմանյան մամուլը, սակայն հարկ է նշել, որ մամուլում տպագրված ոչ բոլոր հաղորդագրություններին և հոդվածներին պետք է հավատ ընծայել, քանզի դրանցում արտացոլվել են ժամանակի շուկնը, ոգին և տատանումները։ Այսպես, 1909 թ. Թիֆլիսի «Գործ»-ի տարբեր համարներում, ըստ ստացված տեղեկությունների, Աղանայի կոտորածների կազմակերպիչների վերաբերյալ կան իրար հակասող և հերքող հոդվածներ։ Օրաթերթի մի համարում Աղանայի կոտորածները համարվում են Կ. Պոլսում հաղթանակած ռեակցիայի շնորհիվ ոգևորված և՛ գլուխ բարձրացրած «մութ ու ռերական ուժերի գործը»⁷⁸, իսկ մյուսում նշված է, որ «բռնակալական շրջանի

⁷⁴ Նույն տեղում։

⁷⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ջանազան հեղինակների արխիվ, թղթ. № 14, վավ. № 521։

⁷⁶ Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, էջ 909։

⁷⁷ Геноцид армян..., с. 196.

⁷⁸ Գործ, 10. IV. 1909։

ամենատիպիկ ներկայացուցիչները, կամայականության, սանձարձակության ամենաեռանդուն գործիչները՝ վալիկներից, մյուսթեսարիֆներից սկսած մինչև ամենահետին գայմագամը, մյուղիրն ու զապթիան-իթթիհատական են դարձած»⁷⁹, որից էլ կարելի է եզրակացնել, թե բոլոր պաշտոնյաները, փաստորեն, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներ են, որքանով Ադանայի կոտորածները կազմակերպվել են կենտրոնական կառավարության ցուցումներով ու տեղական իշխանության ղեկավարությամբ: Ադանայի սպանող երիտթուրքերի պանիսլամական ֆադալականության անկյունաքարն էր, որի հիմքը դրվեց 1909 թ. ապրիլին: Նույն թերթի մեկ այլ համարում տպագրված հաղորդագրության հեղինակը պնդում է, թե հնարավոր չէր Ադանայի մասին ստանալ ճիշտ տվյալներ, քանի որ մահաբազային վարչությունը «գրաֆնություն էր հաստատած այնտեղից ուղարկվող հեռագրիների վրա» և «միայն այժմ կարելի է լինում ստանալ այդ տեղեկությունները: Բոլոր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ ընդհարումն առաջացրել են Համիդի և բեականայի գործակալները»⁸⁰:

Ինչ խոսք, որ այդպիսի հաստատ համոզմունքով հրապարակված հաղորդագրությունն անհրաժեշտ է վերապահորեն ընդունել, որովհետև երիտթուրքերը Համիդի գահընկեցությունից և Ադանայի կոտորածներից հետո, բնական է, պետք է աշխատեին պատասխանատվության իրենց բաժնին էլ զգել տալով, որ սուլթանի ու նրա ռեժիմի վրա և հենց սա էլ արտացոլվել է մամուլում: Իրավացի է կոտորածների ակնանատես Հ. Աշմյանը, երբ գրում է, որ «Ադանայի ջարդը տեղական ու պատահական դեպք էր չէր, այլ օսմանյան կառավարության զիսավոր վարիչներուն կողմեն ծրագրված ու գործադրված կարգադրություն մըն էր»⁸¹: Նա կազմակերպված ջարդերի պատասխանատու է համարում թուրքական կառավարությանն ընդհանրապես, մատնանշելով նաև երիտթուրքերի մասնակցությունը այդ գործին. «Ադանայի ջարդեն անմիջապես ետքը, - գրում է. նա, - տեղական կառավարությունն ու Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը տեսան թե խնդիրը ծանր և սխալ է, աշխատեցան պատասխանատվությունը իրենց վրայեն ձգել»⁸², մեղքը բարդելով հայերի

⁷⁹ Նույն տեղում, 18.IV.1909:

⁸⁰ Նույն տեղում, 28.IV.1909:

⁸¹ Հ. Աշմյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁸² Նույն տեղում, էջ 114:

վրա, որոնք, իբր թե, ցանկանում էին վերականգնել բռնապետական հին կարգերը:

Որ երիտթուրքերն իսկապես հանդիսացել են կոտորածների ամմի-
ջական կազմակերպիչները և հրահրողները, պարզորոշ երևում է «Մի-
ություն և առաջադիմություն» կոմիտեի՝ Ադանայի մասնաճյուղի շրջա-
կա 18 բնակավայրերը հղած նույն բովանդակությամբ հեռագրից. «Կեռվ-
տերեյան 300 հայ զինյալ ֆետայիներով ձեր գյուղին վրա հարձակում
պիտի գործեք և տեղացի հայերուն միանալով՝ ջարդ պիտի ընեք: Դեռ
անոնք չեկած՝ դուր պետք եղածը ըրեք»⁸³:

Ընդունելով հանդերձ, որ ջարդը կազմակերպվել էր նաև հին վար-
չակարգի պաշտոնյաների, Արդուլ Համիդի արքանյակների կողմից, հա-
րկ է միաժամանակ նշել, որ երբ թուրք խուժանն ու ռեակցիոն ուժերը
սկսեցին հակասահմանադրական շարժումը և առաջին հերթին հայերի
հալածանքն ու կոտորածը՝ նրանց ամմիջապես միացան նաև երիտթուր-
քական գործերն իրենց պարագլուխների հետ: Նրանցից 2000 հոգի, որոնք
Ադանա էին ուղարկվել «քարեկարգությունը վերահաստատելու հա-
մար», տեղ հասնելուն պես «ամմիջապես... ջարդին ու ավարառության
մասնակցեցան»⁸⁴: Կոտորածները երիտթուրքերի կողմից կազմակերպվե-
լն է. վկայում են հյուպատոսներից մեկն իր հեռագրում. «Ինչպես
երևցավ մինչ ցարդ գլխավոր վայրերուն մեջ, այս գոմիթեին («Միության
և առաջադիմության» – Ռ. Գ.) անդամները գործոն դեր մը առած են աղե-
տին կազմակերպության մեջ»⁸⁵:

Երիտթուրքերի մեղսակցության գուցե ամենամեծ վկայությունն օս-
մանյան պառլամենտի անդամ, երիտթուրքական կուսակցության անդամ
Հակոբ Պապիկյանի «Տեղեկագիրն» է Ադանայի կոտորածների վերաբե-
րյալ: Այդ խիստ անաչառ, արդարացի և անհերքելի փաստերի հիման
վրա գրված փաստաթուղթը մեղադրում է ինչպես հին վարչակարգին,
այնպես էլ երիտթուրքերին, որի համար էլ Հ. Պապիկյանը կյանքով հա-
տուցեց: Մերկացնելով հին վարչակարգի պաշտոնյաներին, որոնք մտա-
ծում էին, թե «նոր ռեժիմին դեմ հաջողությամբ հարձակելու համար
նախ պետք է հայերը բնաջնջել»⁸⁶, քանզի հայերն իրոք նվիրված էին սահ-

⁸³ Նույն տեղում, էջ 150:

⁸⁴ Հ. Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 637:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 683:

⁸⁶ Հ. Պապիկյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

մասնադրությամբ, չ. Պապիկյանը ցույց է տալիս նաև երիտթուրքերի մասնակցությունը կոտորածների կազմակերպման գործում: «Վերջաց-
նելն առաջ- գրում է նա,- ստիպված եմ ամենախոր ցավով ավելցնելու,
որ Իթթիհատ վե թերաֆը կուսակցության անդամները Աղանայի վայրագ
եղբորության կազմակերպման և գործադրության մասնակցած են»⁸⁷: Որ
կոտորածները կազմակերպվել և իրականացվել են երիտթուրքերի կա-
ռավարության կողմից՝ հաստատվում է նաև Իթթիհատի ազդեցիկ ան-
դամ Մեհմեդադե Ռիֆաթի վկայությամբ, ըստ որի այն ժամանակ, երբ Կ.
Պոլսում սկսվել էր համիդյան հեղաշրջումը, երիտթուրքերի «Ատանայի
մասնակցությունը կեղծում են ստացած հրահանգն համաձայն, Կիլիկիո,
մասնավորապես Ատանայի մեջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկ-
սած էր»⁸⁸:

Աղանայի հայության կոտորածների վրա քննվեց հայ և թուրք հա-
սարակական-ֆառաֆական մտքի, մտավորականության, ժողովրդական
լայն զանգվածների ուշադրությունը, երիտթուրքերի վայրագության դեմ
բարձրացավ համայն աշխարհի առաջադեմ մարդկության բողոքի ձայնը:
Այս հարցին անդրադարձած եվրոպական պատմաբանների մեծ մասն
իրավացիորեն կարծում է, որ սահմանադրական կարգերի հանդեպ
հայերի հավատարմությամբ երիտթուրքերը պատասխանեցին «Աղանայի
կոտորածով՝ որով սկիզբ դրվեց պատմության մեջ երբևէ գրանցված
ամենասարսափելի ջարդերի շարքին»⁸⁹:

Այսպիսով, արխիվային վավերագրերը, ժամանակի մամուլը, ժամա-
նակակիցների հուշերը, հայ և օտար պատմաբանների աշխատությունները
աներկբայորեն ապացուցում են, որ Աղանայի կոտորածները կազմակե-
րպվել և ղեկավարվել են երիտթուրքերի կողմից՝ մասնակցությամբ նաև
հին վարչակարգի պաշտոնյաների: Հայաջինջ ծրագրերի իրականացման
գործում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձգտումները
համընկնում են համիդյան ռեժիմի պաշտոնյաների նպատակների հետ:

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ Մեյլանզադե Ռիֆաթ, Իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը և թուրքական հեղափոխության
մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 141:

⁸⁹ G. Morgan, The History of the Armenian People, Boston, p. 306.

РЕЗНЯ АРМЯН В АДАНЕ В 1909 Г.

РЕЗЮМЕ

Младотурецкая революция июля 1908 года была воспринята как завершение векового турецкого ига, деспотизма и злодеяний гамидского периода. Многострадавший и угнетенный армянский народ и впрямь поверил в провозглашенные младотурками лозунги братства, равноправия, свободы. Однако младотурки продолжили жестокую политику Абдул Гамида, преследуя пантюркистские и панисламистские цели, организовали и осуществили аданскую резню. Резня и грабежи имели место как в Адане, так и в Тарсусе, Аптоглу, Мисисе, Османье, Паясе, Мерсине, Латакиин, Антиоке, Айнтапе, Айасе и в других местах. Одновременно в ряде населенных мест Киликии армяне организуют сильное сопротивление. Оборонительные бои вилайета Аданы являются историческим эпизодом героической борьбы армянского народа за жизнь и самосохранение.

ARMENIANS' MASSACRE OF ADANA IN 1909

SUMMARY

The Young-Turks revolution of June 1903 was hailed as the termination of the century-long Turkish yoke, despotic rule and autrocities of the Hamid period. The long-suffering and suppressed Armenian people did in actual fact believe the slogans proclaimed by the Young Turks of brotherhood, equal rights and freedom. However, the Young Turks continued to pursue the cruel policy of Abdul-Hamid, persuing the panTurkish and pan-Islamic goals, organizing and carrying out the Adana massacre. The massacre and looting took place both in Adana and In Tarsmus, Aptoglu, Misis, Osmania, Palas, Mersina, Latakia, Antiokh, Alntap, Aias and at other places. Simultaneously in a number of population centres of Cilicia the Armenians organized a powerful resistance. The defensive combats of the Adana Vilajet were historic occasions of heroicstruggle of the Armenian people for survival and self-preservation.

*ՀՀ ԳԱՄ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 1990, № 4, էջ 24-35:*

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՕՐԵՐ

Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծելու համար երիտթուրքերը որոշեցին օգտագործել առաջին աշխարհամարտի պատեհ առիթը՝ ամբողջ աշխարհին կանգնեցնելով կատարված փաստի առաջ՝ Հայաստանը դատարկելով հայերից։ Ցեղասպանության որոշումը սկսեց ի կատար ածվել ամմիչապես։ Մի քանի ամսվա ընթացքում ողջ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան դատարկվեցին հայերից։ Ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր զոհ գնացին թուրքական արյունոտ յաթաղանին։ Անչափելի էին նաև նյութական և հոգևոր կորուստները։ Ավերվեցին հայկական դարավոր մշակույթի հուշարձանները, մոխիրների մեջ կորան հոյակերտ կոթողները, հայ ժողովրդի հոգևոր հարուստ կյանքի անկրկնելի վկայությունները։

Նման պայմաններում հայ ժողովուրդը բազմաթիվ վայրերում (Մուշում, Սասունում, Վանում, Ուրֆայում, Շապին-Գարահիսարում և այլուր) քնդվեց թուրք ջարդարարների դեմ, ուրի կանգնեց՝ պաշտպանելու իր իրավունքները, կյանքն ու պատիվը։

Հերոսական իմքնապաշտպանության դիմեց նաև Կիլիկիայի ծայր հարավում խառսխված Սուետիայի հայությունը։ 1915 թ. հուլիսին երիտթուրքերի կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ այդ շրջանի հայության տեղահանությանը, որի իրագործումը հանձնարարվեց Անտիոքի գալմագամ Մարուֆին և Սուետիայի մյուդիր Խալիտին։ Սուետիայի Մուսա լեռան հարավային և արևելյան լանջերին բոլորաձև տեղադրված վեց գյուղերի (Գեպուսիե, Վազըֆ, Հանի Հապիպլի, Ցողունօլուֆ, Խըտր պեկ, Պիթիաս) հայոց համայնքն այն միամիտ հույսերն էր փայփայում, թե հայաբնակ մյուս շրջաններից առանձնացած լինելու պատճառով իրենք անմասն կմնան տարագրությունից։ Սակայն հուլիսի 30ին գալմագամ Մարուֆի կողմից տրվում է տեղահանության հրամանը։ Ընդամին գալմագամը շուայ խոստումներ է տալիս, թե «Գաղթը կլինի ապահովված ու խաղաղ, պետությունը կօգնի և կերաշխավորի ախորյալների կյանքն ու կայքը և այլն» (Մ. Վ. Արզումանյան, Դարավոր գոյամարտ, Երևան, 1989 թ., էջ 406)։

Ցրվում են տեղահանությունից խուսափելու բոլոր հույսերը։ Ուստի վեց գյուղերի երևելիների, ազդեցիկ անձանց խորհրդակցության ժամանակ ժողովականների մեծ մասը, հասկանալով տեղահանության բուն նպատակը, վնդում է դիմադրել իշխանություններին։

Ժողովրդի ստվար հատվածն ըմբռնելով, որ, միևնույն է, տեղահանությունը հանգեցնելու է շարժերի և ֆիզիկական ոչնչացման, ապավինելով իր մարտական փորձի փառավոր ավանդույթներին, տարերայնորեն բռնում է ինճնապաշտպանության ուղին, ֆանգի «ամենն չարն իսկ պատահի, ավելի լավ է մեր լեռներում մեջ աղյուծի պես կովելով՝ մեռնիլ, քան թե ոչխարի պես ստրկաբար անձնատուր ըլլալ թշնամիին ու սև մահվամբ մը վերջանալ» (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի անձնատվությունը և Սուետիո ինճնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, էջ 29): Վերջնականապես դեպի ինճնապաշտպանությանը զնալու համար զգալի նշանակություն ունեցան Զեյթունի գաղթից հետո հայրենի Յողունցուլ վերադարձած Տիգրան Անդրեասյանի ահասարսուռ տեղեկությունները տարագրության և կոտորածների մասին:

Օգոստոսի 1ին մյուդիքից գաղթի մոր հրաման է ստացվում, սակայն սուետահայության մեծամասնությունն իր միակ նշմարիտ վճիռն արդեն կայացրել էր. պարենի պաշարներով, ընտանի կենդանիներով Մուսա լեռ բարձրանալ և փրկություն որոնել կազմակերպված ինճնապաշտպանական մարտերում: Սակայն ոչ բոլորն ունկնդրեցին խոհեմության ձայնին և ապաստան որոնեցին Մուսա լեռում: Հավատ ընծայելով երիտթուրք կառավարության կեղծ խոստումներին, թե տեղահանության հրամանին ենթարկվողները ոչնչով չեն տուժի՝ «Բերուսի գրեթե ամբողջովին...Հանի Հապիպլին և Պիթիասեն փոքր մաս մը ժողովուրդ հոժարեցավ գաղթականության հնազանդի» (Հ. Հ. ԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 108, թ. 7): Հակոբ Դավթյանի տվյալների համաձայն՝ Սուետիայի հայկական վեց գյուղերի 6311 բնակիչներից տարագրյալի անորոշ ապագան ընտրեցին 2080-ը, իսկ լեռ բարձրացան 4231-ը (Հուլամատյան մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 789):

Լեռ բարձրանալով հայերն ապաստանեցին Տամլանըզ, Գուշըղազ և Գըզըլմա կոչվող վայրերում, որոնք անառիկ և պաշտպանության համար հիմնալի դիրք ունեին: Նրանք արդեն կայացրել էին անդառնալի վճիռը. պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը՝ օգտագործելով լեռան բնական պայմանները: Լեռ բարձրանալուն պես հայերը ձեռնամուխ են լինում հրատապ խնդիրների լուծմանը, որոնք սկզբում նիշտ ընթացք չստացան: Լուրջ սխալ էր, որ ամեն մի բնակավայր ընտրեց առանձին, միայն իր տեղամասի համար զինվորական մարմին, և չնայած նրանց միջև կապ և փոխհամաձայնություն կար, քայք չկար մեկ

ընդհանուր հրամանատարություն, ինչն է հանգեցնում էր մեծ դժվարությունների և բախտորոշ սխալների:

Օգոստոսի 2ին սկսվում է պաշտպանական ամրությունների կառուցումը, որն անընդմեջ շարունակվում է մինչև թուրքերի առաջին հարձակումը: Բնակավայրերի ողջ երկարությամբ պատրաստվում են դիրքեր, փորվում խրամատներ, ամրացվում բազմաթիվ պաշտպանական կետեր, թշնամու վրա գլորելու նպատակով լեռնային բարձրությունների վրա կուտակվում են ֆարեր:

Օգոստոսի 7ին մյուզիի Խալիտը, որը պարծեմալով պարտավորվել էր մեկ օրում լեռը մաքրել հայերից, Յող Աղզիի կողմից 200 զինվորներով անցավ հարձակման: Նա ցանկանում էր օգտագործել հարձակման անսպասելիությունը և պաշտպանական ամրությունների անավարտությունը: Լեռան Թարաթալան կոչվող վայրից իսկույնեք թշնամու դեմ ուղարկվեցին 20 մարտիկներ, քնակավայրերից օգնության փութացին նոր ջոկատներ: Ուժեղ հրաձգությամբ թուրքերը փորձեցին ճեղքել հայերի պաշտպանության աջ թևը, սակայն կորովի հայ պաշտպանները ձախողեցին թշնամու ծրագիրը: Երեկոյան կողմ հայերը թևային և ճակատային խաչաձև կրակով հակառակորդին հարկադրեցին ճահանջել: Այս առաջին մարտը թուրքերի կողմից առավելապես հետախուզական նպատակ էր հետապնդում՝ ստուգել հայերի մարտունակությունը: Վեց ժամ տևած ընդհարման ընթացքում թուրքերը տվեցին 5-6 սպանված, երկու տասնյակ վիրավոր (Հ. Մ. Մուրադյան, էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Երևան, 1983, էջ 174):

Հաջորդ մեկ-երկու օրերին նշտվում է հայերի կովող ուժի թիվը, մարտունակ տղամարդիկ բաժանվում են տասնյակների, նշանակվում են հրամանատարներ: Կապ է ստեղծվում դիրքերի միջև, առանձնացվում են կապավորները: Հիմնականում ավարտվում է ամրությունների կառուցումը: Սակայն գեներալ ռեզիմամբերին ակնհայտորեն անբավարար էին: «Թայմա» թերթի թղթակիցը նշում է. «Զարմանալի է այն փաստը, որ նրանց մեջ կային ընդամենը 600 առողջ տղամարդիկ և նրանց ընդամենը ֆառորդ մասն էր զինված հրացաններով, մնացածն ունեին փողից լիցֆավորված որսորդական հրացաններ» (*Геноцид армян в османской империи*.

Сборник документов и материалов под ред. М. Г. Нерсисян, Ереван, 1982, с. 364):

Օգոստոսի 10ի առավոտյան թուրքական 2000անոց ջոկատն անցնում է հարձակման: Օգտվելով մառախուղից թուրքերն աննկատ մոտենում են

հայերի պահակակետերին և անսպասելի հարված հասցնում: Թուրքական երկու թնդանոթներ ֆարուսանդ են անում հայերի պաշտպանական առաջին գիծը: Հանկարծակիի եկած հայ մարտիկները, այդ տեղամասում չկարողանալով դիմագրավել թուրքական գերակշիռ ուժերի հարձակմանը, ամրանում են պաշտպանական երկրորդ քնագծում: Կարծեցյալ այս հաջողությունն ավելի է ոգևորում թուրք հրոսակներին, որոնք խելահեղ գոչումներով առաջ են նետվում, սակայն հայերի մահասփյուռ գնդակները կասեցնում են նրանց առաջխաղացումը (Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 35): Այնուամենայնիվ, օգտագործելով կրակային և զորական ուժի առավելությունը, թուրքերը կրկին և կրկին գրոհում են՝ հաջողելով մինչև Թարաթալան և կրակի տակ առնել Գըզըլնայի նամբարը: Բնակչությունը պատսպարվում է Գուշնըղազի նամբարում: Սակայն հենց այդտեղ էլ հակառակորդը կասեցվում է: Մուսալեռցիները ետ են մղում թուրքերի իրար հաջորդող կատաղի գրոհները:

Հայերը, որոնք ֆաջ ծանոթ էին տեղանքին, հմտորեն դիրքավորվելով, օգտագործելով քնական և կառուցված ամրությունները, մահացու հարվածներ էին հասցնում հակառակորդին: «Ամեն մի թուփ հայի համար թափստոց էր, թուրքի համար՝ ծուղակ», - իրավացիորեն նկատել է ավստրիացի գրող, մեծ հումանիստ Ֆ. Վերֆելը (Ֆ. Վերֆել, Մուսա լեռան ֆառասուն օրը, Երևան, 1964, էջ 508): Հակատամարտը տևեց 12 ժամ և ավարտվեց թուրքական ուժերի ետ շարտմամբ: Այդ օրը հայերից վիրավորվում են 3, սպանվում 2 հոգի, թուրքերը 50-60 սպանված են տալիս (Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 38): Առաջին ընդհարումներից հետո զգալի ընդհանուր հրամանատարության քացակալությունն իրեն զգացնել տվեց և քացահայտեց առանձին շրջաններով ղեկավարության սխալները: Օգոստոսի 11ին Տամլանըզում խորհրդակցություն է հրավիրվում: Արդյունքում՝ ստեղծվում է մեկ ռազմական կենտրոն, բոլոր ուժերը տեղափոխվում են Տամլանըզ, ընտրվում է ընդհանուր ղեկավարություն՝ վարչական մարմին, որի նախագահ է դառնում Տիգրան Անդրեասյանը, անդամներ՝ Հեթում Ֆիլյանը, Սահակ Անտեֆյանը, Մովսես Տեր-Գալուստյանը և ուրիշներ՝ թվով 16 մարդ (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի տարագությունը և Սուեի ճակատամարտությունը, Հալեպ, 1935, էջ 68):

Ռազմական առաջնորդը դարձավ Նսայի Յաղուրյանը, նրա օգնականներն էին Մովսես Տեր-Գալուստյանը և Հարեթ Իսկենտերյանը: Կոչովո բոլոր ուժերը բաժանվում են 43 տասնյակների՝ տասնապետների՝ գլխավորությամբ: Ստեղծվում է նաև «չեքների» ջոկատը, բաղկացած

երեք տասնյակ կամավորներից, որոնց հրամանատարներն էին իրենց համարակալությամբ, ռազմական հմտությամբ և խորամանկությամբ աչ-
քի ընկած Նսայի Յաղուբյանը, Պետրոս Տմազյանը և Պետրոս Տուտազ-
յանը: Այս «կաշակմային հերոսախմբի» խնդիրն էր ընդհարման ժամա-
նակ անմիջապես օգնության փութալ պահակ զինվորներին իրենց վրա
ընդունելով առաջին հարվածը, մինչ կհասնեին հիմնական ուժերը:

Առաջին անհաջողությունից հետո թուրքերն սկսում են առավել լր-
ջորեն նախապատրաստվել Մուսա լեռան գրավմանը:

Տեղական իշխանությունը գեներալ Է Կոչում հարակից մահմեդական
գյուղերի բնակչությանը, և շուտով հավաքվում է 3000 կանոնավոր զին-
վորներից և 4000 կամավորներից բաղկացած մի պատկառելի ուժ:

Մինչև օգոստոսի 19-20ը թուրքական հրամանատարությունը մեկ-
երկու անգամ ևս հարձակվել էր Մովսեսի լեռան վրա, սակայն բոլոր
կողմերից շրջապատված, բայց մարտական ոգին երբեք չկորցրած հայե-
րի հմուտ պաշտպանության և համառ դիմադրության շնորհիվ ետ էին
շարժվել, զգալի կորուստներ կրելով: Այնուամենայնիվ, զինամթերքի և
սննդամթերքի խիստ կարիք գագցող սուլտանախայության վիճակը տագնա-
պալի էր. մի կողմից կանոնավոր զորքեր և կոտորածի ու կողոպուտի
տենչով բռնկված խուժան, մյուս կողմից՝ անգնե, փրկության կարծես ոչ
մի հույս, ոչ մի ելք չունեցող հերոսներ, որոնք առայժմ դիմակայում էին
թուրքական ռեմակի շարունակական հարձակումներին: Փրկություն կա-
րելի էր սպասել միայն ծովից: Անտանտի դաշնագրության երկրների
ռազմականների ուշադրությունը գրավելու համար մուսալեռցիները եր-
կու դրոշ էին բարձրացրել: Առաջինի վրա Տ. Անդրեասյանի անգլերենով
գրված օգնության խնդրանքն էր՝ «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են», իսկ
երկրորդի վրա ասեղնագործված էր մեծ կարմիր խաչ:

Օգոստոսի 19ին թուրքերը Ռիֆաթ բեյի հրամանատարությամբ հար-
ձակվում են Սավուլուգի և Տամլանըզի ուղղությամբ, սակայն շուտով
նահանջում են՝ հայ պաշտպանների զլորած ֆարերից կորուստներ կրե-
լով: Թշնամու մոտ 7000անոց կանոնավոր բանակը և խառնամբոխը փար-
ձում են նեղել Թարաթալանի պաշտպանական գիծը և թնդանոթային
կրակի պաշտպանությամբ մոտենալ հայոց դիրքերին, բայց կանգ են առ-
նում՝ հանդիպելով հայ ֆաջորդիների մահացու կրակին: Հայ մարտիկնե-
րը ետ են շարտում Գրգրվնայի, Շեյխ-Օրդուի և Սավուլուգի ուղղությամբ
գրոհող թուրքերին, իսկ արիասիրտ հայ կանայք դիմագրավում են դեպի

Տամախը խոյացող թշնամուն: Նրանց գլորած ժայռաքեկորներից թուրֆերը խուճապահար փախուստի են դիմում: Գիշերը թուրֆական ուժերը հարձակվում են մուսալեոցիների արևմտյան դիրքերի վրա: Նրանց բռնում ու կատաղի գրոհները հաջորդում են իրար: Թշնամու հորդանքներն ընդհուպ մոտենում են զորանոցին, խուճապ է տարածվում պաշտպանների մեջ, ժողովուրդը խելակորույս սկսում է փրկություն որոնել, բայց «ֆանի մը կտրիններ հաջողեցան շուտով նահանջի ստիպել թշնամուն և խաղաղեցնել վրդովված ժողովուրդը» (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի անձնատվությունը, էջ 53):

Հաջորդ օրն առավոտյան կանուխ թուրֆերը վերսկսում են հարձակումները և, չնայած հայերի համառ դիմադրությանը, նրանց հաջողվում է մոտենալ հայկական բնակավայրերին: Այնքան կատաղի էր թշնամու գրոհը, որ թվում էր, թե չկա փրկության որևէ հույս: Նրեկոյան կողմ հակառակորդներին միայն պատնեշն էր բաժանում: Վստահ հաղթանակին, թուրֆերը սպասում էին լուսաբացին, որպեսզի վերջնականապես ջախջախեն և ոչնչացնեն մի բուռ խիզախներին: Բայց գիշերը մուսալեոցիները շրջապատեցին թուրֆերին, նետվեցին գրոհի և ցած նետեցին նրանց՝ խուճապ և խառնաշփոթություն առաջացնելով թշնամու շարքերում: Հաջողությունը հայերի համար մեծ նշանակություն ունեցավ. դադարեց խուճապը, ամրապնդվեց հավատը սեփական ուժերի և փրկության նկատմամբ, ձեռք բերվեց զգալի ֆանակությամբ պարեն, դեղորայք և զինամթերք՝ 95 մատգեր հրացան և 10.000 փամփուշտ (Հ. Մ. Մուրադյան, Նշվ. աշխ., էջ 181): Ինչպես գրել է Տ. Անդրեասյանը, «Ամեն պարագայի տակ թշնամին 6-700 է պակաս մեռած ունեցած ըլլալու չէր» (Տ. Անդրեասյան, Զեյթունի անձնատվությունը, էջ 55):

Այս իրոք խոշոր պարտությունը կրելուց հետո, չկարողանալով ընկնել հայերի մարտական ոգին, թուրֆերը սեղմ օգակով շրջապատում են Մուսա լեռը, ցանկանալով կա՛մ սովամահ անել հայերին, կա՛մ ստիպել անձնատուր լինել: Այնուամենայնիվ, թուրֆերի և հայ մարտիկների միջև ամեն օր թեթև ընդհարումներ էին լինում: Միաժամանակ թուրֆական կառավարությունը Մուսա լեռան մատույցներում կենտրոնացրեց 15.000-ից ավելի զորական ուժ (Геноцид армян..., стр. 466): Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «կիշեն» ռազմանավը, նավարկելով այդ կողմերով և նկատելով դրոշները, մակույկ է իջեցնում և վերցնում հերթապահ զինվորներին, որոնք ռազմանավի հրամանատար Բրիստյին են հանձնում օգնության նամակ-դիմումները և պատմում լեռն ապաստանածների անելա-

նելի կացության մասին: (*А. Барби, В стране ужаса-Мученица Армения, Тифлис, 1919, стр. 64-65*): Բրիտոն, որն առանց իր հրամանատարության համաձայնության իրավասու չէր որևէ օգնություն ցույց տալ Մուսա լեռան հերոսներին, խոստանում է ութ օրվա ընթացքում տեղեկացնել, թե ֆրանսիական հրամանատարությունն ինչ օգնություն կարող է տրամադրել հայերին: Նույն օրն իսկ «Կիշեն» ռազմաճակատում Բեպուսի գյուղը, ուր տեղակայվել էր թուրքական զորքի մի մասը և հեռանում է:

Գիտակցելով, որ ֆրանսիական ռազմաճակատի ժամանումից հետո իրենց ամոթալի պարտություն է սպառնում և որ հայերը փաստորեն հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ փրկվում են, թուրքերը սեպտեմբերի 7ին ողջ ուժերով Շեյխ-Օրդուի կողմից անցնում են հարձակման: Սակայն հայերը, ռզևորված մոտալուտ փրկության հույսով, անընկճելի համառությամբ ետ են մղում թուրքական ուժերի մինչև երեկո անընդհատ շարունակվող գրոհները:

Վերջապես սեպտեմբերի 10ին հասնում է այդքան երկար սպասված քաղաքի օգնությունը: Ֆրանսիական «Կիշեն», «Թեսսեֆս», «Դեսսերե», «Ձոտոր» հաժանավերը և մեկ անգլիական մավ ֆրանսիացի ծովակալ Դարտիժյու Ֆուրնեի հրամանատարությամբ սեպտեմբերի 11-14ը ընդունում են 4058 մուսալեռացիներին և տեղափոխում Պորտ Սաիդ (Ռ. Գ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990. էջ 188): Նգիպտոսի հայոց հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոս Թորգոմի հաղորդագրության համաձայն Մուսա լեռում թուրքական յաթաղանից փրկվածների թիվը կազմում էր 4200 հոգի:

Մուսա լեռան հերոսական ինքնապաշտպանությունը հայ ժողովրդի փոթորկալի պատմության առասպելյալ էջերից է: Այն մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ հայ ժողովրդի փրկությունը հնարավոր էր միայն զինված պայքարով, հայ ժողովուրդը միայն այդ ճանապարհով կարող էր իր հայրենիքում հաստատվել և ապահովել իր անկախ գոյության իրավունքը:

Մալրեմի, Երևան, 1991, N 4-5, էջ 121-123:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

1919 թ. Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին դրուսթիւնը շիկացաւ նաեւ Այնթապի շրջակայքում: Սպառնալիքի տակ էր Այնթապի 17.000 հայութեան կեանքը: Հայ ազգային կուսակցութիւնները ձեռնամուխ են լինում ինքնապաշտպանութեան կազմակերպմանը: Առանձնապէս մեծ աշխատանք է ծաւալում Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը: Արագօրէն կազմում են ջոկատներ, անցկացում է ռազմական ուսուցում: Ստեղծում է զինուորական մարմին, որի կազմում էին Ասատուր Լեւոնեանը, Աւետիս Գալամբեքեանը եւ Ներսէս Բաւուրճեանը: Սակայն այստեղ նոյնպէս չէր բաւականացնում զենքը. 500 մարտիկներից զինուած էին ընդամենը 150ը:

Ապրիլի 1ին թուրքերը Բըլըջ Ալիի գլխավորութեամբ յարձակում են հայերի եւ Բաղաֆում տեղակայուած ֆրանսիական կայազօրի վրայ: Սկսում է Այնթապի մօտ մէկ տարի (1920 թ. Ապրիլի 1-1921 թ. Փետրուարի 8) տեւող գոյամարտը:

Օգտագործելով յարձակման անսպասելիութիւնը, թուրքերը յաջողում են գրաւել Բաղաֆի արեւելեան ծայրամասը, ապա փորձում են ներխուժել հայկական թաղամասերը, բայց, հանդիպելով հայկական դիրքերից տեղացող համազարկերին՝ գամում են տեղում: Հայ մարտիկները գիշեր-ցերեկ անհաւասար մարտեր էին մղում, գիտակցելով, որ հարկաւոր է անմահանջ կանգնել մարտական դիրքերում, քանզի սպառնալիքի տակ էր դրուած 17000 հայրենակիցների կեանքը: Իսկ ֆրանսիական կայազօրը ինչպէս Մարաշում, այնպէս էլ այստեղ գոնէ սկզբնական շրջանում անկարեկից դիտորդն էր տեղի ունեցող իրադարձութիւնների:

Ապրիլի 25ին հայ Բաջամարտիկների մի խումբ հակադարձակման անցնելով սրընթաց գրոհով գրաւում է հայկական դիրքերի վրայ իշխող մինարեքները, որտեղից թուրքերը դիպուկ կրակ էին տեղում հայերի վրայ: Յարձակման է անցնում եւ ֆրանսիական զօրամասը:

Ապրիլի վերջին, մայիսի սկզբին օժանդակ ուժեր ստանալով, թուրքերը կրկին գրոհի են անցնում՝ ուժակոծելով հայկական թաղամասերը: Մայիսի 3ին հայ ինքնապաշտպանները յաջողում են յետ շարտել Բըլըջ Ալիի ուժերին: Յաջորդ օրերին թուրքերը նորից ու նորից փորձում են գրաւել հայկական թաղամասերը, սակայն նրանց բոլոր փորձերն էլ ձախողւում են հայերի հմուտ եւ յամառ ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ:

Տեսնելով, որ անկարելի է հաշուեյարդար տեսնել հայերի հետ, թուրքական հրամանատարությունը որոշում է զինադադար կնքել: Իրադարձությունների մասնակիցը գրել է. «Թուրքերը որոշած էին հայերուն հետ արտաքույ կարգի լաւ վարելի եւ իրենց կողմը շահիլ զանոնք, որպէսզի մախ՝ ֆրանսիական ուժերը բնաջնջեն եւ յետոյ՝ հայերուն հետ իրենց հաշիւը փակեն»: Հարկաւ, հայերն ըմբռնում էին թուրքերի կողմից զինադադարի կնքման իրական շարժառիթները: Բայց միաժամանակ զինադադարն անհրաժեշտ էր շունչ փաշելու, ուժերը վերականգնելու, պարեն եւ զինամթերք ձեռք բերելու եւ նոր զոհերից խուսափելու համար:

Շուտով ֆրանսիական նոր ժամանած զօրամիւտորումները ջախջախում են թուրքերին, որոնք Փետրուարի 8ին անձնատուր են լինում: Ֆրանսիական զօրքերի մասնակի օգնութեամբ Այնթապի հայութիւնը փրկում է թուրք բարբարոսների վայրենի կրքերին զոհ գնալուց, սակայն աւելի ուշ, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան յանձնեց Թուրքիային, բռնում է գաղթի նամփան՝ յաւետ լքելով իր հայրենիքը:

Շուտով տարեգրեալի փոշոտ ու փոշոտ նաւապարհին ոտք է դնում նաեւ Զէյթունի, Քիլիսի, Տարսուսի, Ադանայի եւ Կիլիկիայի այլ վայրերի աւելի քան 100000 հայութիւնը:

Կիլիկիահայութեան բեկորները վերջին անգամ հեռանում են հայրենի երկրից, յուսալով, թէ մի օր կը բացուեն յուսոյ դռները, թէ գէթ մէկ անգամ եւս կը յաջողուի տեսնել Կիլիկիոյ արեւը...: Այս անգամ կիլիկիահայութիւնը զոհ գնաց նաեւ Ֆրանսիայի երկդիմի ֆաղափականութեանը, որը յանուն իր տնտեսական շահերի զոհեց նրան: 1921 թ. Հոկտեմբերի 20ին կնքուած պայմանագրով Ֆրանսիան պարտաւորում էր երկու ամսուայ ընթացքում զօրքերը դուրս բերել Կիլիկիայից, իսկ Թուրքիան՝ նրան տալ երկաթուղային եւ այլ կոնցեսիաներ, տնտեսական արտօնութիւններ:

*Ազատամարտ, Երևան, 1992 ապրիլի 24,
բացառիկ համար, էջ 6-9:*

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ 1920 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻ 4ԻՆ

Կիլիկեան Հայաստանը իր մի քանի դար տեւած պետականութեամբ ապացոյցն է հայ ժողովրդի կենսունակութեան, հաւաքական կամքի ու միաբանութեան: Պետականութեան կորստից յետոյ Կիլիկիայում մշտապես յօծ բազմութեամբ ապրել են հայերը եւ իրենց պետականութեան վերամիաւորման երազանքը պահպանել մինչեւ վերջին օրերը: Յօդուածում լուսաբանում են կիլիկիահայոց անկախ պետականութեան վերականգնման պայքարը եւ Արեւմտեան Եւրոպայի, յատկապէս Ֆրանսիայի գաղութատիրական շահամոլ քաղաքականութիւնը, որի զոհը դարձաւ Կիլիկիան:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը անօրինակ խիզախութեամբ մաքաւել է յանուն անկախութեան, պետականութեան վերականգնման, գերծ չլինելով, քայց միաժամանակ եւ չվհատուելով պարտութիւններից, հոգում անքեղած յոյսի եւ յաղթանակի ամմար կրակը: Ապացոյց՝ վերջին տարիներին ազգային ինքնագիտակցութեան եւ ազատագրական պայքարի զարթոնքը, ազգային պետականութեան վերակերտման պայքարը:

Դարասկզբին եւս հայ ժողովուրդը ձգտում էր այդ գերագոյն նպատակին: Կիլիկիահայութիւնը նոյնպէս, չհաշտուելով պետականութեան կորստեան հետ, յամառ եւ անզիջում պայքարի գնով Լեռնային Կիլիկիայի որոշ վայրերում, մասնաւորապէս՝ Զէյթունում, երկար ժամանակ պաշտպանել է իր անկախութիւնը:

19րդ դարի վերջին, երբ միջազգային դիւանագիտութեան ասպարէզ մտաւ Հայկական հարցը, Օսմանեան Թուրքիայի դժնդակ տիրապետութեան ներքոյ հեծող հայութեան շրջաններում վերստին լայն թափ ստացան ազատագրական շարժումները, որոնց նախնական նպատակը ինքնավարութեան ձեռք բերումն էր: Այն մեծ արձագանք էր ստացել նաեւ Կիլիկիայում, մասնաւորապէս 1912-1914 թթ., երբ Հայկական հարցի վերաբարձման պայմաններում կիլիկիահայերն իրենց պայքարով ցանկանում էին Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաՎիրել նաեւ իրենց վրայ, յուսա-

լով, որ հայկական վիլայեթներում նախատեսուող բարեփոխումները կը տարածուեն հայաբնակ այլ շրջաններում եւս, ի մասնաւորի՝ Կիլիկիայում։ Սակայն հայկական բարեփոխումների ծրագրի իրականացման անուան տակ եւրոպական պետութիւններն առաջին հերթին հասկանում էին ռազմավարական հսկայական նշանակութիւն ունեցող օսմանեան կայսրութիւնում իրենց քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութեան ընդլայնում, ապա նաեւ, խաղալով հայ ժողովրդի տարբեր յատուածների ազատագրական իդոքի հետ՝ որպէս Թուրքիայի ցանկալի մասնատում։ Նրանցից եւ ոչ մէկը իրապէս չահագրգոռած չէր հայերի դրութեան թեկուզ աննշան քարելումամբ։

Մեծ եղեռնի ահասարսուռ տարիներին բռնագաղթի եւ փախչելի ջարդերի ենթարկուեց նաեւ Կիլիկիահայութիւնը՝ գաղթի նախապարհին, Սիրիայի եւ Միջագետքի կիզիչ անապատներում տալով մօտ 250000 գոհ։ Լոնդոնի «Թայմս» թերթը հիրաւի հիմքեր ունէր գրելու. «Փաստօրէն «տեղահանութիւնը» մեծ քանակութեամբ մարդկանց հետ գործ ունենալու դէպքում՝ աստիճանական ջարդերի արդիւնաւետ միջոց էր... աւելի դժժանք՝ քան կոտորածը գնդակի կամ սուլիմի միջոցով»։

Առաջին աշխարհամարտի միջոցին եւ դրանից յետոյ, Անտանտի դաշնութեան երկիրների միջեւ կընկած մի շարք համաձայնագրերով Կիլիկիան պատկանելու էր Ֆրանսիային։ Ցանկանալով ապահովել հայերի աջակցութիւնը Թուրքիայի դէմ՝ մղուող պայքարում, ֆրանսիական կառավարութիւնը շուայլ խոստումներ էր տալիս, թէ՛ պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ նրանց Կիլիկիայում ինքնավարութիւն է տրուելու Ֆրանսիայի հովանու ներքոյ։ Անկեղծօրէն հաւատ ընծայելով «ասպետական Ֆրանսիայի» հովանավորութեանը, խաբուելով նրա կեղծ հայասիրական կոչերից, 1919թ. 150-160000 հայեր վերադառնում են Կիլիկիա՝ աշխատելով կրկին շէնացնել իրենց աւերած ու թալանուած, ոտնակոխ արուած բազմաչարչար հայրենիքը։ Նրանք «վերադարձան ոմանքի հետիոտն, ոմանքի իրենց խնայողութեան, կամ նոր վաստակի ծախսով... ամէնքն ալ հալ ու մաշ ու կմախփացած, գտան դաշտերը, տուններին քար ու քանդի հիմանց... իսկ կարօտութիւնն ու չփառութիւնը միշտ անբաժան մնաց... Ահա այս է վերապրող հայութեան քարոյական, նիւթական, կրթական եւ կրօնական վիճակին իսկական կամ համաման պատկերը», - գրել է Կիլիկիահայոց հոգեւոր առաջնորդ Սահակ Խապանեանը։

1919 թ. Փետրուարի 1ին Կիլիկիայի վարչական կենտրոն՝ Ադանա է

Ժամանում Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչական վերահսկողութեան դեկավար գեղապետ է. Բրեմոնը՝ ստանձնելով երկրամասի կառավարումը: Ջերմ ընդունելութեան արժանանալով տեղի հայութիւնից, է. Բրեմոնը չզլացաւ անհիմն ու ստայոյ խոստումներ տալ, ըստ որոնց «պիտի կազմուի Հայաստանը, շատ դժուար գործ մը ունինք մեր առջեւ: Դաշնակիցներս շատ երկար խոհեցանք այս մասին: Մեր ցանկութիւնն է, որ հայերը տէր դառնան իրենց երկրին, բայց ինքնագլուխ կատարելիք գործ մը չէ այդ. մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք մինչև որ անոնք անին, մեծնան ու երբ սկսին ինքնզինին կառավարելու գործին մէջ յաջողիլ, այն ատեն մնաք բարով պիտի ըսենք ու հեռանանք»:

Հայերը, խանդավառուած մօտալուտ ինքնավարութեան կամ անկախութեան յոյսով, չէին ըմբռնում, որ Ֆրանսիան Կիլիկիայում է հաստատուել ոչ թէ իրենց պաշտպանելու եւ օգնելու, այլ Մերձաւոր Արեւելքում իր գաղութային բաղադրականութիւնը իրագործելու համար: Ինչպէս գրել է Զապէլ Նսայեանը՝ «Մենք... լրջօրէն կը կարծենք, թէ ֆրանսիացի Կիլիկիա եկած են մեզ համար, թէ մեզ շնորհակալ պիտի ըլլան մեզ համար եկած ըլլալուն եւ ինքեւաբար պարտաւոր են մեզ ծառայել մեր հասկցած եւ մեր դատած եղանակովը»: Առաջնորդուելով այս թիւր մտայնութեամբ եւ իրատես չգտնուելով, Ադանայի Ազգային խորհուրդը Կիլիկիայում Հայ Ազգային պատուիրակութեան լիազոր-ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ յիշաւի կարծում էր, թէ Ֆրանսիայի շահերը պահանջում են հանդէս գալ Հայ դատի պաշտպանութեան դիրքերից, չկամենալով նկատել ֆրանս-բէմալական մերձեցման փորձերը, որոնք հանգեցրին Կիլիկիահայութեան նոր ողբերգութեանը: Իսկ Կիլիկիայում գործող հայ ազգային կուսակցութիւնները արհամարհում էին բէմալական շարժումը եւ, ինչպէս իրաւամբ հիմնաւորում է Ռ. Սահակեանը, գերազնահատում էին դաշնակից տերութիւնների հնարաւորութիւնները, «աչ փակում այն իրողութեան առաջ, որ վերջիններիս զօրքերը Կիլիկիայում էին գտնուում որպէս ռազմական օկուպանտներ, չէին ուզում հասկանալ, որ ֆրանսիական զօրքերը բրիտանացի ազգաբնակչութիւնը պաշտպանելու նպատակով չէր, որ եկել էին Կիլիկիա, այլ Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների մերձաւորարեւելեան ծրագրերն իրագործելու»:

1920 թ. Մարտին Կիլիկիայի Սահակ Բ Նսայեան կաթողիկոսը մեկնում է Փարիզ եւ Մարտի 31ին տեսակցում Ֆրանսիայի վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Միլերանի հետ: Վերջինս ծերունագարդ

հայրապետին վերստին «հաւատիացնում» է. «Ինչ որ պետք է, պիտի ընէ Ֆրանսիան ոչ միայն ներկան ապահովելու, այլեւ ապագայ զարգացման եւ զօրաւոր Հայաստան մը կազմելու համար» դեռեւս կարիքը ունենալով հայերի աջակցութեան, ֆրանսիական կառավարութիւնը նման սին խոստումներով փաստօրեան մոլորութեան... «Յանուն Կիլիկիոյ 275000 քրիստոնեաներուն, յանուն մեր մարտիրոսներուն եւ մեռելներուն, յանուն մեր հերոսներուն, որոնք ֆրանսիական զինուորներու կողմէն կը շարունակեն կոխը Հանընի, Զէյթունի, Ամանոսի եւ Սիսի բարձունքներուն վրայ եւ Կիլիկիայի հովտին մէջ, կը հայցենք մեր մեծ դաշնակիցներուն, ի մասնաւորի Ֆրանսային, Կիլիկիան իսպառ վերացնել զարհուրելի մղձավանջը թրքական գերիշխանութեան, որուն պահպանումը պիտի նշանակէ՝ յաւերժացումը անցեալի աղետներուն, մահուան դատապարտութիւնը ամբողջ ժողովրդի մը, որ կարօտն ունեն իր ազատութեան»:

Ինչպէս տեսնում ենք, քրիստոնեայ եւրոպայի եւ «ասպէտական» Ֆրանսիայի աջակցութիւնն ապահովելու համար Մ. Տամատեանն աղերսագիր էր յղում կիլիկիաբնակ բոլոր քրիստոնեաների անունից, միամտօրէն յուսալով, թէ Ֆրանսիան սատար կը կանգնի: Սակայն Կիլիկիայի, մասնաւորապէս, կիլիկիահայութեան նակատագիրն արդէն որոշուել էր Մ. Բէմալի եւ Սիրիայի ու Հայաստանի կոմիսար Նշանակուած Ժ. Պիկոյի բանակցութիւնների ընթացքում (1919 թ. Դեկտեմբերի 5-6) մշակուած համաձայնութեան նախագծով, ըստ որի՝ Ֆրանսիան ոչ միայն Կիլիկիան վերադարձնում էր Թուրքիային, այլեւ ապահովում էր նրա՝ որպէս պետութեան, անկախութիւնը Մեծ Բրիտանիայի, Յունաստանի եւ Իտալիայի նկրտումների դէմ: Սա հիմք էր ֆրանս-բէմալական ապագայ համաձայնութեան, որով Ֆրանսիան, հետապնդելով իր տնտեսական շահերը եւ մտադիր լինելով Թուրքիայից ստանալու իր պետական պարտքը, երկաթուղային եւ այլ վարձակալումները (կոնցեսիա), յանցակից դարձաւ կիլիկիահայութեան նոր ողբերգութեան մէջ:

Այս ամէնը նպաստեցին Թուրքիայում Անտանտի տարածակալման դէմ պայքարի ուժեղացմանը: Այն յուժկու թափ ընդունեց յատկապէս այն քանից յետոյ, երբ 1920 թ. Ապրիլի 23ին Անկարայում բացուեց Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովը, որն իրեն հռչակեց միակ իշխանութիւն, գործելով 1920 թ. Յունուարի 28ին օսմանեան խորհրդարանի կողմից ընդունուած «Ազգային ուխտի» ոգուն համապատասխան:

1920 թ. Ապրիլի 19-26ը գումարուած Սան Ռեմոյի համաժողովում Մեծ

Բրիտանիայի դիւանագիտական խոշոր պարտութիւն կրելը, որով Մոսկուի նաւթով հարուստ շրջանն անցաւ Անգլիային, Ֆրանսիային հարկադրեց միակողմանի յարաբերութիւններ հաստատել Թուրքիայի հետ: Արդիւնքում՝ Մայիսի 30ին զինադադար է կնքուում Թուրքիայի եւ Ֆրանսիայի միջեւ, որով նախատեսուում էր ֆրանսիական զօրքերի նահանջը մինչեւ Մերսին-Ադանա-Իսլահիէ երկաթգիծը: Միաժամանակ Թուրքիային էին յանձնուում Սիսը, Այնթապը, Պոզանթին եւ մի շարք այլ քնակավայրեր:

Անտեղեակ բոլոր այս իրադարձութիւններին, կարծելով, թէ ցանկացած պարագային Ֆրանսիան հանդէս կը գայ Կիլիկիայի պաշտպանութեամբ, Ադանայի Հայոց Ազգային խորհուրդը, ազգային կուսակցութիւնները Հայ Ազգային պատուիրակութեան լիազոր-ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանի առաջնորդութեամբ արդէն մի քանի ամիս հետամուտ էին «Ինքնավար եւ անկախ» Կիլիկիայի ստեղծմանը:

1920 թ. Օգոստոսի 2ին Հ.Յ.Դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամ Մինաս Վերածինը Կիլիկիան հռչակեց «Թուրքիան հանրապետութիւն»։ «Այսօր, 1920թ. Օգոստոսի՝ 2ին, յանուն ինքնավար հայ ազգային ուժերու, հռչակեցի Հիւսիս եւ Սիւսի Միջագետքի ինքնավարութիւնը մինչեւ ծով (նկատի ունի Միջերկրական ծովը - Ռ.Գ.):

Մեր նպատակն է այս երկիրը օժտել հայկական ինքնավար ռեժիմով մը Ֆրանսայի հովանավորութեան տակ»:

Օգոստոսի 3ին մամուտիայ յայտարարութեամբ հանդէս եկան նաեւ ռամկավարները:

Ինչպէս յայտնի է, Ա.Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը ամիսներ ի վեր ջանում էր ողջ Կիլիկիան հռչակել ինքնավար հանրապետութիւն՝ համաձայնեցնելով մնացած կուսակցութիւնների եւ քաղաքական կազմակերպութիւնների հետ: 1920 թ. Օգոստոսի 4ին Հայ Ազգային միութեան անդամները, ազգային բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները, քրիստոնեայ համայնքների ղեկավարները Միհրան Տամատեանի առաջնորդութեամբ, Կիլիկիայի ֆրանսիական վերահսկողութեան վարչութեան նախագահ Է. Բրեմոնին եւ յանձնում Ֆրանսիայի գերիշխանութեան ներքոյ Կիլիկիայի «անկախ» քրիստոնէական հանրապետութեան հռչակման մասին յայտարարութիւնը:

«Այսօր, 4 Օգոստոսի կեսօրին, Ամրոդջական հայկական պատուիրակութեան պարոն ներկայացուցիչը, Հայ Ազգային միութիւնը, հայ երեք հարանուանութեանց պէտէրը, յոյն, ասորի, քաղղեացի, սուրացի հասա-

րակութեանց կրօնական և աշխարհական պատուիրակները, միասնաբար ներկայանալով Կիլիկիոյ վարչական հակակշռի պէտ Գոլունէլ Պրեմոնին, հանդիսաւորապէս յանձնեցին Կիլիկիոյի թրքական պետութեան անջատուիլը և ֆրանսիական հոգատարութեան տակ տեղական ֆրիստոնայ վարչութեամբ մը օժտումը հոչակող պաշնոնաթուղթ մը, ստորագրուած վերոգրեալներէն», որտեղ մասնաւորապէս ասուում էր. «Հիմնելով մանավանդ ամէն ժողովուրդի իր նականագիրը ինքը որոշելու անկապտելի իրաւունքին վրայ, որի աղբիւրը ունի ֆրանսիական յեղափոխութեան անմիջական սկզբունքներուն մէջ, մենք հանդիսաւորապէս կը յայտարարենք թէ՛ Կիլիկիան այս օրէն սկսեալ ազատ երկիր մըն է՝ Թուրքիայէն բոլորովին անկախ, օժտուած տեղական ֆրիստոնայ ինքնավարութեամբ մը և դրուած՝ ֆրանսական հոգատարութեան ներքոյ... »:

Դա մի փաստաթուղթ էր, որն ինչքան էլ զօրութիւն չունենար, այնուամենայնիւ խառնում էր Ֆրանսիայի հաշիվները: Ուստի, զնդապէտ Բրեմոնը, խուսափողական պատասխան է տալիս, յայտնելով, որ այդ ամէնի մասին նա անմիջապէս կը տեղեկացնի իր կառավարութեանը, միաժամանակ պահանջելով և խնդրելով աւելի հեռուն չգնալ ու ուրիշ ոչինչ չձեռնարկել: Բայց այս պահանջն իր հերթին խառնում էր հայերի խաղաթղթերը, որոնք ձգտում էին ողջ աշխարհին, առաջին հերթին՝ Թուրքիայի և Ֆրանսիային կանգնեցնել կատարուած իրողութեան առջեւ: Նոյն օրն եւեթ Մ. Տամատեանի վարչապետութեամբ կազմում է նորաստեղծ «հանրապետութեան» կառավարութիւնը, որի կազմում էին Վահան Ժամկոչեանը (հնչակեան, ռազմական ու ռատիկանական նախարար), Անդրանիկ Կեննեանը (հնչակեան, ելեմտից նախարար), Կարապետ Նալբանդեանը (հնչակեան, պարենաւորման և երկրագործութեան նախարար), դոկտոր Մնացականեանը (դաշնակցական, Արտաֆին գործոց նախարար), դոկտոր Պեգիրեանը (ռամկավար, ներքին գործոց նախարար), և ազգութեամբ ասորի Լիենթ ժամը (կրթութեան նախարար):

Ոչինչ չհամաձայնեցնելով ֆրանսիական իշխանութիւնների հետ, «կառավարութիւնը» յաջորդ օրն առավօտ վաղ անցնում է իր «պարտականութիւնների» կատարմանը՝ հաստատուելով Աղանայի թուրքական նահանգապետարանում: Է. Բրեմոնը, որն անմիջապէս իրազեկ է դառնում այս ամէնին, զանգահարում է Մ. Տամատեանին և պահանջում ցրուել, սակայն վերջինս հրաժարուում է ենթարկուել: Զայրացած զնդապետը մի խումբ ֆրանսիացի զինուորների հետ շտապում է նահանգա-

այետուքին եւ ցրում «կառաւարութիւնը»: Սակայն դա դեռ միայն սկիզբն էր. օգտագործելով ընձեռնուած պատեհ առիթը, Կիլիկիայի ֆրանսիական իշխանութիւններն ամփիջապէս սկսեցին բազմապիսի եւ բազմաբնոյթ նշումներ գործադրել կիլիկիահայերի վրայ:

Առաջին հերթին է. Բրեմոնը դադարեցրեց յարաբերութիւնները Մ. Տամատեանի հետ: Ադանայի զինուորական հրամանատար Դիւֆիոն, ֆաղափում «ռազմական դրութիւն» յայտարարեց, «քանզի հայերն ուզում էին խառնակութիւն տարածել»: Սեպտեմբերին բռնութիւնները հայերի նկատմամբ աւելի խստացան. Կիլիկիայի ֆրանսիական վերահսկողութեան վարչութեան նոր նախագահ գեներալ Գուրոն 1920 թ. Սեպտեմբերի 20ին ձերբակալում է Հայ Ազգային միութեան վեց անդամների, լուծարի է ենթարկում Շիշմանեանի հայկական միլիցիան, զինաթափում Ախարնայի՝ Հանընին օգնութեան պատրաստուող Բ արշաւախումբը (Սեպտեմբերի 22ին): Եւ ցաւալին այն էր, որ Ադանայի եւ յարակից շրջանների շուրջ 100000 հայութիւնը գտնուում էր լոկ անտարբեր դիտողի դերում, ոչինչ ձեռնարկելով այդ ամէնը կանխելու ուղղութեամբ: Դա պայմանաւորուած էր ֆրանսիական կառավարութեան ֆաղափականութեան հանդէպ ունեցած հիասթափութեամբ եւ յուսալքութեամբ: Ինչպէս գրել է է. Բրեմոնը՝ «անկախութեան» հռչակման պատճառով բազմաթիւ խստութիւններ գործածուեցին հայերի նկատմամբ»:

Ինքնավարութեան հռչակումը ֆրանսացիների կողմից ընկալուեցին որպէս գաւեշտ: Ֆրանսացի պատմաբան Պ. Ռեդանի կարծիքով «Օգոստոսի 4ին հայերը Ադանայում փոքրիկ կատակերգութիւն խաղացին՝ հռչակելով իրենց ազնկախութիւնը Ֆրանսիայի մանդատի ներքոյ»:

Դեռեւս Օգոստոսի 5ին մասնաւոր զրոյց ունենալով 2 հայերի հետ, է. Բրեմոնը յայտնել է իր կարծիքը արդէն ծաւալուած իրադարձութիւնների մասին. «Համոզուեցայ, որ հայերը խնդագիրներ, բողոքագիրներ, փրոֆ-լամասիաներ գրելու մէջ աշխարհի առաջին ազգըն են, իսկ գործ մը, աֆմը առաջ քերելու անընդունակ են»:

Սակայն արդեօ՞ք դա այդպէս էր, արդեօ՞ք Տամատեանը եւ միւսները լոկ արկածախնդիրներ էին եւ, իրատես չգտնուելով, վստահ էին, թէ իրենց ձեռնարկումը կը պսակուի յաջողութեամբ, արդեօ՞ք հաստատապէս համոզուած էին յաղթանակի մէջ: Այժմ, տարիներ հեռուից, փորձելով վերլուծել տեղի ունեցածը, միանշանակ գնահատական տալ չի կարելի: Իհարկէ, կիլիկիահայերը գոնէ սկզբնական շրջանում լիայոյս էին Ֆրանսիայի օգնութեանը, բայց կային նաեւ այլ առարկայական դրդա-

պատճառներ, որոնք հարկադրեցին Մ. Տամատեանին եւ միւսներն հապշտապ յայտարարել Կիլիկիայի անկախութեան մասին:

Դրանցից առաջինը եւ ամենակարեւորը Սերի բանակցաթիւններն էին, որոնց ընթացքից, մինչեւ պայմանագրի վերջնական կնքումը (1920 թ. Օգոստոսի 10) արդէն իսկ պարզ էր, որ Թուրքիան որպէս ինքնորոշ եւ անկախ պետութիւն պէտք է ճանաչել Հայաստանը՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի եւ Տրապիզոնի վիլայեթներով հանդերձ: Դրանով Կիլիկիահայերի երազանքը՝ միաւորուել մայր հայրենիքի հետ, հոգս էր ցնդում: Ընդամենը, բանակցութիւնների արդիւնքում Ֆրանսիան պարտաւորուում էր Կիլիկիան վերադարձնել Թուրքիային: Վերոշարադրեալը նկատի ունենալով պարզ է դառնում, թէ ինչո՞ւ այդքան շուտափոյթ յայտարարուեց Կիլիկիայի ինքնավարութիւնը, չնայած բացակայում էին դրա յաջողութեան նախադրեալները: Այն պայմաններում, երբ տեղի էր ունենում ֆրանս-էմպալական մերձեցումը, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան յանձնում էր Թուրքիային, երբ երազանքը մօտ էր թւում իրականութեանը եւ անսպասելիօրէն դարձաւ անհաս, Կիլիկիահայութեան առաջնորդներին մնում էր միայն մէկ միջոց, որին էլ նրանք դիմեցին, հռչակել Կիլիկիայի ինքնավարութիւնը եւ, ինչպէս արդէն նշել ենք, ամբողջ աշխարհը կանգնեցնել կատարուած փաստի առաջ:

Սակայն դա բնաւ այն ճանապարհը չէր, որը կարող էր հասցնել դրական արդիւնքի. պատմական նման իրավիճակում փրկութեան եւ յաջողութեան միակ հնարաւորութիւնը զինուած պայքարն էր: Կիլիկիահայութիւնը միայն այդ ճանապարհով իր իսկ հայրենիքում կարող էր հաստատել ու ապահովել իր գոյութեան իրաւունքը եւ անկախութիւնը:

Միտք, Երևան, 1993, № 4, էջ 11-13:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ 1915-1916 ԹԹ.

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ վիլայեթներում հայության սոցիալ-ֆաղափական վիճակն ավելի բարդացավ: Յուրացնելով Արդուլ Համիդի հայահալած ֆաղափականությունը և ժառանգելով նրա ֆաղափական գործնականությունը, երիտթուրքները շատ շուտով հրաժարվեցին Թուրքիայի ողջ ազգաբնակչության ազատության, հավասարության և եղբայրության կարգախոսներից՝ որդեգրելով պանթուրիզմի ռազմատենչ ֆաղափականությունը:

Երիտթուրքական կուսակցությունը և թուրք ազգային բուրժուազիան հետամուտ էին ոչ թուրք, մասնավորապես ֆրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային զերազանցության ոչնչացմանը: Դա գլխավորապես ուղղված էր հայերի դեմ, քանզի նրանք այն ժողովուրդներից էին, որոնք իրենց ձեռքում էին պահում «կայսրության բովանդակ տնտեսական ուժը»¹, և թուրք ազգային բուրժուազիայի մոլեռանդ տրամաբանությամբ տնտեսական առավելությունն ու հզորությունը հայերից խլելու հնարավոր միակ միջոցը վերջիններիս ֆիզիկական ոչնչացումն էր:

Հայերի ցեղասպանությունը հասունանում էր XIX դ. վերջին ֆառորդից, երբ միջազգային դիվանագիտության խնդիր դարձած Հայկական հարցը եվրոպական պետությունների կողմից Թուրքիայի վրա դիվանագիտական և ֆաղափական ճնշման բազմաթիվ առիթներ էր ստեղծում: Եվ ահա, Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծելու համար երիտթուրքները որոշեցին օգտագործել պատեհի առիթը՝ առաջին աշխարհամարտը: Համոզված լինելով, որ օտարերկրյա միջամտություններն այս անգամ բացառված են և, օգտվելով Գերմանիայի աջակցությունից, նրանք որոշեցին ամբողջ աշխարհը կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ: Խաղաղով թուրք ժողովրդի ազգային զգացմունքների հետ, «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կոմիտեն բորբոքում էր դրանք՝ հայ ժողովրդին ներկայացնելով որպես դավաճանի, որն անցնում է Ռուսաստանի կողմը և թիկունից հարվածում Օսմանյան կայսրությանը, որպես ատելի

¹ Դեսպան Մորկենթաուի պատմածները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 282:

տարրի, որն իր ձեռքն է վերցրել Թուրքիայի ողջ հարստությունները և շահագործում է ժողովրդին, որպես մի խոչընդոտի, որը սեպի պես խրվել է մահմեդական աշխարհում և խանգարում է համաթուրանական լայնածավալ կայսրության ստեղծմանը: Ուստի, թուրք ժողովրդի «կենսական շահերը» պահանջում են ոչնչացնել հայերին: Ինչպես նշել է անգլիացի հայտնի գիտնական Դ. Լենգը, Ստամբուլից մինչև Սամարղանդ ընկած Մեծ Թուրանի ստեղծմանը խոչընդոտում էին երեք միլիոն հայերը, որոնց «ոչնչացումը երիտթուրքական ֆաղափականության գլխավոր խնդիրն էր»²:

1915 թ. սկզբին գործի անցավ իթթիհատի «հատուկ կազմակերպությունը» (Թեշվիլաթը մահսուսիե), որի վրա էր դրված ցեղասպանության ամփիջական գործադրությունը, իսկ ապրիլի 15-ին Թալեաթի, Էնվերի և Նազարի ստորագրությամբ տեղական իշխանություններին ուղարկվեց ջարդերի գաղտնի հրամանը: Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների, Կիլիկիայի ու Սիրիայի հայության տարագրությունը և ջարդերը հանձնարարվում է Օսմանյան Թուրքիայի եռապետության անդամ, ծովային նախարար և 4-րդ գորաբանակի հրամանատար Ջեմալ փաշային, որը, ինչպես նկատել է Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն, ներկայացնում էր «ան ձգտումը, որուն ազդեցությունը արագորեն պարտագրվեցավ կառավարական ֆաղափականության, առ ձգտումը համիսլամությունը էր. հեմալ... կը բաղձար թրֆացնել ամբողջ կայսրությանը»³:

Եղեռնից հետո և՛ երիտթուրքերը, և՛ թուրք ֆաղափական գործիչները, պատմաբանները ժխտել և՛ ժխտում են Հայկական կոտորածների փաստը, մերժում են նրա ծրագրված և կազմակերպված լինելը, ուղղակի հայտարարելով, որ, ելնելով պատերազմական, ռազմական շրջանի հրամայական պահանջների անհրաժեշտությունից, կառավարությունը պետության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով տեղահանել է ռուս-թուրքական սահմանագլխին բնակվող և ռուսներին համակրող հայ ազգաբնակչությանը և ուրիշ ոչինչ: Միանգամայն այլ հարց է, որ ճանապարհի դժվարություններից, սովից, հիվանդություններից և ինչ-ինչ գրկանմանից զոհեր են եղել: Սակայն այս ցիֆիկ և սին դրույթը հոգս է ցնդում թեկուզ Կիլիկիայի օրինակով, որը, գտնվելով Միջերկրական ծովի ափին, հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռու էր կովկասյան ռազմաճակատ-

² D. M. Lang, The Armenians. A People In Exile, London. 1980, p. 57.

³ Դեսպան Մորկենթաուն..., էջ 178:

տի թատերաբեմից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Կիլիկիայում հայերի թիվը 400.000 էր⁴: Ինչպես այլուր, այնպես էլ Կիլիկիայում պատերազմ հայտարարելուց հետո սկսվեց գորահավաք և 21-45 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ գորակոչվեցին: Դժվար չէր հասկանալ, որ սա հետապնդում էր հայությանը կոլոդ ուժից գրկելու նպատակ: Այս թուրքական կառավարությունը պատերազմական ժամանակի, ռազմական դրության և բանակի կարիքները հոգալու պատրվակով սկսեց բռնագրավել հայերի ողջ գույքը, առաջին հերթին զենքերը, ապա անասունները, սնունդը և այլն: Ընդամից, այդ գործողություններն ուղեկցվում էին ահավոր բռնություններով: Հ. Մորգենթաուն նկատել է, որ «խողխողելն առաջ հարկ էր առնել անոնցմե պաշտպանության բոլոր միջոցները»⁵:

Ներիտքուրբների կառավարությունը տարագրությանն ու զանգվածային կոտորածներին Կիլիկիայում ձեռնամուխ եղավ շատ ավելի վաղ, քան Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ շրջաններում: Տեղահանությունը սկսվեց Ջեթունից: Դա ուներ իր հիմնավոր դրոշմատվածությունը: Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը միշտ էլ մասամբ երկյուղել է ընդհանրապես Կիլիկիայի, մասնավորապես Ջեթունի, ազատաբազմ և մարտնչող հայության ընդվզումներից: Բացառված չէր, որ եթե սկզբում տեղահանություններ և ջարդեր տեղի ունենային Կիլիկիայի այլ վայրերում, ապա Ջեթունն անտարբեր դիտորդի դերում չէր մնա: Ողջ Կիլիկիայի անառիկության գաղափարը կապված էր Ջեթունի անպարտելիության մոտի հետ: Օսմանյան կառավարությունը զգալի ուժեր տրամադրեց Ջեթունի տեղահանությունն իրականացնելու համար և գոնե սկզբնական շրջանում գործում էր մեծ զգուշությամբ, դիմում բազմաթիվ խորամանկությունների: Ջեթունի պարպումը, որը փաստորեն սկսվել էր 1914 թ. սեպտեմբերին, ավարտվեց 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Ընդ որում, թուրքական իշխանությունները որոշ դեպքերում Ջեթունի նկատմամբ խիստ զգոն փաղափակություն էին վարում՝ ջանալով տեղի չտալ ուժգին հուզումների, որոնք կարող էին հանգեցնել աննկուն լեռնականների ապստամբությանն ու զինված պայքարին: Բացառված չէր, որ այդ դեպքում Ջեթունի օրինակին կհետևեին գոնե Լեռնային Կիլիկիայի որոշ շրջաններ, և այդ պարագային Ջեթունը կդառ-

⁴ Մշակ, 31.VII.1913.

⁵ Դեսպան Մորկենթաունի..., էջ 295:

նար ռազմական նամբար, որի դեմ կառավարությունը ստիպված կլիներ կանոնավոր գործեր հանել և ծանր պատերազմ մղել: Ուստի անհավանական չէ, որ հնարավոր այս ամենն ի նկատի ունենալով էլ թուրք չարդարարներն իրենց ֆստմենի ծրագրի իրագործումը սկսեցին Ջեթունից:

1914 թ. հուլիսի 21-ին Թուրքիայում գորահավաք է սկսվում, սակայն զեյթունցիներն աշխատում են խուսափել զինվորագրությունից, քանզի «ամեն ինքնահաճ հայ պիտի մախընտրեր մեռնել, քան կռվել ի նպաստ Թուրքիո»⁶: Մուստով իթթիհատի կողմից Մարաշի կառավարիչ է նշանակվում՝ «թունդ ազգայնամուլ, հայաստաց Ալի Հայտար անունով մեկը՝ միմիայն Ջեթունը կործանելու նպատակով»⁷:

Օգոստոսի կեսերին Հայդար Ալին մեկ վաշտով Մարաշից շարժվում է Ջեթուն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ գյուղաֆաղափ վերնախավը որոշում է հարգանքով դիմավորել փաշային և հնարավորին չափ գոհացնել նրան: Ժամանելով Ջեթուն՝ Ալի Հայդարը պահանջում է հանձնել դասալիֆներին և զենքերը: Սա, անկասկած, հետապնդում էր Ջեթունը կռվող ուժից զրկելու նպատակը: Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքին հասցեագրված նամակում Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսն իրավացիորեն նկատում է, որ «կառավարիչը. (նկատի ունի Հայդար Ալուն - Բ. Գ.) զինվորական հրամանատարին հետ համախորհուրդ, քանի մը դասալիֆներ պատճառաբանելով, կը պատրաստե զսպողական անյուր միջոց մը»⁸: Այս սկսվում են բռնությունները, խռտանգումները, ձերբակալությունները՝ զենքը հանձնելու պահանջով: «Մատերը կը ստիպվին գաղտնի զենք զնել և տալ, որ խռտանգումն ազատին»⁹: Ջեթունցիների մոտ գտնվող մարտինսի սիստեմի 200 հրացաններից բռնագրավել էին 150-ը, ինչպես նաև քաղաքի մոտոսպան հրացաններ: Իսկ բնակչության նկատմամբ կիրառվող բռնությունները գնալով ավելի խստանում և վայրագ բնույթ էին ստանում, որոնք, անտարակույս, իրականացվում էին բնակչությանն «ընդդիմության մղելու և այդպիսով զայն ապստամբած ներկայացնելով՝ զինվորական նվաճումի մը ձեռնարկելու չարադեռ ու հայրենադավ մի-

⁶ Տ. Անդրեասյան, Ջեթունի անձնատվությունը և Մուստիո ինքնապաշտպանությունը, Կահիրե, 1915, էջ 9:

⁷ Հ. Մ. Պողոսյան, Ջեթունի պատմությունը 1409-1921 թթ., Երևան, 1969, էջ 383:

⁸ Յո. Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 12:

⁹ Գր. Հ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 172:

տումներով»¹⁰: 4. Մորգենթաուի վկայությամբ, «թուրքական իշխանությունները անհավատալի դաժանությամբ են վերաբերվում Զեյթունի և Մարաշի հայ ազգաբնակչությանը հիմնվելով մի քանի դասալիքների արարքների վրա, նրանք տարագրում են անմեղ բնակչության մի զգալի մասը»¹¹:

Այս անկասելի հետևանքներով հղի իրադրության պայմաններում Զեյթունը պառակտված էր երկու մասի: Վերնախավի մի մասն առաջարկում էր հնազանդվել կառավարությանը, իսկ մյուս մասը փրկությունը տեսնում էր միայն ինքնապաշտպանության մեջ: Ի վերջո որոշվում է առաջնորդվել կաթողիկոսարանից ստացված հրահանգներով, այն է՝ հնազանդվել: Մի կողմից Մարաշից Զեյթուն ժամանած հայ պատվիրակները, մյուս կողմից՝ Սսի և Կ. Պոլսի հոգևոր առաջնորդները հորդորում էին ենթարկվել, տեղի չտալ հուզումների, քանզի «Զեյթունի որդեգրելիք դիրքը կարևոր էր բովանդակ հայ ժողովրդի լինելության տեսակետեն ալ»¹²: Զեյթունի՝ սպիտակ դրոշ պարգեյու մեջ մեղքի իր մեծ բաժինն ունի Սահակ կաթողիկոսը, որը երկյուղում էր, թե գեյթունցիների անհնազանդության դեպքում տեղահանության վտանգը կսպառնա իր ողջ համայնքին: Օսմանյան իշխանությունները Կիլիկիայի կաթողիկոսի միջոցով հայտարարեցին, որ եթե գեյթունցիները դիմադրեն, ապա դաշտավայրում ապրող նրանց չազակիցների վրա ճնշում կգործադրվի, մինչդեռ եթե նրանք ենթարկվեն և հանձնեն զենքերը, թե՛ իրենց, թե՛ դաշտեցիներին հանգիստ կթողեն: Ուստի Զեյթունի առաջնորդների մեծ մասը «որոշել էին դիմել ամեն ինչի՝ խաղաղությունը պահպանելու համար»¹³: Անգլիական պառլամենտի անդամ Զ. Բրայսը նշել է, որ թուրքերը «վախեցրին Կիլիկիայի 75-ամյա ծերունի կաթողիկոսին, որ եթե գեյթունցիները չհանձնվեն, նրանք կկոտորեն ողջ հայ բնակչությանը»¹⁴, միաժամանակ նրան հավատացնելով, որ հնազանդության դեպքում Կիլիկիայում ջարդեր և տեղահանություններ տեղի չեն ունենա: Ուստի «Համաձայն

¹⁰ Կիլիկիո կսկիծներ: Վաժերագրեր Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանեն, 1903-1915, Բեյրութ, 1927, էջ 115:

¹¹ H. Morgenthau, *Memoré Suivis de Documents Arêdits du Département d'Etat*, Préface de Yerarol, Chahand, Paris, 1984, p. 349-350.

¹² Լ. Նորաշխարհյան, Զեյթունը 1914-1921 թթ. (հուշեր), Երևան, 1984, էջ 13:

¹³ The Trestment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falladon, by Viscount Bryse, London, 1916, p. 468.

¹⁴ The Times, 25, VII, 1916.

կաթողիկոսի թախանձագին խորհրդի, զեյթունցիները, կարծելով, թե կատարում են իրենց հայրենամյեր պարտքը, ցած դրեցին զենքերը՝ հայրենակիցներին փրկելու համար: Նույնն արեցին նաև Ղյորթ-Յուլի ու Հասան-Բեյլի բնակիչները»¹⁵:

Զեյթունցիների այսօրինակ դիրքորոշումը գործողությունների ազատություն է պարգևում թուրքերին, տեղի են ունենում «աննախըմբաց անգթություններ, խժոժություններ, ... բարբարոսություններ միայն այն նպատակով, որ ժողովուրդը հուզվի և ինքնապաշտպանության դիմե, որպեսզի առիթ ընծայե բնաջնջման»¹⁶: Կառավարությանը ենթարկվելը, զեյթունցիներն արդեն դա ըմբռնել էին, նշանակում էր ենթարկվել անյուր տառապանքների, անգութ ջարդերի, ապստամբությունն էլ նշանակում էր մինչ այդ չտեսնված պայքար, որին Զեյթունն անպատրաստ էր: Սակայն նույն Զեյթունի հերոսական անցյալի փառավոր փորձն ապացուցում էր, որ փրկության հնարավոր միակ միջոցն այդ էր:

Իր նպատակներին առավել հեշտությամբ հասնելու համար Ալի Հայդարը ձերբակալում է Զեյթունի վերնախավի հայտնի և հարգարժան անձանց, այդ թվում՝ 1895-1896 թթ. հերոսամարտի կազմակերպիչներից մեկին, գյուղաֆաղափի ֆաղաֆագլուխ Նազարեթ Ջաուշին, և ուղարկում Մարաշ, որով և գլխատում է գավառակի հայությունը՝ նրան զրկելով իր առաջնորդից: Զերբակալվում են 320 հայեր, որոնց մեծ մասը բանտում սպանվում է: Հուզումը և շփոթությունը զնալով ահագնանում է: Բռնությունները տարածվում են նաև գավառակի հայկական գյուղերում:

Զեյթունը գլխատելուց հետո թուրքերն առավել վայրագորեն են սկսում վերաբերվել խաղաղ և աշխատավոր ժողովրդի հետ: Դասալիքների հարազատները ստորացուցիչ պատիժների էին ենթարկվում: Եղան բռնաբարությունների բազմաթիվ դեպքեր: «Խոշտանգում, ծեծ, հալածանք աներևակայելի թափով կշատնան և կտարածվին բոլոր շրջանակներում մեջ: Ոչ ոք կհամարձակի նույնիսկ բառ մը արտասանել օրվա կացության շուրջ: Ամեն ոք ստիպված էր երեկոյան ժամը հինգեն հետո ֆաշլիլ իր տունը: Կամայանան ֆաղաֆն ու գյուղերը: Խավարին հետ ամեն օր կիջնե սարսափն ու վիշտը՝ հայ տներեն ներս»¹⁷, - ցավով հիշում է դեպքերի ականատես Լ. Նորաշխարհյանը:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Կիլիկիո կսկիծներ, էջ 146:

¹⁷ Լ. Նորաշխարհյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

Այլևս համբերության քաժակը լցված էր: Իր պատվախնդրությանն ու ազատությանը հետամուտ գեթունցիին այլևս անկարող էր դիմանալ այն կեղեքումներին և անպատվություններին, որոնց ենթակա էր արդեն մի քանի ամիս: «Հայտնի էր, թե Զեյթունցիին խրոխտ հոգիին մեջ կուտակվող պատվի ու վրեժխնդրության զգացումները օր մը պիտի պայթեին հանկարծ»¹⁸: Եվ Զեյթունի երիտասարդությունը Նդիա Նորաշխարհյանի (Ննիտունյան), Փանոս Զադրյանի, Մեսրոպ Զուլապյանի և Խաչիկ Յաղուլյանի գլխավորությամբ նախապատրաստվում է ինքնապաշտպանության: Սակայն Զեյթունի վերնախավի ճնշող մեծամասնությունը կարծելով, որ միայն կույր հնազանդությամբ կարելի է կանխել կամ գոնե առժամանակ հեռացնել փոթորիկը, ցանկանում է կասեցնել թափ առնող շարժումը, վիժեցնել ինքնապաշտպանության գործը: Զեյթունի նոր փառապալու չափ և չափ Սամընյանի մատնությամբ ձերբակալվում են 60 հոգի, բայց պայքարի կողմնակիցները չեն վիստվում: Զենք և զինամթերք ձեռք բերելու նպատակով նրանք 1915 թ. փետրվարի 17-ին Ալապոդան գյուղից ոչ հեռու գտնվող Կյուրեթի լիճում հարձակվում են թուրքական ոստիկանական ջոկատի վրա, պարտության մատնում և տեղ գտնում հակառակորդի զենքին: Ապա Նդիա Նորաշխարհյանն իր զինակիցներով որոշում է ապաստանել Զեյթունի վանքում և պարզել «ապստամբության դրոշմը»¹⁹:

Վերահաս քրեական առաջն առնելու համար Զեյթուն է գալիս Ալի Հալաբիին փոխարինած Մուսթաֆա Ահմեդ Մյուսթաֆա՝ 2000-3000 զինվորներով: Միաժամանակ 3000 զինվորով, Հալեպից Զեյթունի վրա է արշավում Ֆահրի փաշան, և զորքերի ընդհանուր թիվը գյուղափառափում հասնում է 10.000-ի²⁰: Նման մեծաքանակ կանոնավոր բանակի Զեյթուն գալը, վկայում է գեթունցիների դիրքի նկատմամբ կառավարության ունեցած անհանգստության և վախի մասին: Իսկ երկաթառակությունը գեթունցիների միջև գնալով խորանում էր և հենց դա էր պատճառը, որ միշտ միասնական Զեյթունն այս անգամ խոնարհեց իր խրոխտ գլուխը: Զեյթունի վերնախավի մեծ մասը, ինչպես ասվեց, այն բյուր և սխալ կարծիքին էր, որ միայն հավատարմություն և կատարյալ հնազանդու-

¹⁸ Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁹ Լ. Նորաշխարհյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

²⁰ Ադեմ և վերածնունդ, Փարիզ, 1952, էջ 30:

թյուն ցոյց տալով կարելի պիտի ըլլա փրկել ֆադա՛ն ու ընտանիքնիս»²¹, չըմբռնելով, որ նման դժնդակ և անագորույն պայմաններում գոյատևման միակ հնարավորությունը կենաց ու մահու պայքարի մեջ էր:

Մեկ-երկու հաջող և հաղթական ընդհարում ունենալով թուրքական ոստիկանական ուժերի հետ, Շղիայի խումբը (թվով 32 մարդ) իջնում է լեռներից և ամրանում Պերգնկա լեռան ստորոտում գտնվող վանքում: Դա նպատակ էր հետապնդում ողջ Ջեթունով մեկ պարզել ապստամբության դրոշ, ռեզորել և երիտասարդությանը ոտքի հանել զինված պայքարի ու ինքնապաշտպանության: Սակայն այդ հույսերը, ցավոք, չիրականացան: Ինքնապաշտպանության անօգտակարության մասին վերնախավի միտքը ներարկվել էր զեյթունցիներից շատերի մեջ և դարձել համոզմունք: Մյուս կողմից՝ զինվորական հրամանատարությունը շոայլ խոստումներ էր տալիս, թե դասալիքներին և «խռովարարներին» գերելուց հետո զորքը կհեռանա, որ Ջեթունին և նրա գավառակին ոչինչ չի սպառնում: Իսկ Ջեթունի հայությունը, որը դեռ միամտություն ուներ հավատալու թուրքերին, գտնվում էր մոլոր և շփոթ վիճակում: Այս ամենը ֆայֆյեց Ջեթունի միասնությունը և այն հորդորները, թե Կիլիկիայի հայությանը քնաջնջման սպառնալիքի առաջ չկանգնեցնելու համար անհրաժեշտ է ենթարկվել կառավարությանը՝ պատճառ հանդիսացան ֆադա՛ական անհեռատեսության և իրադարձությունների թռեռեռում ոչ միշտ կողմնորոշման, որի հետևանքով էլ երիտասարդությունը չաջակցեց վանքում ապաստանածներին:

Ուժերը խիստ անհավասար էին: «Մեկ կողմն արդիական զենքերով կազմակերպված քանակ մի կար, մյուս կողմն՝ 40 անձնագոհ ֆաջեր միայն ֆանի մը «մավգեր» և չազմագլը հրացաններով»²², - հիշում է Լ. Նորաշխարհյանը: Մարտի 14-ին թուրքական ուժերն անցնում են հարձակման: Կես ժամ անընդմեջ շարունակվում է վանքի ոմբակոծումը, սակայն մի բուռ հայ հերոսները, հմտորեն դիրքավորված, մնում են անվնաս: Թուրքերը, ֆաջալերվելով և կարծելով, թե վանքի պաշտպանները կամ զոհվել են, կամ փախուստ տվել, անցնում են հարձակման: Բայց շուտով իրար են հաջորդում հայ ֆաջորդիների պատասխան համազարկերը: Թշնամին քազմաթիվ զոհեր տալով նահանջում է: Որոշ ժամանակ անց

²¹ Ջեթունի պատմագիրքը, Բուենոս Այրես, 1960, էջ 661:

²² Լ. Նորաշխարհյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

թուրքերը վերադասավորում են իրենց ուժերը և պատրաստվում նոր գրոհի: Երկրորդ հարձակումը տեղի է ունենում հազարապետ Սուլեյմանի գլխավորությամբ: Ձնայած հայ պաշտպանների դիպուկ կրակոցներին, թուրքերին այս անգամ հաջողվում է գրավել վանքի մատույցներում գտնվող այգիները և ընդհուպ մոտենալ վանքի պարիսպներին ու հայ ֆաջերի գրաված դիրքերին: Սակայն վերջիններիս հաջողվում է բուռն, կատաղի ու սրընթաց գրոհով ջախջախել և հետ շարտել թշնամուն: Ահեղ մարտում սպանվում է և հազարապետ Սուլեյմանը: Այս կրկնակի անհաջողությունից հետո թուրքական հրամանատարությունը գորանոցից քերված խոշոր տրամաչափի թնդանոթով և մի ֆանի հրանոթներով սկսում է ուժակոծել վանքը: Գիշերը, օգտվելով մթության փողից, եղիա Նորաշխարհյանի խումբը հեռանում է վանքից՝ բարձրանալով լեռները²³: Եթե հավատ ընծայենք Ջեյթունի բողոքական ֆարզիչ Տ. Անդրեասյանի տեղեկություններին, ապա 12 ժամ տևած ընդհարման ժամանակ հայերը տալիս են ընդամենը 1-2 վիրավոր, թուրքերը՝ 101 սպանված և 110 վիրավոր²⁴: Այս կովի մասին Լոնդոնի «Թայմս» թերթը գրել է. «Ջեյթունում գտնվող թուրքական զորքերը, որոնք կազմում էին 5000 մարդ, հարձակման անցան, կորուստներ տալով հետ մղվեցին, իսկ գիշերն ըմբոստները թողեցին նամբարը»²⁵:

Հեռանալով վանքից՝ ըմբոստների մի խումբը ֆաջաբար մահառում է Ֆընտընհագի հերոսամարտում, մյուս մասը մինչև 1918 թ. զինադադարը մնում է հայրենի լեռներում՝ քաղմիցս հաղթական մարտեր մղելով թուրքական գերակշիռ կանոնավոր ուժերի և թուրք խուժանի դեմ: Նրանց նույնիսկ մի ֆանի անգամ հաջողվում է անսպասելի ու վնասական հարձակումներով փրկել տարագրյալ հայերին, որոնք նույնպես ապաստանում են Ջեյթունի անմատչելի լեռներում²⁶:

Վանքի ընդհարումից հետո կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ քնակչության տարագրությանը, վստահ իր ուժերին, ֆանգի գյուղաֆաղափի ֆաջարի պաշտպաններն արդեն հեռացել էին, իսկ ժողովուրդը,

²³ Վանքի կովի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 394-396, Լ. Նորաշխարհյան, նշվ. հոլշերը, էջ 38-41, Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 19-20, Ջեյթունի պատմագիրքը, էջ 668-669:

²⁴ Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

²⁵ The Times, 25, VII, 1916.

²⁶ Մ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1973, էջ 424:

նոր ըմբռնելով տեղի ունեցածի իմաստը և իրերի, դեպքերի զարգացման իրական ընթացքը, մատնվեց ծայր հուսահատության: Մարտի 26-ից (ապրիլի 7-ից)՝ թուրքերը սկսում են տեղահանել գեթունցիներին²⁷: Ապրիլին տարագրության սարսափներով և արհավիրքներով լի գամփան են բռնում Զեյթունի Պոզալարի, Գարըկլար և Միջին Բաղերի բնակիչները: Նույն ժամանակահատվածում տեղահանվում են նաև գավառակի Արեգին, Ալապողան, Գոշող, Ղուրա, Հանիտերե, Կոսնուղաս, Սյունե, Բյումե-Սյոյուա, Ֆենկ, Ֆոնուզ, Շիվիլիկ գյուղերը: Մայիսի կեսին բռնագաղթի են ենթարկվում գյուղաֆաղափ և գավառակի վերջին 400 ընտանիքները²⁸: 1915 թ. հունիսի 11-ին բուլղարահայ բեմի առաջնորդ Տուրյանը Ֆիլիպի-ից Ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում է. «Զեյթունի և շրջակայից հայությունը, ինչպես անշուշտ իմացած եմ, այժմ ամբողջովին տեղափոխված է, մեկ մասը Հալեպեն անդին Զոր (Դեր էլ-Զոր – Ռ. Գ.) գավառը և մյուս մասը (իբր 1000 ընտանիք) Գոնիայի Սուլթանիե գյուղաֆաղափը, ուր կմնան այսօր մերկ, անոթի և անպատսպար: Տեղը նախնախուտ ըլլալով համաճարակ հիվանդություն արդեն սկսած են կոտորածներ ընել անոնց մեջ»²⁹:

Զեյթունի և գավառակի բռնագաղթի ենթարկված 30.000 հայությունից ավելի քան 8000-ը աֆոդվեց Կոնիա, իսկ մնացածը՝ Դեր էլ-Զոր: Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսն անսփոփ վշտով և կսկիծով նշում է, որ ավելի քան 20.000 գեթունցիներ «մեղեղի նման ցրված են արաբներուն մեջ»³⁰: Տարագրությունը տեղի էր ունենում ամենատաժանելի և դժոխային պայմաններում, որոնք միտումնավոր ստեղծում էին թուրք ջարդարանները: Բավական է նշել միայն, որ Պոզանթից Աղանա ընկած նապարհին՝ Գարա-Փունար կոչվող վայրում, գեթունցի տարագրյալներից օրական 150-200 մարդ էր մահանում³¹:

Զեյթունի հայության տարագրությունից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում Լեոնային Կիլիկիայի մնացած բնակավայրերի հայության տեղահանությանը: Զեյթունի հետ տեղի ունեցավ

²⁷ Armenian Martyrs Day April 24, San Francisco, p. 12.

²⁸ Հ. Մ. Պոդսյան, նշվ. աշխ., էջ 397:

²⁹ ՀՀ կենտրոնական պետական պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԿՊՊԱ), ֆ. 57. ց. 5, գ. 96, թ. 29:

³⁰ Կիլիկիո կսկիծներ..., էջ 176:

³¹ The Treatment of Armenians, p. 470.

Դյորթ-Յուլի բռնագաղթը: Հետևելով Կիլիկիայի կաթողիկոսի և հայ ֆա-
ղափական որոշ անհետատես ուժերի խորհուրդներին, Դյորթ-Յուլը, որը
մինչ այդ անպարտելի և անմատչելի էր թուրքական զորքերի համար,
այս անգամ տեղի տվեց, որի արդյունքը եղավ բնակիչների ամբողջական
գաղթն ու գյուղի ավերումը: Առաջին հերթին ձերբակալվեցին և դաժան
դատաստանի ենթարկվեցին «այն հայերը, որոնց անունները գրանցված
էին որպես 1909 թ. կոտորածի ժամանակ ինքնապաշտպանության դիմած-
ներ, կամ ովքեր որ զենք ունեին կամ որևէ այլ մեղադրանք էին կրում»³²:
Մայիսի 5-ից հունիսի 6-ը մասնակի ջարդերի իրականացումով տարա-
գրվում է Դյորթ-Յուլի և շրջակայքի 22.000 հայությունը, որից անմիջապես
հետո ամբողջ շրջանը բնակեցվում է թուրքերով³³:

Վերոհիշյալ դեպքերից հետո ջարդերը տարածվում են նաև Կիլիկի-
այի վարչատնտեսական կենտրոն Ադանայում, որտեղ թուրքերը հայերի
հանդեպ ցուցաբերում էին այն նույն վերաբերմունքը, ինչ 1909 թ. կոտո-
րածներից առաջ³⁴: Ինչպես այլուր, այնպես էլ Ադանայում երիտթուրքերն
առաջին հերթին տարագրեցին և ոչնչացրին մտավորականությանը, ազ-
գային գործիչներին, հայտնի ֆաղափացիներին ու ազդեցիկ անձանց: Յո.
Լեփսիուսն իրավացիորեն նկատել է, որ այդ «համընդհանուր միջոցը»
նպատակ ուներ հայ ժողովրդին զրկել իր առաջնորդներից, որպեսզի
տեղահանությունը հնարավոր լիներ իրականացնել առանց աղմուկի և
դիմադրության, որ նախքան հայ ժողովրդի առանձին հատվածների ոչն-
չացումը ցանկանում էին զլխատել նրան³⁵:

1915 թ. սեպտեմբերի առաջին շաբաթին բռնագաղթվեց ֆաղափի հա-
յության 2/3-ը: «Ժուռնալ դե Ժենևա» 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին տպագրած
հաղորդագրությամբ հավաստում է, որ Ադանայի ամբողջ շրջանը մաֆր-
ված է հայերից³⁶: Հայկալում գերմանական հյուպատոս Վ. Ոյուսլերի հե-
ռագրի համաձայն (1915 թ. մայիսի 26) Ադանայի վիլայեթից և արևելյան
շրջաններից տարագրված հայ ընտանիքների թիվը հասնում էր 10.000-ի³⁷:
Վերջինս միաժամանակ նշում էր, որ երիտթուրքական կառավարությու-

³² Նույն տեղում, էջ 505.

³³ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*, London, 1915, p. 99.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 80

³⁵ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 388.

³⁶ *The Treatment of Armenians*, p. 503.

³⁷ Յո. Լեփսիուս, նշվ. աշխ., էջ 76:

նր նպատակ ունի ոչնչացնել այդ շրջանի ողջ հայությանը³⁸: Տարագրության և կոտորածնէրի ենթարկվեց քաղաքի և հարակից շրջաննէրի մոտ 38.000 հայությունը³⁹: Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը 1915 թ. հուլիսի 7-ին ռեյխսկանցեբրին ուղղած հաղորդագրության մեջ վկայում էր, որ Ադանայի վիլայեթի մի շարք շրջաննէրում տարագրությունն արդեն իրականացվել է, և այն մեքոդնէրը, որով այն տեղի է ունեցել, ապացուցում են, որ կառավարությունը մտադիր է ոչնչացնել հայ ազգը⁴⁰:

Տեղահանելով հայերին՝ թուրքնէրը տարագրության նառապարհին գործի էին դնում ոչնչացման ապարատի բոլոր պոտոտակնէրը. գաղթախմբնէրի վրա էին հարձակվում թուրք խառնամբոխը, կանոնավոր քանակի գորամասնէրը, հատուկ ստեղծված ավագակախմբնէրը, ոստիկանությունը, քրդական ուժնէրը, իսկ պակասը լրացնում էին նառապարհի դժվարություննէրը, անապատային տաճաննի պայմաննէրը, սովը, հիվանդություննէրը⁴¹: Նկարագրելով թուրքնէրի սահմոկեցուցիչ վայրագություննէրը, գագանաքառո հաշվեհարդարնէրը, կանանց և երեխաննէրի սպանություննէրը, Հ. Գիբբոնսը դառը հեզմանով գրում էր, որ վերջիննէրս, այնուամենայնիվ, վտանգ էին ներկայացնում Օսմանյան կայսրության համար, իսկ ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպանը ցինիկորեն հայտարարում էր, թե կանանց և երեխաննէրի նկատմամբ բոնություննէր երբեք չեն եղել⁴²:

Հանրնի տարագրությունն իրականացնում է Ադանայի պատերազմական առյանի (ռազմական դատարանի) նախագահ Ավնի բեյը: Հանրնի երիտասարդությունը 1909 թ. օրինակով ցանկանում էր ինքնապաշտպանության դիմել, քայց «Տարեց և հեռատես մասը, սակայն, աչքի առջև ունենալով մեր տնտեսական ու ռազմական տկար պայմաննէրը, մանավանդ տարագրության ահավոր հեռապատկերը, խոհեմություն կնկատեր ենթարկվի կառավարության հրահանգնէրուն և կարելի չափով գոհաց-

³⁸ Պատմա-քանասիրական հանդէս, 1986, № 2, էջ 35:

³⁹ Геноцид армян..., с. 349.

⁴⁰ Պատմա-քանասիրական հանդէս, 1986, № 2, էջ 33:

⁴¹ A. J. Toynbee, Turkey. A Past and a Future, New York, 1919, p. 22.

⁴² Г. А. Гиббонс, Последние избиения в Армении, Лгр., 1916, с. 13.

նել Ավնի բեյը»⁴³։ Այդ որոշման մեջ էր հանըմցիների ռդբերգությունը։ Պարզ է, որ այստեղ ևս, ինչպես ամենուրեք, գործում է տարագրության և քնաջնջման նույն սխեման։ զենքի բռնագրավում, դասալիքների հանձնում, հայերին պաշտպանության միջոցներից զրկում, տարագրության իրականացում՝ նանապարհին տարագրվողների մեծ մասի կոտորումով։ Շվեյցարական «Բազիլեր Նախրիխտեն» թերթի վկայությամբ տարագրության վերջնական կետերն էին հասնում բռնագաղթի ենթարկվածների ընդհանուր թվի ¼-ից էլ քիչ մասը⁴⁴։ Այսպիսով, փրկության միակ հույսը և հնարավորությունը կարող էր լինել լոկ ինֆնապաշտպանությունը՝ զինված դիմադրության միջոցով։ Վանի, Ուրֆայի, Մուսա լեռան, Շապին Գարահիսարի, Սասունի և այլ վայրերի ինֆնապաշտպանական մարտերն ապացուցում են, որ գոյատևման հնարավորությունը միայն դրա մեջ էր, քանզի ինֆնապաշտպանության դիմած բոլոր վայրերի հայության գոնե չնչին մասը կարողացել էր փրկվել թուրքական յաթաղանին զոհ գնալուց։

Ապստամբության բարձրացման կեղծ մեղադրանքով Հանընում ձերբակալվում են հնչակյան կուսակցության 35 անդամ։ Սա Հանընն իր առաջնորդներից զրկելու առաջին փայլն էր։ Հայերին զինաթափելուց մոտ 20 օր անց Հանըն է մտնում Զեյթունի հայությանը տարագրող Ֆահրի փաշան։ Նա իր զորքերը տեղավորում է եկեղեցիներում ու հայկական դպրոցներում, ձերբակալում Հանընի առավել ազդեցիկ, հարուստ և տեղի հայության շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող 200 հայի՝ դրանով իսկ փաստորեն գլխատելով քաղաքի հայությանը։ Կարն ժամանակում տարագրվում է Հանընի 35.000 հայությունը՝ «Տեր էլ Զորի կիզիչ ավագուտներում կորցնելով իր մեծ մասին»⁴⁵։ Գ. Պալաֆյանի տվյալներով հանընցիներից կենդանի են մնում ընդամենը 350 մանուկներ և ծերեր⁴⁶, քանզի «Հանընի հետ վարվեցին շատ ավելի անգթորեն քե՛վ վտարման ընթացքում և թե՛ նանապարհին»⁴⁷։

Հանընի հայության հետ դատաստան տեսնելուց հետո երիտթուրք-

⁴³ Յ. Պողոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գողան Տաղի հայ գյուղերը, Լոս-Անջելես, 1942, էջ 589.

⁴⁴ Геноцид армян..., с. 361.

⁴⁵ Յ. Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 593:

⁴⁶ Գ. Պալաֆյան, Հայ Գողգոթան։ դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենե, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, էջ 311:

⁴⁷ The Treatment of Armenians, p. 503.

րն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում Կիլիկիայի տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոններից մեկի՝ Հալեպի վիլայեթում գտնվող Այնթապի շուրջ 30 հազար հայության տեղահանությանը⁴⁸։ Հուզումն ու անագորույն ապագայի հանդեպ վախը ծագում է ապրիլի 20-ին, երբ Այնթապ է հասնում գաղթական զեյթունցիների առաջին ֆարավանը։ Աղետը պայթեց հունիսի 15-ին, երբ կառավարությունն ազդարարեց, թե Այնթապի հայերը, ռազմական անհրաժեշտությունից ելնելով, «երեք ամսով պետք է տեղահանվեն»⁴⁹։ Ընդամենը երկու օր անց՝ հունիսի 17-ին, խումբ առ խումբ սկսվում է այնթապցիների տեղահանությունը, որը շարունակվում է մի ֆանի ամիս։ Հուլիսի 28-ով թվագրված և վեհափառին ուղղված նամակում հաղորդվում է. «Այնթապի և Քիլիսի գաղթը սկսված է. Այնթապեն ելած առաջին երկու ֆարավանները բոլորովին կողոպտված են»⁵⁰։ Հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Ֆ. Նանսենի վկայությամբ՝ Այնթապի վերջին 5000-6000 հայությունը տարագրվեց 1916 թ. հունվարին։ Իսկ 1916 թ. ապրիլին 14.000 այնթապցիներ վայրագորեն սրի ֆաշվեցիին մաս Ուլ-Այնում։ Նույն աղբյուրը նշում է, որ օրական 300-500 հայեր գետի ափին խողխողվում էին թուրք բարբարոսների կողմից⁵¹։

Քրդերի, թուրք խուժանի և ռուսիկանական խմբերի կողմից հարձակման, կոտորածների և բռնագաղթի են ենթարկվում Այնթապի հայ գյուղերը։ Ականատեսներից մեկը հիշում է, որ «ձամբու դժվարությունները, հոգեկան և ֆիզիկական տառապանքը այնպիսի վիճակի մը վերածած էին զիրենք (հայ տարագրյալներին - Ռ. Գ.), որ անկարելի էր երիտասարդը պառավեն զանազանել»⁵²։

1915 թ. գարնանը թուրքական կառավարությունը ձեռնարկեց նաև Մարաշ ֆաղափի և սանջակի հայ բնակչության (առանց Ջեյթունի՝ մոտ 32.000) տեղահանությունը⁵³։ Սկզբում ձերբակալում են Մարաշի ազդեցիկ հայերը։ Զ. Բրայսը նշում է, որ Մարաշում ավելի քան 300 հայեր «մահա-

⁴⁸ Գ. Պողարյան, Ցեղասպան թուրքը։ Վկայություններ քաղված հրաշքով փրկվածներու գրույցներէն, Բեյրութ, 1973, էջ 120։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 122։

⁵⁰ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 96, թ. 32։

⁵¹ F. Nansen, The Near East and Armenia, London, 1928, p. 308.

⁵² Աղետ և վերածնունդ, էջ 40։

⁵³ Մշակ, 31. VII, 1913։

պատժի են ենթարկվել զինվորական դատարանի կողմից»⁵⁴: Ուսուցիչ Քեչիշյանի վկայությամբ Մարաշի բանտում 650 հայ բանտարկյալներից Ջեմալ փաշայի հրամանից հետո «2-3 օրվա ընթացքին... այլատեսակ մահերով մեռուցին-լմացուցին»⁵⁵: Միաժամանակ Մարաշում անմիջապես սկսվում են վայրենի կոտորածները և ահասարսուռ ջարդերը: Ականատեսներից մեկը հիշում է. «Մարաշի ամերիկյան դպրոցներից մեկում ես տեսա ամենամահավանական ձևով խեղձած 100-ից ավելի կանանց և երեխաների (առանց ձեռքերի և ոտների) և նրանց մեջ՝ 1-2 տարեկան երեխաների: Մահմեդական ամբոխին զվարնացնելու համար ոստիկանները կրակում էին այլանդակված դիակների վրա»⁵⁶:

Մայիսի 2-ին տեղահանվում է Մարաշի հայության առաջին բարավաճը՝ 2000 տարագրյալներից բաղկացած: Հաջորդ ամիսների ընթացքում ամբողջ սանջակը կոտորածների և բռնագաղթի միջոցով «մաքրվում» է հայերից: Օգոստոսի 7-ին սկսվում է Մարաշի զանգվածային գաղթը: Առանց ուտեստի և հագուստի (տեղական իշխանություններն արգելել էին որևէ բան վերցնել) Մարաշի հայությունը ոտք է դնում գողգոթայի նանապարհը: Օգոստոսի 14-ին զնդակահարվում են 34 հայեր, այդ թվում՝ 12-ամյա երկու տղաներ: Հաջորդ օրը զնդակահարվում են ևս 24 հոգի⁵⁷:

Հայեպում գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյոսլերի 1916 թ. մայիսի 12-ի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ Ջեմալ փաշայի հրամանով տեղի է ունեցել Մարաշի վերջին 3000 հայերի բռնագաղթը և եղեռնը, ֆանդի վերջիններս «դավադրություն» էին կազմակերպել երիտթուրքների կառավարության դեմ⁵⁸: Ջարմանալի է, որ դեռ պատրվակ էր փնտրվում Մարաշի հայության վերջին բեկորի սպանդի «արդարացման» համար:

1915 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին հիմնականում իրականացնելով Կիլիկիայի հայության խոշոր կենտրոնների (Ադանա, Մարաշ, Հանըն, Այնթապ, Ջեթուն և այլն) և հարակից շրջանների հայերի ցեղասպանությունը, երիտթուրքական կառավարությունը եռանդագին ձեռնամուխ է լինում Կիլիկիայի մնացած վայրերի հայության տեղահանությանն ու ջարդերին: Այսպես, հուլիսի 27-ին թուրքական ոստիկանությունը բռնա-

⁵⁴ The Treatment of Armenians, p. 23.

⁵⁵ Գր. Հ. Գալուստյան, նշվ. աշխ., էջ 775:

⁵⁶ Геноцид армян..., с. 318.

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Ст. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, с. 129.

գաղթի ենթարկեց Կիլիկիայի ծովափնյա բնակավայրերի և Անտիոքի հայ բնակչությանը, իսկ հուլիսի 28-ին սկսվեց Բիլիսի հայության տարագրությունը⁵⁹: Թուրքական 6000 բարբարոսներից բաղկացած զորամասը ներխուժում է Սիս, դաժան հաշվեհարդար տեսնում հայ բնակչության հետ. մի մասին կոտորում, իսկ մյուս մասին տեղահանում՝ ենթարկելով անլուր չարչարանքների⁶⁰:

Որոշ բնակավայրերում թուրք հրոսակներն ամբողջովին ոչնչացրին հայերին: Այսպես, Ալպիսթանից ոչ հեռու ընկած Բյովերեն գյուղում սրի փաշվեց ողջ բնակչությունը: Պատահականության փառաբանելով կենդանի մնաց միայն 12-ամյա մի տղա: Մարաշի սանջակի Գյումրուն գյուղից տեղահանված 2800 թշվառները Ինկուզեկ տաղ կոչվող կիրճում կողոպտվեցին թուրք խուժանի կողմից: Արյան ծարավին հագուրդ տալու համար թուրքերը սպանեցին 200 հոգու, 70 ծանր վիրավորներ մնացին տեղում⁶¹: 1915 թ. ապրիլի 7-ի թվակիր նամակում Սահակ կաթողիկոսը Զավեն արֆեպիսկոպոսին հաղորդում է, որ կրակի է մատնվել Օսմանիե գյուղափառաբն, որի բնակչությանն արդեն սկսել են տարագրել: Ապրիլի 8-ին նույն անձնավորությանը հղած նամակում նա տեղեկացնում է. «Սուետիո և Բեսապի այրերը Այնթապի կողմերը իջեցուցած են. կասկած կա Տեր Զոր ղրկելու»⁶²: Հալեպի գերմանական դպրոցի ուսուցիչ Մարտին Նիպահեն վկայում է, որ եթե բռնագաղթի ենթարկված խմբերը բաղկացած էին 2000-3000 հոգուց, ապա որոշված վայրերն էին հասնում ընդամենը 200-300-ը⁶³:

Տեղահանվում է նաև Հալեպի վիլայեթի հայ բնակչությունը (Ալպիսթանից, Դյոֆսունից, Անտիոքից, Թաշուլուկից, Գեբենից, Շիվիլիկից և այլն): Անմեղ զոհերը ենթարկվում էին անմարդկային տանջանքների, հոգեկան և ֆիզիկական անլուր տառապանքների, մարդկային արժանապատվությունը ստորացնող անթիվ բռնությունների: «Աշխարհում չկա այնքան հարուստ և պերճախոս լեզու, որպեսզի կարողանա նկարագրել այն սարսափները, որպեսզի պատկերի ֆիզիկական և հոգեկան այն

⁵⁹ Հուշամատյան մեծ եղեռնի (1915-1965), Բեյրութ, 1965, էջ 46:

⁶⁰ Մ. Քելեշյան, Սիս-Մատյան, Բեյրութ, 1949, էջ 569:

⁶¹ Геноцид армян..., с. 319.

⁶² Կիլիկիո կսկիծներ, էջ 144-145, 155:

⁶³ Геноцид армян..., с. 326.

տառապանքները, որ կրեցին այդ անմեղ տառապյալները»⁶⁴: «Փաստորեն «տեղահանություն կոչվածը» մեծ ֆանակությամբ մարդկանց հետ գործ ունենալու դեպքում աստիճանական ջարդերի արդյունավետ միջոց էր... ավելի դաժան՝ քան կոտորածը գնդակի կամ սվինի միջոցով»⁶⁵: Ամերիկայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Վեհուկուն հղած նամակում Զավեն պատրիարքը նշում է, որ Կիլիկիայի տեղահանված հայերը, մի ֆանի ամիս ճանապարհին գտնվելով, հազարներով մահացել են սովից և հիվանդություններից⁶⁶: Տարագրյալներից այլընտրանք կար միայն կանանց համար, եթե վերջիններս ընդունեին մահմեդականություն և ամուսնանային թուրքերի հետ, սակայն նման շատ քիչ փաստեր են հայտնի⁶⁷:

Հայերին կոտորում էին տարբեր մեթոդներով. այրում էին կենդանի, գնդակահարում, դաշունքահարում, կապում միմյանց և ցած շարտում բարձրությունից, նետում էին ջրհորները, մորթագերծ անում, տրորում ձիերի սմբակների տակ, թաղում կենդանի, իսկ «թուրք ժողովրդիս թույլատրված էր ամեն տեսակ վարմունք և հայ ախոռյալները ենթարկվում էին անոր փառաբանության և ոչ մեկ բան գիրքով կը պաշտպաներ»⁶⁸:

Եվ այսօրից հետո, 1916 թ. հունվարի 10-ին Արգուլահագ Նուրին տարագրյալների հարցերի կարգադրման ընդհանուր հանձնաժողովին հաղորդում էր. «Քննություններ կատարված ըլլալով կը հաստատենք, որ ընդհանուր բռնագաղթի ենթակա հայոց հազիվ թե տասը առ հարյուրը հասած են իրենց համար որոշված վայրերը: Մնացածը մեռած է բնական պայմաններով, ինչպես են անօթություն և հիվանդություն»⁶⁹: Անտարակույս, «բնական պայմաններ» էին կոտորածները, զանգվածային ջարդերը, ցեղասպանությունը: Բավական է նշել, որ միայն Նփրատի ափին գտնվող Մեսքենե գաղթակայանում սրի ֆաշվեց 55.000 մարդ: Անցնելով Դեր էլ Զորից մինչև Մոսուլ ընկած 350 կմ տարածությունը՝ 19.000 հայերից կենդանի մնացին ընդամենը 2500-ը⁷⁰: Նկարագրելով գաղթակայաններում գտնվող հայ մանուկներին, ականատեսը հիշում է, «որ նրանք չէ-

⁶⁴ J. D. Morgan, Contre les Barbares ie Orient. Etudes sur la Turquie, Paris, 1918, p. 183.

⁶⁵ The Times, 25. VII. 1916.

⁶⁶ Геноцид армян..., с. 342.

⁶⁷ Armenian Mar yrs Day, April 24, p. 12.

⁶⁸ Աղետ և վերածնունդ, էջ 107:

⁶⁹ Հուշամատյան մեծ եղեռնի, էջ 531:

⁷⁰ J. Guttman, The Beginnings of Genocide, New York, 1946, p. 9-10.

ին կարող խոսիլ, այլ երբ ուզեին պոռալ, տեսակ մը կոկորդային աղաղակ կ'արձակեին, որ ոչ մեկ մարդկային ձայնի կը նմաներ»⁷¹:

Միայն 1915-1916 թթ. Օսմանյան Թուրքիայում երիտթուրքերի կողմից իրականացված ցեղասպանության 1,5 միլիոն զոհերից մոտ 250.000-300.000-ը կազմում էին կիլիկիահայերը: Յո. Լեփսիուսը, որը սխալմամբ կիլիկիահայության թիվը հաշվում էր 250.000, նշում է, որ նրանցից կենդանի մնացին ընդամենը 4000-ը⁷²:

Անչափելի էին նաև նյութական և հոգևոր կորուստները: Մոխիրների մեջ կորան հոյակերտ կոթողներ, հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի անկրկնելի գոհարներ:

Կիլիկիայի բազմաթիվ վայրերում հայերը դիմում էին ինքնապաշտպանության՝ օրհասական պայքար մղելով իրենց բնաջնջելու ելած թուրք ջարդարարների դեմ: Հայտնի է Ֆընտընագի մեկօրյա հերոսական, բայց միաժամանակ և ողբերգական ինքնապաշտպանությունը: Օգոստոսի 1-ից սեպտեմբերի 14-ը թուրքական կանոնավոր զորամասերին և խուժանին Տիգրան Անդրեասյանի և Նսայի Յաղուրյանի գլխավորությամբ անօրինակ դիմադրություն են ցույց տալիս Սուևտիայի հայերը, որոնք, ամրացնելով Մուսա լեռան բարձունքներին, անկոտրում վնասվածությամբ և անընկճելի համառությամբ հետ են մղում թշնամու բազմիցս գերակշիռ ուժերի անընդհատ կրկնվող գրոհները՝ դրանով իսկ կոնով իրենց փրկությունը: Մուսա լեռան օրինակը հավաստում է, որ թուրք ռնրագործների դեմ հաջողության կարելի էր հասնել միայն կազմակերպված համառ դիմադրության միջոցով: Մուսալեռացիներն իրենց փրկությանը և հաղթանակով ապացուցեցին, «որ ազատությունը խեղդողների դեմ պետք է պայքարի ելնել թեկուզ փոքրաթիվ ուժերով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար է»⁷³:

⁷¹ Ադետ և Վերածնունդ, էջ 82:

⁷² Յո. Լեփսիուս, նշվ. աշխ., էջ 135:

⁷³ Ռ. Գ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 190:

ГЕНОЦИД АРМЯН В КИЛИКИИ 1915–1916 гг.

Р. Г. ГАСПАРЯН

РЕЗЮМЕ

Преследуя политические цели пантюркизма, желая «решить» Армянский вопрос, используя удобную ситуацию, сложившуюся в результате первой мировой войны, младотурецкое правительство решило истребить армян. Геноцид начал осуществляться повсеместно на территории всей Турции, как в Западной Армении, так и во всех армянонаселенных местностях империи.

В начале 1915 г. младотурецкое правительство депортировало 400.000 киликийских армян. В течение нескольких месяцев были депортированы истреблены все армяне Зейтуна, Мараша, Хаджина, Сиса, Аданы, Айнтапа и других районов. Жертвами резни стали более 250.000 киликийских армян.

В ряде районов (Киликии, в частности в районе горы Муса, армяне организовали мощную самооборону, которая увенчалась успехом. Это показало, что опасение армянского народа возможно было только посредством вооруженной борьбы.

*ՀՀ ԳԱԱ Արարիք հասարակական գիտություններ,
Երևան, 1993, №1, էջ 41–52:*

ՆՍՏԱՐԴՁԱՆ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ 130-ԱՄՅԱԿԻՆ

1992 թ. հոկտեմբերի 20-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նստաշրջան՝ նվիրված Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության 130-ամյակին: Նստաշրջանին մասնակցում էին ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների մի շարք աշխատակիցներ, ինչպես նաև «Զեյթուն» հայրենակցական պատմամշակութային միության անդամներ:

Բացման խոսքով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ Հ. Ա. Ավետիսյանը: Նա մասնավորապես նշեց, որ ինստիտուտի գիտխորհուրդը որոշել է պարբերաբար հրավիրել ազգային-ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված նստաշրջաններ, որոնք առավել արժեքավորվում և կարևորվում են այժմ. մեր օրերում, երբ մեր ժողովուրդը ոտքի է կանգնել պաշտպանելու իր արդար դատը, արցախահայության խնդիրը: Միաժամանակ, ինչպես հիմնավորեց Հ. Ավետիսյանը, անցյալի ազատագրական դրվագների՝ իմացությունը և գիտական լուսաբանումը, ազատագրության համար մղվող պայքարի փորձով զինվածությունը ժողովրդին գերծ կպահի սխալներից ու կնպաստի այդ պայքարի՝ կազմակերպված հունի մեջ դնելուն և վերջնական հաջողությանը:

«Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը» թեմայով զեկուցմամբ հանդես եկավ պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Մ. Պողոսյանը: Ընդհանուր գծերով անդրադառնալով Զեյթունի պատմությանը, զեկուցողը մանրամասն ներկայացրեց օսմանյան կայսրությունում քնակվող հայերի տնտեսական, ֆաղափական, հասարակական և մշակութային կացությունը, վերլուծեց հայափախած ֆաղափականության պատճառները, դրանով իսկ ֆնենելով լեռնականների՝ օսմանյան տիրապետության դեմ ընդվզելու պատճառները: Խոսելով 1862 թ. ապստամբության մասին, աշխույժ և կենդանի խոսքով նկարագրելով նրա ընթացքը և թուրք խուժանի ու կա-

նոնավոր գործերի կողմից իրականացվող խժոժությունները, զեկուցողը պատմական գուգահեռներ անցկացրեց մեր օրերի հետ, ճշելով Օսմանյան Ռուրֆիայի և ճերկայիս Ադրբեջանի կառավարության քաղաքական գործելակերպի նույնությունը: Հ. Պողոսյանն իրավացիորեն ճկատեց, որ եթե թուրքական կառավարությանը չհաջողվեց կոտրել գեյթունցիների ագատարադն ոգին և պայքարելու կամքը, ապա դա պայմանավորված էր ապստամբության կազմակերպված բնույթով, գեյթունցիների՝ մինչև վերջ մարտնչելու հաստատակամությամբ և միասնությամբ:

Ջեյթունի 1895 թ. ապստամբության մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ պատմական գիտությունների թեկնածու է. Ա. Կոստանդյանը: Նավերլուծեց 1890-ական թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից կազմակերպված ջարդերի պատճառները, դրանք ճերկայացնելով որպես կառավարության կողմից ծրագրված և մանրամասնորեն մշակված պետական քաղաքականություն, որի տրամաբանական պատասխանը պետք է լիներ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում բռնկված ինքնապաշտպանությունը: Ջեկուցողը Ջեյթունի 1895 թ. ապստամբության կազմակերպման գործում արժանիորեն մեծ տեղ և դեր հատկացրեց Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության անդամներ Միհին, Սպահին, Աղասուն, Միտ Շահինին և այլոց, որոնք Կիլիկիա, մասնավորապես Ջեյթուն էին անցել քաջակորով գեյթունցիների ապստամբությունը կազմակերպելու և դեկավարելու համար: Նկարագրելով գեյթունցիների ապստամբության հերոսական դրվագները, է. Կոստանդյանը կամգ առավ դրա հանգուցային կետերի վրա, ըստ արժանվույն գնահատելով Ջեյթունի 1895 թ. ապստամբության տեղը հայ ագատագրական շարժման պատմության մեջ:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Օ. Սահակյանը հանդես եկավ «1915 թ. Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը» զեկուցմամբ: Խոսելով ցեղասպանության և դրա պատճառների մասին, զեկուցողը ճշեց, որ այդ ողբերգական ժամանակաշրջանի պատմությունն ուսումնասիրելիս հարկ է առանձնահատուկ ուշադրություն քեռել ագգային վշտի և տառապանքի լուսավոր ու անմոռաց էջերին՝ ինքնապաշտպանական մարտերին, հատկապես Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությանը, որը՝ հանգամանքների քարեմպաստ դասավորության, ֆրանսիական ռազմականների ժամանակին օգնության հասնելու շնորհիվ պսակվեց լիակատար հաջողությամբ:

Զեկուցողը, անդրադառնալով ինֆնապաշտպանության կազմակերպման հարցերին և ընթացքին, նկարագրելով բազմակի գերակշիռ հակառակորդի դեմ մարտական գործողությունները, նշեց, որ մուսալեոցիների հերոսությամբ ու ամօրհնակ խիզախությամբ ոգեշնչված՝ ավստրիացի հումանիստ գրող, ազգությամբ հրեա Ֆրանց Վերֆելը ստեղծել է իր «Մուսա լեռան ֆառասուն օրը» հերոսական պատումը, որն ավելի ուշ, 1970-ական թվականներին էկրանացվել է ամերիկյան կինեմատոգրաֆիստների կողմից: Ցանկալի կլինեք, որ այն արտացոլվեր նաև հայ կինոյում:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Հ. Գասպարյանի զեկուցումը վերաբերում էր Կիլիկիայի 1919-1921 թթ. իրադարձություններին: Անդրադառնալով առաջին աշխարհամարտի ընթացքում և հետո Կիլիկիային վերաբերող պայմանագրերին, զեկուցողը վերլուծեց Անտանտի դաշնադրության երկրների, առավելապես Ֆրանսիայի երկդիմի ֆաղափականությունը Կիլիկիայի, մասնավորապես՝ կիլիկիահայության ապագայի հարցում: Խոսելով ֆեմալական շարժման էության և ուղղվածության մասին, անդրադառնալով երիտթուրքերի և ֆեմալականների ֆաղափական գործնականության ժառանգական կապին, Ռ. Գասպարյանը նշեց, որ վերջիններս առաջին հերթին ցանկանում էին հարվածել 1918-1919 թթ. Կիլիկիայում հաստատված մոտ 150-160.000 հայերին, ֆանդի նրանք հետամուտ էին պատմականորեն իրենց իսկ հայրենիքում անկախության կամ ինֆնավարության ձեռք բերմանը: Ուստի, պատահական չէր, որ Մ. Քեմալն առաջին հարվածը հասցրեց կիլիկիահայությանը:

Ընդհանուր գծերով և համառոտ անդրադառնալով Մարաշի, Հանրեի և Այնթապի դուրսագնամարտերին և բարձր գնահատելով դրանք այն առումով, որ կենդանի մնացածներն իրենց փրկությամբ պարտաւան էին հիքրավի հերոսական ինֆնապաշտպանական մարտերին, զեկուցողը առավել ուշադրություն դարձրեց Զեյթունի վերջին դեպքերին, զեյթունահայերի բաղսադարյան պատմության վերջին դրվագին, երբ դաժան և օրհասական մաֆառումներից հետո ընդամենը մի խումբ զեյթունցիների է հաջողում փրկվել թուրքական արյունոտ յաթաղանից:

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Վ. Գ. Սվազյանի զեկուցման թեման էր «Ազատագրական պայքարի արտացոլումը կիլիկյան բանահյուսության մեջ»: Զեկուցողը պատկերավոր ներկայացրեց 1862-1921 թթ. օսմանյան բռնակալության դեմ կիլիկիահայության ընդվզումների

շուրջ ստեղծված ժողովրդական հարուստ բանահյուսությունը, որը իր գեղարվեստական արժեքից բացի կարևոր է նաև նրանով, որ հաճախ սկզբնաղբյուր է հանդիսանում ազատագրական պայքարի ուսումնասիրության համար:

Ամփոփիչ խոսքով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության խմբի ղեկավար, սլատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ս. Համբարյանը: Խոսելով Զեյթունի ապստամբությունների դասերի մասին, նա նշեց, որ զեյթունցիները կամ պետք է զենքի դիմեն, կամ պետք է ենթարկվեն, դրանով իսկ համակերպվելով կործանման դատապարտվածի վիճակին:

Ա. Համբարյանը նաև նշեց, որ Զեյթունի պատմության շատ պրոբլեմներ կարող են լուրջ և գիտական լուսաբանման:

Վերջում ելույթ ունեցավ «Զեյթուն» հայրենակցական պատմամշակութային միության հիմնադիր նախագահ, ֆիմիական գիտությունների դոկտոր Ս. Մ. Գալստյանը:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրինությանը և զեկուցողներին անկեղծ շնորհակալություն և երախտագիտություն հայտնելով նստաշրջանի համար, նա ցանկություն հայտնեց, որ հետայսու ևս մեծ ուշադրություն դարձվի Զեյթունի պատմության դեռևս փչ ուսումնասիրված հարցերին: Նա միաժամանակ հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդեց ծննդյամբ զեյթունցի ազգային մի շարք գործիչների, նրանց միության ծավալած գործունեության և աշխատանքների մասին:

*ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
երևան, 1993, № 3, էջ 164–165:*

ՄԱՐԱՇԻ ԴԱՇՏԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդեն 1919 թ. Յունուարին թուրք սպաները կազմակերպել էին Ադանայի ռազմաճակատը, որը փաստորեն ընդգրկում էր ողջ Կիլիկիան: Ամռանն իրադարձութիւնն առանձնապէս շիկանում էր Մարաշի սանջակում: Այստեղ, ինչպէս նաեւ Այնթափում եւ Հալեպում, իրենց գոյութիւնն էին պահպանում այսպէս կոչուած օսմանեան զօրամիաւորումների բիւրոները, որոնք, օգտուելով զինադադարից եւ ընթացող հաշտութեան բանակցութիւններից, թուրք ռազմագերիներին ազատելու, նրանց օգնելու պատրուակի տակ իսկական զօրահաւաք էին սկսել՝ զինուած ջոկատներ կազմելով Բեմալականների համար: Վերջիններս օգտագործում էին նաեւ թափառական աւազակախմբերի ուժերը, չէթէներին (թուրք կամաւորներին - Ռ. Գ.), որոնց ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրն իրաւամբ անուանում է աւազակներ: Հենց այդ խմբին էլ Մ. Բեմալն օգտագործեց պարտիզանական պատերազմ սկսելու համար: Թուրքերը նախապատրաստական այս աշխատանքները անուշադրութեամբ էին մատնում ֆրանսիական հրամանատարութեան կողմից: Դա ձերբազատում էր Բեմալականներին, որոնք սկսել էին գործել առաւել յանդգնաբար եւ վստահ: Նրանց կողմից կազմուած ռազմական գործողութիւնների ծրագրով նախատեսուում էր Կոնիայից եւ Սըւասից յարձակման անցնել երեք՝ Հանըն-Սիս, Մերսին-Ադանա եւ Այնթափ-Մարաշ ուղղութիւններով: 1919 թ. Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր ամիսներին Կիլիկիայում անցկացւած զօրքերն փոխարինուել էին ֆրանսիականով: Հոկտեմբերի 30ին ֆրանսիական զօրքերը հաստատուեցին Մարաշում, որի սանջակի (գաւառի) կառավարիչ էր նշանակուել կապիտան Անդրէն: Նրա վարչութեանը կից գործում էր Հայ Ազգային միութիւն՝ ատենապետութեամբ Պօղոս Զալգեանի: Բուն քաղաքի 60.000 բնակիչներից հայեր էին 22-23.000ը, մնացածը՝ մահմեդականներ: Այդ ամիսների դրութիւնը Մարաշում անհամեմատ ավելի ծանր եւ սպառնալի էր, քան Կիլիկիայի այլ վայրերում: «Թուրքերն սկսել էին յոխորտանալ եւ անգուսպ ատելութեամբ վերաբերիլ հայերու հանդէպ, հակառակ մեր կողմէ ցուցադրուած բարի դրացիութեան յիշատակներու ոգեկոչումին», - յիշում է դեպքերի ականատեսը

Եւ իրադարձութիւնների մասնակիցը: Քէմալականները բորբոքում էին թուրք կրօնաւոր տարրերին, սերմանում հակահայկական կրօնը: Ճրանսիական զօրքերի՝ Մարաշում հաստատուելուց յետոյ դէպքերն սկսեցին գահալիժօրէն զարգանալ: Նոյեմբերի 19ին Մ. Քէմալը Ադանայի, Մերսինի, Ջէրէլ-Բէրէքէի պաշտպանութեան կոմիտեաների անունից բողոքեց Մարաշի եւ Այնթափի գրաւման դէմ: Մահմեդական խառնամբոխի ապստամբութեան հրահրելու, ընդհարումներ առաջացնելու համար Մ. Քէմալը Մարաշ էր ուղարկել իր սպայ Քըլըզ Ալիին: Ժամանելով Մարաշ, նա սկսեց թուրք ազգաբնակչութեանը գրգռել ֆրանսացիների և հայերի դէմ, հայ ժողովրդին ներկայացնելով որպէս ամենամեծ խոչընդոտը Թուրքիայի պետականութիւնն ու միասնութիւնն ապահովելու գործում: Միաժամանակ զլուխ եմ բարձրացնում նախկին իթթիհատական ուժերը, որոնք, հաւատարիմ համաթուրքութեան զաղափարիններին, վերստին պայքարի էին կոչում հայերի դէմ: Ընդսմին, սերտ կապեր են հաստատում նրանց եւ քէմալականների միջեւ: Քէմալական նորաստեղծ «Մարաշի իրաւունքների պաշտպանութեան ընկերութիւնը» սկսում է զինւած ջոկատների կազմակերպումը: Եւ եթէ սկզբում ֆրանսիական իշխանութիւններն ի զօրու էին խեղդել շարժումը եւ կանխել նրա հասունացումը, ապա նրանց անտարբերութեան պայմաններում այն զնալով աւելի էր ահագնանում եւ սպառնալի դառնում: Ճրանսիական հրամանատարութեան հէնց ֆի առաջ թուրքերն յանդգնաբար զինւում էին: Նոյեմբերի վերջին – դեկտեմբերի սկզբին, Մարաշից ընդամէնը վեց ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Փազարնըզ գիւղում տեղակայուել էր քէմալական հազարապետ Ալի Ռիզան չէթենների ջոկատով եւ յարձակումներ էր գործում Այնթափից Մարաշ տեղաշարժուող ֆրանսիական զօրամիավորումների վրայ: Շուտով ֆրանսիացիները օժանդակ ուժեր են ստանում (մասնավորապէս Մարաշ են ուղարկում 400 հայ լեգէոնականներ, որով ֆրանսիական կայազօրի թիւը հասնում է 3500ի), քայց նրանք քացարձականապէս ոչինչ չեն ձեռնարկում թուրքերին սանձելու եւ ընդհարումները կանխելու համար: Տեսնելով Մարաշի ֆրանսիական իշխանութիւնների անհոգութիւնը ծաւալուող իրադարձութիւնների նկատմամբ, Մարաշի Ազգային միութեան անդամ Արամ Պաղտիկեանը մեկնում է Ադանա՝ այդ ամէնը Բրեմոնին տեղեկացնելու եւ օգնութիւն խնդրելու նպատակով: Գնդապետ Բրեմոնից ստացած օգնութեան խոստումներով նա 1919 թ. Դեկտեմբերի 22ին վերադառնում է Մարաշ այն ժամանակ, երբ թուրքերն

արդեն սկսել էին գործել բացէիբաց՝ սպառնալով հայերին եւ ֆրանսիացիներին: Թուրքերն այն աստիճան ուժեղ էին զգում իրենց, որ մէկ օր առաջ դիմել էին Մարաշում ֆրանսիական զօրքի հրամանատար Քերեթին (վերջինս նաեւ Կիլիկիայի արեւելեան գոտու բոլոր գավառների վարչութեան ղեկավարն էր) պահանջելով իր հրամանատարութեան ներքոյ գործող զօրամիավորումները 48 ժամում անյապաղ դուրս բերել ֆաղափից: Դեկտեմբերի 27ից թուրքերն Արսլան բեյի, Քըլչ Ալիի եւ Սուլէյման փաշայի գլխաւորութեամբ սկսում են հարձակումներ գործել հայկական թաղամասերի ու ֆրանսացիների վրայ:

Թուրք ազգայնականներն աւելի համարձակ են սկսում գործել Մ. Քէմալի եւ Ժ. Պիկոյի հանդիպումից եւ քանակցութիւններից յետոյ, քան ինչպէս նշել ենք, նրանց կողմից դա ընկալուեց որպէս քեմալականների հանդէպ ֆրանսացիների տաճած վախի արդիւնք:

Յունուարի կեսերին գնեւրալ Քէրէթը հակառակորդից պահանջում է 8 օրուայ ընթացքում ողջ իշխանութիւնը յանձնել իրեն, բայց թուրքերը հեզմօրէն մերժում են: Կրքերը բորբոքվում են, երբ Քերեթը քանակցութիւնների համար իր մօտ ժամանած 8 թուրքերի ճերքակալում է: Յունուարի 18ին թուրքական կողմը վերջնագիր է ներկայացնում Քէրէթին: Միաժամանակ նրանք Մարաշի նոր կառավարիչ մայոր Մորթիոյից պահանջում են հեռացնել 600 հայ լեգեոնականներին, քանզի շատ լաւ գիտակցում էին, որ լուրջ, յամառ դիմադրութիւն եւ զգալի հարուածներ կարող են ստանալ միայն նրանից: Դրութիւնը «շտկելու» եւ «լարուածութիւնը թուլացնելու» համար Մորթիոն ռազմամթերք ձեռք բերելու պատրվակով 500 լեգեոնականների ուղարկում է Իսլահիէ, սակայն ճանապարհին թուրքական դարանակալ ուժերը յարձակում են նրանց վրայ: 8-9 օր դաժան մարտեր մղելով եւ հարիւրից աւելի սպանուածներ տալով՝ լեգեոնականներն Յունուարի 29ին տանջահար եղած վերադառնում են Մարաշ: Իսկ նրանց քացակայութեան ընթացքում, Յունուարի 21ին սկսուել էր ապստամբութիւնը: Նոյն օրն եւեթ յարձակման էին ենթարկուել հայկական թաղամասերը: Եղեռնի արհաւիրքներից հոգեպէս եւ ֆիզիկապէս դեռեւս չառողջացած, մահուան սարսափով համակուած հայերը վրկութիւն են որոնում օտար հաստատութիւններում եւ եկեղեցիներում: Հայերը, հաւատ չընծայելով ֆրանսիացիների օգնութեանը, անմիջապէս դիմում են կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան: Նրանք Սեդրակ Խըրլագեանի, Սարգիս Մարգարեանի, Արամ Սամուէլեանի, Բաղդասար

Օտապալեանի գլխաւորութեամբ ուր դիրքեր են ստեղծում (Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս, Ս. Բառասուն Մանկանց եկեղեցիների մատոյցներում, Սանթա-Թերրա վանքի մօտ, Ղուինագ, Շէֆերտերէ, Գիւմպեթի եւ Բեյթ-Շալոմ թաղամասերում)։ Մարտերին մասնակցում էին հայկական լեգէոնի Ա գումարտակի մեծ մասը, Բ գումարտակից երեք վաշտ եւ երեք վաշտ էլ Գ գումարտակից։ Սակայն ցաւն այն էր, որ հայկական դիրքերի միջեւ չկար փոխհամաձայնեցուած գործողութիւն, բացակայում էր նաեւ ընդհանուր հրամանատարութիւնը։ Դրութիւնը եղբերական է դառնում մասնաւորապէս այն բանից յետոյ, երբ երկու օր անց, Յունուարի 23ին Քըլջ Ալիի հրամանատարութեամբ ֆաղափ ներխուժած չէթէները հրդեհում են հայկական թաղամասերը։ Կոտորելով Բաղդասար Օտապալեանի 100 կամաւորների անյոյս, բայց յամառ դիմադրութիւնը, թուրք բարբարոսները հրդեհում են Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Կրակէ ահեղ լեզուակներին գօհ են գնում շուրջ 2000 հայեր։ «Սոսկալի տեսարան,- յիշում է միսիոներ Մաթերն Միւրեմ,- դժբախտները շրջապատուած կրակէ գօտիով մը, խենդի պէս կը վազէին տանիքներու վրայ եւ երբ տանիքները կը փլէին՝ անհետ կը կորուսէին բոցերու անդունդի մէջ»։ Եւ արդէն որբորդ անգամ, յոյս տածելով օտարի պաշտպանութեանը, հայերը պատժում էին չարաչար՝ ժամանակին իմնապաշտպանութեան չնախապատրաստուելու համար։ Միայն այդ նակատագրական եւ ճգնաժամային ըոպէներին Մարաշի հայութիւնը հայ լեգէոնականների գլխավորութեամբ մասամբ կարողացաւ դիմադրութիւն կազմակերպել եւ հուժկու հարուածներ հասնել թուրք մարդասպաններին՝ մինչեւ Փետրուարի 7ը ֆաշաբար նակատելով լաւ զինուած աւագակախմբերի դէմ։ Սակայն հայերը զինամթերքի խիստ կարիք էին գգում։ Բաւական է նշել, որ Ֆրանսիական հրամանատարութիւնը հայ կամաւորներից իւրուրաքանչիւրին ընդամենը 50 փամփուշտ էր տուել։ «- Կացութիւնը յուսահատական էր մեզի համար, այն պատճառով, որ կարծես Ֆրանսիացիները հանդէսի ներկայ ըլլալու եկած էին եւ կը դիտէին մեր ջարդուիլը», - յիշում է դէպքերի ակնամտեսը։ Առանձնապէս յամառ դիմադրութեան են հանդիպում Ս. Սարգիս եկեղեցու ուղղութեամբ գրոհող թուրք հրոսակները։ Հմտօրէն դիրքեր գրաւած 110 հայ լեգէոնականները եւ կամաւորները Գետրգ Յարութիւնեանի, Թովմաս Արրահամեանի, Ամբատ Շահնազարեանի առաջնորդութեամբ դիպուկ հրաճգութեամբ հակառակորդին պահում էին պատշաճ հեռաւորութեան վրայ՝ անկոտրում կամֆով պահպանելով հայ կանանց

Եւ աղջիկների, երեխաների ու ծերունիների կեանքն ու պատիւը: Իրենց
 յամարակութեամբ եւ քաջութեամբ աչքի ընկան Աւետիս Ագրապեանը,
 Միհրան Մուրադեանը, Դաւիթ Փափագեանը, Խաչիկ Խոջեկեանը, Յով-
 հաննէս Զիթիչեանը եւ ուրիշներ: Իրենց դիրքերում հաստատակամ կա-
 նգնած էին նաեւ Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցու քաջարի պաշտպան-
 ները: Թուրքերի բոլոր գրոհները փշրուում էին՝ զարնուելով հայերի ամ-
 րակոտ դիմադրութեանը: Յունուարի 29ին այս ուղղութեամբ թուրքերը
 տասնապատիկ գերակշիռ ուժերով անսպասելի յարձակման են անց-
 նում, նեղում հայերի պաշտպանութեան շղթան եւ սրի քաշում մօտ 400
 անգէն հայերի՝ ոչ շատ հեռու գտնուող 800 ֆրանսիացի զինուորների
 անկարեկից հայեացքների ներքոյ: Անմիջապէս հետեւում է հայ քաջերի
 պատասխան միահամուռ եւ սրընթաց հարուածը: Զկարողանալով դի-
 մակայել վրեժի արդար զգացումով բռնկուած հայերին՝ թուրքերը, զգալի
 կորուստներ կրելով, գլխակորոյս նահանջում են: Թուրքերի վայրենի կր-
 ֆերին զօհ գնալուց փրկւում են Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցում
 ապաստանած 1500 հայերը: 3700 հայեր ապաստանել էին կաթոլիկ եկեղե-
 ցում: Այս դիրքը միակն էր, որը պաշտպանում էր նաեւ ֆրանսիական
 զօրականների կողմից: Այստեղ էին գտնուում նաեւ 30 հայ լեգէոնական-
 ներ: Արժէ յիշատակել ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրի խօսքերը հայ
 լեգէոնականի մասին. «Նա շատ քաջ է... Իր օջախը պաշտպանելիս հայը
 ցուցաբերում է գովելի եռանդ, յամառութիւն եւ հնարամատութիւն, նա
 մեծ հայրենասէր է»: Հայ մարտիկների հերոսութիւնն ու անձնուիրու-
 թիւնը հարկադրուած խոստովանել է եւ թուրք պատմաբան Բադզադի
 օղիւն: Նա նշում է, որ մարտերի ժամանակ ամենաբարդ գործերը հայերն
 էին անում. նրանք վագում էին զնդակներին ընդառաջ, դիրքեր էին փո-
 րում, մարում հրդեհները: Շուտով ֆրանսիացիները նոր օգնութիւն են
 ստանում: Փետրուարի 7ին 4000 հոգուց բաղկացած ֆրանսիական զօրա-
 մասը զնդապետ Նորմանի հրամանատարութեամբ յարձակում է թուր-
 քերի վրայ եւ Փետրուարի 8-9ին հրետանային կրակով ջարդ ու փշուր է
 անում թուրքական ուժերը: Փետրուարի 10ին թուրքերն անձնատրութեան
 պայմաններն իմանալու համար քանազան քանակութեամբ ֆրանսիացի-
 ների մօտ: Բայց փետրուարի 11ին տեղի է ունենում հրեշալորը եւ ող-
 բերգականը. յաղթող կողմի հրամանատար գեներալ Քէրէթը նահանջի
 հրաման է տալիս՝ ենթարկուելով ֆրանսիական բարձրագոյն հրամա-
 նատարութեան կամքին: Դա վկայում է նաեւ զնդապետ Նորմանը, որի

տեղեկութեան համաձայն նա ինքն է գեներալ Գուրոյի հրամանը յանձնել Քերէթին: Այդ ֆայլի իրաւացիութիւնը «պատճառաբանում» էր նրանով, որ Մարաշում գտնուող ֆրանսիական զօրամասն օգնութիւն ստանալու ոչ մի յոյս չուներ, չկար պարէն, պակասում էր զինամթերքը: Գնդապետ Ռեքմոնը դա բացատրում էր 600 կմ երկարութիւն ունեցող երկաթուղային գիծը պաշտպանելու անհրաժեշտութեամբ: Ֆրանսիական հրամանատարութեան այս ֆայլը կարող էր տարակոյս յարուցել միայն ժամանակակիցների, բայց ոչ մեզ մօտ, քանզի դրան յաջորդող իրադարձութիւններն եկան համոզելու, որ դա սորամաքանական վախճանն էր ֆրանսիական կառավարողների մերձաւոր արեւելեան ֆաղափականութեան: Մարաշի նահանջը պայմանաւորուած էր Ֆրանսիայի՝ Կիլիկիան Թուրքիային զիջելու եւ Սիրիան պահելու դրդապատմառով, ա՛յն Սիրիան, որի նկատմամբ Ֆրանսիան աւելի մեծ տնտեսական ու ռազմավարական հետաքրքրութիւններ ուներ: Մտադիր լինելով Սիրիայում պահել իր տնտեսական ազդեցութիւնը, Ֆրանսիան համաձայնեց Կիլիկիայի կորստեան հետ: Փետրուարի 11ի զիշերը գեներալ Քերէթը նահանջի ուղի է բռնում: Երկար տատանումից յետոյ նա խուճապի մատնուած եւ տագնապայոյզ հայերից ընդամենը 5000 հոգու թոյլատրում է միանալ իր զօրախմբին՝ մնացածին լքելով անամօթաբար, թողնելով նրանց ստոյգ եւ դաժան մահուան ճիրաններում: Նոյն գիշերն իսկ թուրքերի բարբարոսութեանը զոհ են գնում 2000 հայեր: Տաժանելի էր նաեւ ֆրանսիական կայազօրի հետ նահանջողների վիճակը: Բոպէ առ րոպէ սպասելով թուրք զազանաբարոյ հրոսականների յարձակմանը, ամէն ակնթարթ կեանքից զրկուելու վտանգն աչքի առաջ, գաղթին անպատրաստ, համարեա մերկ մարաշցիները ռսկորները թափանցող ցրտի, բքի պայմաններում առաջ էին մղուում եւ, ի վիճակի չլինելով շարունակել նանապարհը, անշունչ գետին էին տապալում ցրտից եւ հոգնածութիւնից յաղթահարուած: Հոգնաբեկ ու յուսաբեկ մարդիկ, ուժասպառ ծերունիներ, ցրտահարուած մանուկներ, զաւակների սառած դիակները կեանքի կոչել փորձող մայրեր եւ թուրքեր, քրդեր, նորից թուրքեր, չէթական ջոկատներ, կանոնաւոր զօրմասեր, որոնց յարձակումները մինչեւ Խալահիէ ընկած ամբողջ նանապարհին ենթակայ էին հայերը: «Մարաշի նահանջը», - գրում է դեպքերի ակադմատես ամերիկուհի Մեյրլ Էլիտը, - հայերի համար հին պատմութեան վերսկսումն էր՝ սկիզբն այն թափառումների ու տառապանքների, որոնք տակաւին չեն վերջացել: 800-1200 ֆրանսացիներ ու մօտ 4000 հայեր զօհուեցին, վիրաւորուեցին կամ ցրտահարուեցին այդ նոր գողգոթային նա-

նապարհին: Աւելի քան 13000 հայեր սրի ֆաշուեցին, իսկ մնացածը (մօտ 8000) արտաքսուեցին Բեմալական իշխանութիւններին կողմից: Սակայն անկասկած էր, որ նրանք իրենց ապրելու իրաւունքը ձեռք էին բերել հիւրաւի հերոսական ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ առանց որի զոհերն անհամեմատ աւելի շատ կը լինէին:

Ասպար, Երևան, 1994, № 4, էջ 6:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ

ՀՀ ԳԱՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ 24-ՐԴ ՆԱՏԱՇՐՋԱՆԸ

1993 թ. նոյեմբերի 2-3-ը ՀՀ ԳԱՍ. պատմության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ երիտասարդ գիտաշխատողների 24-րդ նստաշրջանը: Այն նվիրված էր ինստիտուտի հիմնադրման և գիտական քաղմարեղուն գործունեության 50-ամյակին:

Բացման խոսքով հանդես եկավ ինստիտուտի փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Լ. Ազիզբեկյանը: Նա մասնավորապես նշեց, որ մյուս նստաշրջանները, որոնք ինստիտուտի գիտական կյանքում դարձել են քարի ավանդույթ, երիտասարդ պատմաբաններին հնարավորություն են ընձեռում ձեռք բերել գիտական աշխատանքի փորձ և հմտություն: Միաժամանակ, նկատեց Ռ. Ազիզբեկյանը, զեկուցումները նաև հաշվետվություններ են գիտական աշխատանքների կատարման և արդյունքների մասին:

Այս լավեց ասպիրանտ Ս. Պ. Մուրադյանի «Կուտինայի (Քյոթուկ) Հիշատակարանի» աղբյուրագիտական քննադրման վերաբերյալ» զեկուցումը: Նա ընդգծեց, որ «Կուտինայի Հիշատակարանը» իր գիտական կարևորությամբ և պատմական նյութի լայն ընդգրկումով կարևոր և արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Փոքր Ասիայի հայկական հնագույն զաղթության մեկի՝ Քյոթահիայի պատմության, նրա բազմազան, տնտեսական և հոգևոր կյանքի մասին: Հիշատակարանի հիմնական մասը XVIII դ. սկզբներին կազմել է Անտոն Կուտինացին (Քյոթահիացին): Այն ընդգրկում է 1445 թ. մինչև XVIII դ. առաջին բառորդը տեղի ունեցած բազմազան, ռազմական ու պատմական հիմնական անցուդարձերը: Հիշատակարանը միաժամանակ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Օսմանյան Թուրքիայի XV-XVIII դդ. պատմության վերաբերյալ:

Կրտսեր գիտաշխատող Ս. Թ. Սարգսյանի զեկուցումը նվիրված էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկի՝

Արմենակ եկարյանի կյանքին և գործունեությանը, որը, ցավոք, պատմագիտության մեջ ցայսօր ըստ արժանվույն չի գնահատվել: Ջեկուցողը հանգամանալից կանգ առավ 1890-ական թվականներին Ա. եկարյանի ծավալած գործունեության միջև հայտնի դրվագներին, նշելով, որ ռազմական գործչի և ղեկավարի նրա տաղանդը առավելապես դրսևորվեց 1915 թ. Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության ժամանակ:

Կրտսեր գիտաշխատող Ա. Հ. Կարապետյանի զեկուցման թեման էր «Արմենականների մասնակցությունը 1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական մարտերին»: Ներկայացնելով այդ տարիներին Օսմանյան Թուրքիայում հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների ու կոտորածների ֆաղափականությունը և համառոտակի անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստանում տիրող ծանր կացությանը, զեկուցողը հանգեց այն եզրակացությանը, որ այդ ամենի տրամաբանական պատասխանը պետք է լիներ որոշ վայրերում հայերի ինքնապաշտպանության դիմելը: Ընդհանուր գծերով ներկայացնելով դիմադրական մարտերին նախորդած կազմակերպչական աշխատանքները (զեմֆի ու զինամթերքի հայթայթում և փոխադրում), որ իրականացնում էին արմենականները, Ա. Կարապետյանը գլխավորապես կանգ առավ Վանի 1896 թ. հունիսյան ինքնապաշտպանության կարևոր իրադարձությունների վրա, ըստ արժանվույն գնահատելով և վերլուծելով արմենականների ներդրումը ժողովրդի դիմադրությունը կազմակերպելու գործում:

«Հայերը Թուրքիայի մշակութային կյանքում (XIX դարի վերջին ֆուորդ)» զեկուցման մեջ կրտսեր գիտաշխատող Ն. Լ. Պուլցյանը բազմաթիվ փաստերի վերլուծությամբ հիմնավորեց և ցույց տվեց հայերի մեծ ավանդը Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսական, ֆաղափական և մշակութային զարգացման բնագավառներում: Ջեկուցողը կոնկրետ փաստերի վկայակոչմամբ ընդգծեց արևմտահայերի անուրանալի ներդրումը կայսրության նարտարապետության, թատերական արվեստի, զեղարվեստի, տպագրական գործի, կրթության և այլ բնագավառներում: Այս պատմական իրողությունը, ինչպես իրավացիորեն նկատեց Ն. Պուլցյանը, կմա անջնջելի և կապացուցի, որ թուրքերը շատ բաներում պարտական են հայերին:

Ասպիրանտ Դ. Հ. Հովհաննիսյանի զեկուցման թեման էր «Արփիար Արփիարյանի հրապարակախոսությունը Կ. Պոլսի հայ պարբերականներում»: Խոսելով Ա. Արփիարյանի՝ 1880-1890-ական թվականների հրա-

պարակախոսական գործունեության մասին, զեկուցողը նշեց, որ նա իր ազգային առաջադիմական գաղափարներն արծարծում էր «Մշակ», «Մասիս», «Արևիկ», «Հայրենիք» պարբերականներում, բնեկով հասարակական կնճռուտ երևույթները, կարևորելով գիտության, կրթության և գրականության դերը ազգային առաջադիմության գործում: Օսմանյան դաժան գրաֆնության պայմաններում Ա. Արփիարյանը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի խնդիրները լուսաբանում էր պատմության և գրականության հարցերի արծարծման միջոցով: Նրա հրապարակախոսական տաղանդն ափսիս մեծ թափով դրսևորվում է «Հայրենիք» խմբագրապետ եղած տարիներին, երբ նա օրաթերթի շուրջն է համախմբում արևմտահայ նշանավոր գրողներին և հրապարակախոսներին:

Հետաֆրիր, փաստառատ և արժեքավոր էր կրտսեր գիտաշխատող Մ. Դ. Դանիելյանի «Հայրենասերների միությունը կազմակերպությունը» զեկուցումը: Զեկվորվելով 1882 թ. Մոսկվայում ուսանող հայ երիտասարդների կողմից, կազմակերպությունը նպատակ էր հետապնդում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար միավորել հայ երիտասարդությանը: Ինչպես իրավացիորեն հիմնավորեց Մ. Դանիելյանը, այդ կազմակերպությունը գտնվում էր հեղափոխական նարողնիկության ուժեղ ազդեցության տակ և տիպիկ ազգային նարողնիկական կազմակերպություն էր: «Հայրենասերների միությունը» գոյատևեց մինչև 1885 թ. և նկատելի հետք թողեց հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Զեկուցումը կազմված էր արխիվային նորահայտ վավերագրերի բնական վերլուծության և իմաստավորման վրա, որի արդյունքում նորովի էին ներկայացվում կազմակերպության գործունեության որոշ կարևոր հարցեր:

Կրտսեր գիտաշխատող Ա. Մ. Սահակյանը հանդես եկավ «Համալսարան» գրական-գիտական պարբերականը (1899-1902 թթ.)» զեկուցմամբ: Օրաթերթը, որը հրատարակվել է Փարիզում, մեծ դեր է խաղացել ֆրանսահայ գաղութի կյանքում, հայ երիտասարդության հայեցի կրթության և դաստիարակության գործում: «Համալսարանի» նպատակը, ինչպես նշում էր զեկուցողը, ժողովրդի լուսավորումն էր, գիտության տարածումը և ժողովրդականացումը: Ուստի, պատահական չէր, որ այն, չնայած իր կարճատև գոյությանը, դարձավ հայ երիտասարդության օգնականը:

Ասպիրանտ Բ. Ռ. Ավագյանի զեկուցման մեջ («Հայերի գաղթն Ամերիկա XVII դարի սկիզբ - 1920 թ.») բնարկվում էին դեպի Հյուսիսային

Ամերիկա հայերի արտագաղթի պատճառներն ու շարժառիթները: Ընդամիսն՝ անհամեմատ ավելի շատ արևմտահայեր էին արտագաղթում, քան արևելահայեր: Զեկուցողի կարծիքով, այդ ամենը պայմանավորված էր սուլթանական կառավարության հայահալած ֆաղափականությամբ և միսիոներների ֆարոգչական գործունեությամբ: Ք. Ավագյանը անդրադարձավ նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ֆաղափական ու տնտեսական կյանքում հայերի խաղացած դերին:

Արդիական էր ասպիրանտ Ա. Գ. Ղազարյանի «Հայաստանի երիտասարդությունը 1988–1992 թթ.» զեկուցումը: Երիտասարդությունը ազգաբնակչության առավել ակտիվ մասն է, ուստի պատահական չէ, որ նա կանգնած էր ազգային զարթոնքի և ազատագրական շարժման ավանգարդում: Արդյունքում՝ ազգային բանակի և ֆիդայիների 70 %-ը մինչև 35 տարեկաններն էին:

Նշելով, որ շուկայական հարաբերությունների հաստատման պայմաններում վատացել է երիտասարդության սոցիալական վիճակը, զեկուցողը հրատապ համարեց երիտասարդների նկատմամբ պետական մոտեցումը, որը պետք է արտացոլվի երիտասարդության մասին օրենքում: Ա. Ղազարյանը հանգեց այն եզրակացության, որ երիտասարդության դերն անվիճելի է անկախ պետության կայացման գործում, և նրա այսօրվա դրությունը կրնա զրոյի ազգի ապագան:

Զեկուցումների շուրջը ծավալվեց մտքերի աշխույժ փոխանակում:

Գիտական մատաչքանի արդյունքներն ամփոփեց պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հ. Ա. Ավետիսյանը:

*Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 1994, № 1, էջ 170–171:*

ԿԻՒԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐԵՒՆ

Անցնելով իշխանության գլուխ, երիտթուրքերը շատ շուտով հրաժարվեցին հավասարության, եղբայրության և ազատության կարգախոսներից, կազմակերպելով և իրականացնելով Կիլիկիայի հայության 1909 թ. կոտորածները: Դրանով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամները ցույց տվեցին իրենց ժառանգական կապը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ֆաղափական ծրագրերի և գործելակերպի հետ: Կիլիկիա հայությանն այնպիսի հարված հասցվեց, որից վերջինս փաստորեն չկարողացավ ոտի կանգնել: Երիտթուրքերի կողմից դաժան հետապնդման և հալածանքի էր ենթարկվում ազգային յուրաքանչյուր դրսևորում: «Կոչնակ» շաբաթաթերթում 1912 թ. փետրվարի 10-ին տպագրված մի հոդվածի համաձայն՝ բռնապետության և զուլումի պայմաններում (քացառությամբ Հանընի և Ջեթունի) Կիլիկիայում հայերեն լեզուն փաստորեն վերացել էր: Հոդվածագիրը նշում է, որ հայերեն խոսելու համար Այնթապում կտրել էին մի հայի լեզու: «Անկե վերջ որ հայը կարող պիտի ըլլար հայերեն խոսիլ, մանավանդ մեծ ֆաղափներուն մեջ, որոնք շրջապատված էին զազան դրացիներով: Միայն ժայռերուն մեջ իրենց բույն շինող Ջեթունցիներ և Հանընցիներ իրանց զավառաբարբառը կարող եղան պահել»¹: Կիլիկիայում կատարած ուսումնասիրություններից հետո դաշնակցական հայտնի գործիչ Ս. Զավարյանը իր կուսակցությանը հանձնած տեղեկագրում գրել է (խոսքը վերաբերում է 1904 թ.). «Ընդարձակ տարածություններու վրա-թրփախոս: Հայ աղավաղված բարբառը պահած են ուլնիացիք (գեյթունցիները - Ռ. Գ.), հանընցիք և ֆեսապցիք: Մաֆուր հայերեն կը խոսի շատ տեղ նոր սերունդը միայն, դպրոցավարտ երիտասարդությունը»²: Արգելվում էր հայկական նոր դպրոցների բացումը, եղածներում աշխատանքի էին նշանակվում թուրք ուսուցիչներ, պարտադրվում էր թուրքերենը՝ որպես թուրքացնելու հիմնական գործոն: Ավելի էր ուժեղանում հալածանքը հայ եկեղեցու նկատմամբ: Եվ դա պատահական չէր, քանզի օսմանյան կառավարությունը հայ եկեղեցին իրա-

¹ Կոչնակ, 10.11.1912:

² Մ. Վարդանյան, ՀՅ. Դաշնակցության պատմություն, հ. Ա, Փարիզ, 1932, էջ 462:

վամբ դիտում էր որպես հայության գոյահպանության, հայ լեզվի, պատմության, կրոնի միջոցով հայեցի դաստիարակության և հայապահպանության կարևորագույն լծակ:

Խոսելով հետսահմանադրական շրջանում արևմտահայերի նկատմամբ կիրառվող անօրինականությունների, կամայականությունների, տնտեսական, կրոնական, քաղաքական և ազգային նման հղանակների մասին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը 1911 թ. փետրվարի 14-ին Բ. Դոանն ու արդարադատության նախարարությանն ուղղված դիմումում ցավով նշում էր. «Սահմանադրական օրենքով ջնջված բռնապետական տուրքեր ներքին կը պահանջվին և ավելի հանդգնությամբ հայ կիներու և աղջիկներու պատիվն ու կրոնը կը բռնաբարվին, հանցապարտներու հանդգնությունն ու կառավարության համակերպությունն այն աստիճանի կը հասնի, որ օրորոցեն նշանված ըլլալու պատրվակով... դատարանին առջևը կհանին հայ աղջիկ մը իսլամացնելու խնդիրը»³:

Հրաժարվելով երկիրը դեմոկրատացնելու, ազգային հալածանքը և խտրականությունը վերացնելու սին խոստումներին, իրենց դիրքերն իշխանության քարոզումներում ամրապնդելուց հետո այլևս կարիք չունենալով հպատակ ժողովուրդների աջակցության, երիտթուրքերը մերկացրին իրենց իսկական դեմքը՝ ծայրահեղ ազգայնական քաղաքականություն վարելով: Սկսվեց բռնությունների և խժժությունների մի նոր շրջան, քացահայտ կոչ էին անում ընդհարումներ հրահրել և հարվածել հայերին: Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսն այդ ժամանակ իսկ հիմքեր ուներ գրելու, թե «հիմարություն է հավատալ տակավին, որ ներքին խռովություններու առնելու տարբեր տարրերու առաջին ջարդարարները անոնք (երիտթուրքերը - Ռ. Գ.) չպիտի ըլլան»⁴:

Արդեն 1911 թ. հոկտեմբերին, սահմանադրության կեղծ գաղափարների հռչակումից երեք տարի անց, երիտթուրքերի՝ Սալոնիկում կայացած համաժողովը որոշում ընդունեց Օսմանյան կայսրության հպատակ ազգերի և ազգությունների նկատմամբ կիրառվելիք քաղաքականության մասին. «Օսմանյան կայսրության բնույթը պետք է լինի մահմեդական. պետք է արտոնություններ ապահովվեն մահմեդական սովորություններ-

³ Հայաստանի Հանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թ. 6:

⁴ Կիլիկյան կսկիծներ. Վավերագրեր Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանեն, 1903-1915, Բեյրութ, 1927. էջ 100:

րի և հիմնարկների համար... Փոփրամասնությունները այնպիսի մեծություններ են, որոնց կարելի է հաշվի չառնել: Նրանք կարող են պահպանել իրենց կրոնը, բայց ոչ լեզուն: Թուրքերենի տարածումը լավագույն միջոց է մահմեդականների գերիշխանությունը հաստատելու և մյուս ազգերին ձուլելու համար»⁵: Սա արդեն պանիսլամիզմի և պանթուրիզմի գաղափարախոսության ուղղակի դրսևորում էր. առաջին իսկ միտքը՝ «Օսմանյան կայսրության քնուկ լինելի մահմեդական», նշանակում էր ոչ մահմեդական բոլոր ժողովուրդներին քնաջնջելու կոչ և ապագա գործողությունների ծրագիր էր հանդիսանում: Ավելի վաղ, 1910 թ. օգոստոսին կայացած՝ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղտնի նիստում այս գաղափարներն արտահայտվել էին Թալեաթի ելույթում: «Սահմանադրության տրամադրություններով մահմետականներու և քրիստոնյաներու միջև հավասարություն հաստատվեցավ, բայց... այս անիրականալի իտեալ մըն է: Շերիաթը, մեր անցյալ ամբողջ պատմությունը և հարյուր հազարավոր մահմետականներու զգացումները, և նոյնիսկ քրիստոնյաներուն, որոնք համառ կերպով կ'ընդդիմանան օսմանցիության (ասել է թե՛ թուրքացման - Ռ. Գ.) ամեն փորձի, արդար հավասարության մը հաստատումին դեմ անխորտակելի պատվար մը կը ներկայացնեն: Ուրեմն, հավասարության ոչ մեկ հարց կրնա ըլլալ, մինչև որ հաշտոյած չըլլանք կայսրությունը օսմանցիականացնելու (մյուս ազգերին քնաջնջելու կամ ձուլելու - Ռ. Գ.) մեր գործին մեջ - երկար ու սպառիչ աշխատանք մը, որուն մեջ, սակայն, կը համարձակիմ նախատեսելու, վերջապես պիտի հաջողինք»⁶: Իսկ թժիշկ Նազըմը այսպես էր հիմնավորում իրենց նպատակը. «Մնում է միակ և վերջին կարելիություն, որի հետ կամա թե ակամա պարտավոր ենք հաշտվել և ընդունել թուրքական շահերին համապատասխանող միակ ելքը՝ քնաջնջել հայերին մեր կայսրության մեջ», «ապացուցելով», որ դա կապահովի Թուրքիայի զարգացումը և գորացումը⁷:

Նրիտթուրական հեղաշրջմանը հաջորդած խառն ամիսները Շարիֆաթընը քնութագրել է որպես «գաղափարների փոթորկում խմորման»

⁵ И. Бугаев, Проблемы Турции, Л., 1925, с. 114.

⁶ Հուլիսի տարած Մեծ եղեռնի (1915-1965), Բեյրութ, 1965, էջ 175:

⁷ Հ. Ռ. Միմտեյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ելնան, 1991, էջ 213-214:

Ժամանակաշրջան⁸, երբ իշխանության գավթումից հետո երիտթուրքերը ձևափոխում և բացահայտում էին իրենց հայացքները՝ որպես հետադիմական, բուրժուազգայնական գաղափարախոսություն: Դեռ 1908 թ. երիտթուրքերը դավանում էին օսմանիզմի գաղափարախոսությանը, որը ֆարոգում էր օսմանյան բոլոր հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Փափազյանը, Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին մեկ, «օսմանյան ազգության» մեջ միաձուլելը «իրականում զրկում էր ոչ թուրք ժողովուրդներին ազգային ինֆնորուման արդարացի իրավունքից»⁹: Ամերիկացի ուսումնասիրող Ռ. Դեյվիսոնը նշել է, որ օսմանիզմը «1908 թ. հեղափոխության համոզմունքն էր», բայց շուտով «երիտթուրքերի վարչակարգի ներքո այն սկսեց խամբել թուրքիզմի առջև»¹⁰: Օսմանիզմն իր դիրքերն աստիճանաբար զիջում էր համաթուրանականությանը, քանի որ «օսմանիզմը՝ կայսրության հանդեպ հավատարմությունն անկախ լեզվից, ազգությունից, կամ կրոնից, որը ֆարոգում էին հեղափոխականները և որին ոմանք հավատում էին, ամենափոքրիկ հնարավորությունն իսկ չի ունեցել դրան հասնելու»¹¹:

Հպատակ ժողովուրդներն ըմբռնում էին, որ օսմանիզմը, մեղմ՝ ասած, տանում է դեպի ազգային մշակույթի, բարքերի, կենցաղի վերացում, դեպի ձուլում՝ թուրքերի հետ: Ուստի, առաջինը մահմեդական ժողովուրդները (արաբները, ալբանացիները) հրաժարվեցին այդ կեղծ դրույթներից և վերստին անդամագրվեցին թուրքական տիրապետության ճիրաններից ազատագրվելուն: Համոզվելով, որ համախալամության գաղափարախոսությունն անկում է ապրում, քանզի նույնիսկ մահմեդական ժողովուրդներն ազգային անկախությունը գերադասում էին թուրքերի գերիշխանության ներքո համախալամական պետության ստեղծումից, պետություն, որը պետք է սուլթանի տիրակալության ներքո միավորեր բոլոր մահմեդականներին, երիտթուրքերը 1910-1913 թթ., մասնավորապես՝ Բալկանյան պատերազմներում խայտառակ պարտություն կրե-

⁸ Ch. R. Buxton, *Turkey in Revolution*, London-Leipzig, 1909, p. 110.

⁹ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, առաջախը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Շ. Փափազյանի, Երևան, 1988, էջ 8:

¹⁰ R. H. Davison, *The Modern Nations in Historical Perspective Turkey*, New-Jersey, 1968, p. 111.

¹¹ M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study In International Relations*, London-New York, 1966, p. 276.

լուց հետո, ֆաղափական գործունեության ասպարեզ տվեցին համաթուրանականությանը, որի հիմքում ընկած էր բոլոր թյուրֆայեզու ժողովուրդների միավորումը մեկ ազգի և պետության մեջ՝ թուրքերի գերիշխանությամբ: XIX դ. վերջին ձևավորվելով որպես թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանություն՝ այն դարձավ երիտթուրքերի արտաքին՝ նվաճողական և ներքին՝ ծուլման ֆաղափականության հիմնաքարը: Համաթուրանականության ռազմատենչ գաղափարախոսությունը դառնում է երիտթուրքերի արտաքին ու ներքին ֆաղափականության հիմնական բովանդակությունը և ուղղությունը: Այս ուսմունքի ձայնափողն էր «Թյուրք յուրդու» («Թուրքական հայրենիք») ամսագիրը, որը միտում էր գաղափարապես հիմնավորել՝ համաթուրանական պետության ստեղծումը: Սակայն այդ նպատակին հասնելու համար հարկ էր մտնել իրականացնել թուրքիզմի պահանջները, այն է՝ ֆիզիկապես ոչնչացնել կամ միաձուլել ոչ թուրք, առաջին հերթին՝ բրիտանյա ժողովուրդներին, այդ նախապահող հասնել միատարր պետության ստեղծմանը, ապա ձեռնամուխ լինել համաթուրանականությանը: Անգլիացի պատմաբան Քր. Ուոլթերը նշում է, որ այդ ֆաղափականությունն անհնար էր կիրառել հայերի նկատմամբ, քանզի նրանք ունեին լեզվի և կրոնի դարավոր ավանդույթներ և որոշակի ազգային ինքնություն¹²:

Վերոհիշյալ գաղափարները երիտթուրքերի համար անմիջապես դարձան ծրագիր և գործողությունների հիմք: «Համաթուրանականությունը երիտթուրքերի փայփայած ֆաղափական երազանքն էր», որի նպատակն էր «Թուրքիայից դուրս, հիմնականում Ռուսաստանի տիրապետության ներքո գտնվող թուրքերի հետ միասնությունը», - գրել է թուրք կին գրող և հասարակական գործիչ Հալիդե Էդիպը¹³:

Վերստին լայն ծավալ են ստանում տնտեսական, հասարակական, ֆաղափական, կրոնական և մշակութային հալածանքներն ու խժոժությունները բրիտանյանների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ: Դա արտացոլվեց նաև Կիլիկիայում: Կյանքի, գույքի և պատվի անապահովությունը բազմաթիվ հայերի հարկադրեց լինել հայրենի երկիրը, ոտք դնել պանդխտության ուղին:

¹² C. r. J. Walker, Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980, p. 190.

¹³ H. Edib, Conflict of East and West in Turkey, Lahore, 1935, p. 101.

Կիլիկիայի 1909 թ. եղեռնագործությունից հետո ավելի քան 5000 հայեր արտագաղթել էին Բեյրութ¹⁴, մոտ 2000 ընտանիք ապաստան էր գտել Կիպրոսում, 1660-ը՝ Եգիպտոսում, բազմաթիվ մարդիկ փրկություն են ապահով կյանք էին որոնում Ամերիկայում¹⁵: Հաջորդ տարիներին ևս հարյուրավոր ու հազարավոր հայեր լիում էին հայրենի օջախները: Արտագաղթը բացասական լուրջ հետևանքներ ուներ, արհեստականորեն պակասում էր հայ բնակչության թիվը, դժվարանում սոցիալական ու ազգային անկախության համար մղվող պայքարը, հարված էր հասցվում ժողովրդի մարտական, դիմադրական ոգուն: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, մեծ տերություններին հղած նամակում խոսելով երիտթուրքերի հայակործան քաղաքականության ու Կիլիկիայի ջարդերի մասին, ներկայացնում էր նաև օսմանյան Թուրքիայում բնակվող հայերի երիցս ծանր վիճակը, նշելով. «Ու թեև դրանից հետո (Կիլիկիայի 1909 թ. ջարդերից հետո - Ռ. Գ.) վերջին չորս տարին խմբակային մեծ ջարդեր տեղի չեն ունեցած, բայց իմ ժողովուրդն ապրում էր հնարավոր ջարդերի մշտական սարսափի տակ, սխտեմատիկ հալածանք էր մասնավոր ջարդերը շարունակվում են անվերջ...»¹⁶: Ուժեղացավ նաև մյուս ժողովուրդների ազգային նշումը՝ լինեին քրիստոնյա թե ոչ - թուրք մահմեդական: Ռուս հետազոտող Ա. Նովիչևի դիպուկ արտահայտությամբ՝ «ազգային հարցում նրանք (երիտթուրքերը-Ռ. Գ.) իրենց դրսևորեցին ամենապակաս շովինիստներ՝ գերազանցելով նույնիսկ Արդուլ Համիդին»¹⁷:

Դրությունն օրավուր ավելի տագնապալի էր դառնում: Աղանայի ռուսական փոխյուպատոս Վլ. Ցիմբերմանը 1912 թ. սեպտեմբերի 8-ին դեսպան Գիրսին հասցեագրած հաղորդագրության մեջ նշում է, որ «նախկին վարչակարգի օրոք դրությունն այս նահանգում ավելի քիչ էր երկյուղ ներշնչում, քան այժմ, չնայած այն ժամանակ ևս Հայկական հարցը արտակարգ սրությամբ էր դրված»: Մեղադրելով երիտթուրքերին, փոխյուպատոսը դեսպանի ուշադրությունն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ «Իրություն և առաջադիմություն» կոմիտեն սահմանադրության սկզբունքները կիրառելու փոխարեն «կարողացել է այստեղ ևս,

¹⁴ Գործ, 16. IV. 1909:

¹⁵ Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենադարան), Իզմիրյան կաթողիկոսի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 521:

¹⁶ 22 Պրիմ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 105, թ. 36:

¹⁷ А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М., 1937, с. 38.

ինչպես նաև մյուս նահանգների մեծ մասում, միայն մեծագույն անիշխանությամբ տարածել»։ Այս, շարունակելով խոսքը Բրիտանացիների իրավական դրության մասին, Ցիմմերմանը նկատում է. «Քաղաքացիական, որ մարդը Բրիտանիայ լինի, որպեսզի նրա գործը տանուլ տրվի դատարանում և որպեսզի նրան կախաղանի արժանի համարեն ամեն անգամ, երբ հակառակ կողմը մահմեդական է»։ Իր հաղորդագրությունը նա ավարտում է իբրիհատին մեղադրող հարցով. «Ինչո՞վ բացատրել, որ մահմեդականները վերածվեցին այնքան մոլեռանդների, որ ընդունակ եղան իրականացնել ամենաբարբարոսական գործողությունները, որպիսիք գիտե միայն պատմությունը»։ Դա «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պատմառով էր, որը կարողացավ արթնացնել մահմեդականների «արյունարբու բնագոյները»¹⁸։

«Պրավդան» վկայում էր, որ «հայերին, սլավոններին, հույներին և հրեաներին թուրքացնելու երիտթուրքների ձգտումը ավելի համառ և կոպիտ բնույթ է կրում, քան Արդուլ Համիդի ժամանակ»¹⁹։

Նման պայմաններում, անհնար էր դիմանալ ազգային արժանապատվության ստորացմանը և դաժան շահագործմանը, ժողովրդի կեղեքմանն ու նրա վզին փաթաթված անագորույն լծին։ Կիլիկիահայության շրջանում լայն ծավալ են ստանում ազգային-ազատագրական շարժումները։ 1908-1914 թթ. աշխուժանում է նաև հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիայում, որի նպատակն օսմանյան տիրապետության դեմ ժողովրդին ազատագրական պայքարի կոչելն էր և թուրքական հալածանքի ու ազգակործան ֆաղափականության դեմ միջոցների որոնումը՝ ինքնապաշտպանությունը։ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, օգտագործելով ժամանակավոր և կարճեցյալ ազատությունը, հայ ազգային կուսակցություններն իրենց կազմակերպությունները հիմնեցին Կիլիկիայի տարբեր ֆաղափներում։ Այսպես, 1908 թ. գտնվելով Հանքում, դաշակցության հիմնադիրներից Սիմոն Զավարյանը ստեղծեց տեղական կազմակերպություն²⁰։ Կիլիկիայում մեծ հեղինակություն և ազդեցություն էր ձեռք բերել սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը։ Դա պատահական չէր, քանզի 1890-ական թվա-

¹⁸ Геноцид армян в Османской империи. Сборник материалов и документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 231-232.

¹⁹ Правда, 27. VI. 1912.

²⁰ Յ. Պ. Պողոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը, Լոս-Անջելես, 1942, էջ 493:

կանններից սկսած Կիլիկիայում ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպումը կապվում է հնչակյանների գործունեության հետ: Նրանց փառափառ կշիռը Կիլիկիայում առավել անց մասնավորապես Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ստեղծումից հետո, որի անդամները միտում էին «Ազգայնական ուղղությամբ... նվիրվել ինքնապաշտպանության և ազգային ազատագրության գործին»²¹: Դա, ինչ խոսք, թուրքական բռնակալության դաժան պայմաններում գոյատևման միակ հնարավորությունն էր հայ ժողովրդի համար: Արդեն 1910-1914 թթ. վերակազմյալ հնչակյաններին հաջողվել էր կուսակցական տեղական կազմակերպությունների լայն ցանց ստեղծել Կիլիկիայում, որտեղ կուսակցության կենտրոնական վարչության ներկայացուցիչն էր Սմբատ Բաջանյանը²²: 1908 թ. սկսած լայն գործունեություն էր ծավալել նաև հայ ազատագրական շարժման մեծ նվիրյալ, հանրեցի Համբարձում Բոյաջյանը (Մեծ Մուրատ), որը Հանրեցի ու Սիսի բնակչության կողմից ընտրվել էր Գողան սանջակի օսմանյան երեսփոխան²³:

Հարկ է նշել, որ մինչ սահմանադրության հռչակումը և դրանից որոշ ժամանակ անց հայ փառափառ կուսակցությունները (բացառությամբ հնչակյանների) բազմիցս հայտարարել էին երիտթուրքների և նրանց գաղափարների հետ իրենց համերաշխության մասին, գտնելով, որ անկախության և ազգային ազատագրության համար մղվող պայքարը պետք է դադարեցնել, «ժխտել սահմանադրական Թուրքիոյ հանդեպ... անջատողական ամեն մի գաղափար»²⁴, փանդի փրկատույանների և մահմեդականների փառափառ իրավունքների նույնության և իրավահավասարության պայմաններում Օսմանյան կայսրությունում բարենպաստ նախադրյալներ էին ստեղծվել նաև հայ ժողովրդի բարգավաճման համար: Սակայն ժամանակի ընթացքում համոզվելով իրեն հատի ու թուրքական կառավարության հակահայկական փառափառության, ազգային ճնշման ու հալածանքի ուժեղացման մեջ, փոխեցին իրենց վերաբերմունքը երիտթուրքների նկատմամբ, վերադառնալով պատմականորեն ապացուցված միակ նիշտ գործելակերպին, այն է՝ ազատագրական պայքարին: Այսպես,

²¹ Գր. Շ. Գալուստյան, Մարտը կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 772:

²² Նույն տեղում, էջ 773:

²³ Յ. Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 551:

²⁴ Հիսնամյակ 1887-1937-տոց. դեմոկրատ. հնչակյան կուսակցության, Փոլիփոլես, 1938, էջ 247:

1913 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած դաշնակցության VII համաժողովը որոշեց վերստին ձեռնամուխ լինել ազատագրական պայքարին, խզել հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ, հայ ժողովրդի փրկությունը որոնելով «եվրոպայի խոստացած իրական երաշխիքների մեջ»²⁵: Նույն, 1913 թ. նոյեմբերին Ռուսինիայի Կոնստանցա ֆաղափում կայացած հնչակյան կուսակցության VII համաժողովն իր որոշումներում ընդգծեց, որ իթթիհատը «մարմնավորում է թուրք հարձակողական մացիոնալիզմը», ուստի պետք է հասնել նրա «թուլացմանը, ֆայֆայմանը և տապալմանը»՝ այդ նպատակի համար համագործակցելով մյուս ազգերի ֆաղափական ուժերի հետ²⁶: Սակայն, փոխանակ հետամուտ լինելու ազգային անկախության և պետականության վերականգնմանը, հնչակյանները, ինչպես նաև դաշնակցականները, կողմ էին հայկական մահաճգնների ինֆնաճառությանը՝ եվրոպայի վերահսկողությամբ²⁷:

Սահմանադրության հռչակումից հետո հայ հայդուկային խմբերը դադարեցրել էին իրենց գործունեությունն ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում: Սակայն, երբ վերջնականապես ցրվում է պատրամքը և երբ հարստահարումներն ու կեղեքումներն աճելի վայրագ բնույթ են ընդունում, հայ ժողովուրդը կրկին տարերայնորեն դիմում է ինֆնապաշտպանության՝ հայդուկային պայքարի ձևով: Այսպես, 1911 թ. Տիգրան և Համբարձում Կեռվտեքյան եղբայրները, Հակոբ Պրզրդյանը և Յին Թորոս Տարտաղանյանը «հայրենասիրական զգացումներե մղված» բարձրանում են Կիլիկիո լեռները՝ պայքար մղելով ավարառուների և կողոպտիչների դեմ, հարձակումներ գործելով հայկական գյուղերը թալանելու ելած խուժանի վրա: 1913 թ. հունվարին, երբ այս փոքրիկ խումբը գտնվում էր Հանընում, ստոր մատնությամբ պաշարվում է թուրք ոստիկանական և զինվորական ուժերի կողմից: Հայ ֆաշերը երեք օր շարունակ հետ են մղում թուրքերի հարձակումները՝ նրանց պահառելով զգալի կորուստներ: Ձորրորդ օրը հայդուկները հրդեհում են շենքը, որտեղ ապաստանել էին և, օգտվելով իրարանցումից, ծխի ֆո-

²⁵ Ա. Մ. Համբարյան, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990, էջ 355:

²⁶ Հիսնամյակ..., էջ 287:

²⁷ Ա. Մ. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 361:

դից ու կրակից, փորձում են նեղել թշնամու օղակը, բայց չորսն էլ սպանվում են փոխհրաձգության ժամանակ²⁸:

Աշխուժացավ նաև ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիա հայդուկային խմբերի առաջնա նուղությամբ: Պոլսից Ս. Պետերբուրգ ուղղված հաղորդագրության մեջ Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը նշում էր, որ եզիպտոսում գտնվող հայ հեղափոխականների մի խումբ մտադիր է անցնել Մերսին և «անկարգություններ» հրահրել այնտեղ, ուստի ինքը դիմել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, որպեսզի վերջինս կանխի դրամ²⁹: Անկասկած է, որ հայերը երբեք էլ չէին ցանկանում «անկարգություններ» հրահրել, այլ հետամտում էին պայքարի միջոցով պաշտպանել հայրենակիցների կյանքը, պատիվն ու կայքը:

1912-1913 թթ. Ադանայի նահանգում կրկնորվեց բոլորովն էին: Դեսպան Գիրսի հաղորդագրության համաձայն՝ օր օրի հասունացող ջարդերը կասեցվել էին գերմանական ռազմաճակատի միջամտության շնորհիվ³⁰: Սա արդեն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ հայերի ցեղասպանության անմիջական և աստիճանական նախապատրաստում: Տեղական բնույթի ազգամիջյան հակամարտությունը պայմանավորված էր կառավարության ֆաղափականությամբ, որն արդեն 1912-1913 թթ. սկսած ուղղակիորեն, բացահայտորեն գնում էր դեպի իր ֆաղափական նպատակների իրագործումը: Երիցս ծանր էր իրադրությունը և Արևմտյան Հայաստանում: Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ադամովը հայտնում էր, որ «ֆաղափում գաղտնի ժողովները շարունակվում են ամենուրեք, բացահայտ սկսել են խոսել հայկական կոտորածների մասին... Ըստ լուրերի՝ ջարդի համար ամեն ինչ պատրաստ է և միայն մայրաֆաղափից ազդանշանի են սպասում»³¹:

1912 թ. հոկտեմբերին դաշնակցության ենթակոմիտեների, Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղերի և սահմ. ռամկավարական ակումբների ստորագրությամբ եզիպտոսի հայկական գաղութին համատեղ հայտագիր է հղվում, որտեղ մանրամասն ներկայացված էր հայ ժողովրդի տառապալից կացությունն Օսմանյան կայսրությունում: Հայ-

²⁸ Յ. Պ. Պոլոսյան, նշվ. աշխ., էջ 585:

²⁹ Архив внешней политики России (այսուհետև՝ АВПР), ֆ. Канцелярия МИД, г. 1913, оп. 470, д. 114, л. 163.

³⁰ Նույն տեղում, թ. 109:

³¹ Նույն տեղում, թ. 251:

տագրի մի մասը վերաբերում էր Կիլիկիային: Որ 1910–1914 թթ. հայերի վիճակն օրավուր անտանելի էր դառնում, որ շարունակաբար բռնություններ հարկադրանքի միջոցներ էին կիրառվում հայերի, մասնավորապես կիլիկիահայերի նկատմամբ, պարզորոշ երևում է հենց հայտագրից: Ջրավարարվելով Ադանայի ջարդերի նման «մասնակի կոտորածներով», երիտթուրք առաջնորդները բորբոքում էին մահմեդական կրոնամոլությունը՝ թշնամանք և ատելություն սերմանելով հայերի հանդեպ: Հայտագրի հեղինակներն իրավացիորեն նկատում են, որ «թուրք կառավարությունը... ամենախիստ միջոցներով կարծես խաղալ կուզե ժողովուրդին համբերտարությանը հետ և եթե երբեք կառավարական այս միջոցները շարունակեն իրենց սաստկությունը կամ ավելի խստանան, թերևս ժողովուրդը իր կյանքի ու գոյության բաղդը պիտի ուզե փորձել իր զենքին ուժովը և այդ պարագային՝ մեր ազգային պաշտպանության բռնությունը (նկատի ունի Եգիպտոսում ստեղծված ինքնապաշտպանության կոմիտեն – Ռ. Գ.) իր նվիրական պարտքը պիտի սեպե ոչ միայն օժանդակել հարկադրված շարժումի մը մեջ մղված կռիվի մը, այլև առաջնորդել զիրենք իրենց ձեռքազատումին գործին հաջողությանը համար»³²: Արյունոտ և դժխեմ ապագան ցույց տվեց, որ դա էր հայության փրկության միակ ելքը:

Սթափ զնահատելով Թուրքիայում տիրող իրավիճակը, հասկանալով դեպքերի զարգացման ընթացքը և, մասամբ էլ, կարծես կանխագգալով մոտեցող դժանդ և ահապոր փորձությունը, ինքնապաշտպանության կոմիտեն հիմնավորում էր, որ «Թուրքիոյ այս վարչական և զինվորական փտություններով շաղախված և թալանի ու ջարդի մոլեռանդ քնազդներով տոգորված պետության մը մեջ» հույժ հրատապ և կարևոր է ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, այն համարելով «անհետագելի ստիպողականություն» ունեցող գործ, քանզի «Թուրքիոյ միջավայրը ավելի քան երբեք պաշարված է նորանոր ծանր քարդություններու ներքին և արտաքին վտանգներով և սպառնալիքով, որոնց ամենուն հակահարվածը կրելու դատապարտված է: անխուսափելիորեն Հայաստանի և Կիլիկիոյ հայ բնակչությունը»³³: Մարգարեական խոսքեր՝ ծնված սթափ դա-

³² Մ. Ճիզմեճյան, Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանը, 1890–1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 188:

³³ Նույն տեղում, էջ 187–188:

տողությունից, ֆաղափական երևույթների ցիշտ գնահատումից, որոնք ցավոք՝ մնացին օգուժ կախված, կյանքում լուծում չստանալով:

Կիլիկիայում ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը, անտարակույս, կապված էր ոչ միայն Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ֆննարկման առարկա դառնալու, այլև Բալկանյան պատերազմներում Թուրքիայի կրկնակի պարտության և, միջազգային առումով, նրա ֆաղափական կշռի ու հեղինակության անկման հետ, որից էլ ցանկանում էին օգտվել կիլիկիահայերը: Իսկ դա մեծ երկյուղ էր պատճառում Թուրքիային: Վերջինս տագնապում էր, թե իր ասիական վիլայեթները կկորցնի այնպես, ինչպես եվրոպականը: Կիլիկիահայության շրջանում բողոքի հուժկու ալիք և ընդվզում առաջացրեց օսմանյան կառավարության կողմից Կիլիկիա գաղթեցվող մոտ 150.000 մահմեդականների հաստատվելն իրենց երկրամասում: Դրանք «հենց նոր լիվ էին իրենց օջախները Բալկանյան աղետալի պատերազմի հետևանքով: Նրանց առաջին ֆարավանները սկսել էին տեղ հասնել»³⁴: Այս մուհաջերների՝ գաղթական մահմեդականների, Կիլիկիա գալը նշանակում էր ոչ միայն բազմաչարչար հայ գյուղացու հողի բռնագրավում, այլև խախտվում էր Կիլիկիայի քնակչության ժողովրդագրական պատկերը, երբ խիստ և արհեստականորեն իջնում էր հայ ազգաբնակչության թիվը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Այս հանգամանքն էլ էր հայ որոշ ուժերի ստիպում գնմի դիմել:

Փաստերը վկայում են, որ այլևս չհանդուրժելով թուրքական արյունոտ տիրապետությունը և դժնդակ շահագործումը, երկյուղելով նոր ջարդերից, ինչպես նաև՝ ոգևորված 1912-1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբացմամբ, տոգորված ազատագրական գաղափարներով, Կիլիկիայի հայերը նախապատրաստվում էին հարկ եղած դեպքում դիմելու համընդհանուր ինքնապաշտպանության: Նախապատրաստական աշխատանքները կազմակերպելու համար հայերն անհրաժեշտ էին համարում այդ ժամանակ ԱՄՆ-ում գտնվող, Աղանայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսի ներկայությամբ: Ինչպես կարծում էր Միհրան Տամատյանը՝ «երկրին մեջ իր ներկայությունը հրաշագործ ազդեցություն կը գործե, ինք, օրինակի համար, եթե Հանըն գտնվի Զեյթունի ապստամբության վայրկյանին, շարժումը ամենայն դյուրությամբ այն

³⁴ La Question Arménienne et les solutions Quelle comporte. Un Project L'Autonomie Arménienne Le la Cilicie. 1913, p. 16.

տեղեմն ալ ծայր կուտա ու կը ծավալի աւմն կողմ»:³⁵ Ուստի հարկ եղած դեպքում Կիլիկիա անցնելու համար Մուշեղ սրբազանը ԱՄՆ-ից մեկնում է Եգիպտոս:

Հայ քաղաքական ուժերը սերտ կապեր են հաստատում Հունաստանի կառավարության հետ: Վերջինս խոստանում է զենք և զինամթերք տրամադրել հայերին, աջակցել հնարավորության շրջանակներում: Եվ իրոք, Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հունական կառավարությունը պաշտոնապես աջակցում էր արևմտահայությանը, (մասնավորապես՝ կիլիկիահայությանը), որին համարում էր իր բնական դաշնակիցը Թուրքիայի դեմ՝ մղվող և մղվելիք պայքարում: Պետական մակարդակով աջակցությունն առավել շոշափելի դարձավ Վենիզելոս էլեֆտերիոսի վարչապետության տարիներին (1910-1915), երբ հունական կառավարությունը թուրքական բռնակալության դեմ մղվող պայքարում հետևողականորեն հանդես էր գալիս հույն-հայկական համագործակցության օգտին: Առանձնապես սերտ հարաբերություններ էին հաստատվել ազատագրական շարժման կիլիկիահայ գործիչների հետ: Հայտնի է, որ 1913 թ. աշնանը Հունաստանից 3000 միավոր զենք է առավել Զեյթուն³⁶:

Ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու և ղեկավարելու նպատակով Կիլիկիա է անցնում Միհրան Տամատյանը: Ինչպես նկատել է Մ. Հիզմենյանը, «Դժբաղդաբար, նահանգային վարչության հավաստի ստացած տեղեկությունները՝ ղրկված թե՛ Մուշեղ Եպիսկոպոսին, և թե՛ տեղվույն Կիլիկիայի հայտնի գործիչներու կողմեն, կը համոզեն, որ Կիլիկիո ժողովուրդը պատրաստ չէ ապստամբության մը բնույթը ունեցող ինքնապաշտպանության և տեղվույն ազգային իշխանությունները համակիր չեն այսպիսի շարժումի մը»³⁷: Կիլիկիահայությունն ապահովված չէր ոչ միայն զենքով և զինամթերքով, որ պարբերաբար բռնագրավվում էին կառավարության կողմից, այլև մեծավ մասամբ քաղաքացիական էր մարտական ոգին, իսկ հայ հասարակական, քաղաքական և հոգևոր որոշ առաջնորդները մեծ շարժումներն անիմաստ էին համարում, քանզի այն թյուր և սխալ մտայնությունն էր տիրում, որ դա

³⁵ Մ. Հիզմենյան, նշվ. աշխ., էջ 188:

³⁶ Армянский вопрос (энциклопедия), Ереван, 1991, с. 153.

³⁷ Մ. Հիզմենյան, նշվ. աշխ., էջ 189:

բռնությունների նոր դուռ կբանա: Մ. Տամատյանը հարկադրված հեռանում է Կիլիկիայից³⁸:

1912 թ. ամռանը, օգտագործելով երիտթուրքների նկատմամբ Թուրքիայի ազգաբնակչության դժգոհությունը, իշխանության գլուխ անցավ «Հուրիեթ վե իթթիլաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունը: Մահագործվող և իրավագուրկ ժողովուրդները հույսեր էին փայփայում, թե վերջապես իրական երաշխիքներ կստեղծվեն ազատության և՛ հավասարության համար, սակայն իթթիլաֆը իր ֆաղափականությամբ շուտով ապացուցեց, որ երիտթուրքների նման թուրք ազգային, բուրժուազիայի և ռազմա-ավատատիրական վերնախավի շահերի և տրամադրությունների՝ արտահայտիչն է, և վարում է դրանց համապատասխան արտաքին և ներքին ֆաղափականություն:

1913 թ. հունվարի 10-ին իրականացված հեղաշրջմամբ կրկին իշխանության գլուխ են անցնում երիտթուրքները: Նրանց հայահալած ֆաղափականության և նոր ջարդերի անին զուգահեռ ավելի լայն ծավալ էր ստանում եգիպտոսից, Կիպրոսից, Հունաստանից հայ ֆիդայիների, զինյալ խմբերի մուտքը Կիլիկիա՝ ժողովրդին պաշտպանելու և աղետներից փրկելու նպատակով: Գիրսը մարտի 17-ի (30-ի) հաղորդագրության մեջ նշում է, որ ևս մեկ խումբ պատրաստվում է եգիպտոսից Մերսինի վրայով անցնել Կիլիկիա³⁹:

Պատահական չէր զինված խմբերի առափումը Կիլիկիա կամ տեղում կազմակերպումը, Բանգի այստեղ նոր ջարդերի իրական սպառնալիք էր առաջացել, իսկ այդ մասին Բ. Դոանն ու ներքին գործերի նախարարությանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ուղղած բազմաթիվ դիմումները մնում էին անպատասխան և անհետևանք: 1913 թ. սկզբներին պայթյունավտանգ իրադրություն էր տիրում Հաճընում, որտեղ ոստիկանությունը, «դասալիքներ» փնտրելու պատրվակով, ներխուժում էր հայերի տները,

³⁸ Մ. Տամատյանը (1863–1945) հայ հասարակական-քաղաքական, ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից է: 1890 թ. մասնակցել է Գում-Գաբուի ցույցին, ապա, 1891–1893 թթ. Սասունում ապստամբության է նախապատրաստել լեռնականներին, ձերբակալվել է, մեկ տարի անցկացրել բանտում: Հեռանալով Մ.Դ. Հնչակյան կուսակցությունից, դարձել է Սահմ. ռամկավար կուսակցության հիմնադիրներից և ղեկավարներից մեկը: 1912 թ. որպես կիլիկիահայության լիազոր ներկայացուցիչ, ընդգրկվել է Պողոս Նուբար փաշայի զլխավորած Ազգային պատվիրակության կազմում: Ավելի ուշ, 1919–1921 թթ., կրկին գործել է Կիլիկիայում:

³⁹ АВПР, Ф. Канцелярия МИД, оп. 470, д. 332, л. 281.

անարգել կողոպտում ունեցվածքը, ձերբակալում անմեղ մարդկանց: Նման դեպքերից մեկը հուզեց Բաղաֆի ողջ հայությանը: Այլևս չդիմանալով միտումնավոր իրականացվող և ազգային արժանապատվությունը ոտնահարող ստորացումներին, մահակներով զինված հայ կանայք փախուստի են մատնում թուրք ոստիկանների մի խմբի: Առիթներ որոնող «Կառավարությունը փոխանակ պատժելու իր ոստիկաններին, որոնք հուզումներ են առաջացնում, դրանք որակում է որպես ապստամբություն և կրկնապատկում պատժի միջոցները հայերի նկատմամբ»⁴⁰: Անկասկած է, որ թուրքերը ցանկանում էին ընդհարումներ հրահրել, նախահարձակ եղող կողմ ներկայացնել հայերին և ձեռնամուխ լինել 1909 թ. «Կիսատ թողածի» շարունակությանը:

Ապրիլի 23-ին (մայիսի 6) Գիրսը հաղորդում է, որ Կիլիկիայում հասունացող և ընդհանուր առաջությամբ ժայթքման սպառնալիքով լի կոտորածներն այս անգամ ևս կանխվել են «գերմանական ռազմաճակատի միջամտության շնորհիվ»⁴¹: Մեքսիկից այցելելով Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսին, գերմանական ռազմաճակատի հրամանատարը նրան վստահեցրել էր, որ Բաղաֆի դեռ գերմանացիները գեթ փոքր ազդեցություն կունենան Թուրքիայի վրա, կրացառվեն այնպիսի զանգվածային ջարդերը, ինչպիսիք լինում էին Արդուլ Համիդի կառավարման տարիներին⁴²:

Ինչպես տեսնում ենք, երիտթուրքերի ազգայնամոլ ծրագիրը գործողության մեջ էր, իրադրությունը սրվում էր անհայտ հետևանքներով: Նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաև Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, ամեն ինչ պատրաստ էր ջարդերի համար և միայն մայրաքաղաքից հրամանի էին սպասում: Եվ այս ամենը դեռ 1913 թվականին...

Կիլիկիայում ստեղծված բարդ կացությունն իր վրա բեռնեց հայ հասարակայնության, ազգային գործիչների տագնապահույզ ուշադրությունը: Նրկյուղելով, որ զինյալ խմբերի՝ ինքնապաշտպանության նպատակով Կիլիկիա հաստատվելը կարող է «արդի նգնաժամային ընդունելություն մեջ» հրահրել «թուրքերու մոլեռանդ զգացումները» և աշխատելով «ի Կիլիկիա պատահական աղետի մը գրգիռը չընծայել», համաձայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կարգադրության, Կ. Պոլսի հայոց

⁴⁰ La Question..., p. 18.

⁴¹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, д. 332, л. 251.

⁴² Германские источники о геноциде армян. Сборник документов и материалов. Под редакцией профессора С. С. Степаняна. т. I. Ереван, 1991, с. 268.

պատրիարք Վ. Արշարունին պատվիրակներ է ուղարկում Եգիպտոս և Կիլիկիա, որպեսզի «հանդարտեցուցիչ հորդորներու հետ Ազգային իշխանության կամքը պարտադրելով զգուշացնեն ազգը նոր արհավիրքի մը մատնելէ»⁴³։ Սա ևս, անշուշտ, իր ազդեցությունն է ունեցել Մ. Տամատյանի և ազատագրական շարժման այլ գործիչների՝ Կիլիկիայից հեռանալու վրա, որի հետևանքով նոր-նոր սաղմնավորվող ինքնապաշտպանության գործը մահանում է հենց խանձարուրում, Մեծ եղեռնի դեմ ժողովրդին թողնելով անզեն և անպաշտպան։ Սա հարված էր նաև ողջ հայության ազատագրական պայքարին ընդհանրապես։ 1912-1914 թթ., Հայկական հարցի վերաբացման պայմաններում, Կիլիկիահայերը պայքարի միջոցով ցանկանում էին Եվրոպայի ուշադրությունը քսելու նաև իրենց վրա, որպեսզի հայկական վիլայեթներում նախատեսվող բարեփոխումները տարածվեին հայաբնակ այլ շրջաններում ևս։ Եվ հետո, ինչպես արդեն նշել ենք, խորապես սխալ է և քննադատության չի դիմանում այն տեսակետը, որ թուրք խուժանի ատելությունը չգրգռելու և նրան գործելու թեկուզ պատրվակ չտալու համար հարկ էր դադարեցնել զինված խմբերի առափումը Կիլիկիա, քանզի ամեն ինչ վաղորժ մտածված և նախապատրաստված էր թուրք ջարդարարների կողմից։ Իսկ հայդուկային խմբերի ցրումը նշանակում էր ժողովրդից խլել նրա գոյության, ինքնապաշտպանության համամարդկային իրավունքը։ Պատմությունն ապացուցեց, որ միշտը ժողովրդի զինումն էր, զինված խմբերի ստեղծումը և տարածումը հայաբնակ բոլոր վայրերում, որ միշտը համառ ու ամենօրյա գաղափարական և քաղաքական աշխատանքների միջոցով ժողովրդին պայքարի նախապատրաստելն էր։ Իսկ հայ եկեղեցական իշխանությունների այդօրինակ գործելակերպին հակառակ՝ իրադրությունն օր օրի ավելի սուր և լարված բնույթ էր ընդունում։

Ադանայի թուրքական թերթերը կրոնամոլ և մոլեռանդ մահմեդականներին հայերի նկատմամբ գրգռելու կամպանիա էին սանձազերծել։ 1913 թ. ապրիլի 29-ին մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքեթին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ներկայացրած դիմումից պարզ է դառնում, որ 1909 թ. Ադանայի կոտորածները հրահրողները նորից են հայտնվել այդ վիլայեթում, հաճախակի հանդիպում են վալիին, բորբոքում են կրթերը։ Միաժամանակ նշվում էր, որ իշխանությունները փութեռանդորեն հայերից բոլոր գեմները հավաքում են, միմեջդու նրանց հակառակորդները բացահայտ

⁴³ Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, ց. 32, թղթ 3, վավ. 100, էջ 1։

գինվում են: Որպես պատասխան՝ մեծ վեզիրը խոստացավ կարգավորել իրադրությունը, բայց, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ խոստումներից այն կողմ չանցավ⁴⁴: Խոսելով Թուրքիայում բնակվող հայերի վիճակի մասին, Նյու Յորքի «Կոչնակ» շաբաթաթերթը նշել է. «Նթե հաշվեցուցակը պատրաստվի այն ամեն դարերում, ձգձգված բարեկարգությանց, անարդարանալի ոտնձգությանց, անիմաստ սեղմումներում, զմեզ կազմալուծելու համար նյութած դավերում, մեզի դեմ գործված և անպատիժ թողված բյուրավոր ռեիներում, որոնց համը նաշակեցանք վերջին մեկ ֆանի տարիներում մեջ՝ այն ատեն պիտի ստիպվինք ըսելու թե Համիտի անկումը և Թուրքիո Սահմանադրությունը մեզ արդարև շատ փչ նպաստավորեցին»⁴⁵:

Պատրիարք Արշարունու հավաստիացմամբ՝ ստեղծված իրավիճակը սպառնում էր հայկական տարրի գոյությանը օսմանյան Թուրքիայում⁴⁶:

Նոր և ահեղ կոտորածների անմիջական վտանգը նկատելի և շոշափելի դարձավ արդեն 1914 թ. սկզբներին, այն էլ այն աստիճան, որ Գիրսը իր կառավարությանը հաղորդում էր. «Ցանկալի կլիներ վնասական միջոցներով խափանել կոտորածը, որը ձեռնառու է միայն մեր հակառակորդներին»⁴⁷: Այսպիսին էր կիլիկիահայության վիճակը Առաջին համաշխարհային պատերազմի, դաժան փորձությունների, XX դարում իրականացված առաջին ցեղասպանության նախօրեին:

КИЛИКИЙСКИЕ АРМЯНЕ НАКАНУНЕ ГЕНОЦИДА

РЕЗЮМЕ

Придя к власти и преследуя пантюркистские цели, младотурки продолжили политику притеснения армян. Начался новый этап насилия и бесчинств, этап призыва к очевидной резне армян. Широкий масштаб получают экономические, культурные, социальные, политические и религиозные гонения.

Согласно документам АВПР, уже в 1912–1913 гг. Турция была готова к резне. Отсутствовал только приказ со стороны властей. Все это относилось и к Киликии.

⁴⁴ Будущее устройство Армении, третья оранжевая книга, Петроград, 1915, с. 20–21.

⁴⁵ Կոչնակ. 10.II.1912.

⁴⁶ Будущее устройство Армении, с. 22.

⁴⁷ Геноцид армян..., с. 267.

В этих условиях среди киликийских армян вновь активизировалось национально-освободительное движение, цель которого – самозащитой противостоять политике истребления. Пример киликийских армян еще и еще раз доказывает, что геноцид армян был заранее запланирован и подготовлен с особой тщательностью со стороны партии младотурок и османского правительства.

*Հրաբեր հասարակական գիտությունների,
Երևան, 1995, № 1, էջ 83-94:*

СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ТАЛААТА-ПАШИ

Стенографический отчет.

Под редакцией проф. С. С. Степаняна.

Перевод с немецкого З. Г. Назикяна.

Издательство “Феникс”, М., 1992, 269 с.

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինի Շարլոտենբուրգ փողոցում հայ վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի արձակած գնդակը սպանեց հայ ժողովրդի դահին, ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից Օսմանյան կայսրության նախկին արտաքին գործերի մինիստր և մեծ վեզիր Թալեաթ փաշային: Սպանությունը պատճառ հանդիսացավ երկարատև բնության և աշխարհը ցնցող դատական միստի, որը տեղի ունեցավ 1921 թ. հունիսի 2-3-ին Բեռլինի երկրամասային դատարանում, նախագահությանը ղեկավար Լեմբերդի և մասնակցությամբ հասարակության տարրեր խավերը ներկայացնող 12 երդվյալ ատենակալների:

Դատավարության ընթացքում հրապարակ հանված նյութերը աներկբայորեն վկայեցին, որ արևմտահայության 1915 թ. կոտորածների պատճառը պանթյուրֆիզմն է: Դա էր նշում, օրինակ, դատարանի կողմից որպես փորձագետ հրավիրված ղեկավար Ցոհաննես Լեփսիուսը: Ամբաստանյալ Ս. Թեհլիրյանի դատապաշտպան, ղեկավար Վերքաուերի այն հարցին, թե ո՞րն էր հայերի կոտորածների իրական պատճառը, Լեփսիուսը պատասխանում է. «Համաթուրֆական, համախալամական պետությունն ստեղծելու գաղափարը, որտեղ քրիստոնյաների համար տեղ չէր լինելու» (էջ 143):

Մանրամասնորեն ներկայացնելով հայկական արհավիրքների պատճառները և ընթացքը, որպես իր փաստարկների հիմնավորում նշանավոր արևելագետը վկայակոչեց ոչ միայն իր իսկ կողմից հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը, այլև 1919 թ. հունիսի 5-ի Կ. Պոլսի Ռազմական ատյանի վճիռը, որով հեռակա կարգով մահվան էին դատապարտվել երիտթուրք մի շարք պարագլուխներ, այդ թվում՝ Թալե-

աթ փաշան: Այս վերջին վկայությամբ, Յոհ. Լեփսիուսը, անտարակույս, ցանկանում էր դատարանին ապացուցել, որ իրենք գործ ունեն ոչ թե անմեղ մարդու, այլ պետական ռերագործի սպանության հետ, որը մահվան էր դատապարտվել իր իսկ հայրենիքում:

Դատավարությանը որպես փորձագետ հրավիրվել էր նաև գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսը: Նա առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանական ռազմական առաջնության ղեկավարն էր Թուրքիայում և տարբեր պաշտոններ էր վարել օսմանյան բանակում: Ձնայած գեներալը հայկական կոտորածների ողջ մեղքը փորձում էր բարդել տեղական իշխանությունների, մասամբ՝ բրեական տարրերից ու ավարառուներից կազմված ռստիկանության և բրդերի վրա, այսուհանդերձ հարկադրված էր խոստովանել, որ գլխավոր մեղքը ընկնում է երիտթուրքական կառավարության վրա: Սակայն Լ. ֆոն Ջանդերսը, մասամբ նաև Լեփսիուսը փորձում էին ժխտել Գերմանիայի և գերմանացի սպանների մեղսակցությունը հայկական արհավիրքներին: Այսպես, Լ. ֆ. Ջանդերսը դատարանին հավաստում էր, թե «...ծառայության բերումով մենք որտեղ որ կարողացանք միջամտեցինք հայերի համար» (էջ 146): Այդ, իհարկե, մեղմ սասած, չի համապատասխանում իրականությանը:

Բայց այնուամենայնիվ, գերմանացի երկու փորձագետների վկայությունները բացահայտեցին ռազմաթիվ կնճռոտ խնդիրներ:

Դատավարության երկրորդ օրը մեղադրական ճառով հանդես եկավ դատախազ Գունիկը, պահանջելով Ս. Թեխլիրյանին մեղավոր ճանաչել կանխամտածված սպանություն կատարելու մեջ: Այս խոսքը տրվեց ամբաստանյալի դատապաշտպաններին (Ադուֆ ֆոն Գորդոն, Յոհաննես Վերթաուեր, Նիմայեր):

Պաշտպանական ճառերում նրանք, խոսելով հայկական կոտորածների մասին, հիմնվելով ակնատեսների և փորձագետների վկայությունների վրա, ապացուցված համարեցին, որ այդ ռերագործության ոգեշնչողներից և կազմակերպիչներից էր Թալեաթ փաշան: Հետևաբար, պահանջելով արդարացնել մեղադրյալին, դատապաշտպան Վերթաուերը գտնում էր, որ նա մարմնավորում է արդարության ոգին ընդդեմ բռնության, մարդկայնությունն ընդդեմ անմարդկայնության:

Պատասխանելով դատախազի այն դիտողությանը, թե դատավարությանը չպետք է բաղաժանան բնույթ տալ, դատապաշտպան Նիմայերը հայտարարում էր, որ ինքը և իր գործընկերներն ամեն կերպ աշխատել

են խուսափել դրանից: Սակայն միաժամանակ հարկ է համարում նշել, որ Գերմանիան, լուսթյան մատենով և բողարկելով հայկական սարսափները, ողջ աշխարհի առջև մեղավոր է հայերի կոտորածների համար:

Հաջորդ օրը, երբ լսվել էին վկաների, փորձագետների, դատախազի և դատապաշտպանների ելույթները, երկրամասային դատարանի նախագահ դոկտոր Լեմբերգի այն հարցին, թե հանցավոր է Ս. Թեհլիրյանը Թալեաթ փաշայի կանխամտածված սպանության մեջ, մեկժամյա խորհրդակցությունից հետո երդվյալ ատենակալները հանգում են այն եզրակացության, որ Ս. Թեհլիրյանը անմեղ է: Դատարանի որոշմամբ մեղադրյալն ազատ է արձակվում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, այդ դատավարությունը ցնցեց ամբողջ աշխարհը: Եվ պատահական չէ, որ այն պատմության մեջ մտավ ոչ թե որպես Ս. Թեհլիրյանի, այլ Թալեաթ փաշայի դատավարություն: Նույն 1921 թ. հրապարակվեցին դատավարության նյութերը՝ «Թալեաթ փաշայի դատավարությունը (սղոագրական հաշվետվություն)» խորագրով: Այն լույս տեսավ գերմաներեն, Արմին Վեգների առաջաբանով: Նշենք, որ Ա. Վեգները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին զինվորական ծառայության մեջ լինելով, գտնվել է Օսմանյան կայսրությունում, անձամբ ակնանտես է եղել հայ ժողովրդի զարհուրելի սպանդին և լուսանկարել է թուրքերի վայրագությունների տեսարանները:

Շատ տարիներ անց՝ 1992 թ., նորից գերմաներեն, լույս տեսավ գրքի երկրորդ հրատարակությունը գերմանացի գիտնական, ճանաչված հայագետ ու հրապարակախոս Տեսսա Հոֆմանի առաջաբանով: Գրախոսվող գիրքը 1992 թ. գերմաներեն հրատարակության ռուսերեն թարգմանությունն է, որի առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրել է պատմական գիտությունների դոկտոր Ստ. Ստեփանյանը: Մի քանի խոսք նշված երեք առաջաբանների մասին:

Գրքի գերմաներեն առաջին հրատարակության առաջաբանի հեղինակ Արմին Վեգները հայերի ցեղասպանության այն եզակի վկաներից է, որին հաջողվել է լուսանկարել և պատմությանը հանձնել հայերի ջարդերի ֆոտոների տեսարանները: Իր առաջաբանում նա այն միտքն է հայտնում, որ դատավարության ամբիոնից ի լուր ողջ աշխարհի մեկ անգամ ևս հայտարարվեց հայ ժողովրդի անպատմելի վշտի մասին: Նա այդ դատավարությունը ամենահիշարժաններից մեկն է համարում Գերմանիայի պատմության մեջ, քանզի «մարդասպանի» արդարացմամբ այն փրեականից վերածվեց ֆաղափականի: Ա. Վեգները դատարանի վնիոը

համարում է համաշխարհային-պատմական նշանակություն ունեցող, քանի որ Ս. Թեհլիրյանի արդարացման դատավճռով ապացուցված համարվեց Թալեաթ փաշայի և երիտթուրք մյուս պարագլուխների հանցավորությունը թուրքահպատակ հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների կազմակերպման գործում: Գերմանացի մարդասերի կարծիքով, թուրք ժողովուրդը չի կրում ցեղասպանության պատասխանատվությունը, սակայն իրար հաջորդող թուրքական կառավարությունները, ժխտելով եղեռնը, մոռացության մատնելով նախկին երիտթուրք ղեկավարների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների խոստովանությունները, կամա թե ակամա հանցակից են դառնում հայերի ցեղասպանությանը:

1992 թ. հրատարակության գերմաներեն առաջաբանի հեղինակ Տեսսա Հոֆմանի արժեքավոր ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստում են հայերի ցեղասպանության միջազգային մանաչմանը: Եվ պատահական չէ, որ սույն առաջաբանը գրվել է այդ հարցին փառաբանական մասնագետի կողմից: Տ. Հոֆմանը նշում է, որ հայերի կոտորածը տարեքանդոսն են բռնկված ջարդ չէր, այլ պանթուրիզմի գաղափարներով ծրագրված և մշակված ցեղասպանություն, որը տեղի ունեցավ 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում (էջ 5): Երիտթուրքական կառավարության հայաջինջ ծրագրի վաղորոք մշակված լինելու ակնհայտ ապացույց է հայ տղամարդկանց և հայ մտավորականության ոչնչացումը: Հոֆմանը արձանագրում է. «Երկու միջոցառումներն էլ զինվորական ծառայությանը պիտանի տղամարդկանց բանակ գորակոչելն ու սպանությունը և հայության գաղափարափառական ղեկավարության ոչնչացումը նպատակ էին հետապնդում հայ ֆաղափառական բնակչությանը զրկել ֆաղափառական և ռազմական առումով համախմբվելու ամեն հնարավորությունից» (էջ 5): Որպես անաչառ հետազոտող Հոֆմանը արձանագրում է նաև կայգերական Գերմանիայի մեղսակցությունը հայկական կոտորածների կազմակերպման և հրահրման գործին: Գերմանիան ոչ միայն հանգիստ հետևում էր հայերի բնաջնջմանը, այլև իր ֆաղափառականությամբ արդարացնում, փողարկում և գովերգում էր իր դաշնակցի՝ Օսմանյան Թուրքիայի ջարդարարական գործունեությունը: Նա ֆնմադատում է նաև Յոհ. Լեփսիուսին, որը Գերմանիային հանիրավի ներկայացնում էր որպես հայերի պաշտպան: Տ. Հոֆմանի գրած առաջաբանը աչի է ընկնում գիտական անաչառությամբ, դեպքերի և երևույթների

իրատեսն գնահատմամբ, պատմական փաստերին անկանխակալ մոտեցմամբ:

Ռուսերեն հրատարակության առաջաբանը գրել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանը, որը հայտնի է ցեղասպանության վերաբերյալ իր հետազոտություններով: Նրա աշխատություններում տեղ են գտել արխիվային նորահայտ վավերագրեր, որոնք նա հայտնաբերել է նախկին ԳԴՀ-ի զանազան արխիվներում: Սույն առաջաբանը այդ արժեքավոր հետազոտությունների խտացրած ամփոփումն է: Համառոտ ներկայացնելով 1890-ական, 1909, 1915–1918, 1919–1922 թթ. հայերի կոտորածները, Ստ. Ստեփանյանը ցույց է տալիս սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի, երիտթուրքական կառավարության և Մուստաֆա Բեմալի գաղափարական ու ժողովրդական կայր և ֆաղափական գործելակերպի նույնությունը հայերի քնաջնջման գործում:

Հենվելով հիմնականում Օսմանյան Թուրքիայի դաշնակից տերության՝ կայզերական Գերմանիայի ֆաղափացիների՝ դիվանագետների, զինվորականների, միսիոներների և այլոց վկայությունների վրա, Ստ. Ստեփանյանը եզրակացնում է, որ 1921 թ. մարտի 15-ին Ս. Թեհլիրյանի արձակած զնդակը արդարացի հատուցումն էր հայերին ոչնչացնելու հրաման արձակած Թալեաթ փաշային: Ի հաստատումն այս մտքի, նա վկայակոչում է դատավարության ժամանակ Ս. Թեհլիրյանի հայտարարությունը. «Նս ինձ մեղավոր չեմ նանաչում, քանի որ իմ խիղնը հանգիստ է»: Իսկ դատավորի այն հարցին, թե «ինչո՞ւ է ձեր խիղնը հանգիստ», ամբաստանյալը պատասխանում է. «Նս մարդ եմ սպանել, սակայն մարդասպան չեմ» (էջ 45):

Առաջաբանում ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրվում նաև 1915–1922 թթ. այդ դժնդակ օրերի լուսավոր ու անմոռաց դրվագների՝ ինքնապաշտպանական մարտերի վրա, մարտեր, որոնց շնորհիվ փրկվեցին հարյուր-հազարավոր հայեր: Ինչպես նախորդ հեղինակները, այնպես էլ Ստ. Ստեփանյանը նշում է մեծ տերությունների երկդիմի ֆաղափականությունը հայերի ցեղասպանության խնդրում: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ կայզերական Գերմանիան ի վիճակի էր կանխել, նույնիսկ դադարեցնել հայերի նկատմամբ իրականացվող ռեպրեզիվությունները, սակայն գերադասեց մնալ լուռ դիտորդի դերում:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, նշում է նա, նաև մեր օրերում (Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Բաֆու) հայերի ցեղասպանությունը «ուղղված է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև համայն մարդկության դեմ»:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ստեփանյանի առաջաքանում տեղ են գտել մի շարք անհշտություններ: Այսպես, օրինակ, առաջաքանում ասված է, որ Ուրֆայի հայության դիմադրությունը տեղի է ունեցել 1915 թ. օգոստոսի վերջերին: Իրականում ինքնապաշտպանական մարտերը սկսվել են 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ին և շարունակվել մինչև նոյեմբերի կեսերը:

Ճիշտ չէ այն տեսակետը, թե առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևելահայերից կամավորական ջոկատներ են կազմվել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Քաջ հայտնի է, որ կամավորական շարժման կենտրոնը եղել է Թիֆլիսը: Ջոկատներ կազմավորվել են Անդրկովկասի հայաքմակ շրջաններում և Արևելյան Հայաստանում, հիմնականում արևմտահայերից (էջ 36):

Որոշ անհշտություններ են տեղ գտել նաև Թալեաթ փաշայի գործունեությանը վերաբերող հատվածում (էջ 37):

Եղած թերությունները, սակայն, չեն նսեմացնում պրոֆեսոր Ստ. Ստեփանյանի կողմից կատարված հսկայական աշխատանքի արժեքը: Անուրանալի է այս գրքույկի նշանակությունը, որը, ինչպես գրում է Ստ. Ատեփանյանը, «հնարավորություն է տալիս դաս փողել մարդկության պատմությունից և միաժամանակ նախագգուշացնում է ներկա և ապագա սերունդներին այն մասին, որ ցեղասպանությունն անհրաժեշտ է ոչ միայն դատապարտել, այլև ընդմիշտ բացառել ժողովուրդների միջև փոխհարաբերություններից» (էջ 61):

Ի վերջո նկատենք, որ դեռևս 1966 թ., ապա նաև երկրորդ հրատարակությամբ 1982 թ. երևանում լույս տեսավ փաստաթղթերի ու նյութերի մի հարուստ ժողովածու նվիրված Մեծ եղեռնին (տե՛ս, Геноцид армян в Османской империи, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна): Մոսկվայում, 1992 թ. հրապարակված այս գիրքը նոր նվեր է հայ ժողովրդի պատմությանը հետաքրքիր ուղի ուս և ուսալեզու ընթերցողների համար:

Պատմա-քանասիրական հանդես, Երևան, 1995,

№ 1, էջ 236-238:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԸ (1916-1920 թթ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սերունդների հիշողության մեջ մնաց և կմնա որպես մի աննախադեպ իրողություն ոչ միայն իր արհավիրքներով ու կործանարար հետևանքներով, այլև ընթացիկ դարում առաջին անգամ իրականացված այնպիսի մի ահավոր և ներում բացառող հանցագործությամբ, ինչպիսին է ցեղասպանությունը, տվյալ դեպքում՝ հայերի ցեղասպանությունը, մի հանցագործություն, որը հնարավոր դարձավ մեծ տերությունների թողովության ֆաղափականության պայմաններում: Հետամուտ լինելով համաթուրանական պետության ստեղծմանը, ցանկանալով հայ գործունյա տարրի ձեռքից խլել ձեռներեցության և եռանդի շնորհիվ տասնամյակների ընթացքում նրա ստեղծած դրամական կուտակումներն ու նյութական արժեքները, տնտեսական հզորությունն ու առաջադիմությունը, ձգտելով փակելու բրիտանյանների, մասնավորապես հայերի վիճակը բարելավելու պատրվակով Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության նախապահը՝ Օսմանյան կառավարությունը՝ ըստ էության երիտթուրքական կուսակցությունը, որոշեց հայ ժողովրդի բնաջնջմամբ «լուծել» հայկական հարցը և վերացնել իր նպատակների իրականացման նախապահին ծառացած խոչընդոտը՝ օգտագործելով առաջին աշխարհամարտի ընձեռած պատեհությունը:

Եվ այդ մեծագույն աղետի տարիներին մեկ անգամ ևս դրսևորվեցին մեր ժողովրդի անկոտրում կամքը, անխոնջ մարտական ոգին, ապրելու, գոյատևելու տենչը, ինչն իր մարմնավորումը գտավ հայրենի պատմության հերոսական ու անմոռաց դրվագներում՝ ինքնապաշտպանական մարտերում և կամավորական շարժման մեջ: Հայության տարրեր հատվածներ ինքնաբուխ պոռթկումով, անսալով հայրենակիցների անլուր տառապանքի, զազանային եղեռնի վրեժի կանչին և հեղված արյունը իրավամբ բավարար հիմք համարելով, զենքը ձեռքներին պայքարի նետվեցին անարգ ցեղասպանների դեմ: Տասնյակ հազարավոր հայեր էին կոչվում ռուսական, անգլիական և ֆրանսիական բանակների կազմում: Արդեն 1914 թ. հայ ազգային կուսակցությունների նախաձեռնությամբ, որը խրախուսվում և ղեկավարվում էր ռուսական իշխանությունների կողմից, սկսեցին կազմավորվել, հիմնականում արևմտահայերից և

սփյուռֆահայերից, կամավորական ջոկատներ, որոնք կոչվում էին ուսական բանակում և ռազմի դաշտում չհապաղեցին ապացուցել իրենց մարտունակությունը:

Հայ կամավորական շարժման պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Արևելյան, կամ Հայկական լեգեոնը, որի անցած ուղին լի է փառավոր հաղթանակներով, հաջող և վարպետորեն իրականացված ռազմական գործողություններով, միաժամանակ՝ ողբերգական իրադարձություններով: Լեգեոնը, որի նմշող մեծամասնությունը հայեր էին, սկզբնապես կոչվել է Արևելյան, հետագայում վերանվանվել է Հայկական:

Հայկական լեգեոնի պատմությունն ունի իր նախապատմությունը:

1916 թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում կնքվեց այսպես կոչված Սայֆ-Պիկոյի (անգլոֆրանսիական) հանրահայտ պայմանագիրը, որով սկիզբ դրվեց թուրքական պետության մասնատմանը: Ըստ այդ պայմանագրի Կիլիկիան և հարավային Հայաստանը գերիշխանության իրավունքով անցնում էին Ֆրանսիային, իսկ անգլիական իշխանությունը հաստատվում էր Միջագետքում՝ Պաղեստինում և Անդրիորդանանում¹:

Այս խնդրի իրականացման համար դաշնակիցները սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատում կոչող ուժի մեծ կարիք էին գգում, ուստի, այդ պակասը լրացնելու համար, ճեղքամուկ եղան հայ և այլազգի կամավորների հավաքումը: Մասնավորապես Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններում արդեն ձևավորվել էր հայերից առանձին զորամիավորման կազմավորման մտայնությունը:

1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանատանը համաձայնություն ձեռք բերվեց Մարկ Սայֆի, Ժորժ Պիկոյի և հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուրար փաշայի միջև: Պողոս Նուրարին պաշտոնապես հայտարարվեց, որ Կիլիկիան և հարավային Հայաստանը կանցնեն Ֆրանսիայի գերիշխանության տակ: Միաժամանակ բնարկվեց Արևելյան լեգեոնի ստեղծման նախագիծը: Լեգեոնի կազմում ընդգրկվելու էին հայ և արաբ (սիրիացի) մարտիկներ: Ընդամենը գործն այնպես էր ներկայացվում, որ մարտական գործողություններին իրենց մասնակցությամբ հայերը հետագայում Կիլիկիայում անկախություն կամ ինքնավարություն ձեռք բերելու երաշխիքներ կստանան: Իսկ պատերազմի ավարտից հետո գորամասը պետք է դառնար Կիլիկի-

¹ Տե՛ս «Հուշամատյան մեծ եղեռնի»: Բեյրութ, 1965, էջ 832:

այում հայկական բանակի միջուկը²: «Ի պատասխան այս հարցումին Պոդոս փաշա կը հայտարարեր որ միշտ պատրաստ են կամավորներ տալու, պայմանով որ անոնց թափած արյունը ապահովե ազատագրությունը իրենց հայրենիքին: Ան կ'ավելցնեն թե կարևոր թվով կամավորներ տրամադրելիք պիտի ըլլան այն ատեն միայն, երբ իրենց տրվի այն երաշխավորությունը թե պիտի կռվին իրենց դարավոր բշնամիին դեմ իրենց մայր հողին ազատագրության համար»³: Ապա Պոդոս Նուբարը Կիլիկիայի ինֆնավարության երաշխիքներ է պահանջում՝ դա հիմնավորելով նրանով, որ այդ դեպքում Ֆրանսիայի դրոշի ներքո անհամեմատ շատ կամավորներ կհավաքգրվեն: Ժ. Պիկոն, իհարկե, անվարան խոստումներ է տալիս: Որպես արդյունք կնքվում է մի համաձայնագիր, ըստ որի հայ կամավորները կմարտնչեն միայն Թուրքիայի դեմ՝ մայր հողի ազատագրման համար, իսկ Ֆրանսիան կապահովի Կիլիկիայի ինֆնավարությունը⁴:

Այս իրադարձությունը ժամանակի մի շարք անհեռատես ֆաղափական գործիչներ ընկալեցին որպես Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիայի ազատագրության և անկախության սկիզբ՝ չնկատելով կամ չնկատելու տալով մեծ տերությունների ֆաղափականության երկդիմությունը: Հայության շրջաններում քնածուր էին Սիրիայի և Հայաստանի կոմիսար նշանակված Ժ. Պիկոյի խոսքերը. «Դաշնակիցների հաղթանակից հետո Ֆրանսիան Կիլիկիային կտա ինֆնավարություն իր հովանավորության ներքո»⁵: Այս խոսքը, ինչպես հետո պարզվեց՝ սին ու կեղծ, մեծ ոգևորություն առաջացրեց ջարդերից մազապուրծ հայերի շրջանում: Թվում էր, թե երկնում պայծառ շողաց հայոց արևը, թե մոտ է դարավոր ստորացումների, բռնությունների, կոտորածների հատուցման ժամը, թվում էր՝ հայը վերստին կշենացնի իր հայրենիքը՝ ամոֆելով, դարմանելով արյունածոր վերքերը, թվում էր...

Հայերը բուռն խանդավառություն էին ապրում մոտալուտ ինֆնավարության ճեղքվածքում ակնկալությամբ: Հարյուրավոր երիտասարդներ շտապում էին զինվորագրվելու ֆրանսիական դրոշի ներքո՝ հուսալով, որ պատերազմին իրենց մասնակցությունը կմոտեցնի բաղձալի պահը:

² Տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1918-1921 թթ.: Ե., 1970, էջ 113:

³ Տ. Հ. Պոյաճյան, Հայկական լեզուներ: Ուոթթաուն, 1965, էջ 7:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 8:

⁵ Տե՛ս Du Viou Paul. La Passion de Cilicie. 1919-1921. Paris, 1954, p. 59.

Հենց 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Պողոս Նուբարը Կահիրե, իր որդի Առաֆը բեյ Նուբարին հղում է մի հեռագիր՝ հանձնարարելով լայն թափ հաղորդել կամավորական շարժմանը. «Կը հաստատեմ կամավորներու հարցին առնչությամբ հոկտեմբեր 6 թվակիր նամակս, որմե հետո ստացած եմ պաշտոնական երաշխավորություն՝ թե Դաշնակիցներու հաղթանակեն հետո մեր ազգային բաղձանքները գոհացում պիտի գտնեն, պարտականություն կը դնեմ վրադ ձեռք առնելու միջոցներ, ֆաջալեբելու և դյուրացնելու համար արձանագրությունը առավելագույն թվով կամավորներու»⁶:

Սակայն թող չստեղծվի այն կարծիքը, թե հայկական գաղթավայրերում կամավորական շարժումը սկզբնավորվեց 1916 թ.: Հայ ազգային կուսակցությունների համատեղ ջանքերով այն ծավալվել էր դեռես 1914 թ., իսկ 1916 թ. ավելի կազմակերպված ձև ընդունեց: Այսպես, դեռես 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին ԱՄՆ-ի Բոստոն ֆաղափում Ս. Դ. Հնչակյան և Հայ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցությունների ներկայացուցիչները, մի կողմ թողնելով կուսակցական տարածայնություններն ու հակամարտություններ, որպես համատեղ խորհրդակցության արդյունք որոշեցին ԱՄՆ-ի հայոց Ազգային մարմնի միջոցով անմիջապես օգնություն կազմակերպել արդեն իսկ հայրենիքում պատերազմող հայկական կամավորական ջոկատներին և, եթե իրենց նախաձեռնությունը հավանության արժանանա դաշնակից տերությունների կողմից, ԱՄՆ-ում և այլուր հայկական գաղթավայրերում առաջ բերել զինյալ շարժում: Նույն նպատակով 1915-1916 թթ. եգիպտահայ գաղութում միասնական ջանքերով գործում էին հնչակյան Ս. Սապահ-Գուլյանը և ռամկավար Ապահ Պետրոսյանը, որոնք այդ խնդրի շուրջ բանակցություններ էին վարում Պորտ-Սաիդում կայսնած ֆրանսիական նավատորմի ծովակալի հետ: Նրանք կազմեցին մի ջոկատ, որի մարզումն իրականացնում էին ֆրանսիական նավատորմի սպաները, բայց, շատ չանցած, ինչ-ինչ պատճառներով ջոկատը ցրվեց⁷: Եգիպտոսի անգլիական իշխանությունները վարձում են սվեդիահայերին որպես բանվորների տեղափոխել Սեյանիկ, սակայն վերջիններս չեն ենթարկվում, ֆանի որ «սվեդիացին ոչ միայն չէր ուզեր որպես գործավոր եր-

⁶ Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

⁷ Տե՛ս «Գիլիկյան տարեցույց», Ա տարի, կազմեցին Նվարդ Ասպետ և Արամ Ասպետ (այսուհետև՝ «Գիլիկյան տարեցույց»), Կ. Պոլիս, 1922, էջ 28:

թալ, այլն անոր միակ կամքն էր կոիվ մղել թուրքերուն դեմ՝ որպես կամավոր, կովող ուժ»⁸:

1916 թ. նոյեմբերի 26-ին ֆրանսիական կառավարությունը (հմ. 7/966-9/11 հրամանով) պաշտոնապես հայտարարեց Արևելյան լեզեռնի կազմավորման մասին ռազմական նախարարության նոյեմբերի 15-ի որոշումը: Լեզեռնի հրամանատարությունն իրականացնելու էին ֆրանսիացի սպաները: Այն հավաքվելու և ռազմական ուսուցումն անցնելու էր Կիպրոսում: Լեզեռնը կազմվելու էր ըստ ազգային և կրոնական պատկանելության՝ հայերից և սիրիացի արաբներից: Սակայն, ի տարբերություն ֆրանսիացի զինվորի, զորացրվելուց կամ վիրավորվելուց հետո լեզեռնականը փոխհատուցում կամ դադարման ռոնիկ չէր ստանալու: Այլ գորամիավորումներում ծառայող հայերին և սիրիացիներին հատուկ որոշմամբ իրավունք էր վերապահվում անդամագրվելու Արևելյան լեզեռնին: Ֆրանսահայ կամավորներն անմիջապես հավաքագրվում և ուղարկվում էին Կիպրոս: Նգիպտոսում այդ գործի պատասխանատուն Պորտ-Սաիդի ֆրանսիական հյուպատոսությունն էր, իսկ այլ վայրերից կամավորագրված մարտիկները ֆրանսիական հյուպատոսներից ստացած վկայագրերով (անձը հաստատող փաստաթղթերով) ժամանում էին Հավր կամ Մարսել, ապա նամապարհվում Կիպրոս: Ասիայից ժամանած կամավորները Կիպրոս էին անցնում Պորտ-Սաիդի վրայով: Մինչև Կիպրոս նամապարհաձայնը հոգում էին կամավորներին հավաքագրող հանձնախմբերը: Զորամասի կազմավորման և հանդերձավորման բոլոր ծախսերը հոգում էր ֆրանսիական կառավարությունը⁹:

Լեզեռնի առաջին մարտիկներից էին Մուսա լեռան ահեղ մարտերում ռազմական փորձ և իմացություն ձեռք բերած հայ կամավորները, որոնք, ինչպես նշել է իրադարձությունների մի ակամատես ու մասնակից, «պատրաստի ստաղձ էին այդ տեսակ շարժման մը»¹⁰:

Անասելի էին մուսալեռցիների անխարդախ ուրախությունը և ոգևորությունը, նրանց կարոտակեզ հոգիները ձգտում էին դեպի հայրական սուրբ օջախներ: Մոտ 600 ավեղիացիներ (այդ թվում՝ Մուսա լեռան 1915 թ. հերոսամարտի դեկավար Նսայի Յաղոլոյանը) կարն ժամանակում հաստատվում են Կիպրոսում տեղակայված նամբարում՝ մոնելով

⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

⁹ Տե՛ս Ս. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 10-11:

¹⁰ Տե՛ս «Դիլիկյան տարեցույց», էջ 29:

լեգեոնի 1-ին հայկական գումարտակի մեջ: Ֆրանսիական ռազմական նավատորմի սպա Տիրան Թեֆեյանի վկայությամբ նրանք իրենց ռազմական ուսուցումն սկսել էին շատ ավելի վաղ դեռևս Պորտ-Սահլում, ֆրանսիական ռազմանավերից մեկի հրամանատար Բենուա դ'Ազիի ղեկավարությամբ և Կիպրոս մեկնեցին արդեն որպես պատրաստի ռազմիկներ: Շուտով նրանց են հետևում 300 եգիպտահայեր, թուրքական բանակի 236 հայ նախկին ռազմագերիներ: Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության կոչով մոտ 800 երիտասարդներ անդամագրվում են լեգեոնին:

1916 թ. նոյեմբերին Կահիրե է ժամանում գորամիավորման հրամանատար նշանակված գեդապետ Ռոմիոն, որը տեղում ուսումնասիրում է լեգեոնի կազմավորման հարցերը: Նա բազմիցս հանդիպում է Եգիպտոսի Հայ ազգային միության անդամների հետ: Մեկ անգամ ևս, այժմ արդեն այս մակարդակով, համաձայնություն է ձեռք բերվում, որ լեգեոնը պետք է պատերազմի միայն Պաղեստինի ճակատում և Կիլիկիայում: Գեդապետ Ռոմիոն Առաքել քեյ Նուբարի և այլոց ներկայությամբ հրապարակում է Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Բրիանի նամակը. Ա. Բրիանը «հաստատում էր» Ժորժ Պիկոյի և Պողոս Նուբարի միջև կնքված համաձայնությունը՝ Կիլիկիան հետագայում հայերին հանձնելու մասին:

Մեծ արագությամբ կազմվում է Արևելյան լեգեոնի 1-ին գումարտակը՝ բաղկացած սվեդիահայերից, եգիպտահայերից և թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներից: Գումարտակը, նոյեմբերի վերջին տեղափոխվելով Կիպրոս, նամբար է զարկում Մոնարկա կոչվող ծովափըյա ամայի դաշտում: Այդ լուրն արագորեն տարածվեց, ոգևորություն առաջացրեց հայության տարբեր շրջաններում: Ոսկեշող պատրանմներով համակված՝ հայերն անկեղծորեն հավատում էին դաշնակիցների խաբեպատիր խոստումներին: Ամենին էլ ցանկանում էին Կիլիկիայի ազատագրության և ինքնավարության գործին նպաստել եթե ոչ մարտական գործողություններին անձնական մասնակցությամբ, ապա գոնե բարոյական, ֆինանսական-նյութական օգնությամբ: Շատերը զենք վերցրին՝ անսալով արյան կանչին ու հոգու թելադրանքին: Զենք վերցրին՝ լուծելու իրենց պղծված և անարգված, խաչված ու հողոտված բույրերի, մորթված զավակների, բզկտված ժողովրդի, թալանված օջախների վրեժը: Բնութագրական է կամավոր Միսաք Հավունյանի օրինակը. «Դարդսնեկն մինչև Պաղեստինի կիզիչ անապատները ականատես եղեր է հայ տարագրվածներուն ան-

տանելի, աներևակայելի չարչարանքներում և սրտի փուլզուլումով մը խեղդեր է իր մեջ բռնկած վրեժի կրակը՝ առժամապես: Ու այս ամբողջին հանդեպ՝ ուխտեր է իր ամենամովիրական բաներում վրա, որ վրեժ պիտի լուծե օր մը չէ, օր՝մը: Ու ահա, այդ առիթը կը ներկայանա և Միսաֆ չավուշ՝ սիրահոժար կը հագներ կամավորի հագուստը նվիրական ուխտը ի գլուխ հանելու համար՝ իր բազկի ուժը ուրիշներում բազկի ուժին միացուցած»¹¹: Եվ իրոք, հենց այդ ճգնումն էր, հայրենի երկրում վերստին հաստատվելու, հող ու ջրին տիրանալու անմար ցանկությունն էր կորով ներարկում, ռտֆի հանում կամավորներին, դա էր ուժ տալիս հավատալու հաղթանակին:

Կամավորական շարժումն առավել լայն տարածում է ստանում ամերիկահայերի շրջանում: Այստեղ ևս կազմակերպական աշխատանքները ստանձնում են հայ ազգային կուսակցությունները: Առանձնապես մեծ աշխատանք են ծավալում Ս. Սապահ-Գուլյանը և Մ. Տամաթյանը, որոնք, Պողոս Նուբարի հանձնարարությամբ, 1917 թ. ամռանն ԱՄՆ էին անցել լեգեոնի համար կամավորներ հավաքելու նպատակով: Ամերիկահայ կամավորները Կիպրոս էին փոխադրվում ֆրանսիական նավերով: Նրանց առաջին խումբը (90 հոգի)՝ հիմնականում քնապցիներ և տիգրանակերտցիներ, նանապարի ընկավ 1917 թ. հունիսի 9-ին: Կարև ժամկետում կազմավորվում են հիմնականում ամերիկահայերից բաղկացած 2-րդ և 3-րդ գումարտակները: Ցավոք՝ ԱՄՆ-ում ցուցակագրված 5000 կամավորներից ինչ-ինչ պատճառներով Կիպրոս են անցնում միայն 1200-ը: Շուտով լեգեոնի անձնակազմը հասնում է 3000 հոգու¹²:

Ժամանելով Մոնարկա՝ կամավորները բաժանվում էին գումարտակների, վաշտերի, տասնյակների, ստանում էին հանդերձանք, զենք և զինամթերք: Սակայն աննախանձի էր նրանց վիճակը: Առաջին բանը, որ հարուցում էր կամավորների արդարացի դժգոհությունը, կրտսեր սպաների և ենթասպաների կոպիտ, արհամարհական վերաբերմունքն էր: Եվ հետո՝ ֆրանսիական հրամանատարությունը, սկզբնական շրջանում, հայ մարտիկներին օգտագործում էր շինարարական աշխատանքներում, իսկ վերջիններս զանգատվում էին՝ ասելով, որ իրենք եկել են բնավ ոչ շինարարության համար¹³:

¹¹ «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 38:

¹² Տե՛ս Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը: Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, էջ 7: Տե՛ս նաև Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

¹³ Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

Բայց որոշ ժամանակ անց սկսվում են մարզումները՝ նշանադրություն, հրացանագություն, վազ, մարմնամարզություն, գորշարժեր, շարային պատրաստություն և այլն, մի բան, որ ոգևորում էր հայերին: Նրանք ջանադրաբար մարզվում էին՝ անհամբեր սպասելով հակառակորդի հետ չափվելուն:

Շուտով մի այլ դժգոհություն է առաջանում կամավորների շրջանում: Դրա պատճառն այն էր, որ մեծ թվով հայ մարտիկներ ռազմական գործողությունների տարբեր թատերաբեմերում արդեն մասնակցել էին մարտերի և ռազմական գործի իմացությամբ ու փորձով, կրթությամբ մակարդակով արժանի էին գոնե ենթասայի, եթե ոչ սայի աստիճանի, բայց ֆրանսիական հրամանատարությունը դեռևս հայազգի կադրերին ուշադրություն չէր դարձնում: Նույնիսկ ԱՄՆ-ում զինվորական տարբեր աստիճաններ ունեցողներն այստեղ միայն ամիսներ անց էին արժանանում սերժանտի կամ փոխտեղակալի աստիճանի: Առաջիններից մեկը, որ սայի աստիճան ստացավ, վաշտի հրամանատարի տեղակալ Հան (Ջոն) Շիմանյանն էր:

Ամիսները գլորվում էին՝ գորշ, միապաղաղ ու ճանճրալի, երբ հանկարծ հրաման եկավ նախապատրաստվելու արշավի: «Մոռցած ենք մեր հին ցավերը, մոռցած՝ մեր երեկվան բողոքներն ու հուսալիւմը: Անոնց հաջորդած է անչափելի խանդավառություն և անչինջ վնասկանություն հաղթելու կամ մեռնելու ազատագրական պայքարին մեջ», հիշում է կամավոր Տ. Պոյանյանը¹⁴:

Առաջին գումարտակը Կիպրոսից ռազմաճակատ է մեկնում 1918 թ. ապրիլի վերջերին: Երկրորդ գումարտակը ծովը կտրում է մայիսի 9-ին, իսկ երրորդ գումարտակի մի մասը սպա Շենոյի հրամանատարությամբ ժամանակավորապես մնում է Կիպրոսում՝ հետագայում լեգեոնին օգնության գնալու հանձնարարականով, մյուս մասը ուղարկվել էր Կաստեռիգո կղզի, մի վաշտ էլ՝ Սիրիայի ափերից ոչ հեռու գտնվող Ռուստ կղզի: Ավելի ուշ այս ջոկատները փոխադրվեցին Բեյրութ, ապա՝ Կիլիկիա¹⁵:

Ափ իջնելով Պորտ-Սաիդում՝ լեգեոնը մայիսի 18-ի երեկոյան երկաթուղով շարժվում է հարավ և բանակում Իսմայիլիայի Էթ-Թիի կիզիչ սարավանդում: Հուլիսի 12-ին լեգեոնը շարժվում է դեպի Մեջդել, որտեղ նրան են միանում 250 արաբ զինվորներ: Հարկ է նշել, որ միայն հայ կա-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 93:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93-94:

մավորները կազմում էին երեք գումարտակ՝ չհաշված գնդացրորդների վաշտը և հրետանավորներին, ընդամենը՝ ավելի քան 4000 հոգի¹⁶:

Օգոստոսի 25-ին շարունակելով ուղևորությունը (աննկատ մնալու համար առաջ էին շարժվում միայն գիշերները)՝ 30-ին լեզեռնը նամբար է զարկում Ռաֆաթ կոչվող վայրում, ուղևորականության ընդամենը 4-5 մղոն հեռավորության վրա¹⁷: Պաղեստինյան ուղևորականությունը ղեկավարում էր Հայֆայից (Միջերկրական ծովից փոքր-ինչ հյուսիս) մինչև Հորդանան: Դաշնակից բանակների հրամանատարն էր անգլիացի գեներալ Էդմոնդ Հենրի Ալենբի: Նրա հրամանատարության ներքո գտնվում էր 76.000 զինվորներ և 500 թնդանոթներ ունեցող մի մարտունակ բանակ՝ ընդդեմ թուրքական 50.000 զինվորների և 300 թնդանոթների: Հակառակորդ բանակի հրամանատարը գերմանացի գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսն էր: Ալենբիին և միանում դը Պիեպպի հրամանատարությամբ գործող ֆրանսիական զորամասը (7000 զինվոր) հրետանային երեք մարտկոցներով և Լը Ռոնի հեծյալ ջոկատով: Այդ զորամասի կազմում էր Արևելյան լեզեռնը¹⁸:

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը լեզեռնը Ռաֆաթից շարժվում է առաջավոր գիծ՝ կանգ առնելով անգլոֆրանսիական բանակի կենտրոնի առաջապահում, Արարայի առջև, «ուր Հայկական լեզեռնի փառքը պիտի կերտվեր այնքան փառահեղորեն, հաղթանակի դափնիներով զարդարված»¹⁹:

Էսֆա (Հայֆա) նավահանգստից հյուսիս, Սարոնի դաշտում դիրքեր գրաված գեներալ է. Ալենբին մտադիր էր հուժկու հարվածով ջախջախել լեռներում ամրացած թշնամուն: Հարձակման առաջինը, հիմնական հարվածող ուժը գնդապետ դը Պիեպպի ջոկատն էր, որը խնդիր ուներ գրավելու ծովագերը: Այդ կողմում, Արարայում (Ներուսաղեմ և Նաբլուս բաղնիքների միջև), մի բլրաշղթայի վրա դիրավորվել էր Արևելյան լեզեռնը: Հաջող զորաշարժերի միջոցով է Ալենբին 15 մղոն ճակատով թշնամու 8000 մարտիկների և 130 թնդանոթների դիմաց կենտրոնացրել էր 35.000 հետևակային և 400 թնդանոթ: Հակառակորդին առաջին հարվածը պետք է հասցնեին Արևելյան լեզեռնը²⁰:

¹⁶ Տե՛ս Լույս տեղում, էջ 107:

¹⁷ Տե՛ս Լույս տեղում, էջ 111:

¹⁸ Տե՛ս Du Vioy Paul. La Passion de Cilicie. 1919-1921, Paris, 1954, p. 59.

¹⁹ «Իլիկյան տարեցույց», էջ 39:

²⁰ Տե՛ս Ս. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 114-115:

Սեպտեմբերի 18-ի լույս 19-ի գիշերը, առավոտյան 4.30-ին, սկսվում է Արարայի նակատամարտը, ա՛յն նակատամարտը, որին երկար ամիսներ սպասում էին հայ մարտիկները, ա՛յն նակատամարտը, որտեղ հոգեկան անլուր տառապանք, հաղթանակի կամքը և վաղվա օրվա հույսն էր առաջ մղում կամավորներին և սխրամի կոչում: Հրամանատարներ Բ. Ազանի, Ֆուրուտիեի և Ջ. Շիշմանյանի առաջնորդությամբ նախահարձակ է լինում երկրորդ գումարտակը: Հրետանային և մասամբ էլ ավիացիոն ուժերակոծությամբ հաջորդած սրընթաց գրոհը թուրքերը Արարայի բարձունքից փորձում են կասեցնել գնդացրային կրակով: Սակայն, արհամարհելով մահը, առաջ մղվելով, հայ ֆաջորդիները աստիճանաբար մոտենում են թշնամու դիրքերին, նետվում սվինամարտի և գրավում Արարա լեռը²¹: «Անարի թշնամին, հիշում է նակատամարտի մասնակիցը, դեմ ցցված վրիժառու սվիններեն ինգլիզի պաշտպանելու անկարող՝ լինեց իր պաշտպանության բոլոր լավագույն դիրքերը և բոնեց փախուստի նամբան»²²:

Ամրանալով երկրորդ պաշտպանական քնագծում՝ թուրքերը փորձում են գնդացրային կրակով ահեղ հակառակորդին պահել անվտանգ հեռավորության վրա, սակայն «եթե դժոխքն իսկ ըլլար իր դեմ կովողը, հայ զինվորը անպայման պետք է հառաջանար... Հարկ էր խորանալ անոր վրա, ըմպել անոր սև արյունը իբր գովացուցիչ՝ վրեժի այն անշեջ բոցին, որ դարբերով այրած ու լափած էր Հայուն սիրտը»²³:

Ժամը 11-ին մոտ հրետակոծությունը թուլանում է, ավարտվում է նակատամարտի առաջին փուլը:

Կեսօրին ռազմի դաշտում տիրող կարծեցյալ խաղաղությունը խախտվում է թուրքական հրետանու կրակից: Ցանկանալով հետ գրավել կորցրած դիրքերը՝ թշնամին անցնում է հակահարձակման: Նրան ընդառաջ են նետվում հայ մարտիկները: Կատաղի ձեռնամարտ է սկսվում: Զոհմանալով հայերի անկասելի հարվածի գործողյանը՝ թշնամին անկանոն նահանջի է դիմում՝ նորանոր դիրքեր գիջելով կամավորներին: «Թուրքը, որ անպաշտպան ու անզեն հայերը մորթելու մեջ մեծ նարպիկություն և ֆաջություն ցույց տված է, հայ կամավորին զենքին դեմ ընկրկեցավ և իր ամրակուռ դիրքերուն առաջին գիծը լինելով անցավ երկրորդ դիրքերուն»,

²¹ Տե՛ս Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը, էջ 14:

²² Տե՛ս Տ. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 121:

²³ Նույն տեղում, էջ 122:

հիշում է կամավոր Մ. Թաթարյանը: «Թշնամին,– շարունակում է նա,– բարոյալուծի նշաններ ցույց կու տար: Անգլիական օդանավն մը ցրված թուռցիկ մը անոցն կ'ազդարարեր, որ հայկական 60.000-ի հասնող ֆաշա-րի մարտիկներու բանակ մը իրենց դեմ պիտի գտնեին կովի ճակատին վրա: Մեր թիվը այդ չափազանցված թիվեն շատ ու շատ պակաս էր, բայց մեր ինքնավստահ կովելու ձևը կարդարացնեք այդ համբանքը»²⁴:

Ժամը 17-ին լեգեոնականները ձեռնարկում են մեկ հարձակում ևս: Ավելի քան 1,5 ժամ տևած մարտն ավարտվում է թուրքերի լիակատար պարտությամբ: Գրավվում են թշնամու պաշտպանության 2-րդ և 3-րդ բնագծերը: «Սեպտեմբեր 19-ը, 1918, հանդիսացավ կայուն դուրսգնու-թյան ապացույցը անգամ մըն ալ արձանագրող հրաշափառ օր մը: Հայ զինվորը լիովին արդարացուցած էր իր վրա դրված հույսերը, կատաղի-որեն հարձակելով թշնամիին վրա, արհամարհելով ամոր գնդակներն ու ռումբերը և գայն անդարձ փախուստի մատնելով, մեկ օրվան մեջ, ար-ևածագեն մինչև արևմուտք...», գրել է ճակատամարտի մի մասնակից²⁵:

Երեկոյան 2-րդ գումարտակին մարտական դիրքերում փոխարինում է 1-ին գումարտակը, պատրաստ՝ լույսը բացվելուն պես գրոհելու, սա-կայն արևի առաջին ճառագայթների հետ պարզվեց, որ թշնամին խուճա-պահաւ փախել է: «Պատահեցավ այն,– գրել է ժամանակակիցներից մե-կը,– ինչ որ պիտի պատահեր: Թրքական «Եղլըըըմ» բանակը՝ Հայ կա-մավորին պողպատե հարվածին առջև տեղի կուտար և այդ բանակի խայտաբղետ մնացորդները գլուխնին առած կը փախչեին հե ի հե, խառ-նիճադանջ, դողահար»²⁶:

Հակատամարտի օրը հայերը տալի են 21 սպանված, 76 վիրավոր: Ստացած վերքերից երկու օր անց մահանում են ևս 2-ը: Քաջի մահով ըն-կան Գուրգեն Զիլմյանը, Հովհաննես Գույումջյանը, Միսաք Հավունճյանը և այլք²⁷:

Հաջորդ օրը քեներից հարձակման են անցնում ֆրանսիական (ալժի-րյան) և անգլիական (հնդկական) զորամասերը: Որպես արդյունք՝ երեք կողմից օղակված գերմանաթուրքական զորախումբը զիջում է կարևոր

²⁴ Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը, էջ 15:

²⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 161, ց. 1, գ. 60, թ. 11:

²⁶ «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 39–40:

²⁷ Տե՛ս Ս. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

ռազմավարական նշանակություն ունեցող դիրքերը և բռնում է նահանջի ուղին՝ սկիզբ դնելով սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատի փայլամանը:

Արաբայի նակատամարտը կործանիչ ուժի վերջին հարվածն էր, որ տրվեց Օսմանյան կայսրությանը: Սեպտեմբերի 25-ին ջախջախվեցին Պաղեստինի ռազմաճակատը պաշտպանող թուրքական 7-րդ և 8-րդ բանակները, սեպտեմբերի 30-ին՝ 4-րդ բանակը: Սրընթաց առաջանալով՝ դաշնակից զորամիավորումները հոկտեմբերի 1-ին գրավեցին Դամասկոսը, 6-ին՝ Բեյրութը (այստեղ Արևելյան լեգեոնին է միանում Մոնարկայում մնացած վաշտը), 26-ին՝ Հալեպը: Այդ բոլոր ռազմական գործողություններում, անցնելով ավելի քան 250 կմ, հայ լեգեոնականները գտնվում էին առաջավոր դիրքերում՝ տալով ֆաջության և անճնագոհության բացառիկ օրինակներ: Ծրանսիական հրամանատարության կողմից 25 հայ մարտիկներ պարգևատրվեցին «Մարտական խաչ» շքանշանով: «Հպարտ եմ, որ հրամանատարությանս տակ ռեժիմ հայկական զորախումբ մը: Ան փայլունորեն կռվեցավ և մեծ բաժին մը ունեցավ հաղթանակին մեջ», 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Պողոս Նուրար փաշային է հեռագրել է. Ալեքսանդրի²⁸: Եվ իրոք, հայ մարտիկների ռազմական գործողությունների շնորհիվ էր, որ դաշնակից զորքերի համար ճանապարհ բացվեց դեպի Դամասկոս և Հալեպ՝ սկսած Մեջդել էաբա կոչվող ավանից, որտեղ Արաբայի նակատամարտից հետո բանակել էր լեգեոնը:

Այս խոշոր պարտություններից հետո Թուրքիան այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու պատերազմը: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին էգեյան ծովի Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում՝ բրիտանական «Ազամբմոն» հաժանավում, զինադադար է ստորագրվում Օսմանյան կայսրության և Անտանտի երկրների միջև: Զինադադարի պայմանները փաստորեն նշանակում էին Օսմանյան կայսրության կործանում: Թուրքիան պարտավորվեց անմիջապես ցրել բանակը, զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից (մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ը), դաշնակիցներին հանձնել ինչպես իր բանակի ողջ ռազմամթերքը, այնպես էլ ռազմագերիներին և տարագրված հայերին, թույլատրել անգլոֆրանսիական ռազմանավերին անցնել Բոսֆոր և Դարդանեյ նեղուցներով և դուրս գալ Սև ծով:

1918 թ. վերջերին Կիլիկիայում էին գտնվում Թուրքական 2-րդ (Ադա-նայի շրջանում) և 7-րդ (Թուփրակ Կալեում) բանակները: Անտիոքում տե-

²⁸ «Հուշամատյան մեծ եղեռնի», էջ 897:

դակայվել էր մեկ դիվիզիա: Սակայն զանգվածային դասալուծության և հուսալուծության պատճառով նրանցից ոչ մեկը լուրջ ուժ չէր ներկայացնում: Համոզված, որ չեն կարող դիմագրավել հակառակորդին, 1918 թ. նոյեմբերի 24-ին նրանք սկսեցին նահանջել դեպի հյուսիս: Սիրիայում և Պաղեստինում ֆրանսիական զորքերի հրամանատար Համվենին հրամայվեց հետապնդել թշնամուն և գրավել Կիլիկիան, եթե զորքի թիվը և մարտունակությունը նման հնարավորություն են ընձեռում: Համաձայն հրամանի Կիլիկիան պետք է գրավվեր մինչև 1919 թ. փետրվարի 1-ը²⁹:

Նշեմք, որ դեռևս նոյեմբերի 15-ին ֆրանսիական կառավարության որոշմամբ Արևելյան լեզեոնը վերանվանվեց Հայկական լեզեոն (ստեղծվեց նաև սիրիական լեզեոն)³⁰: Ռազմական նախարարության նույն օրվա հրամանով էլ լեզեոնը Բեյրութից պետք է ամրոցությամբ տեղափոխվեր Կիլիկիա՝ ազատագրելու երկրամասը: Բեյրութում կազմավորվել էր ևս մեկ գումարտակ, որով հայ լեզեոնականների թիվը հասել էր 5000-ի:

Ֆրանսիական զորաշուկատների կազմում արշավի ելավ և Հայկական լեզեոնը³¹: Նրան քախտ և պատիվ վիճակվեց առաջինը մտնելու Կիլիկիա: Դեռ 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին լեզեոնի 1-ին և 3-րդ գումարտակներն ափ էին իջել Ալեքսանդրետում: Դեկտեմբերի 14-ից 16-ը Մերսինում ափ էին իջել 2-րդ գումարտակը և 3-րդ գումարտակի մի մասը: Այա 3-րդ գումարտակն ամրոցությամբ տեղակայվում է Մերսինում, Պոզանատիում, Միսիսում և Տարսուտում՝ կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը: 2-րդ գումարտակի ուժերով գրավվում են Դյորք Յուլը, Թոփրակ Կալեն, Իսլահիեն: Ջզալի ուժեր են տեղակայվում Մարաշ և Այնթապ ֆաղաֆներում: Ֆրանսիացի պատմաբան Պ. Ռեդանի վկայությամբ լեզեոնը տեղերում համալրվում էր ի հաշիվ նորակոչիկների, և եթե դաշտային շրջաններից և ֆաղաֆներից հավաքագրված հայերը ռազմական լավ համարում չունեին, ապա «լեռնական հայերը, դրան հակառակ, գերազանց զինվորներ էին»³²:

Փաստորեն մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 20-ը Կիլիկիան գրավվում էր դաշնակից զորամիավորումների կողմից: Շուտով 19-րդ ցամաքային բրիգադի հետ Ադանա է ժամանում անգլիացի զենքերալ Լեսլին. դրանով իսկ մինչև 1919 թ. նոյեմբեր Կիլիկիայում հաստատվում է անգլիական

²⁹ Sté u E. Bremond, La Cilicie en 1919-1920. Paris, 1921, p. 10.

³⁰ Sté u P. Redan, La Cilicie et le Problem Ottoman, Paris, 1921, p. 35.

³¹ Sté u Նույն տեղում, էջ 74-75:

³² Նույն տեղում, էջ 36:

գինվորական իշխանություն, որը հետո փոխարինվում է ֆրանսիականով: Կիլիկիայում ֆրանսիական վերահսկողության նախագահ էր նշանակվել գնդապետ է. Բրեմոնը:

Մուդրոսի գինադադարից հետո մոտ 150.000 հայեր վերստին հաստատվել էին Կիլիկիայում՝ հուսարով ապահով և բարեկեցիկ կյանք վարել Ֆրանսիայի հովանու ներքո: Սակայն Կիլիկիայի, մասնավորապես Կիլիկիահայության նակատագիրն արդեն կանխորոշված էր Մ. Բեմալի և Սիրիայի ու Հայաստանի կոմիսար նշանակված ժոռո Պիկոյի բանակցությունների ընթացքում (1919 թ. դեկտեմբերի 5-6) մշակված նախագծով: Սա հիմքն էր ֆրանս-բեմալական ապագա մերձեցման (1921 թ. մարտի 9-ի Լոնդոնի և հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրերը), որով Ֆրանսիան, հետապնդելով իր բազմական և տնտեսական շահերը, մտադիր լինելով պահել Սիրիան, Թուրքիայից ստանալ իր պետական պարտքը, երկաթուղային և այլ վարձակալություններ (կոնցեսիա), հանձնեց Կիլիկիան և կամա թե ակամա հանցակից դարձավ Կիլիկիահայության նոր ողբերգության: Որպես արդյունք՝ սրի բաշվեց 25-30 հազար հայ, իսկ կենդանի մնացածները կրկին բռնեցին արհավիրքներով լի տարագրության ուղին:

Պատահական չէր, որ Մ. Բեմալը պատերազմն սկսեց Կիլիկիայում: Բեմալականները, համաձայն էրզրումի և Սվասի համաժողովներում ընդունված որոշումների և 1920 թ. հունվարի 23-ին Անկարայում բացված «Ազգային ուխտի» նպատակ էին հետապնդում պահպանելու Օսմանյան կայսրության տարածքային և պետական ամբողջականությունը, և նրանց ազգայնական մտայնությամբ հայերի գոյությունն անգամ սպառնում էր Թուրքիայի անկախությանը և տարածքային միասնությանը. չէ՞ որ հայերը հետամուտ էին իրենց արդարացի պահանջի լուծմանը՝ ցանկանալով իրենց իսկ բնօրրանում վերականգնել հայկական պետականությունը: Իսկ 1919-1920 թթ. Թուրքիայի ողջ տարածքում միայն Կիլիկիայում էին հայերը հաստատվել համեմատաբար հոծ զանգվածով՝ ձգտելով եթե ոչ անկախության, ապա գոնե ինքնավարության, որը մեծ տերությունների կողմից խոստացվել էր ամենաբարձր մակարդակով: Եվ հետո՝ շատ ավելի հեշտ էր պայքարն սկսել Կիլիկիայում քիչ ուժեր ունեցող Ֆրանսիայի դեմ

(1919 թ. Կիևի կառավարումը և Սիբիրի կառավարումը ֆրանսիական զորքերի ֆանակը չէր անցնում 20.000-ից, թեև 1921 թ. հաշվվում էր 70.000)³³:

Արդեն 1919 թ. հունվարին ֆեմալականները, համագործակցելով երիտրուրների հետ, կազմակերպել էին Ադանայի ռազմականատը, որը ընդգրկում էր համարյա ողջ Կիևի կամ: Դրությունը առաջին հերթին շիկանում է Մարաշում (1920թ. հունվար-փետրվար), որտեղ բնակվում էր 20.000 հայ: Նրանք մոտ 500 լեզեռնականների անմիջական մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ (1-ին գումարտակի մեծ մասը, մեկ վաշտ 2-րդ գումարտակից և 3-րդ գումարտակի 7-9-րդ վաշտները) հերոսական ինքնապաշտպանության են դիմում՝ հաջողակությամբ ջախջախիչ ուժի հարվածներ հասցնել թշնամուն: Այդ մարտերում առանձնապես աչքի ընկան լեզեռնականներ Գևորգ Հարությունյանը, Թովմաս Արաքսյանը, Սմբատ Շահնազարյանը, որոնք օրեր շարունակ հետ էին մղում ս. Սարգիս եկեղեցու ուղղությամբ գրոհող թուրք հրոսակներին³⁴: 30 հայ լեզեռնականներ Սեդրակ Խըրլազյանի հրամանատարությամբ անկոտրում կամփով պաշտպանեցին ֆաղափ կաթոլիկ եկեղեցին՝ փրկելով այնտեղ ապաստանած 3700 հայրենակիցների կյանքը³⁵: Արժեք այստեղ թերեւ ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրի կարծիքը հայ լեզեռնականի մասին. «Նա շատ ֆաշ է... Իր օջախը պաշտպանելիս հայը ցուցաբերում է գովելի եռանդ, համառություն և հմարամտություն, նա մեծ հայրենասեր է»³⁶: Սակայն ամեն ինչ գուր էր, գուր և ապարդյուն, քանի որ փետրվարի 11-ին ֆրանսիական հրամանատարությունը նահանջի հրաման է տալիս՝ ֆաղափ հանձնելով թուրքերին: Ավելի քան 13.000 հայեր սրի ֆաշվեցին, իսկ մնացածը (8000 հոգի) արտաքսվեցին ֆեմալական իշխանությունների կողմից³⁷:

Մարաշի անկումով Կիևի կառավարումը ֆեմալական շարժումն է՛լ ավելի ծավալվեց: Ինչպես նկատել է Մ. Անդերսոնը, «արդեն փետրվարին ազգայնականները ցույց էին տվել իրենց ուժը՝ ֆրանսիացիներին դուրս բերելով Մարաշից»³⁸:

1920 թ. սկզբներին լարված դրություն էր ստեղծվել նաև Ադանայում և հարակից շրջաններում: Իսկ հուլիսին ֆեմալական ջոկատները ռազ-

³³ Տե՛ս Կ. Գրանկուր, *Тактика на Ближнем Востоке*, М.-Л., 1928, с. 42.

³⁴ Գ. Գալուստյան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն*: Նյու Յորք, 1934, էջ 810-811:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 814-816:

³⁶ Տե՛ս Կ. Գրանկուր, *Тактика на Ближнем Востоке*, с. 54.

³⁷ Տե՛ս Գ. Գալուստյան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն*, Նյու Յորք, 1934, էջ 810-811:

³⁸ M. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*. New York, 1966, p. 362.

մական գործողություններ ծավալեցին: Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ, իր դրությամբ վատթարացման համեմատ, ֆրանսիական հրամանատարությունը վերստին սկսել էր զգալի տեղ և դեր հատկացնել հայկական զինված ուժերի կազմակերպմանը՝ ֆաշ գիտակցելով, որ ձեռք է բերում վստահելի և մարտունակ դաշնակից: Հիմնականում հենց հայ լեզեռնականների և նոր կամավորների ուժերով ֆրանսիական իշխանություններին հաջողվեց Ադամայի շրջակայքը մաքրել հակառակորդից³⁹:

1920 թ. մարտի 14-ին սկսվում է Հանքենի առասպել դարձած դուրացականատուր: Բոլոր կողմերից շրջապատված Հանքենը, զենքի և զինամթերքի խիստ պակաս զգալով, Սարգիս Ճեպեմյանի, Արամ Կայծակի, Միհրան Գայանի, Մեսրոպ Շիրտմյանի և այլոց ղեկավարությամբ յոթ ամիս շարունակ անհավասար մարտեր էր մղում թշնամու տասնապատիկ զերակշիռ ուժերի դեմ՝ հուսալով շուտափույթ օգնություն, որը բազմից խոստացվել էր Կիլիկիայի ֆրանսիական իշխանությունների և Կիլիկիայի հայկական Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Տամատյանի կողմից: Արդեն կազմվել էին Հանքենի օգնության 1-ին և 2-րդ արշավախմբերը, բայց ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը ոչ միայն արգելում է նրանց շարժվել հայրենակիցներին օգնության, այլև, շրջապատելով, զինաթափում և արտաքսում է Կիլիկիայից: Մնալով միայնակ՝ Հանքենը դատապարտված էր կործանման: Եվ 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին ֆեմալական ջոկատները ներխուժում են ֆաղաֆ սրի ֆաշելով մոտ 8000 հայությանը: Միայն 387 հոգի Արամ Կայծակի գլխավորությամբ կարողանում են նեղվել թշնամու պաշարման օղակը և հասնել ֆրանսիական գոտի⁴⁰:

Հայ լեզեռնականները, ինչպես այլուր, այնպես էլ Այնթապում ֆաշաբար մարտնչեցին թուրք հրոսակների դեմ՝ խիզախության հրաշքներ գործելով: Մոտ մեկ տարի տևած գոյամարտում (1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվարի 8) ֆրանսիական զորամասերի օգնությամբ Այնթապի հայությունը փրկվեց թուրք ջարդարարների վայրենի կրքերին զոհ գնալուց, սակայն, ավելի ուշ, երբ Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային, այնթապցիները ևս բռնեցին գաղթի նամփան՝ լքելով հայրենի օջախները:

³⁹ Տե՛ս «Կիլիկյան տաքեցույց», էջ 186: Տե՛ս նաև P. Redan, La Gilicie et le Proble'me Ottoman. p. 106-108.

⁴⁰ Տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1918–1921 թթ., էջ 180:

Ընդհանուր առմամբ՝ «լեզեռնի կյանքը Կիլիկիո մեջ եղավ վրդովիչ, դառնացուցիչ և հուսահատական: Ամեն արդար անկկալությամբ, բազում հուլպերով և հուլսերով հայ գինվորը ոտք դրած էր հայուն արյունով նվիրագործված Կիլիկիո սուրբ հողերուն վրա: Այժմ իր բոլոր հուլսերը օդը կը ցնդեին: Թշնամին հաջողած էր գրավել կամ գնել համակրանքը հաղթական դաշնակիցներուն, որոնք արդեն որոշած էին դավանանքի ոչ միայն իրենց ձեռքին տակ կովող գինվորին, այլև տարագրութենն մագապուրծ ազատված և հայ կամավորի կողմն գրավված Կիլիկիո գլխավոր ֆաղաֆն հանդիսացող Ադանայի մեջ օրե օր բազմացող և հարյուր հազարի հասնող հայ խլակներուն»⁴¹:

Այն պայմաններում, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան հանձնում էր Թուրքիային, այլևս ձեռնադրել էր Հայկական լեզեռնի գոյությունը, քանի որ նա կարող էր «արգելներ» հարուցել այդ գործում: Ստեղծված իրավիճակում, հասկանալով դեպքերի զարգացման իրական ընթացքը, կոստանով դրանց տրամաբանական ավարտը, հայ ազգային-ֆաղաֆական ուժերը Կիլիկիան 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հռչակում են ինքնավար և անկախ՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո, և ստեղծում են կառավարություն: Բայց ընդամենը մեկ օր անց այդ կառավարությունը ցրվում է ֆրանսիական իշխանությունների կողմից, և դա առիթ է դառնում հայերի նկատմամբ բուրքերի նոր բռնությունների:

Օրակարգի հարց դարձավ Հայկական լեզեռնի ցրումը: Մավրն արել էր իր գործը, Մավրը կարող էր հեռանալ: 1920 թ. սկզբից ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին կրճատել լեզեռնի թվաքանակը՝ այն 5000-ից հասցնելով 1500-ի: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 19-ին, Սևրի պայմանագրի կնքումից 9 օր անց (այդ պայմանագրով Կիլիկիան մնում էր Թուրքիային) Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զբաղույն կոմիսար և զորքերի հրամանատար գեներալ Դուրոն, 1-ին զորաբանակի հրամանատար գեներալ Դյուֆին և Ռոմիոյին փոխարինած գեդապետ Ֆիլ Սեն Մարին ստորագրեցին Հայկական լեզեռնի կազմացման հրամանը: Ապա լուծարվեց Շիշմանյանի հայկական միլիցիան և, ինչպես նշվեց վերը, գինաթափ արվեց (1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին) Ախարնայի՝ պաշարված Հանընին օգնության պատրաստվող 2-րդ արշավախումբը: Օգոստոսի 19-ին հայ մարտիկներին ուղղված հրամանում գեներալ Դուրոն ցինիկորեն հայտարարում էր. «Հայկական լեզեռնի ցրումը ազատ կը կացուցանե

⁴¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 161, ց. 1, գ. 60, թ. 13:

Ֆրանսիայի հանդեպ այն պայմանագրությունն, զոր վեհանձնորեն ստորագրեցիք 1916-ին և 1917-ին»⁴²։ Եվ ուրիշ ոչինչ։ Մոռացության էին տալիս շոալյորեն տրված խոստումները, հավաստիացումները։

Սակայն Հայկական լեգեոնը կատարեց իր պատմական առաքելությունը։ Նա ոչ միայն ռազմական անթերի գործողություններով մեծապես նպաստեց սիրիա-պաղեստինյան ճակատում դաշնակիցների հաղթանակին, այլև հերոսական պայքարով ի չիք դարձրեց կիլիկիահայությանն ամբողջովին բնաջնջելու ֆեմալական ծրագիրը և ապահովեց հայրենակիցների փչ թե շատ անվտանգ արտագաղթը։

Հայկական քամակ, Երևան,

1996, № 1, էջ 3-15:

⁴² Տե՛ս Ս. Հ. Պոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 376:

ԵՂԵՐՆԸ ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ

Կիլիկիահայության ազգային-ազատագրական մաքսիմալիստական միջոցառումները և հայ պատմագրության ուշադրության առարկան: Օրերս հայ ընթերցողի սեղանին դրվեց այս թեմայով եւս մի գիտական աշխատություն՝ «Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին», որի հեղինակն է պատմագիտության թեկնածու Ռուբեն Գասպարյանը:

Հեղինակը նշում է, որ Արդուլ Համիդի վարչակարգը վարում էր Կիլիկիան Արեւմտյան Հայաստանից տնտեսապես, քաղաքականապես և գաղափարապես անջատելու քաղաքականություն՝ ձգտելով լիովին մեկուսացնել հայության տարբեր հատվածները: 20-րդ դարասկզբին Կիլիկիահայության վիճակը առավել ծանրացավ, երբ Հայնիկի մահապաշտ ճանաչվեց քրիստոնյաների հանդեպ իր դաժան վերաբերմունքով հայտնի Անիս փաշան: Միաժամանակ թուրքական իշխանությունները ձգտում էին սեպ խրել հայ եկեղեցու երկու աթոռների միջև, փորձելով Սսի կաթողիկոսությունը դուրս բերել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից: Այդ նպատակով սուլթանը քիչ տ մեթոդներով վերահսկողություն սահմանեց Սսի կաթողիկոսի ընտրությունների ընթացքի վրա: Այս առիթով հեղինակը մեջբերել է Կ. Պոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանի՝ Խրիմյան Հայրիկին հղած նամակը:

Տալով Կիլիկիահայության հանդեպ կիրառվող ազգային եւ կրոնական ճնշման ահավոր պատկերը, Ռ. Գասպարյանը նշում է, որ դեռեւս 1905-1906 թթ. սուլթան Համիդը նախապատրաստում էր Կիլիկիահայության ջարդը, որի ծրագիրը ամենայն մանրամասնությամբ մշակվել էր Ադամայի եւ Հայնիկի գինվորական հրամանատարների կողմից: Թուրքական իշխանությունները մտադիր էին Կիլիկիա գաղթեցնել 150.000 մահմեդականների՝ ի հակակշիռ այնտեղ հայերի թվական, տնտեսական եւ մշակութային գերազանցության: Վերլուծելով Կիլիկիահայության ջարդի իրական պատճառները՝ գիտնականը բազմաթիվ փաստերով ընդգծում է, որ թուրքական իշխանություններին մահու չափ տագնապում էր այն հանգամանքը, որ երկրամասի տնտեսական զարգացումն առկարկելը ըստ էության գտնվում էր հայերի ձեռքին: Պատահական չէր, որ թուրքերը հարված հասցրին հատկապես Ադամայի ուղղությամբ:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո պաշտոնանկ արված Պահիրի փաշայի փոխարեն նշանակվեց համիդյան ջարդարարության ոգով դաստիարակված Ջեմադ փաշան, իսկ նահանգի գործերի հրամանատար՝ Մուսթաֆա Ռեմզի փաշան, որոնք անմիջականորեն կազմակերպեցին կոտորածները:

Ադամայի ջարդերին զուգընթաց կոտորածներ տեղի ունեցան Կիլիկիայի նաեւ այլ ֆղաֆներում եւ գյուղերում: Ռ. Գասպարյանը իրավացիորեն նշում է, որ եղեռնագործությունը մագաչափ անգամ չխանգարեց Մերսին ժամանած անգլիական, ռուսական, ֆրանսիական եւ իտալական յոթ ռազմանավերի ներկայությունը, որոնք դեսանտ էին իջեցրել եւ գրավել սահմանամերձ շրջանը:

Աշխատության վերջին բաժնում հեղինակը փաստական առատ նյութով բազմակողմանիորեն ֆննդում է կիլիկիահայության կրած թվական եւ նյութական կորուստները, տալիս է ամբողջական պատկերը այն եղեռնագործության, որը տեղի ունեցավ երիտթուրքների անմիջական նախաձեռնությամբ: Ընդամիս, ջարդերից անմիջապես հետո, փաստերի կեղծման եւ խեղաթյուրման մոլուցիկ բռնկված՝ նրանք սկսեցին կոտորածների հեղինակ ներկայացնել հայերին, իսկ տուժողներ՝ թուրքերին:

Անդրադառնալով ջարդերի կազմակերպիչների հարցին, հետազոտողը կիլիկիահայության սպանդի գլխավոր կազմակերպիչներ եւ հրահրողներ է համարում երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական եւ տեղական վարիչներին, բավարար փաստերով հիմնավորելով դա:

Ամփոփելով նշեմք, որ գրախոսվող աշխատությունը արխիվային բազմաթիվ վավերագրերի եւ հարուստ գրականության հիման վրա տալիս է 20-րդ դարի սկզբին կիլիկիահայության մղած ազատագրական պայքարի ամբողջական պատմությունը, մեկ անգամ եւս հիմնովին բացահայտելով երիտթուրքների անմիջական դերը կիլիկիահայության բնաջնջման գործում:

Նորաթերթ, Երևան, 2000, 14.01, № 4

Արմեն Կարապետյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԿԻԼԻԿԱՅԻ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ – 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Թուրքիայում շարունակում էին տիրապետել ռազմաավատատիրական հարաբերությունները, տնտեսության վարման հին եղանակները, որոնց պատճառով ավելի էր խորանում Օսմանյան կայսրության տնտեսական և ֆաղափական կախվածությունը օտարերկրյա դրամագլխից, մեծ տերություններից: Օսմանյան իշխանությունների ազգայնամոլ ներքին ֆաղափականությունը, սոցիալական անարդարությունները պայմաններ չէին ստեղծում երկրի տնտեսության զարգացման համար: Տնտեսական հետամնացության էական պատճառներից էր բազմակացութեան տնտեսությունը, որը տակավին շարունակում էր ամուր պահել իր դիրքերը Թուրքիայում: Այն, միաժամանակ, պայմանավորված էր սուլթանական-միապետական վարչակարգով, տնտեսական կյանքում տիրապետող ավատատիրական մնացուկներով:

Շուկայական հարաբերությունների որոշակիորեն արագ ձևավորում և հաստատում, արտադրության ան առկա էր հիմնականում կայսրության եվրոպական մասում և ծովամերձ շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Կիլիկիան, որտեղ շուկայական արտադրահարաբերություններն անհամեմատ ավելի արագ էին արմատավորվում, քան երկրի այլ վայրերում:

1860-70-ական թվականներից սկսյալ եվրոպական դրամագլուխը կոնկրետ հետաքրքրություններ է դրսևորվում երկրամասի բերրի հողատարածությունների, հարուստ օգտակար հանածոների նկատմամբ՝ իր ֆինանսական ներդրումներով մեծապես նպաստելով Կիլիկիայի տնտեսական զարգացմանը: Երկաթուղային լայն ցանցի առկայությունը (Մերսին-Տարսոն-Ադանա երկաթուղին և Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղային գծի Կիլիկյան հատվածը), Կ. Պոլսի հետ ծովային հաղորդակցությունը, ինչպես՝ նաև՝ դեպի Ասորիք և Միջերկրականի ափերը տանող մի քանի տարանցիկ ճանապարհների խաչմերուկում գտնվելը, բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով Արևելքին ու Արևմուտքին իրար կապող կարևորագույն

կենտրոններից մեկը հանդիսանալը Կիլիկիային բացառիկ նշանակություն էր տալիս առևտրատնտեսական առումով:

Կիլիկիահայերն (մոտ 400.000) ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, մշակութային, հասարակական բնագավառներում և, չնայած օսմանյան բռնակալությանն ու տիրող կամայականություններին, հիմնականում իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել և՛ ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, և՛ արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները, և՛ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Ձնայած օտարերկրյա ապրանքների մուտքը ներքին շուկա դուրս էր մղում մրցակցությանը չդիմացող տեղական մանր ձեռնարկատերերին, այնուամենայնիվ, տեղի էր ունենում կապիտալիստական արտադրանքի անցնելու գործընթաց, որի շնորհիվ Կիլիկիահայ գործարարները կարողանում էին իրենց արտադրամբը վաճառահանել նաև արտաքին շուկա: Ջ. Բրայսն իրավացիորեն նկատել է, որ Կիլիկիայում առևտուրը և արդյունաբերությունը, գրեթե ամբողջությամբ, հայկական տարրի ձեռքում էր, որը տնտեսապես զնալով ավելի հզորանում էր: «Թվում էր, գրում է նա, - Կիլիկիայի հայերին նախասահմանված էր կարևոր դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության հետագա զարգացման գործում»¹:

Դարասկզբին Թուրքիայում տնտեսության հիմնական նյութը գյուղատնտեսությունն էր: Արտահանման ապրանքների ճնշող մեծամասնությունը գյուղատնտեսական մթերքներ էին: Սակայն երկրագործության զարգացմանը մեծապես խոչընդոտում էր հողի պետական սեփականությունը: Ուստի հասկանալի է, որ նյութական շահագրգռվածության բացակայության պայմաններում գյուղատնտեսությունը չէր կարող գտնվել բարվոժ վիճակում՝ չնայած դրա զարգացման հեռանկարային հնարավորությունների, բերրի հողերի առկայությանը:

Բացասաբար էր անդրադառնում նաև ֆրիստոնյաներին, մասնավորապես՝ հայերին պատկանող հողերի զավթումը թուրք և ֆուրդ հողատերերի կողմից: Արդեն 20-րդ դարի սկզբին հայերից բռնագրավված հողերի չափն անցնում էր 741.000 հեկտարից²: Կիլիկիայում այդ գործընթացն առավել խորացավ 1890-ական թթ., 1909 թ. ջարդերից և Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ կառավարությունը հայերի հողատարածու-

¹ Bryce J., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916, p. 465.

² Պառլյան Ս. Կ., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1986, էջ 145:

յունները հանձնում էր «եվրոպական Թուրքիայից եկած մահմեդական գաղթականներին ու օտարերկրացիներին»³:

Դյուլդացիության դաժան շահագործումը, հողագործության վարման դարավոր, նահապետական եղանակներն արգելակում էին գյուղատնտեսության զարգացումը, բեռ մինչև I աշխարհամարտը գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում Թուրքիայի բնակչության 85%-ը⁴:

Թուրքիայում, եթե նկատի ունենանք նրա ներկա տարածքը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում օգտագործվում էր պիտանի հողատարածության ընդամենը 17,5%-ը: Ամենաշատ հողերն օգտագործվում էին երկրի արևմուտքում և ծովափնյա շրջաններում: Այսպես, 1910 թ. տվյալներով, Ադանայի վիլայեթում մշակվում էր պիտանի հողատարածության 27%-ը, Խարբեքդում՝ 10%-ը, Դիարբեքիում՝ 1,5 %-ը, Վանում՝ 3,4 %-ը, Տրապիզոնում՝ 52,4%-ը⁵:

Ադանայի, ինչպես նաև՝ Տրապիզոնի վիլայեթներում հողօգտագործման անհամեմատ բարձր չափը պայմանավորված էր արգավանդ հողերի առկայությամբ և նրանց մերձծովյան շրջաններ լինելով, որտեղ օտարերկրյա դրամագույծը առանձնակի հետաքրքրություններ ուներ և որտեղ գյուղատնտեսության զարգացումը կապված էր առևտրի զարգացման հետ և հակառակը:

19-րդ դարի վերջին ֆառորդից էլ՝ ավելի վայրագ բնույթ ստացավ ֆրիստոնյա ազգաբնակչության տնտեսական շահագործումը: Ծանր էր, հատկապես, հայ ազգաբնակչության վիճակը, որը ենթարկվում էր տարաբնույթ հալածանքների և դժնդակ շահագործման: Խիստ վատթար էր դրությունն այն շրջաններում, որտեղ հարկահանության իրավունքը պատկանում էր փուրդ ցեղապետերին: Վերջիններս հայերից գանձում էին ոչ միայն պետական հարկը, այլև դրա տասնապատիկը վերցնում իրենց: Արդյունքում՝ գնալով ավելի էր խորանում հայկական տնտեսությունների ֆայալումը: Հարկ է նշել, որ հայերը մահմեդականներից 5 անգամ ավելի հարկեր էին վճարում: Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների համեմատությամբ Կիլիկիայում հարկային համակարգի մեջ որևէ եական տարբերություն չկար: Կիլիկիահայ գյուղացին պետությանն էր վճարում աշար, զինվորական հարկ (բեդելի ասֆրիս), կավածական հարկ, անասնահարկ, կրթության հարկ, ճանապարհների հարկ, կատա-

³ Մշակ, Թիֆլիս, 1913, № 166, 31 հուլիսի:

⁴ Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, М.-Л., 1934, с. 43.

⁵ Նույն տեղում:

րում բազմաթիվ տարապարհակներ: Արհեստավորները վնարում էին թեմեթթին՝ զբաղմունքի հարկ: Տարեկան 30-50 ոսկի (կախված եկամուտի չափից) հարկ էին մուծում վանառականները: Արդյունքում՝ հայ աշխատավորի արյուն-քրտինքով և տհաճան աշխատանքով ստեղծված բարիքի 70-80 %-ը անցնում էր պետությանը և հողատիրոջը: Նման թալանչիական հարկահանությունը միտում էր տնտեսապես կործանել հայերին, հարկադրել նրանց՝ լքել հայրական օջախները: Այս ճանապարհով ևս թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը և հայաբնակ այլ շրջանները:

19-րդ դարի վերջին կեղեքիչ հարկահանության հետևանքով միայն Ադանայի վիլայեթից օսմանյան զանձարանը տարեկան միջին հաշվով ստանում էր 350.000 թուրքական ոսկի եկամուտ⁶:

19-րդ դարի կեսերից դանդաղ և անհաստատ փայլերով գյուղատնտեսության մեջ էին թափանցում շուկայական հարաբերությունները: Գյուղն աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը: Դրա վառ ապացույցն է և այն, որ հարկերն արդեն զանձվում էին ոչ միայն քնամթերով, այլև դրամով: Դա ճանապարհ հարթեց շահագործման նոր եղանակների համար: Դրամական հարկը վնարել չկարողանալով՝ գյուղացին հարկադրված վանառում էր անասունները, գույքի մի մասը կամ դիմում պանդխտության՝ դրամ վաստակելու հույսով: Հարկավ, պանդխտության պատճառը ոչ միայն տնտեսական ծանր կացությունն էր, այլև սոցիալական, ազգային, կրոնական և ֆաղափական հալածանքները, ոչ միայն գույքի, այլև՝ կյանքի և պատվի անապահովությունը:

Տնտեսապես զարգացած լինելով, Կիլիկիան «գաղթական ժողովուրդներու բոլոր մըն էր», որոնք որպես վարձու աշխատողներ, օրամշակներ, գալիս էին Թուրքիայի տարբեր շրջաններից⁷: Միայն Ադանա ֆաղափում նրանց թիվն անցնում էր 22-25.000-ից, «որոնք տարեկան երեք-չորս ամիս ապրում էին ֆաղափում և շրջակայքում բամբակի բերքը հավաքելու և գտելու համար»⁸: Բանվորության թիվն անում էր այն ընչազուրկ գյուղա-

⁶ Մատենադարան «Արաբսի», Կիլիկիա, փորձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիո (այսուհետև Կիլիկիա...), Պետերբուրգ, 1894, էջ 16:

⁷ Մերովյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29:

⁸ Ինձիկյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 124:

ցիւրքյան հաշվին, որը վարձու աշխատաւոր (թե՛ արդյունաբերութեան, թե՛ գյուղատնտեսութեան ոլորտներում) հոգում էր իր ապրուստը: Նրանք հիմնականում զբաղված էին ծխախոտի, օփիումի, բամբակի, խաղողի, ձիթապտղի մշակութեան և արտադրութեան մեջ: Նշենք, որ այդ կուլտուրաների մշակութունն անում էր արտաքին շուկայի պահանջարկի ներքո:

19-րդ դարի 80-ական թվականներին մեծ ծավալ ընդունեց բերրի հողերի գնումը օտարերկրյա գործարարների կողմից: Թուրքերը, տեխնիկա և զարգացման համապատասխան մակարդակ չունենալով, հսկայական հողատարածութիւններ էին վաճառում օտարերկրացիներին, որոնք էլ հումքի աղբյուրների մոտ կառուցում էին իրենց ձեռնարկութիւնները՝ օգտագործելով տեղի աշխատուժը, արտադրանքի համար վաճառահամման շուկա ապահովելով և՛ երկրի ներսում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Փաստորեն Օսմանյան Թուրքիան օտարերկրյա դրամագլխի համար դարձել էր հումքի աղբյուր և վաճառահամման շուկա:

Կիլիկիայում օտարերկրացիները գլխավորապէս զբաղվում էին բամբակի, ծխախոտի և բուռնի մշակութեամբ:

Դարասկզբին աննախընթաց զարգացում էր ապրել բամբակագործութիւնը: Եթե 1896 թ. Թուրքիայի բամբակագործութեան կենտրոն Ադանայի վիլայեթում արտադրվել էր 400 տոննա բամբակ, ապա 1914-ին՝ 33.750 տոննա⁹: Նման կտրուկ անը պայմանավորված էր օտարերկրյա գործարարների շահագրգռվածութեամբ, որոնք, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով, շահագործում էին Ադանայի բամբակի պլանտացիաները: Առաջինը Գերմանիան ուղարկութիւն դարձրեց Կիլիկիայում բամբակի մշակութեանը: 1903 թ. գերմանացի ձեռնարկատերերը Դրեզդենում հիմնեցին «Գերմանա-լուսնական բամբակագործական ընկերութիւնը», որը կարճ ժամանակում իր ձեռքը վերցրեց Կիլիկիայից բամբակի հումքի համարյա ողջ արտահանումը և անհրաժեշտ սարքավորումներով զինեց բամբակագործական և մանածագործական ձեռնարկութիւնները¹⁰: Կիլիկիայի բամբակը մեծ պահանջարկ ուներ ամենուրեք: Բամբակագործութեամբ էր զբաղվում Կիլիկիայի աշխատավորութեան մի զգալի մասը: Ադանայի հայութեան հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը նշում է. «Բամբակի հունձի կութիւն այս երկրագործ միջավայրին մեջ ապրուստին ամենագլխավոր միջոցներն են և, որուն կը վազեն Ատա-

⁹ Новичев А. Д., указ. соч., с. 79.

¹⁰ Раздел Азиатской Турции. По секретным документам министерства иностранных дел. Под ред. С. А. Адамова, М., 1924, с. 45.

նայի գործավոր դասակարգին ընտանիքները, իրենց ուսանող զավակներով»¹¹:

Բամբակի մշակությունը բավարար հիմքերի վրա էր գտնվում նաև Տարսոնում: Հնարավորություններ կային բամբակագործությունն առավել զարգացնելու: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ. Աշարի հաշվարկներով՝ միայն Կիլիկիայի բամբակը կարող էր ֆրանսիական ողջ տեքստիլ արդյունաբերությունն ապահովել անհրաժեշտ հումքով: Ուստի զարմանալի և պատահական չէ, որ Ֆրանսիան սկսել էր աշխույժ հետաքրքրություն դրսևորել Կիլիկյան բամբակի նկատմամբ:

Լայոնորեն տարածվել էր նաև փունջուրի մշակությունը, մասնավորապես՝ Ջիհան գետի ավազանում: Միայն 1914 թ. Մերսինի նավահանգստով արտահանվել էր 14 տոննա փունջուր¹²: Ինչպես արդեն նշել ենք, Դաշտային Կիլիկիայում նկատելի էին երկրագործության զարգացման միտումներ: Կիլիկիայում հաշվում էր 2.600.000 հեկտար արգավանդ և բերրի հողատարածություն, որը լայն հնարավորություններ և բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսության առավել զարգացման համար: Հողագործության կենտրոնը Ադանայի (Ջուխուր Օվայի) դաշտավայրն էր, որն իր բերրիությամբ բաղդատելի է Նեղոսի դելտայի հետ: Տարածված էր ցորենի, վարսակի, գարու, կորեկի, ծիրանի, խնձորի, նոան, ընկույզի, ձիթապտղի և ցիտրուսների մշակությունը: Օտարերկրյա և տեղական հողատերերը կարողանում էին ապահովել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության զգալի աճ, որի շնորհիվ էլ Թուրքիան միջազգային շուկա էր արտահանում հացահատիկ, միրգ, բանջարեղեն և այլն: 1906 թ. Կիլիկիայում արտադրված 45.000 տոննա ցորենից արտահանվել էր 11.000-ը: Բերքի աստիճանական ավելացմանը զուգահեռ աճեց նաև արտահանումը և արդեն 1914 թ. կազմեց 23.000 տոննա: Իրական հնարավորություններ կային Կիլիկիայում հացահատիկային մշակությունների արտադրությունը 150.000 տոննայից հասցնել 1.800.000 տոննայի¹³:

Երկրամասում գյուղատնտեսական աշխատանքներում զբաղված էր բնակչության մոտ կեսը՝ 450.000 մարդ:

¹¹ Մերովյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Լիզլ. աշխ., էջ 29:

¹² Supplement a' "L'Asie Française", Numéro de juillet - août 1922: Documents Economiques; Politiques et Scientifiques. Publie par, "L'Asie Française" № 4. Notes sur la Cilicie. Notes sur la Syrie par L. Achard (այսուհետև՝ Notes sur la Cilicie), Paris, 1922, p. 72.

¹³ Նույն տեղում, էջ 71:

Ներկագործության զարգացումն առաջ քաշեց գյուղատնտեսության մեքենայացման հրամայականը: Մեքենաներ և սարքավորումներ էին ներմուծվում Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, մասամբ Ռուսաստանից: ՇԱՀարի տեղեկության համաձայն այդ գործի հիմնական կազմակերպիչը ումն Լուրժալի հիմնական կազմակերպությունն էր: Թուրքիայում Բելգիայի գլխավոր հյուպատոս Ռոբերտ Շնեյդավերը նշում է, որ 1913 թ. Կիլիկիայում կար 100 կալսիչ մեքենա, 1.800 խոտհունձի մեքենա, 50 շոգեգութան: Միայն Լուրժալի կազմակերպությունը Կիլիկիա էր ներմուծել 26 շոգեգութան, 2 շոգեշարժ (լոկոմոբիլ), 96 կալսիչ մեքենա, 1 անցլիական, 1 ամերիկյան տրակտոր և այլն: Ներմուծված մեքենաների 89%-ը անցլիական էին, 10%-ը՝ ամերիկյան, 1%-ը՝ գերմանական¹⁴: Յո. Լեփսիուսի վկայությամբ՝ մեքենաներ էին ներմուծել և հայերը¹⁵:

Անդրադառնալով Կիլիկիայում գյուղատնտեսության վիճակին՝ «Բյուրակն» շաբաթաթերթն արձանագրել է. «Ատանայի լայնածավալ դաշտորենին մեջ 150 հլմ. երկարության և 40 հլմ. լայնության միջին տարածության վրա 50–60 մեծ կալի մեքենաներ օրը 850–900 թոնո ապրանք կարտադրեն»¹⁶:

Գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու և այդ ճանապարհով արտափն շուկա դուրս գալու միտումով ստեղծվել էին ներկագործական բարձրագույն դպրոցներ: Դա կարևոր էր կադրերի պատրաստման, գիտատեխնիկական առաջադիմության նվաճումներն արտադրության ոլորտ ներդնելու առումով:

Շուկայական հարաբերությունների աստիճանական զարգացման, արտափն և ներփն շուկայի պահանջարկի անի ներքո տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության մասնագիտացում: Դաշտային Կիլիկիան մասնագիտացել էր հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների մշակությամբ, որը համարյա ամբողջությամբ գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում՝ որպես առավել հմուտ հողագործներ: Ծխախոտի մշակությունը հիմնականում տեղայնացված էր Զաֆալ Դերեյում՝ Միսիսի և Զիհանի միջև¹⁷:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 76–78:

¹⁵ Յո. Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 258:

¹⁶ Բյուրակն, 1906, № 19, էջ 453:

¹⁷ Notes sur la Cilicie, p.73.

Խաղողագործությունն առավելապես զարգացած էր Զեյթունում, Տարսնում, Միսիսում, Սսում, մասամբ՝ Ադանայի հարթավայրում: Նշված շրջաններում զբաղվում էին նաև ձիթենիների մշակությամբ:

Ցիտրուսային կուլտուրաների մշակությամբ մասնագիտացել էր Լեոնային Կիլիկիան: Մասնավորապես նարնջի մշակությունը տարածված էր Դյոթթ-Յուլի շրջանում: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ. Աշարի հավաստմամբ՝ այդ կուլտուրան հայերի մենաշնորհն էր: Մեկ հեկտար տարածության վրա միջին հաշվով աճում էր նարնջի 175 ծառ: 1913-1914 թթ. Այասի փոքրիկ նավահանգստով արտահանվել էր 350.000 արկղ նարնջ (70%-ը՝ Ռուսաստան, մնացածը՝ Ռումինիա և Բուլղարիա)¹⁸:

Այգեգործությունը ևս զարգացած էր Լեոնային Կիլիկիայում: Տարածված էր կեռասնու, խնձորենու, թթենու, դեղձենու, սալորենու, տանձենու մշակությունը:

Բացի Ադանայի հարուստ և բերմառատ դաշտավայրից, Կիլիկիայի այլ վայրերում երկրագործությունն առանձին զարգացմամբ աչքի չի ընկել: Բացառություն էր Իսլահիեի սարահարթը, որն ուներ 177.000 հա բերրի հողատարածություն¹⁹:

Շուկայական արտադրահարաբերությունների զարգացումն առավել շոշափելի էր արդյունաբերության մեջ: Արդյունաբերական ձևոնարկությունների մոտ 50%-ը պատկանում էր հույն գործարարներին, 26%-ը գտնվում էր հայերի ձեռքում, հրեաներն ու լեանտացիներն իրականացնում էին արտադրության 10%-ը, իսկ թուրքերը՝ 12%-ը²⁰:

Բարձր զարգացման էր հասել ծխախոտագործությունը, որի նկատմամբ առանձնահատուկ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում ֆրանսիացի արդյունաբերողները: Նրանք հիմնել էին «Օսմանյան կայսրության ծխախոտագործական ձևոնարկությունների վարչություն» ընկերությունը, որի ավելի քան 40 միլիոն ֆրանկ դրամազվի 50%-ը պատկանում էր ֆրանսիական քանկիրներին: Ծխախոտը քացառապես արտադրվում էր Կիլիկիայի և Սիրիայի հումքի հաշվին:

Արդյունաբերության մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում տեխսիլ արտադրությունը: Դարավերջին, ըստ «Բյուզանդիոնի», 6000 քանվոր-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 73-75:

¹⁹ Supplément a' «L'Asie Française», Numero de décembre 1921. Documents Economiques; Politiques et Scientifiques. Publie' par «L'Asie Française» № 1. Que Vaut la Syrie par Paul Huvelin (այսուհետև՝ Que Vaut la Syrie), Paris, 1921, p. 7.

²⁰ Ինձիկյան Հ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 253:

քանվորուհիներ Այնթապում զբաղվում էին մանուսայի արտադրությամբ²¹։ Հայկական ձեռագործի լավագույն ավանդույթներով հռչակվել էր «Զարիֆ» ձեռնարկությունը, որն իր արտադրանքի համար սպառման շուկա էր ապահովել նույնիսկ ԱՄՆ-ում։ Հալեպում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Կատոնին նշում է, որ մետաքսե արտադրանքով, «Ալազյազ» անունով հայտնի մետաքսյա և բամբակյա միահյուսվածքով մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Այնթապի և Մարաշի հայ վարպետները։ Մետաքսագործ հայտնի վարպետ էր Սերոբ անունով մի հայ դերձակ, որը 1905 թվականին Փարիզում կազմակերպված ցուցահանդեսում արժանացել էր հատուկ պատվոգրի²²։

Կիլիկիայում ընդհանրապես արդյունքերական, մասնավորապես բամբակագործական և տեքստիլ արտադրության խոշոր կենտրոնն Ադանան էր, որի 66.000 բնակիչներից 22000-ը հայեր էին։ Բամբակի գտման և մանածագործական ձեռնարկություններում, տեքստիլ արտադրությունում աշխատում էին հիմնականում հայերը։ Բամբակագործական խոշոր ձեռնարկություն էր հիմնադրել ազգությամբ հույն Թրիփանին, որին հումքը ամբողջությամբ մատակարարվում էր հայերի կողմից։

19-րդ դարավերջին Կիլիկիո վարչական կենտրոնում գործում էր բամբակի մշակության 7 գործարան²³։

Ներքամասի արդյունաբերական և արհեստագործական կարևոր կենտրոններից էր Հանըն ֆաղաբը, որն ուներ 20.000-ից ավելի հայ ազգաբնակչություն։ Կաշեգործական և աստղձագործական փոքրիկ ձեռնարկություններ էին հիմնել Տևիրյանները, Սողմալյանները, Քեշիշյանները, Էվխանյանները, որոնց արտադրանքը վաճառահանվում էր Կեսարիայում և հարակից այլ մահանգներում։

Դարասկզբին Հանընում զարգանում է ձեռագործի արտադրությունը։ 1909 թվականին ձեռագործի գործարան է բացում Հակոբ Քեշիշյանը՝ աշխատանքով ապահովելով մոտ 400 երիտասարդ կանանց և աղքեկների, որոնց արտադրանքը արտահանվում էր ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլուր։ Նույն

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192։

²² Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the year 1908 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo. Referense to the Previos Report, Annual Series № 4061, June. 1909, London (այսուհետև՝ Diplomatic and Consular Reports) p. 3.

²³ Էփրիկյան Հ. Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1900, էջ 133։

թվականին գորգագործական արհեստանոցներ էին հիմնել Մանիսա-նյանները և անգլիական արևելյան գորգագործական ընկերությունը²⁴:

Կիլիկիայի տնտեսական կյանքում որոշակի դեր էր կատարում նաև Մարաշը, որտեղ առավելապես զարգացած էին կահույքագործությունը, ոսկերչությունը²⁵:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կիլիկիան, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, բացառիկ նշանակություն ուներ Թուրքիայի արտաքին առևտրում: Ընդամենը, բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ, այդ ընդհանուրում վնասող դերը պատկանում էր հայերին: Այսպես, ինչպես գրում է ուսույթագրողուհի Ա. Տիրկովան՝ «Եթե նոր ծնվող արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու բանկերը տնօրինում են հույները, ապա հայերը վարում են առևտրական գործերը»²⁶: Հ. Ֆիրքյուխերի վկայությամբ՝ «Ողջ երկրով մեկ, ընդհուպ մինչև Սիրիա և Պաղեստին, առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում... Հայերը կամուրջ են ձգել դեպի եվրոպական առաջընթաց: Դա, քանակապես, նրանց առևտրական ձեռնարկության արդյունքն էր»²⁷: Բավական է նշել, որ օսմանյան ներմուծող առևտրի 60%-ը, արտահանման 40%-ը և ներքին առևտրի 80%-ը կատարվում էր հայ առևտրական գործարարների միջոցով²⁸:

Երկրի տնտեսական շրջաններն իրար կապելու, առևտրի զարգացման, ներքին շուկայի ձևավորման համար երիցս կարևոր էր երկաթուղային շինարարությունը, որին զարկ տրվեց 1890-ական թթ.: Կիլիկիայով էր անցնում Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու մի զգալի հատվածը, որի գլխավոր գծից, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով Բ. Դոան հետ, նոր ուղղություններ անցկացրեցին ֆրանսիական և գերմանական ընկերությունները: Արդեն 1913 թ. երկաթուղային ցանցով միմյանց կապված էին Ադանան, Էրեզլին, Մերսինը, Հալեպը, Ալեքսանդրետը, Բեյրութը և այլն²⁹:

²⁴ Պողոսյան Հ. Պ., Հաճրնի ընդհանուր պատմությունը, Լոս-Անջելոս, 1942, էջ 169-171:

²⁵ Գուտտման Գ.Գ., Կիլիկիայի աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:

²⁶ Тыркова А., Старая Турция и младотурки, Петроград, 1916, с. 131.

²⁷ Фирбюхер Г., Армения, 1915. Уничтожение Турдней культурного народа, Ереван, 1991, с. 35.

²⁸ Guttman J., The beginnings of Genocide, New-York, 1948, p. 13.

²⁹ Архив Внешней Политики России, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1900, д. 997, л. 217. St u lwl Earle Edward M., Turkey. The Great Powers and the Bagdad Railway, New-York, 1966, p.16-22, 147-149.

Ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկաթուղու շինարարությունը տեղի էր ունենում նաև առևտրի հրամայականով, քանզի հաղորդակցության նոր ուղիները հնարավորություն էին ընձեռում ապրանքը տեղ հասցնել ժամանակին, առանց ուշացումների և կորուստների:

Միջերկրածովյան Թուրքիայի արտաքին առևտրի մի զգալի մասը իրականանում էր Կիլիկիայի Մերսին և Ալեքսանդրետ նավահանգիստներով: Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսությանը նվիրված աշխատությունում ռուս պատմաբան Ա. Նովիկևը նշում է առևտրի քննադատում հայերի գրաված հեղինակավոր դիրքի մասին. «Մի քանի հայ առևտրականներ դառնում էին, այսպես կոչված մեծ տերությունների, պատվավոր առևտրականներ և իրենց առևտրում օգտվում էին կապիտուլյանտական իրավունքներից»: Նրա հավաստմամբ Կիլիկիայում գլխավորապես հայերի ձեռքում էր գտնվում երկաթի, տնտեսական ապրանքների, մանուֆակտուրային արտադրության արտաքին առևտուրը, իսկ հրեաները հիմնականում զբաղվում էին արդուզարդի ապրանքների վաճառքով³⁰:

Թուրքիայի արտաքին առևտրում առաջին տեղը զբաղեցնում էր Անգլիան, որի առևտրի նշանակալից մասն իրականացվում էր Ալեքսանդրետի նավահանգստի միջոցով: Միայն 1890թ. մարտի 1-ից մինչև 1891թ. փետրվարի 28-ը Ալեքսանդրետում խարխախ են նետել անգլիական 69 շոգենավ, ֆրանսիական՝ 65, եգիպտական՝ 55, թուրքական 51 շոգենավ և 215 առագաստանավ, ռուսական 24 շոգենավ և այլն³¹:

Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվում էին (Ֆրանսիա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Ավստրիա, Հունաստան) բուրդ, ձեռագործ, արմտիկներ, գիտոր, պիստակ, նուռ, պղինձ, բամբակ, խեժ, բուռնիք, շինարարական, ծխախոտ, մեղրամոմ և այլն, ներմուծվում՝ բամբակե գործվածքներ, դեղորայք, լեղակ, մետաքս, շափար, սուրճ, կապար, անագ, ցինկ, թուղթ, ապակի և այլն: Միայն 1891 թ. կատարվել է 24 մլն. 157.975 ֆրանկ ապրանքի արտահանում և 43 մլն. 622.070 ֆրանկ ապրանքի ներմուծում³²:

1908 թ. Կիլիկիայից և Սիրիայից Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվել է 1.686 տ. բամբակ (62.690 ֆունտ ստեռլինգ), 2.240 տ. բուրդ (137.900 ֆունտ ստեռլինգ), 1.688 տ. բուռնիք, ձիթապտուղ, մանանիխ և այլն, հիմնականում՝ Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Բելգիա և Իտալի-

³⁰ См. у Новичев А. Д., նշվ. աշխ., էջ 121:

³¹ Էփրիկյան Հ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 47:

³² Նույն տեղում:

ա: Տարիների ընթացքում արտահանումն անշեղորեն անում էր, որն արդյունք էր արտաքին շուկայում տվյալ ապրանքատեսակի պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի³³:

1890-ական թթ. Կիլիկիայի արտահանման և ներմուծման կարևոր կենտրոն դարձավ Մերսին նավահանգիստը, որով իրականացվող առևտրի զգալի մասը վերահսկում էր հույն հայտնի վաճառական Մավրոմատիս, որի հարստությունը բավարար էր «ամբողջ Կիլիկիան փողով գնելու»³⁴:

1913 թ. Մերսինի նավահանգստով Կիլիկիա էր ներմուծվել 45.667 տոննա ապրանք: Նույն թվականին միայն Ադամայի վիլայեթից Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ավստրիա, Կիպրոս և Եգիպտոս արտահանվել էր 102 հազար տոննա ապրանք, որը վկայում է երկրամասի տնտեսական հզորության մասին:

Հարկ ենք համարում նշել, որ մեծ տեղություններին (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ավստրո-Հունգարիա) պատկանում էր Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրի 71,9%-ը (ներմուծման՝ 71,5%, արտահանման՝ 70,9%): Բացառությամբ Ֆրանսիայի՝ մյուս երկրները Թուրքիայում ակտիվ հաշվեկշիռ ունեին. նրանց կողմից իրականացվող ներմուծումը գերազանցում էր արտահանմանը³⁵:

Սա ևս խորացնում էր Թուրքիայի կախվածությունը եվրոպական երկրներից, արագացնում նրա վերածվելը կիսագաղութի: Ակսվել էր Օսմանյան տերության մասնատումը, հանուն որի եվրոպյան օգտագործում էր հնարավոր ամեն միջոց ֆինանսական ներդրումներ, տնտեսական պայմանագրերի կնքում, տարբեր շրջանների հումքի աղբյուրների շահագործման իրավունք, երկաթուղային շինարարություն և այլն՝ ձգտելով Թուրքիայում հաստատվել նախ տնտեսապես, ապա քաղաքականապես: Հանուն այդ նպատակի մեծ տերությունները բազմիցս օգտագործել էին օսմանյան լծի ներքո հեծվող ժողովուրդների, նաև՝ հայերի ազգային ազատագրական շարժումները՝ դրանք ծառայեցնելով իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերին: Մասնավորապես ֆրանսիական ծավալապաշտության ուշադրության քննում էր գտնվում ռազմավարական և տնտեսական հսկայական կարևորություն ունեցող Կիլիկիան, որի տիրապետումը կխթաներ իր տնտեսական զարգացումը և հնարավորու-

³³ Diplomatic and Consular Reports, p. 5-11.

³⁴ Կիլիկիա..., էջ 222:

³⁵ Новичев А. Д., указ. соч., с. 180.

յուն կրճածոներ ռազմականապես վերահսկել միջերկրածովյան և Մերձավոր Արևելքի մի շարք շրջաններ, այն դարձնել հենակետ հետագա առաջխաղացման համար: Ուստի զարմանալի չէ, որ Կիլիկիայում և Սիրիայում սուր կերպով դրսևորվեցին մեծ տերությունների հակամարտությունները, երբ իրար բախվեցին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի շահերը:

Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող տնտեսական հարաբերությունները որոշակի և էական փոփոխությունների չենթարկվեցին և 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Երիտթուրքները հետապնդում էին երկիրը ֆաղափականապես և տնտեսապես ժամանակակից դարձնելու նպատակ, գլխավորապես ըստ անգլիական և ֆրանսիական փորձի: Բայց թուրք գործարարները չունեին տնտեսական համապատասխան գիտելիքներ, տնտեսության կառավարման անհրաժեշտ փորձ, միջոցներ և կամա թե՛ ակամա հարկադրված էին ընդունել օտարերկրյա դրամագլխի ներդրումները, որով ավելի էր խորանում Թուրքիայի տնտեսական, հետևաբար և ֆաղափական կախվածությունը:

1908–1914 թթ. տնտեսական ճնշումները և հարստահարումներն էլ, ավելի դաժան բնույթ ստացան: Հողային հարցում երիտթուրքների վարած ֆաղափականությունը խորացրեց և արագացրեց Թուրքիայի ֆրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական ֆայայումը: Իրավական ուժ էին ստանում նախկինում և այժմ հայերից հողերի բռնագավառումները:

Երիտթուրքները փորձեցին զարկ տալ գյուղատնտեսությանը: Այդ նպատակով 1914 թ. մարտին ընդունված օրենքով իրավունք տրվեց վաճառել, գրավ դնել կամ վարձակալության հանձնել հողատարածությունները: Դա կարող էր նոր լիցք հաղորդել գյուղում շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը, բայց, ինչպես իրավացիորեն նշել է Ա. Համբարյանը, «դրանք իբրեւհատական կառավարության անվճռականության, իսկ հետո նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով մնացին հիմնականում թղթի վրա»³⁶:

*Հայոց պատմության հարցեր, Երևան, 2001,
N 2, էջ 81–90:*

³⁶ Համբարյան Ա. Ս., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979, էջ 50:

ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

19-րդ դարի վերջին ֆառորդում գնալով ահագնանում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից իրականացվող հայահալած ֆաղափականությունը: Քաջ հայտնի է, որ սուլթան Համիդը հետամուտ էր հայության տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնության փայայմանը, արևմտահայության տարբեր հատվածների անջրպետմանը, որով և ի գործու կլինեիր լուծել իր առջև դրված խնդիրները, այն է՝ հայերի տնտեսական հզորության վերացում, ջարդերի իրականացում, ճուլում և քնաջնջում:

Կիլիկիայի և այլ շրջանների հայության միջև առաջին սեպը խրելու նպատակով սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն, ֆանդի իրավամբ այն դիտում էր որպես հայեցի կրթության և դաստիարակության, հայ մշակույթի, ավանդույթների, կենցաղի և բարիքի պահպանման, հետևաբար՝ հայապահպանության կարևորագույն գործոն: Համիդն ամենագործուն մասնակցությունը բերեց Կիլիկիայի (Սսի) կաթողիկոսի ընտրությամբ, կամենալով Սսի կաթողիկոսությունը դուրս բերել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից: Դա կոպիտ և մի՞նչ այդ չեղած միջամտություն էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին: Սուլթանի հիմնական նպատակն էր լիովին առանձնացնել, մեկուսացնել Կիլիկիան, կրոնական ճնշման հետ մեկտեղ առավել խստացնել ֆաղափական, տնտեսական և մշակութային հալածամեթոդները¹: Անշուշտ, այս միջադեպը խոսում փաստ է՝ վկայող Աբդուլ Համիդի և նրա վարչակարգի կողմից ամենակոպիտ միջամտության մեծ մի օրինակը հայերի ներքին կրոնական գործերին: Խնդիրն ավելի էր բարդանում նրանով, որ Սսի կաթողիկոսական աթոռն օգտվում էր եկեղեցական որոշ իրավունքներից և արտոնություններից, որոնցից զրկված էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ենթակա Աղբամարի կաթողիկոսությունն ու Նրուսադեմի պատրիարքությունը:

¹ Գասպարյան Ռ., Կիլիկահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1999, էջ 7:

Ինչպես հայտնի է, 1440–1441 թթ. Գրիգոր Մուսաբեկենց կաթողիկոսը հրաժարվել էր տեղափոխվել Էջմիածին՝ հիմք դնելով «կաթողիկոսությանն տանն Կիլիկիո» և հավակնելով համայն հայության հոգևոր հովվի կարգավիճակին: Այդ պատճառով էլ, ինչպես նշել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Զինովևը Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարություն հղած հաղորդագրությունում, Սսի կաթողիկոսները բազմիցս փորձել են ոչ միայն դուրս գալ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հովանավորությունից, այլև նույնիսկ համաձայնել են չընդունել Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերադասությունը: Մի բան, որ, հասկանալի պատճառներով, հրահրվում էր օսմանյան կառավարության կողմից:

Այդ կապակցությամբ դեսպանն իրավացիորեն նշում էր, որ Սսի կաթողիկոսության ինքնուրույնության հաստատմամբ օսմանյան իշխանությունները հետամուտ էին կիլիկիահայերի և, ընդհանրապես, արևմտահայերի շրջանում Էջմիածնի կաթողիկոսության, միաժամանակ՝ ռուսական ազդեցության թուլացմանը²:

1871 թ., Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության օրոք, Կիլիկիո կաթողիկոս էր ընտրվել մարաշցի Մկրտիչ Քեֆսիզյանը, որի «կաթողիկոսությունը բոլորովին ապարդյուն անցավ Կիլիկիայի համար և Սսի աթոռը բոլորովին փայայման վիճակի ենթարկեց»³:

1894 թ., Մ. Քեֆսիզյանի մահից հետո, օսմանյան իշխանությունները որոշեցին միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին, պահել հարմար նկատելով իրենց մտադրությունների իրականացման համար: Արժեք նշել, որ Մ. Քեֆսիզյանը մահացավ խիստ բախտորոշ ժամանակ, երբ նոր-նոր թափ էին առնում հայկական կոտորածները: Իսկ աշխարհիկ իշխանության քացակալության պայմաններում եկեղեցին ավելի էր կարևորվում հայ ժողովրդի համար, քան ինչ որպես համախմբող ուժ, բողոքի տիրող անարդարությունների և քաղաքականության դեմ: Ուստի զարմանալի չէ, որ օսմանյան կառավարությունը կիլիկիահայությանը գլխատելու և հայակործան ծրագիրն իրագործելու համար ոչ միայն ամեն կերպ ցանկանում էր խոչընդոտել կաթողիկոսական ընտրությունները, այլև, օգտագործելով պատեհ առիթը, ընտրել այն հոգևոր գործչին, որը կլիներ

² Նույն տեղում, էջ 8: См. также Архив внешней политики России/ далее-АВПР/, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, д. 27, л. 280.

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1820, թ. 1:

իր հյու կամակատարը: Օգտագործելով հոգևոր անիշխանությունը, օսմանյան վարչակարգն ավելի էր խորացնում առկա տարածայնությունները եկեղեցական և ազգային գործիչների միջև (հասկանալի է, որ նոր կաթողիկոսի ձգձգվող ընտրությունները լայն արձագանք էին գտել հայ հասարակական-ֆաղափական շրջանակներում, որոնք համախ փորձում էին ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա՝ պաշտպանելով թեկնածուներից որևէ մեկին), որն իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում կիլիկիահայության միասնության վրա:

1890-ական թթ. ջարդերի ժամանակ և հետո, երբ, ինչպես նշել է ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը, կիլիկիահայությունն առավել կարոտ էր հոգևոր միասնության, Կիլիկիո չընտրված կաթողիկոսը չէր կարող ամոֆել ժողովրդի արյունածոր վերքերը, թեթևացնել վիշտն ու տառապանքը, բողոքել ահագնացող կամայականությունների, տնտեսական դաժան շահագործման դեմ, համախմբել իր հոտը, կազմակերպել երկրամասի վերաշինությունը: «Կիլիկիո աշխարհին ողբալի ու գուժաբեր բուրբեր հետգհետե հասնում են ձեռքս. այդ բուրբերը կարդալով ես վշտահար կը լինիմ, թուղթեր, որ ոչ միայն կ'աղաղակեն սով է, սո՛վ է, այլ առավել անտերունչ և անհովիվ ժողովրդի կացությունն նկարագրում են», - գրել է Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանին իր 1899 թ. փետրվարի 11-ի նամակում: Օգտագործելով այդ վիճակը, աշխույժ գործունեություն էին ծավալել միսիոներական կազմակերպությունները, որոնք ժողովրդին տրվող նպաստներով և նյութական օժանդակությամբ Կիլիկիայում տարածում էին իրենց կրոնական և գաղափարական ազդեցությունը՝ օտարելով կիլիկիահայությանն առաքելական եկեղեցուց: Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը Մ. Խրիմյանը տեսնում էր կաթողիկոսի, թեկուզ՝ ոչ լավագույնի, ընտրության մեջ, ինչպես ինքն էր վարվել իր պատրիարքության օրոք՝ Մ. Քեֆսիգյանի պարագայում⁴:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է հաստատվեր և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի, և հայոց Ազգային ժողովի կողմից, բայց, չհաստատելով Մ. Քեֆսիգյանի երկու ամմիջական ժառանգորդներին, մասնավորապես՝ Դրիգորիս Ալեաթեյան եպիսկոպոսի ընտրությունը Ազգային ժողովի կողմից, Բ. Դուռը, ոտնահարելով ընդունված կարգը, պահանջեց թեկնածուների ցուցակը նախօ-

⁴ Նույն տեղում:

րո՞ք ներկայացնել արդարադատության նախարարություն՝ հաստատման համար:

«... Կառավարությունը նպատակ ուներ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը անկախ նանաչել Ազգային պատրիարքարանե. զեմք մը պետք էր ինձ կամ հենարան մը գտնե, որով կարենայի այս պառակտման դեմ առնիլ և պաշտպանվիլ», – ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ իր մտորումներն է կիսել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը⁵:

Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը որոշել էր կաթողիկոսական ընտրությունները կատարել 1895 թ. գարնանը՝ Գրիգորիս Եպիսկոպոս Հովհաննիսյանի նախագահությամբ, բայց, ինչպես նշել ենք, ներքին տարաձայնությունների և հակասությունների պատճառով Բ. Դուռը չնանաչեց Գր. Ալեքսանյանի իրավունքները կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ, չարտոնելով նաև նոր ընտրությունների կազմակերպումը: Ընտրությունների ձգձգմամբ Արզուլ Համիդը միտում էր վերջնականապես պառակտել հայ եկեղեցու միասնությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Օրմանյանը ամենայն հայոց կաթողիկոսին հղված նամակում՝ «Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել կառավարության ընդհանուր դիմումին վրա, որ է Պատրիարքության ազդեցությունը նվազեցնել, և այս նպատակին հասնել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը առանձին պատրիարքության վերածելով, Թուրքիո հայությունն երկփեղկելով և մայր բեմն անջատելով, ընդհանուր հայությունը ջլատել և յուր մասը ավելի կղզիացյալ և ավելի նկուն կազմել»⁶:

Ընտրությունները թույլատրելու համար Բ. Դուռն առաջ էր քաշում հետևյալ պահանջները.

1. Անկախ նանաչել Սսի կաթողիկոսությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությունից.

2. Բացառել Կ. Պոլսի պատրիարքության մասնակցությունը և միջամտությունը ընտրություններին.

3. Կաթողիկոս ընտրել Կիլիկիո թեմի Եպիսկոպոսներից մեկին.

4. Թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել իր հաստատմանը:

Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն անտեսեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ իրեն ուղղված դիմումները վերոնշյալ պահանջները չեղյալ համարելու մասին, այլև, շրջանցելով պատրիարքարանին և անտեսելով

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 355, թ. 3:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 2:

Ազգային կենտրոնական վարչության ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշումները (որով կաթողիկոսական թեկնածու էր առաջադրվել Երուսաղեմի լուսարարապետ Սահակ Եպիսկոպոս Խապայանը), ձեռնարկեց ընտրությունների կազմակերպումը:

1900 թ. հուլիսի 22-ին արդարադատության նախարարությունից պատրիարքին հայտնում են, որ Բ. Դուռն ընտրությունները կազմակերպելու և ընթացքին հետևելու համար Աղանա է ուղարկվելու կառավարության ներկայացուցիչ Բեհա բեյին:

Ժամանելով Աղանա՝ Բեհա բեյը նահանգապետ Բահրի փաշայի հետ համախորհուրդ անմիջապես մեկուսացնում է պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ Եպիսկոպոսին և փետրվարի 14-ին Կիլիկիո կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս Եպիսկոպոսին հայտարարում է, որ ինքն է նախագահելու առաջիկա ընտրական ժողովում՝ հանձնարարելով փութացնել ընտրությունները: Այլընտրանք չունեցող Կիրակոս Եպիսկոպոսը հարկադրված ընտրությունները նշանակում է մարտի 10-ին¹:

Այս ամենը հարուցեց Մ. Օրմանյանի դժգոհությունը և զայրույթը: Որպես բողոքի նշան նա 1900թ. մարտի սկզբին ներկայացրեց իր 2-րդ հրաժարականը պատրիարքական աթոռից: Ցանկանալով ետ պահել Օրմանյանին՝ սուլթանը դադարեցրեց ընտրությունները և արդարադատության և կրոնի նախարար Արդուրահման փաշային հանձնարարեց պատրիարքին փոխադարձ զիջումների մասնապահով հակել հաշտության: Վերջինս անհաջողության մատնվեց, քանզի Մ. Օրմանյանը հաստատ էր իր որոշման մեջ. կամ սուլթանը վավերացնում է իր հրաժարականը, կամ՝ հրաժարվում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքարանի ներկայությունից դուրս բերելու ծրագրից: Դեռ ավելին՝ պատրիարքը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց վերացնել հայերից գանձվող ամօրինական հարկերը և նրանց դեմ կիրառվող տարբեր ցեղիչ միջոցները: Մ. Օրմանյանը միամտորեն հույս էր տածում, թե հասարակական կարծիքը և արևելի քրիստոնեությունը հանդես կգան իր արդար դատի պաշտպանության դիրքերում²: Որպես պատասխան այդ ամենին՝ պատրիարքը Կիլիկիո կաթողիկոսական թեմերին (Աղանա, Մերսին, Մարաշ, Հալեպ, Այնթապ, Ցոզդատ, Մալաթիա և այլն) և անձամբ կաթողիկոսական փո-

¹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, д. 27, л. 280. Տե՛ս նաև ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 10:

² АВПР, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1909, д. 992, л. 465.

խանորդ Կիրակոս Եպիսկոպոսին հղած հեռագրում հրահանգում է չշեղվել պատրիարքարանի և Կենտրոնական վարչության պահանջներից³։ Կարծես ապացուցելու համար իր գործողությունների իրավացիությունը, նա գրում է. «Ռուր թուրքաբնակ հայերը մի ազգ կը կազմեն, որու գլուխն է Կ. Պոլսո Պատրիարքն, ինչպես և կը կազմեն մի եկեղեցի, որու միակ գլուխն է Ս. Էջմիածնի Հայրապետը և Կ. Պոլսո Պատրիարքը նրա լիազոր ներկայացուցիչն է ի Թուրքիա, և պետք է որ եկեղեցվո և Ազգի միությունը պաշտպանվի Կ. Պոլսո Պատրիարքին ընդհանուր իրավասությամբ»⁴։

Իր խոհերը կիսելով Մ. Խրիմյանի հետ՝ Մ. Օրմանյանը 1900թ. ապրիլի 21-ին գրում էր. «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքութենն զատելով, հայոց ազգն, եկեղեցին կը վտանգվին, և ինձ հնար չէ այս պատասխանատվությունը ընդունիլ, և եթե ընդունիմ ալ հնար չէ արժանավոր կերպով պաշտոնավարել և ոչ իսկ ինձ ժողովրդյան սեպել տալ»⁵։

Հաշվի առնելով աստիճանաբար ուժգնացող քախումբներն ու հակամարտությունները, ինչպես նաև՝ Մ. Օրմանյանի հրաժարականը և, կանխազգալով դեպքերի հավանական զարգացումը ոչ ի նպաստ իր ցանկության, Արդուլ Համիդը կասեցնում է ընտրությունները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ բոլոր պատգամավորներն են մեկնել Ադանա։

Ընտրությունների նոր օր է նշանակվում ապրիլի 3-ը։ Ժողովի նախագահ է ընտրվում Կիրակոս Եպիսկոպոսը, սակայն իրականում նախագահում էր Բեհա քեյը՝ ընտրությունների ընթացքը տանելով իր ցանկացած հունով։ Զգալով, որ դեպքերը կարող են անցանկալի ընթացք ստանալ, Սահակ Խաչաթյանն իր համախոհներով հրաժարվում է մասնակցել ընտրություններին՝ հիմնավորելով դա իշխանությունների կողմից ժողովի վրա գործադրվող ճնշումներով և պատգամավորների մի մասի քացակայությամբ։ Ապրիլի 9-ին ժողովի աշխատանքներին մասնակցելուց հրաժարվում է և Կիրակոս Եպիսկոպոսը, հայտարարելով, որ առանց պատրիարքարանի ներկայացուցչի ինքն իրավասու չէ անցկացնել ընտրություններ։ Արդյունքում՝ «Կառավարությունը կը հայտարարե, թե առանց ազգային միջամտութեան ընտրել տալու մտքն է կը հրաժարի, պայմանաւ որ ընտրելիներու ցանկը նախարարութեան (արդարադա-

³ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո (1441էն մինչև մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1990, էջ 776-777։

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 13։

⁵ Նույն տեղում, թ. 14։

տության - Ռ. Գ.) ներկայացուի և գեղջեալ ցանկին վրայ միայն ընտրութիւն կատարուի»⁶:

Փաստերը վկայում են, որ Մ. Օրմանյանն իմեն էլ երբեմն ձգձգում էր ընտրությունները, ցանկանալով կանգ առնել այն թեկնածուի վրա, որը ոչ միայն կապահովեր հայ եկեղեցու միասնությունը և կընդուներ Կ. Պոլսի պատրիարքի գերադասությունը, այլև անձնապես նվիրված կլիներ իրեն: Իսկ իշխանությունները, համոզված, որ Բեհա բեյն իր ձեռքն է վերցրել ժողովի ղեկավարությունը և հարցը կլուծի ցանկալի կերպով, շտապեցնում էին ընտրությունները: Մայիսի 30-ին արդարադատության նախարարությունը հրահանգում է Մ. Օրմանյանին՝ հանձնադրել պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ Խապայանին կազմակերպել ընտրությունները և «որպեսզի հառաջ և հետո գրածներուն համեմատ ընտրեյա՞ծ ցանկը Բ. Դուռն ներկայացնե, ինչպես ուրիշ հոգևոր պետերու համար ալ սովորություն է»⁷: Հասկանալի պատճառներով՝ այդ պահանջին պատրիարքարանի կողմից ընթացք չի տրվում: Ի պատասխան՝ Բ. Դուռն ավելի կոշտ դիրք է գրավում:

Ամիսները գլորվում էին՝ էական փոփոխություն չմտցնելով իրերի վիճակի մեջ:

Սեպտեմբերի 22-ին՝ որոշ գիշումների գնալու բովանդակությամբ նամակով արդարադատության նախարարություն է դիմում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը, հուսալով շուտափույթ և դրական պատասխան: Սակայն նոյեմբերի 21-ի պատասխան նամակով Բ. Դուռն գիշումների չգնալով և չհրաժարվելով թեկնածուների ցանկի սրբագրման և հաստատման «պետական իրավունքից», ընտրությունները փաստորեն մտցնում էր փակուղի, կրկին պահանջելով, որ «ընտրեյաց ցանկը ընտրութունն առաջ յուր քննութենեն անցնի, որպեսզի յուր տեսության անհարմար նկատվողներ ցանկեն վերցվին»⁸: Ի վերջո, տեղի է տալիս Ազգային ժողովը, կամ հոգնած լինելով մի քանի տարի տևող բաշխուկից, կամ զգուշանալով հարուցել սուլթանի գայրույթը, առաջնորդվելով նաև շուտափույթ կաթողիկոս ընտրելու հրամայականով՝ «Խորհելով որ ավելի պատվավոր է ընտրութենեն առաջ գեղջել տալ, քան ընտրութենեն վերջ մերժվել»⁹:

⁶ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 28:

⁸ Նույն տեղում, թ. 49:

⁹ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

1900 թ. դեկտեմբերի 1-ին Կ.Պոլսում հրավիրված Ազգային ժողովի նիստում տեղի են ունենում սուր բախումներ: Գրիգորիս եպիսկոպոսն առաջարկում է համակերպվել և կատարել սուլթանի պահանջը՝ դա համարելով չարյաց փոխադրվել: Նրկար բննարկումներից հետո միաձայն ընդունված որոշման համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է ներկայացվեր պատրիարքարանին, «այդ ցուցակը Բ. Դոան հաղորդել և անոր հանած անունները մեկ կողմ թողուլ, Պատրիարքարանի սրբազրության իրավունքն ալ գործադրել՝ և հանելոց ցուցակը Կիլիկիո ընտրողական ժողովին դարձնել, որ անոր մեջեն կաթողիկոսը ընտրին և Պատրիարքարանի հաղորդին և Պատրիարքարանն Բ. Դոան ներկայացվի, հրովարտակը (ընտրությունների հաստատման – Ռ. Գ.) ուղղվի և նախկին ձևով առնվի ու հանձնվի»¹⁰: Ընտրությունները վերահսկելու առաքելությունը վերստին վստահվում է Սահակ Խաչաթյանին: Հուլիսի 2-ին մնալով նման որոշումից, արդարադատության նախարար Աբդուրահման փաշան խոստանում է անմիջապես ընթացք տալ ընտրություններին: Սակայն, իրավունք ստանալով կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակից հանել անցանկալիներին, օսմանյան իշխանությունները հաջորդ ֆայլով հետամուտ էին ներկայացվող ցուցակում ներառել այն հոգևորականներին, ովքեր չանսալով Մ. Օրմանյանի խորհուրդներն, կխորացնեին հակասությունները Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև: Առաջիկա ընտրությունները հետաձգելու նպատակով հայտարարվում է, որ հարցը պետք է բննարկվի կառավարության նիստում՝ մեծ վեգիր Խալիլ Ռիֆաթի առողջանալուց հետո: 1901թ. ապրիլի 17-ին հանդիպելով Մ. Օրմանյանին՝ Խալիլ Ռիֆաթը խոստանում է, որ առաջիկա նիստին կառավարությունը կանդրադառնա խնդրո առարկային: Մեկ ամիս անց, մայիսի 15-ին, Ռիֆաթ փաշան Մ. Օրմանյանին հայտնելով, որ կաթողիկոսական ընտրություններում պատրիարքարանի ներկայացուցիչն իրավունք չունի նախագահելու, իսկ կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոս Բեմբեզյանն իր զանազան տարիքի պատմառով ի գործու չի լինի ողջ ծանրությունը կրել իր ուսերին, պահանջում է կամ մոտ տեղապահ նշանակել, կամ նախագահությունը վստահել այլ անձի: Որպես այդպիսին ակնարկվում էր Բեհա բեյը, որը կարող էր ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա: Սակայն այս անգամ Մ.

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 49:

Օրմանյանը հաստատական է գտնվում չգիշերելու մտայնության մեջ: Մայիսի 17-ին, հանդիպելով արդարադատության նախարար Արդուրահման փաշային, նա հայտարարում է, որ իրենց միջև համաձայնություն արդեն կայացել է և այն խախտելու դեպքում ինքը հրաժարական կտա: Ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ փաշայի միջոցով հավանական հրաժարականի մասին սպանալիքը պատրիարքը հասցնում է և Արդուլ Համիդին, իր դժգոհությունը հաղորդելով նաև Ռուսաստանի դեսպան Ի. Զինովևին՝ հուսալով ստանալ նրա աջակցությունը:

Հկամենալով բորբոքել կրֆերը՝ սուլթանն զգուշանում է և, ինչպես գրում է Մ. Օրմանյանը խրիմյան Հայրիկին ուղղված հունիսի 14-ի նամակում՝ «Արդարադատության նախարարը մայիսի 22-ին հաղորդել էր Դոան գործակատար Տիգրան էֆ. Ներսիսյանին, թե այն միտքը, որուն համար Պատրիարք անչափ հուզվել էր, մեկդի թողված է»¹¹:

Ի վերջո, սուլթանի առաջին ֆարտուղար Թահսին բեյը հունիսի 6-ին պատրիարք Մ. Օրմանյանին տեղեկացնում է, որ Արդուլ Համիդը մեծ վեճերին հրամայել է ըստ կարելույն արագ «վերջացնել այդ գործը»¹²:

Որքան առարկայական էր դառնում կաթողիկոսի ընտրությունը, այնքան սրվում էր պայքարը տարբեր խմբակցությունների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ընտրյալին բազմեցնել Կիլիկիո կաթողիկոսական գահին: Արդյունքում՝ անում էին բանասարկությունը, փոխադարձ մեղադրանքներն ու վիրավորանքները: Այսպես, Կիրակոս Եպիսկոպոս Բեմեզեյանը 1900 թ. հունիսի 12-ին ամենայն հայոց հովվապետ Մ. խրիմյանին հղած նամակում նշում է, որ ընտրությունները երկարաձգում է նաև հայոց պատրիարքարանը, ընդամին՝ Մ. Օրմանյանի դեմ՝ «ժողովուրդը նախապաշարված է»: Կիրակոս Եպիսկոպոսը գերադասում էր ընտրությունները կազմակերպել ոչ թե Աղանայում, այլ Սսում, որն անհրաժեշտ էր «օրինավոր ընտրություն մը կազմակերպելու» համար, քանզի ընտրությունների շարունակական ձգձգման պայմաններում Կիլիկիայի տարբեր վիճակներից ժամանած պատվիրակներից շատերը, չկարողանալով այդքան երկար սպասել, թողել-հեռացել են՝ իրենց փոխանորդներ նշանակելով աղանացիներին, և «ան ալ ուսմիկ խառնինադանին ըստ մեծագույն մասին. այնպես որ ավելի առաջնորդ մը ընտրելու համար Տեղական գավառական ժողովո ձև մը առած է, քան կաթողի-

¹¹ Նույն տեղում, թ. 51:

¹² Նույն տեղում, թ. 52:

կոսական ընտրության պատգամավորաց ժողով. գավառներին շատերն ալ ընտրության հետաձգումներին ստիպված անձամբ պատգամավոր չեն դրկեր, այլ ադանացիներին ներկայացուցիչ կարգած են. շատերը 4-5 ժայն ունին ժողովո մեջ»¹³: Տեղապահն անհրաժեշտ էր համարում ընտրությունների հրավիրումը Սսում մասնակցությամբ բոլոր պատգամավորների և խնդրում էր վեհափառի միջամտությունը՝ այդ և մի շարք այլ հարցերի կարգավորման ուղղությամբ: Նա Մ. Խրիմյանի հատուկ ուշադրությունն էր հրավիրում և այն համգամանքի վրա, որ, օգտվելով հոգևոր անիշխանությունից, Կիլիկիո բազմաթիվ բեմերից «ոչ մի փարա հասնի մեզ, վամբա զրկված է հասույթներեն»¹⁴: Պատահական չէ, որ, ի շահ անձնական եկամուտի և ընչափադության, Կիլիկիո հոգևորականներից ոմանք շահագրգռված չէին կաթողիկոսի ընտրությամբ:

1901 թ. հունիսի 26-ին Մ. Օրմանյանը պաշտոնական գրությամբ դիմում է օսմանյան կառավարության 13 անդամների՝ խնդրելով հաստատել ընտրությունների կարգը: Հուլիսի 4-ին կառավարության ընդունած որոշումը ներկայացվում է սուլթանի վավերացմանը: Հուլիսի 14-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը հատուկ պաշտոնագրով Մ. Օրմանյանին հայտնում է վերջնական որոշման մասին, ըստ որի՝ Ազգային ժողովի ներկայացրած և իշխանությունների կողմից հավանության արժանացածների ցուցակը տրամադրվում էր պատրիարքարանին, որին էլ պատկանում էր թեկնածուների վերջնական որոշման իրավունքը: «Ընտրելի պիտի լինեն Կիլիկիո և անկե դուրս ալ Թուրքիո եպիսկոպոսները և ընտրության տեղեկագիրն ալ մույն կերպով Պատրիարքարան պիտի հասներ, իսկ նախագահության խնդիրը լուծվեր էր՝ ըսելով թե կաթողիկոսական տեղապահը և Պատրիարքական պատվիրակը ի միասին պիտի գործեն և կեզրակացվեր թե այս կերպով անհամաձայնություն կվերացվեր»¹⁵:

Փութացնելով ընտրությունները՝ Մ. Օրմանյանը Սահակ Խապայանին հեռագրում է՝ պատվիրելով կրկին մեկնել Ադանա, քանզի վերջինս ընտրությունների ձգձգման պատճառով վերադարձել էր Երուսաղեմ: Գալով Ադանա՝ Սահակ եպիսկոպոսը ձեռնամուխ է լինում նախապատրաստական աշխատանքներին, սպասելով Ադանայի նահանգապետ Բահ-

¹³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 80, թ. 16:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 55-56:

րի փաշայի պաշտոնական թույլատրությամբ և կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Եպիսկոպոսի Սսից Ադամա ժամանելուն: Նկատի ունենալով մի շարք հանգամանքներ (կազմակերպչական աշխատանքները և տարբեր բաղաձններից ու շրջաններից ժամանող պատվիրակների՝ ճանապարհի դժվարությունները հաղթահարելը), ընտրությունները նշանակվում են 1901 թ. հոկտեմբերի 20-ին¹⁶:

Այն, որ ընտրությունները հետաձգվում էին ոչ միայն օսմանյան իշխանությունների սադրամքների, այլև հենց հայ հոգևոր և աշխարհիկ որոշ շրջանակների գործունեության պատճառով, պարզորոշ զգացվում է նաև Ս. Խապայանի՝ Մ. Խրիմյանին հղած հոկտեմբերի 3-ի նամակից: «Թե ո՞վ պիտի ըլլա Կիլիկիո աթոռոյն ապագա գահակալը,– գրում է նա,– այժմեմ գուշակել դժվարին է, կան լոին կուսակցություններ, որոնց յուրաքանչյուրն ի նպաստ յուր կանդիտային (թեկնածունին – Ռ. Գ.) կշխատի»: Ապա ավելացնում է. «Ի միջի այլոց առանց իմ հոժարությանս իմ անունս ալ կը հեղհեղվի ընտրելիներու շարքին մեջ»:

Զի բացառվում, որ, կապված իր թեկնածության հետ, Սահակ Եպիսկոպոսն նուրբ և բողոքական հայցում էր Խրիմյան Հայրիկի աջակցությունը, գրելով, որ որպես Կիլիկիո կաթողիկոս պետք է ընտրվի «լայն գաղափարի տեր մեկը ... առանց փառասիրության», որը Մայր Աթոռի հետ «սերտ միություն և որդիական հնազանդություն կարողանա պահպանել»¹⁷, դրանով ակնարկելով, որ իր ընտրության պարագայում կհանդիսանա այդ «միության և որդիական հնազանդության» կրողը:

1901 թ. հոկտեմբերի 20-ին 54 վճռական ձայնի իրավունքով 40 պատգամավորների Բվեարկության արդյունքում ընտրվում են Կիլիկիո կաթողիկոսական գահի հավակնորդները: Նշեմք, որ առավել Բվե ստացել էր Սահակ Խապայանը: Թեկնածուների ցուցակում էր նաև Մ. Օրմանյանը: Բվեարկության արդյունքները պատրիարքարանի միջոցով ուղարկվում են արդարադատության և կրոնի նախարարություն: Հոկտեմբերի 23-ին Մ. Օրմանյանը խնդրում է «որ ըստ կանխավ համաձայնության հանի նախարարությունը յուր կարծիքը հայտնել և հաղորդել ընտրելյաց մասին, որպեսզի ըստ այնմ ընտրողական ժողովը վերջնական ընտրությունը կատարե»¹⁸: Սակայն նախարարությունը նորից է սկսում ձգձգումներ

¹⁶ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 779:

¹⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 71:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 60:

ֆաղափակաճությունը: Ընդամի՞ն՝ իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Մ. Օրմանյանի թեկնածությանը, քանզի չէր ցանկանում, որ նա թողնի պատրիարքական աթոռը: Գուցե նաև այն պատճառով, որ վերջինս, հարկավ, հանդես կգար հայ եկեղեցու միասնության դիրքերում և, որպես անհատ և հոգևոր գործիչ, շատ հեռու էր կամակատար լինելուց: Նոյեմբերի 5-ին նա վարչապետ Սաիդ փաշային խնդրում է արագացնել հարցի քննարկումը: Նոյեմբերի 21-ին արդարադատության և կրոնի նախարարության խորհուրդը հաստատում է ներկայացված վեց եպիսկոպոսների թեկնածությունը, սակայն ուշացնում էր ընտրությունները սկսելու պաշտոնական հրամանը կամ համաձայնությունը¹⁹: Նրկու օր անց, նոյեմբերի 23-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը պաշտոնական գրությամբ տեղեկացնում է Մ. Օրմանյանին, որ «ընտրեցյաց վեցանուն ցանկը նախարարաց ժողովին մեջ քննվելով տեսնվեցավ թե Պատրիարքության և Կաթողիկոսության միացումը սովորության հակառակ լինելով Ձեր անունը վերցնել հարկ եղավ և թե Գրիգորիս Հովհաննեսյան, և Վահրամ Մանկունի, և Հմայակ Դիմաֆյան եպիսկոպոսները ինչ ինչը արձանագրյալ պարագայից նկատմամբ կաթողիկոսության հարմար չտեսնելով, կը հանձնարարվի մնացած երկուհեն, այսինքն Սահակ Խապայան և Դեորդ Նրեցյան եպիսկոպոսներին մին ըստ օրինի կաթողիկոս ընտրել տալ»²⁰:

1901 թ. նոյեմբերի 21-ին Ազգային կենտրոնական վարչության համապատասխան որոշումից հետո Մ. Օրմանյանը հեռագրում է Աղանա, Սահակ և Կիրակոս եպիսկոպոսներին արտոնելով ընտրությունների անցկացումը:

Նոյեմբերի 29-ին, հինգշաբթի օրը, տեղի են ունենում Կիլիկիո Կաթողիկոսի ընտրությունները: Ձայների մեծամասնությամբ (32 կողմ, 27 դեմ) Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվում Դեորդ եպիսկոպոս Նրեցյանը, որը գտնվելով Կ. Պոլսում և իմանալով իր ընտրության մասին՝ խիստ հուզվում և շփոթվում է, քանզի մի քանի օր առաջ Սահակ Խապայանին հղած նամակում հայտնել էր իր հրաժարականի մասին: Իսկ Սահակ եպիսկոպոսը «յուր և Դեորդ եպիսկոպոսի անուններուն միայն մնացած ըլլալուն պատճառով ոչ կրցեր է ինքն հրաժարական ներկայացնել և ոչ ալ Դեորդ եպիսկոպոսի հրաժարականին ուժ տալ և հարկավ յուր ընտ-

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում:

րելիությունը մղած չերևալու համար Գեորգ Եպիսկոպոսի արժանավորագույն լինելը հայտարարած», - գրել է Մ. Օրմանյանը²¹:

Մեկ-երկու օրվա տատանումներից և մտորումներից հետո Գեորգ Երեցյանը տալիս է իր համաձայնությունը և աստիճանաբար ձեռնամուխ լինում կաթողիկոսական պարտականությունների կատարմանը: Թվում էր, թե հաղթահարվել են բոլոր դժվարությունները, որ ամեն ինչ մնացել անցյալում, կրքերն աստիճանաբար սկսում են մեղմանալ, երբ Գեորգ Եպիսկոպոսն ինչ-ինչ պատճառներով, որոնց մասին աղբյուրները լուրմ են, դեկտեմբերի 13-ին անակնկալ ներկայացնում է իր հրաժարականը: Զուր բն անցնում բոլոր հորդորները, համոզելու փորձերը²²:

Կամենալով վերջ տալ երիցս չարչրկված հարցին և անորոշ դրությամբ, որը ձեռնտու էր միայն օսմանյան իշխանություններին, Մ. Խրիմյանը 1902 թ. հունվարի 12-ին Օրմանյան պատրիարքին հասցեագրած նամակում պատվիրում է Գեորգ Երեցյանին անհապաղ հարկադրել ընդունել կաթողիկոսությունը՝ սպառնալով «մինչև իսկ խարազանի սաստը»: Սակայն ամեն ինչ զուր էր և անօգուտ²³:

Երկարատև ֆաշֆշունքներից և վեճերից հետո պատրիարքաբանը նոր ընտրությունների թույլատրության խնդրանքով դիմում է օսմանյան կառավարությանը՝ արդեն Երուսաղեմ մեկնած Ա. Խապայանի փոխարեն պատրիարքական պատվիրակ նշանակելով Հակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոս Փափազյանին: Առաջնորդվելով հարցի շուտափույթ լուծման մտայնությամբ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Բեմեզեյանը Մ. Օրմանյանին գրած նամակում առաջարկում է Սահակ Եպիսկոպոսին անմիջապես հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոս, հաշվի առնելով, որ նա էր միակ թեկնածուն: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում էր Մ. Օրմանյանը՝ «դա օրինական և վավերական չէր»²⁴:

Օգտագործելով ընձեռված հնարավորությունը, իշխանությունները վերստին ձգձգում էին ընտրություններն այն պատճառաբանությամբ, որ պատրիարքական պատվիրակի նշանակումը չի համաձայնեցվել արդարադատության և կրոնի նախարարության հետ: Փոխադարձ համաձայնությամբ պատրիարքական նոր պատվիրակ է նշանակվում Ռիրեջիկի

²¹ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 780: Տե՛ս նաև Բյուզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1901 թ., № 67:

²² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 71:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 73: Տե՛ս նաև Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 808-809:

առաջնորդ Մովսես Եպիսկոպոս Կյոմրեբնյանը: Հոկտեմբերի 1-ին Ազգային ժողովի կողմից հաստատված 6 թեկնածուներից բաղկացած ցուցակը ներկայացվում է արդարադատության նախարարություն: Հանելով Կեսարիո առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալյանի, Նիկոմեդիայի առաջնորդ Ստեփան Եպիսկոպոս Հովակիմյանի և Ռոդոսթոյի առաջնորդ Ներսես Առուշանյանի թեկնածությունները «անոնց մասնավոր պարագաները ի նկատի առնելով» և թողնելով Սահակ Խաչաթյանի, Մովսես Կյոմրեբնյանի և Բրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Զամչյանի թեկնածությունները՝ իշխանություններն արտոնում են ընտրությունների անցկացումը: Դրան անմիջապես հաջորդում է Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոսի հրաժարականը, իսկ հոկտեմբերի 12-ին, Ադանայի ս. Աստվածածին եկեղեցում կայացած ընտրությունների ժամանակ «Մովսես Եպիսկոպոս գովելի նախածնունդամբ կ'հայտարարե Սահակ Եպիսկոպոսի փան զինքն արժանավորագույն լինելը, հարկավ ընտրողաց ալ այդ մասին համոզումը զգալով և կառաջարկե որ առանց փնեներու ցրում պատճառելու, միաձայնությամբ և համամտությամբ օրինակելի ընտրություն մը կատարին»: Արդյունքում՝ միաձայն (62 ձայնով) Սահակ Եպիսկոպոս Խաչաթյանն ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս, իսկ հոկտեմբերի 27-ին նրա ընտրությունը պաշտոնապես նախաձեռնեց կառավարության կողմից¹:

Փաստորեն, երկար փորձություններից և համառ պայքարից հետո, շնորհիվ նաև Մ. Խրիմյանի և Մ. Օրմանյանի հաստատակամ դիրքորոշման, հարցը լուծվեց հօգուտ հայ եկեղեցու միասնության:

Թվում էր, թե նորընտիր կաթողիկոսը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի հետ համախորհուրդ, մի կողմ թողնելով երկու աթոռների միջև գոյություն ունեցող դարավոր տարաձայնություններն ու առաջնության ձգտումը, պետք է ձեռնարկեին Կիլիկիո ավերված թեմերի վերականգնումը, ամոֆին ժողովրդի վերհերը, նպաստեին հոգևոր կյանքի զարգացմանը և ծառայեին ազգային միասնության գաղափարին: Ցավոք, որոշ ժամանակ անց նկատելի է դառնում Սահակ կաթողիկոսի գերադասության բողոքական հավակնությունը պատրիարքարանի նկատմամբ, իսկ վերջինիս կողմից՝ Կիլիկիո կաթողիկոսի անտեսումը և Կիլիկիո վերաբերյալ կամայական վնիդների կայացումը: Դա երևում է թեկուզ՝ Նոր Նախիջևանի մեծահարուստ հայերից մեկի՝ Մարգար Պոպովի կտակի (ըստ որի՝

¹ Նույն տեղում, թ. 77: Տե՛ս նաև Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 810-811:

50000 ռուսական ռուբլի էր տրամադրվել Թուրքիայում հայկական դպրոց բացելու համար) շուրջ եղած կրֆերի բորբոքումից: Մ. Խրիմյանի որոշմամբ՝ դպրոցը պետք է բացվեր Սսում, որի մասին նա համապատասխան պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել կտակարարի կնոջ՝ Տիրուհի Պոպովյանի հետ: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին 1904 թ. փետրվարի 18-ի նամակում գրել է Կիլիկիո կաթողիկոսը՝ «Առանց փուշի վարդ և առանց կսկծած սփոփանքի չի լինիր, նույնը պատահեց և մեզ: Օրմանյան պատրիարքը, որ մեծամեծ խոստումներով հուսադրեց գմեզ ընդունել ավերակ Աթոռը և հետ օծման երեք ամիսին Պոլիս երթալու հույսեր ներշնչեց, բայց հետո բոլոր դիմումներու անհետևանք թողնելու համար ոգի ի բռին աշխատեցավ, այժմ սկսած է Կիլիկիո կաթողիկոսության խնամակալության դեր կատարելու հավակնիլ, ուստի այդ կտակի մասին կը գրե. «մենք հարմարագույն կը սեպենք, որ Սսոց վարժարանը, որ արդեն գոյություն ունի, վերածվի կտակարանին անվան վստահության ըստ նիզվիթական սկզբանց, և ըստ այնմ վերակազմվելով դրվի ընդ վերին հսկողության Պոլսո պատրիարքարանին», որովհետև և ըստ Օրմանյանի՝ պատրիարքարանը բարձր է քան կաթողիկոսարանը և կամ ավելի վստահության արժանի է: Այդ ամենը նա վերագրում է Մ. Օրմանյանի «դիկտատորական բաղձանքներին... բայց ոչ այսօր և ոչ հավիտյան չեմ ընդունիր Ազգի բարիքները Օրմանյանի ձեռքին ընդունելու նվաստումը»¹: Միայն Մ. Օրմանյանի անձի և գործունեության դեմ չէ Ասիական խապայանի ընդվզումը: Դա նշանակում էր չընդունել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գերակայությունը, իսկ հայտնած դժգոհությունը՝ հավաստել Կիլիկիո Աթոռի անկախությունը, որի համար հակառակը «նվաստում» էր: Նամակի ենթատողերում, մեր կարծիքով, շղարշված գզացվում է ուղղակի Մ. Խրիմյանին ենթարկվելու միտումը:

Քննադատելով պատրիարքին, Ա. Խապայանը շարունակում է. «Օրմանյան Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ճանկել է հուսախար կամ վրիպած, այժմ հետամուտ է Հայրապետական Աթոռ մը ստեղծել, անշուշտ վրան իմը բազմելու համար: Մենք միակ այն սիրով ընդունեցինք Կիլիկիո աղփատացյալ աթոռը, որպեսզի եկեղեցվո միությունը պահպանելու համար՝ ավերակները իբրև թուրք ծառայեցնենք, բայց միության սուտ նախանձախնդիրներն առաջին օրեն մեր առջև նետեցին «ընկալյալ սովորութ-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 577, ց. 2, գ. 1824, թ. 10

յուն» քանաձևը հրատարակյալ անդրամիկ կոնդակին առթիվ: Հարկ չեմ համարիր ըսել, որ Երուսաղեմի պատրիարքի կոնդակներուն չափ անգամ կարևորություն չը տվին, իսկ հիմա նոր օրենսդրության առթիվ՝ նոր Հայրապետ և նոր Հայրապետանոց կը փնտրի Օրմանյան...»:

Մարգարեական ներշնչմամբ ոգեր էին. «Աթոռ ղեկ մայրաֆաղաֆ... մերթ ևս ձգտել այնչափ հառաջ մինչև ի Սիս և Աղթամար, տիրապետել այլոց վիճակ»¹:

Զգացվում է Ս. Խապայանի ոչ միայն անձնական վիրավորանքը իր դիրքը, պաշտոնը և ավագությունն անտեսելու համար, այլև, մեղմ ասած, դժգոհությունը (եթե չասենք՝ բշտամանք) Մ. Օրմանյանի նկատմամբ, վերջինիս մեղադրելով եկեղեցու միասնության փայայման, եկեղեցական կարգուկանոնի խախտման մեջ: Մ. Օրմանյանն, իր հերթին, ցանկանում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունն ամբողջովին ենթարկել իր ազդեցությանը:

Խորացող տարածայնությունները հրահրվում և խրախուսվում էին, ինչպես արդեն ճշել ենք, օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Ը. Դուռը ուզում էր Կիլիկիան պատրիարքությունն քաժնել և ինքնագլուխ նկատել և պատրիարքի որևէ միջամտություն չմեջել... Կիլիկիո ինքնավարությունը վերահաս վտանգ մըն է...» - գրել է Մ. Օրմանյանը²: Եկեղեցու միասնությունը երիցս կարևոր էր հայության ոչ միայն հոգևոր, այլև մշակութային, ֆաղափական միության առումով՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Իսկ նրա քաժանումը նշանակում էր միասնության պառակտում, որը մեծ հարված էր հայ ազատագրական պայքարին ընդհանրապես: Այդ մասին է Կիլիկիայից Ազգային ընդհանուր ժողովի պատգամավոր ընտրված Արիստակես Գասպարյանի նամակը ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ին: «Գալով նպատակիս,- գրում է նա,- ամենաբուռն փափագս է Կիլիկիո կաթողիկոսական Ս. Աթոռն օժտված տեսնել հիմնական կանոնագրով մը և մանավանդ լայնախոհության հիման վրա վառ պահել և արմատացնել կատարյալ համերաշխություն մը, ընդ մեջ Մայր Աթոռում և Սուրբ Աթոռին, ճշտելով հարաբերությանց և իրավանց սահմանը պաշտոնական համաձայնագրով մը որ լինի օրինական, ստանալով անջնջելի պայմանագրության մը ուժն ու հանգամանքը, իսպառ արգելք ապագային համար որևէ ոտնձգություն ամենայն Հայոց Հայրապետությանը գերադասության դեմ»:

¹ Նույն տեղում, ք. 11:

² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 321, ք. 26-27:

Եվ երիցս իրավացի է վեհափառի անունից Ա. Գասպարյանին գրած պատասխան նամակում Հուսիկ արքեպիսկոպոսը, նշելով և կարծես սերունդներին պատգամելով, որ «ազգի միության, եկեղեցու խաղաղության, եկեղեցական կարգերի ու կանոնների պահպանության խնդիր կա, որին ցանկացող և նախանձախնդիր պետք է լինի ամեն ոք»³:

*Հայոց պատմության հարցեր,
գիտական հոդվածների ժողովածու,
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
Երևան, 2002, № 3, էջ 60-71:*

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 262, թ.1-2:

ԿԻՒԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 19-ՐԴ Դ. ՎԵՐՋԻՆ – 20-ՐԴ Դ. ՍԱԶՋԻՆ

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրթական համակարգը Օսմանյան կայսրությունում գտնվում էր բարձրագույն վիճակում: Արդուլ Համիդ սուլթանի վարչակարգի կողմից կրթությանը տրամադրված ֆինանսական միջոցները երիցս անբավարարն էին պահանջվող ծախսերը դույզն իսկ հոգալու համար: Այսպես՝ 1887 թ. կրթության համակարգին հատկացվել էր Թուրքիայի պետական բյուջեի 0,6%-ը, որը տարիների ընթացքում պակասելով, 1904 թ. կազմել էր ընդամենը 88.000 լիրա կամ բյուջեի 0.4 %-ը: Ընդսմին, այդ գումարը նախատեսվել էր միայն պետական ուսումնական հաստատություններին համար:

1898-1899 թթ. օսմանյան պետությունում գործում էին կրոնական համայնքների կողմից ղեկավարվող 28.615 մահմեդականն և 5982 ոչ մահմեդական դպրոցներ: Անբուլլատրելի էր բրիտանյանների և մահմեդականների համատեղ կրթությունը: Կային միայն որոշ բացառություններ: Բավական է նշել, որ ողջ Թուրքիայի տարբեր պետական ուսումնական հաստատություններում 1900 թ. սովորում էին ընդամենը 300 հայեր¹:

Այս պայմաններում հայկական դպրոցները գործում էին եկեղեցուն կից: Հարկ է նշել, որ հայոց առաքելական եկեղեցին կիրառվող հալածանքներին և բռնություններին հակազդում էր նաև կրթա-մշակութային աշխույժ գործունեությամբ, դրանով իսկ, կամա թե ակամա, նպաստելով ազգային զարթոնքին և ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը: Ազատագրական պայքարի գաղափարները, արևմտահայության սահմանադրական շարժումը, հայ ժողովրդի ազգային համախմբման գործընթացի աշխուժացումը նոր խնդիրներ էին առաջադրում նաև եկեղեցու կրթա-մշակութային գործունեությանը:

19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից Հայաստանում գործող քաղաքիվ միությունների, ընկերությունների և կազմակերպությունների հետ և կողմին հայ առաքելական եկեղեցին, ժամանակի ոգուն և պահա-

¹ Желтяков А. Д., Петросян Ю. А., История просвещения в Турции (конец XVIII –начало XX вв.), Москва, 1965, с. 71.

նջներին համահունչ, կրթական գործունեությունը ծավալում և ամրապնդում էր նաև հայկական գավառներում:

1870-ական թվականներից գործում էր դպրոցների նոր տիպ՝ հոգևոր կամ վիճակային դպրոցը, որտեղ դասավանդումը ծխական դպրոցների ծրագրերից բացի, ներառում էր որոշակի գիտելիքներ հայոց և ընդհանուր պատմությունից, ֆիզիկայից, հանրահաշվից և քնագիտությունից՝ ուսման 6-8 տարվա տևողությամբ: Աստիճանաբար լայն տարածում էին ստանում նաև իգական հոգևոր դպրոցները:

Ընդհանրապես՝ 1860-70 ական թթ. շրջադարձային էին արևմտահայ կրթական կյանքում: Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո, 1863 թ. Կ. Պոլսում ընտրված Ռուսումնական խորհուրդը ֆինանսիկեց և 1864 թ. ընդունեց Ստ. Փափազյանի հեղինակած ազգային վարժարանների բարեկարգությամբ ընդհանուր կանոնադրությունը, ըստ որի ազգային դպրոցները բաժանվում էին երկու կարգի՝ նախակրթարան (տարրական) և երկրորդական (միջնակարգ)՝ ուսման համապատասխանաբար 4 և 5 տարի տևողությամբ:

1870-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններում գործում էր ավելի քան 450 հայկական դպրոց՝ 24.000 աշակերտներով, իսկ 20-րդ դարի սկզբին՝ 813 դպրոց՝ 60.000 արական և 22.000 իգական սեռի աշակերտներով: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ հայկական յուրաքանչյուր մեծ գյուղում և փոքրում, բոլոր բնակավայրերում, որտեղ հայերը մեծ թիվ էին կազմում, գործում էին տարբեր ուսումնական ծրագրերով բազմաթիվ դպրոցներ: «Եթե հաշվի առնենք, որ բազմաթիվ հայ երեխաներ սովորում էին հայկական մասնավոր դպրոցներում, ապա 1901 թ. հայ աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 104.500-ի»²:

Հարկ է նշել, որ դպրոցներ բացելու և հայ մանուկներին կրթելու համար արևմտահայությունը հատուկ հարկ էր վճարում: Այդ մասին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը 1895 թ. գրել է. «Հայոց ազգը՝ պետության զանաքանին վճարած տուրքերն զատ՝ կը վճարե նաև կրթական տուրք մը, սակայն առանց այդ տուրքին բաժին մը ստանալու և իր վարժարանաց համար՝ անոնց պետքերը կը հոգա կամավոր հանգանակությամբ: Իսկ թե՛ վարժարանաց, և թե՛ եկեղեցյաց այս պետքերուն համար եղած հանգանակությունն մեծ դժվարությանց մատնված էին Տերու-

² Նույն տեղում, էջ 81:

բյան վերջին մեկ կարգադրության պատճառով և այժմ բոլորովին արգելված են»³:

Կրթության զարգացման համար, անկասկած, որոշ նշանակություն ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը: Դա պայմանավորված էր համիդյան վարչակարգի տապալման, բռնության կապանքների կարծեցյալ վերացման, ֆաղափական ու տնտեսական վերափոխումների հրամայական անհրաժեշտության հետ, ֆանդի, և երիտթուրքերը դա ըմբռնում էին, քարեփոխումներն առանց կրթության և գիտության զարգացման՝ անհնար էին: «Քաղաքական կյանքի առաջընթացը, - գրել է ակադեմիկոսներից մեկը, - իրեն ամփոփապես զգացնել տվեց դպրոցներում»⁴: Արդեն 1910 թ. Թուրքիայում գործում էին 36230 դպրոցներ՝ 1.331.200 սովորողներով⁵:

Քաղաքական ժամանակավոր (ընդամենը մի ֆանի ամիս) և անկատար ազատություններն օգտագործեցին նաև հայերը՝ նոր քափ հաղորդելով կրթական գործին: Բայց շուտով երիտթուրքերը, դեն նետելով դիմակը, սկսեցին ընդգծված ձևով վարել թուրքացման ֆաղափականությունը, որը նշանակում էր վերջ օսմանյան կայսրության տարածում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ցանկացած դրսևորման: 1915 թ. թուրքական կառավարության հատուկ որոշմամբ արգելվեց բոլոր մասնավոր դպրոցների, ներառյալ և ամենակարևորը՝ ազգային փոխամասնությունների ուսումնական հաստատությունների գործունեությունը: Մասնավոր դպրոցի գոյությունը թույլատրելի էր միայն այն դեպքում, եթե ուսուցումն իրականացվեր թուրքերեն, դասավանդվեր Թուրքիայի պատմություն և աշխարհագրություն⁶:

Հայկական դպրոցների լայն ցանցի ստեղծումը, կրթական գործի զարգացումը էլ ավելի կարևորվում էր Կիլիկիայում, որի հայությունը, անջրպետված լինելով Արևմտյան Հայաստանից, ենթարկվելով քաղաքիվ ճնշումների, հայերենի արգելման պայմաններում հիմնականում դարձել էր թրֆախոս: «Տանիկ լեզուն ընդհանրապես, մանավանդ դաշտային Կիլիկիայում և Տավրոսի մեկ մասին մեջ կ'տիրե մեր եկեղեցիներում. ֆարոզը միշտ, մաշու ավետարանը, ընթերցվածներ գրեթե տանկերեն պիտ ըլլան, թարգմանիչ ֆահանաներ հարգի են: Գրաբարը անմատ-

³ Հայաստանի ազգային արխիվ /այնուհետև՝ ՀԱԱ/, ֆ. Պ-57, ց. 2, գ. 3, թ. 7:

⁴ Buxton Roden C., Turkey in Revolution, London-Leipsic, 1909, p. 81:

⁵ Желтяков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 101:

⁶ Նույն տեղում, էջ 103:

չելի է նույնիսկ հայերենախոս լեռնցիներուն, որոնց առտնին խոսվածքն իսկ գյուղեք գյուղ բոլորովին կ'տարբերին»⁷:

Դրությունը որոշակիորեն փոխվում է 1870-1880 ական թվականներին՝ կապված ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի, հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ասպարեք բարձրանալու, ազգային ազատագրական շարժումների ծավալման, ազգային գաղափարախոսության ձևավորման հետ, երբ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները, որպես ժողովրդի ազատագրության առաջին փայլ սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել հայեցի կրթությանն ու դաստիարակությանը: Կրթական խնդիրների իրականացմանն էին հետամուտ 1870 թ. ստեղծված Դպրոցասիրաց ընկերությունը, 1871թ. սեպտեմբերի 1-ին Նուբար-Շահնագարյան վարժարանի սաների կողմից Հանքում վարժարան բացելու համար հիմնված Վարդանյան ընկերությունը և 1876 թ. բացված Արարատյան ընկերությունը: 1878 թ. փետրվարի 18 -ի որոշմամբ Վարդանյան ընկերությունն իր գործունեության ասպարեք է ընտրում բովանդակ Կիլիկիան՝ վերանվանվելով Կիլիկյան ընկերության: Վերջինս 1880 թ. միանում է Արարատյան ընկերության հետ՝ հիմք դնելով Միացյալ ընկերությանը, որն էլ ձևավորվել է լինում դպրոցների բացմանը Կիլիկիայում, բայց, կապված ֆինանսական և տնտեսական բազմաթիվ դժվարությունների հետ, գործն առաջ էր գնում դանդաղ տեմպերով:

Դեռևս 1860 - ական թթ. ֆինանսվում էր Կիլիկիայում բարձրագույն վարժարան բացելու հարցը: Հայտնի է, որ Կարապետ վարդապետ Շահնագարյանն իր ողջ հարստությունը՝ 1000 օսմանյան ոսկի, կտակել էր Կիլիկիայում ժողովրդագրության վարժարան հիմնելու համար: Նույն նպատակի համար 3000 օսմանյան ոսկի էր տրամադրել եգիպտահայ մեծահարուստ Նուբար փաշան, բայց ինչ-ինչ նկատառումներով, նա և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը վարժարանը բացում են Կ. Պոլսում՝ հայտնի Առաքել-Նուբար-Շահնագարյան անունով: Եվ չնայած Կիլիկիո կաթողիկոս Մկրտիչ Քեֆսիգյանը ֆանիցս դիմել էր Կ. Պոլիս՝ Շահնագարյանի կտակը Կիլիկիայում գործադրելու համար, մասնավորապես՝ երբ Նուբար-Շահնագարյան վարժարանը դադարել էր գործելուց, սակայն նրա ջանքերն արդյունք չեն տվել:

⁷ Մատենադարան «Արաքսի», Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիո (այսուհետ՝ Կիլիկիա...), Պետերբուրգ, 1894, էջ 23-24:

1880- ահա ք. վերջին և 1890 ահա ք. սկզբին Ադամա Բադալում գործում էին Արամյան տարրական վարժարանը, Երկսեռ Արգարյան և Աշխենյան վարժարանները (150-200 սաներով), Կաթոլիկ եկեղեցու կողմից բացված և նիզվիտների հովանավորությամբ գործող մեկ արական դպրոց (200 աշակերտներով), բողոքական հարանվանության մեկ երկսեռ դպրոց, ինչպես նաև երկու հունական և այլ ազգերին պատկանող մի քանի դպրոցներ: Նույն աղբյուրի վկայությամբ՝ 1890-ահա ք. սկզբներին Ադամայի վիլայեթում (ծխական դպրոցները չհաշված) գործում էր հայկական 10 դպրոց՝ 1200 երկսեռ աշակերտներով, ինչպես նաև կաթոլիկ հարանվանության 4 դպրոց՝ 200 աշակերտներով, հունական և արաբական 10 դպրոց՝ 303 սաներով, ընդամենը՝ 31 դպրոց 1923 աշակերտներով⁸:

1913 թ. Կիլիկիա այցելած Ս. Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Մ. Ցիցիկյանը նշում է, որ, չնայած Կիլիկիա հայության համեմատաբար բարվոք դրությանը, դպրոցները «սարսափելի» վիճակում էին: Նրա տվյալներով՝ 1913 թ. Ադամայի ազգային դպրոցում 10-ամյա դասընթացով սովորում էին 688 տղաներ, իսկ օրիորդաց վարժարանում՝ 515 աղջիկներ 6 ամյա դասընթացով, տարրական դպրոցում կամ մանկապարտեզում՝ 170 երկսեռ աշակերտներ 3-ամյա դասընթացով: Այդ երեք դպրոցների տարեկան բյուջեն կազմում էր 1800 թուրքական լիրա, որից 500-ը որպես ուսումնավարձ մուծվում էր սովորողների ընտանիքների կողմից, իսկ մնացածը հոգացվում էր թեմական միջոցներից: Դպրոցներում դասավանդում էին 46 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, որոնց տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 150 ուրլի: Առավել ծանր էր գյուղական ուսուցիչների վիճակը: Այսպես, Ադամայի շրջակա գյուղերում նրանց տարեկան աշխատավարձը 60-80 ուրլի էր, իսկ հեռավոր, լեռնային շրջաններում՝ ընդամենը 5-6 ուրլի⁹:

Խոսելով Ադամայի կրթական վիճակի մասին, Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբյանը գրում է, որ սեպտեմբերին աշակերտների ընդամենը 10-20 տոկոսն է հաճախում դասերին, մեծ մասը դպրոց են գնում հոկտեմբեր - նոյեմբեր ամիսներին, երբ «երկու ամիս արդեն կորսնցուցած կ'ըլլանք

⁸ Գալուստյան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 20:

⁹ «Մշակ», 1913, թիվ 166, 31 հուլիսի:

դպրոցական տարեշրջանեն»¹⁰։ Պատճառը բամբակի հավաքումն էր, որին ծնողները մասնակից էին դարձնում իրենց զավակներին։

Կրթական գործը Հանընում սկսում է աշխուժանալ 1860-ական թթ., երբ «Անձնվեր ընկերության» կողմից Հանըն են ժամանում եղիա Տնտեսյանը, Նազարեթ Տեպեմյանը, Հակոբ և Մինաս Թուրսարգսյանները՝ հիմք դնելով աշխարհաբար ուսուցմանը։

1890-ական թթ. հանընցիները Ա. Աստվածածին և Ս. Գևորգ եկեղեցիներում սեփական միջոցներով դպրոցներ են բացում (200 երկսեռ աշակերտներով), որոնք գոյատևում են մինչև Կիլիկիո 1909 թ. կոտորածները։ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արական դպրոցում դասավանդում էր ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Համբարձում Բոյաշյանի (Մեծն Մուրադ) եղբայր Մարտիրոս Բոյաշյանը (Ժիրայր)՝ հայ պատանիների հոգում ազատագրական գաղափարների ծիլեր սերմանելով։ 1912-1913 թթ. կառուցվեց Սահակ-Մեսրոպյան իգական վարժարանը, որը, ցավոք, չգործեց հայտնի պատճառներով, իսկ հետագայում, 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին, Հանընի գրավման օրը, հրդեհվեց թուրքերի կողմից։ Դպրոցի կառուցման նախաձեռնությունը պատկանում էր Հանընի հայության հոգևոր առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարանյանին։ Կրթօջախի կառուցման համար 600 դոլար էին տրամադրել ԱՄՆ-ում բնակվող հանընցիները¹¹։

«Արաբս»-ի Կիլիկիայի վկայությամբ՝ 1890-ականների սկզբին Հանընում գործում էին մասնավոր, առանձին ընտանիքների կողմից պահվող հայկական դպրոցներ, ինչպես նաև՝ բողոքական հարանվանության մեկ դպրոց՝ 30 աշակերտներով¹²։

Հանընում կրթական արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել անգլոհայատակ կանադացի դոկտոր Ս. Մաթթինը, որը 1892 թ. որպես միսիոներ հաստատվել էր Հանընում։ Նա էր, որ հիմնադրեց բողոքական եկեղեցուն կից դպրոցը, իսկ ավելի ուշ, Քեսթեմյանների տան բակում կառուցեց հիմք հարկանի շինոց և արդիական դպրոց։ Այդ նորակառույց, «Ակադեմիա» բարձրագույն անունը կրող դպրոցում ուսանում էին ոչ միայն հայ բողոքական, այլև հայ առաքելական եկեղեցուն դավանող երե-

¹⁰ Մերոքյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29-30։

¹¹ Պողոսյան Հ. Դ., Հանընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գօզան-Տադի հայ գյուղերը, Լոս Անջելես, Կալիֆոռնիա. 1942, էջ 453։

¹² Կիլիկիա..., էջ 35։

խաներ: Գործում էր 4 դասարան՝ 100–150 աշակերտներով: Դպրոցի շրջանավարտներն առանց ճննության ընդունվում էին Այնթապի կենտրոնական վարժարան, Տարսոնի Սենթ Փոլ ֆոլեջ, Գոնիայի Ջենանյան ֆոլեջ¹³:

Դպրոցին կից Ա. Մարթինն անգլիական միսիոներական ընկերության դրամական օժանդակությամբ հիմնել էր մանածագործության և կահույքագործության փոփոխ արտադրություններ, որոնց արտադրամբն արտահանվում էր ԱՄՆ և արժանացել էր Մեծ Բրիտանիայի Վիկտորիա թագուհու հավանությանը¹⁴:

1898 թ. Հանընում հաստատված միսիոներուհիներ Մարի Գերբերը և Ռոզա Լեմբերթը ԱՄՆ-ում հանգանակած նվիրատվություններով և «Մեն Օնայթ» միսիոներական ընկերության աշակցությամբ ֆադաֆում արական և իգական վարժարաններ են բացում, որոնք, կարն ժամանակ անց մեծ նանաչում են ձեռք բերում: Ինչպես նշել է ժամանակակիցներից մեկը՝ «...օտար վարժարաններու մրցումը կարևոր դեր մը կատարած է մեր կրթական գործին մեջ: Օտար կաթոլիկ և ամերիկյան միսիոներությանց վարժարանները խթան մը եղան հայ վարժաններու համար: Օտար վարժարաններ սլ հայ ուսանողներու ազգայնական տրամադրությանց մասամբ գոհացում տալու համար հայերենի ուսումը նվիրագործեցին: Այս մասին նշանակելի են ամերիկյան Գոլեյներն ու Բարձր, վարժարանները»¹⁵:

Միսիոներները, անկասկած, հետապնդում էին ոչ միայն կրոնական, դավանաբանական և գաղափարախոսական խնդիրներ, այլև ֆադաֆական նպատակներ՝ հանդես գալով իրենց պետությունների ֆադաֆական, տնտեսական և մշակութային շահերի պաշտպանության դիրքերից, այնուամենայնիվ, նրանց գործունեությունը կրթության բնագավառում արժանի է բարձր գնահատականի, քանզի հայ երիտասարդությունը, համապատասխան կրթություն ստանալով, ծանոթանում էր համաշխարհային մշակույթին, հասունանում գաղափարապես և ֆադաֆականապես:

Նույն 1898 թ. հանընցի հայ երիտասարդները Ա. Հակոբ եկեղեցում բացում են Հանընի առաջին որբանոց-դպրոցը, որը գործում է 4 տարի: Ադանայի 1909 թ. կոտորածներից հետո վանեցի Խաչատուր Գոուզյանի տնօրինությամբ սկսում է գործել «Ազգային երկսեռ որբանոցը»: Նմանատիպ ուսումնական հաստատություններից էր հայ կաթոլիկների ջանքե-

¹³ Պողոսյան Հ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 390–391:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 394:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 2, գ. 3, թ. 8:

րով բացված Ալայան վարժարանը: Եվ այս բոլոր հայկական կրթօջախների կողմից Հանրմում գործում էր թուրքական ընդամենը երկու դպրոց¹⁶:

Կրթական գործը Ջեյթունում զարգանում էր դանդաղ և աննպաստ պայմաններում: 1848 թ. Ջեյթունի հոգևոր առաջնորդ, գառնեցի Հովհաննես վարդապետի նախաձեռնությամբ և բնակչության նվիրատվություններով կառուցվում է դպրոց, որտեղ սովորում էին 150 աշակերտներ: Ավելի ուշ, 1856 թ. Կ. Պոլսից Ջեյթուն ժամանած «Հարություն Յուսուբյանը կառուցել է տալիս Ջեյթունի վարժարանը»¹⁷: 1865 թ. Ջեյթունում ուսուցիչ է նշանակվում Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, բնիկ զեյթունցի Հարություն Ջազրյանը, որը, տնօրինելով Ջեյթունում կրթության զարգացման համար կահիրեցի Պողոս Կարապետյանի 400 և ալեքսանդրիացի Թագվոր Հակոբյանի 200 օսմանյան ոսկի տրամադրած գումարը, հասնում է որոշ դրական տեղաշարժերի:

1878-1879 թթ. Ջեյթունում երկսեռ վարժարաններ են բացվում Կիլիկյան ընկերության կողմից: 1879 թ. հուլիսի 20-ին ընկերությունը Կ. Պոլսից պաշտոնական գրությամբ դիմում է Մուշի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանին՝ խնդրելով հանգանակություն կատարել «ի նպաստ Ջեյթունի կիլիկյան վարժարանի... ամեն ջանք ի գործ դնել ընկերության զարգացման համար ի հառաջադիմություն Կիլիկիո հայ մանկտոյն»:

1880 թ. Ջեյթունի և գավառակի կրթական գործի կազմակերպումը ստանձնում է Միացյալ ընկերությունը՝ հաջորդաբար որպես ուսուցիչներ ուղարկելով Բարսեղ Վարդուկյանին, Սմբատ Բյուրատին (Տեր-Ղազարյան) և Ավետիս Կեսիսյանին, որը հերոսաբար զոհվեց Ջեյթունի 1895 թ. ապստամբության ժամանակ:

Հայտնի արձակագիր և հրապարակախոս Սմբատ Բյուրատը Հ. Ջազրյանի մերձավոր զինակիցն էր: Իր ծննդավայրում որոշ ժամանակ գործելուց հետո նա վարժարան է հիմնում Սուլմ, 1885-1887 թթ. «Միացյալի» կողմից նշանակվում է Ջեյթունի դպրոցների տնօրեն, ապա իր հայրենանվեր գործունեությունն է ծավալում Կ. Պոլսում¹⁸: Նոր դարի շեմին «Միացյալը» Ջեյթունում տնօրինում էր 1 վարժարան, 4 ծաղկոց (մանկա-

¹⁶ Պողոսյան Հ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 474:

¹⁷ Պողոսյան Հ. Մ., Ջեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 150-151:

¹⁸ Գալուստյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 117:

պարտեզ-տարրական դպրոց)՝ 12 ուսուցիչներով և 455 աշակերտներով, որոնց տարեկան ծախսը կազմում էր 200 օսմանյան ոսկի:

Վարժարան-դպրոցներ էին բացվել գավառակի Ֆոնուզ, Կոկիսոն, Թաշ-օլուզ Բիրեն, Շիվիլի, Մխալ, Կապան, Ալախսթան գյուղերում և այլուր: 1890-ական թթ. գավառակի 28 վարժարաններում սովորում էին 1592 երկսեռ աշակերտներ, որոնց դասավանդում էին 57 ուսուցիչներ¹⁹: Նշենք, որ Զեյթունում կրթական գործի նվիրյալներից և երախտավորներից էր Մնացական Սեմերճյանը (սկզբնաղբյուրի նշանակությամբ ունեցող «Զեյթունի անցյալն և ներկայն» գրքի հեղինակը):

Մարաշի ամենավաղ ուսումնական հաստատություններից էր աստվածաբանական ճեմարանը, որը 1854 թ. հիմնադրվել էր Այնթապում և 1865 թ. տեղափոխվել Մարաշ՝ ամերիկյան միսիոներուհի միսս Շնայդերի կողմից: 1850-ական թթ. Մարաշի վեց հայկական եկեղեցիներում գործում էին «Ծաղկոց» կոչվող վեց նախակրթարաններ²⁰: Դրանցից ամենահայտնին և հիմը Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի կողմից 1848 թ. Ա. Հովհաննես եկեղեցում բացված Ծաղկոց-դպրոցն էր: Կրթական գործի զարգացումն էին հետապնդում Մարաշում ստեղծված Կիլիկյան, Ռուբինյան, Մամիկոնյան, Ընթերցասիրաց ընկերությունները, որոնց ջանքերով բացվեցին տեղական նշանակություն ունեցող մի քանի կրթօջախներ և, այսպես կոչված, դպրոց-ընթերցարաններ, բայց, չունենալով նյութական միջոցներ, մաս չստանալով Կիլիկիո կաթողիկոս Մ. Քեֆսիզյանի աջակցությունը, որոշ ժամանակ անց դադարեցին գործել²¹: Միայն երկարատև ջանքերից հետո 1888-1889 թթ. մարաշցիները Մ. Քեֆսիզյանին համոզում են հոգալ Ա. Գևորգ եկեղեցուն կից բացված գիշերօթիկ դպրոցի ծախսերը²²:

1880 թ. Կիլիկյան Հայրենասիրաց ընկերության նախագահ Նահապետ Տեր-Կարապետյանի անմիջական ջանքերով բացվում է Մարաշի կենտրոնական վարժարանը: Վարժարանին մոտ շունչ և ոգի է հաղորդում 1882 թ. Միացյալ ընկերության կողմից Կիլիկիո դպրոցների տեսուչ նշանակված Բարսեղ Վարդուկյանը՝ «դպրոցական մոտ մեթոդներ ներմուծելով վարժարաններեն ներս»: Այստեղ տարբեր տարիներին դասավանդել են Մխսաֆ Էլմասյանը, Դավիթ Տեր-Ղազարյանը, Սմբատ Բյուրատը և

¹⁹ Զեյթունի պատմագիրքը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 648:

²⁰ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 433:

²¹ Առաքելյան Հ., Զեյթուն, Թիֆլիս, 1896, էջ 55-56:

²² Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 608:

ուրիշներ: 1910թ. Մարաշի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանը կառուցել է վարժարանի երկրորդ հսրկը, բարեկարգել ֆաղափի երկու իգական վարժարանները, որտեղ սովորում էին 200 աշակերտուհիներ²³:

Մեծ համբավ էր վայելում 1882թ. Մարաշի հայ ավետարանական համայնքի նվիրատվություններով բացված ամերիկյան իգական ֆոլեշը, որն առանձնակի ծաղկում ապրեց միսիոներուհի էյեն Բլեյֆլի տնօրինության տարիներին: Մինչև 1905 թ. ֆոլեշն ունեցել էր 96 շրջանավարտ: 1905-1906 ուս. տարում ֆոլեշում սովորում էին 89 ուսանողուհիներ ոչ միայն Մարաշից, այլև Ադանայից, Հալեպից, Հանքնից, Զեյթունից և Նդեսիայից, իսկ 1912 թ.՝ 117 ուսանողուհիներ²⁴:

1897 թ. Մարաշում բացվել էր նաև Հոփսիմյան իգական նախակրթարանը, որտեղ հայերենի հետ միաժամանակ ուսուցանում էին ֆրանսերեն:

Դեռևս 1891 թ. Մարաշում բացվել էր «Ակադեմիա» բարձրագույն վարժարանը, որի հիմնադիր տնօրենը և տեսուչը միսիոներ Թոմաս Դեհդսոն Քրիսթին էր: 1893-1908 թթ. վարժարանն ավարտած 92 շրջանավարտներից շատերն իրենց ուսումը շարունակել էին Այնթապի և Տարսուզի ֆոլեշներում: Վարժարանում աշակերտներն ուսանում էին հայերեն, անգլերեն, թուրքերեն, հայ ժողովրդի պատմություն, աշխարհագրություն, կրոն և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, 19-րդ դարի վերջերին Մարաշի սանջակի 552 գյուղերում գործում էին 153 հայկական տարրական դպրոցներ 6567 աշակերտներով²⁵: Կային նաև բազմաթիվ դպրոց-որբանոցներ:

1890-ական թթ. ջարդերից հետո, 1896թ. ԱՄՆ-ում բնակվող ոմն Ճենանյանի նպատակով որբանոց է բացվում Ս. Ստեփանոս եկեղեցում, որը գոյատևում է մինչև 1914 թ.: 1898 թ. դպրոց-որբանոց է հիմնում Իսահակ Ժամհարյանը, որի խնամքին հանձնված 90 հայ մանուկների ծախսերը հոգում էին Մոսկվայի հայ վաճառականները՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջոցով ամեն ամիս Մարաշ ուղարկելով 30 ռուբլի²⁶: Ադանայի կոտորածներից հետո Կ. Պոլսի Ազգային խնամակալության հանձնաժողովի կողմից բացվում է այսպես կոչված «Ազգային որբանոցը», որտեղ ապաստան էին

²³ Նույն տեղում, էջ 441-443:

²⁴ «Կոչնակ», 1912, թիվ 6, 10 փետրվարի:

²⁵ Желтков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 66:

²⁶ Գալատյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 470:

գտել 115 տղաներ և 90 աղջիկներ: Այն, շնորհիվ տնօրեն Հարություն Տեր-Ղազարյանի անհավատալի ջանքերի և գերմանացի միսիոներների օգնության, իր գոյությունը պահել է նույնիսկ եղեռնի և տարագրության ահասարսուռ տարիներին: Ավելի ուշ որբանոցը հանձնվում է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի տնօրինությանը:

Մարաշում հայտնի էին նաև գերմանական «Բեյթ Շալում» և «Բեյթել» որբանոց-դպրոցները, որոնք 1899 թվականից ղեկավարում էին միսիոներուհի Ռուբախը և միսիոներ Սփիբը: Վերջինս հայերի հետ ունեցած ջերմ բարեկամությունը և նրանց ցույց տրվող օգնությունը շարունակում էր նաև 1915-1916 թթ: Նրա հովանավորությամբ էր գործում Ազնես Սալմոնդի 500 հայ որբերի խնամակալությունը ստանձնած «Արքեմեջեր» որբանոցը²⁷:

Կիլիկիայի կրթական խոշոր կենտրոններից էր Այնթապը: 1873 թ. մարտի 1-ին Մկրտիչ Քեֆսիզյանի նախաձեռնությամբ և Նշան Թերզյանի տնօրինությամբ բացվում է «Կիլիկիո գիշերօթիկ հոգևոր վարժարանը», բայց, չորս տարի անց, ֆինանսավորման բացակայության պատճառով, փակվել է:

Այնթապում էր գտնվում Թուրքիո կենտրոնական վարժարանը, որն իրականացնում էր բարձրագույն մասնագիտական կրթական ծրագրեր: Ամերիկյան միսիոներների և այնթապցի հայերի համատեղ ջանքերով 1876 թ. հոկտեմբեր ամսին 55 ուսանողներով բացված այդ ֆոլեջը նախատեսված էր միայն հայ պատանիների համար: Այստեղ դասավանդում էին ԱՄՆ-ում կրթություն ստացած աստղագետ և երկրաբան Սարգիս Լևոնյանը (սպանվել է 1909 թ. կոտորածների ժամանակ Օսմանիեի մոտ), պրոֆեսոր Ալեքսան Պեզեյանը, Ֆրանսիայում իրավաբանի որակավորում ստացած պրոֆեսոր Զեմոր Պեզեյանը, Արմենակ Զամչյանը և ուրիշներ: 1878 թ. ֆոլեջին կից բացվել են բժշկական վարժարան և հիվանդանոց, որը անվանվել է Այնթապում առաջին միսիոներ Ազարիա Մմբի անունով: Քոլեջի վերջին տնօրենն էր Զոն Է. Մերիլը, որը ցեղասպանության դժնդակ տարիներին բազմիցս սատարել էր տարագիր հայերին, շատերին ապաստան տվել ֆոլեջում՝ փրկելով ստույգ մահից:

²⁷ Նույն տեղում:

Այնթապում գործում էին Ներսեսյան (արական) և Հայկանուշյան (իգական) վարժարանները, որոնք «կառավարվում էին կալվածներու հասույթով»²⁸:

Այնթապում էին գտնվում նաև Վարդանյան և Արմենական երկրորդական վարժարանները, ամերիկյան իգական սեփնարիան, ավելի քան 20 մանկապարտեզներ²⁹:

1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին բացվում է «Կիլիկյան բարձրագույն վարժարանը», որը Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խաչաթյանի հատուկ կոնդակով 1913թ. օգոստոսի 11-ին վերանվանվում է Կիլիկյան Հեմարանի: Այն «իբ ընդհանուր մանկավարժական և եկեղեցագիտական դասընթացներով կոչված էր մեծ ծառայություն մատուցելու Կիլիկիո հայությանը»³⁰: Ջուռ հայկական հեմարանի բացումը կարևոր երևույթ էր կիլիկիահայ իրականության մեջ, քանզի «մեր կրթական և կրոնական պաշտոնյաներեն մեծագույն մասը օտար (միսիոներական և փրոփականդիստական) հաստատությանը մեջ կրթված ըլլալով՝ ըստ արժանավոյն և արդյունալի չեն կրնար ծառայել ազգային ինքնատիպ դաստիարակության և տոհմային ինքնուրույն գոյության ու ինքնապաշտպանության նվիրական գործին», - իրավացիորեն նշել է Ս. Խաչաթյանը³¹: Ցավալի էր, որ, չնայած հեմարանի տնօրեն Հակոբ Ղազարյանի գործադրած ջանքերի, այնուամենայնիվ, անբավարար էր հայ ուսուցիչների թիվը:

Ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Թուրքիայի կրթական հայտնի կենտրոններից էր Տարսուզը, որտեղ գործում էր Ս. Պողոսի (Սեմք Փոլ) 5-ամյա դասընթացով բոլջը և 4-ամյա դասընթացով տարրական դպրոցը: Հաստատությունը կառուցվել էր 1888 թ. ԱՄՆ-ի Նյու-Յորքի նահանգային իշխանության արտոնագրով՝ ամերիկյան միսիոներների նախաձեռնությամբ:

Քուլջի առաջին տնօրեն Ս. Հեմանյանի (1888-1893 թթ.) պաշտոնավարության տարիներին կրթօջախին 100.000 դոլար էր նվիրել ամերիկացի մեծահարուստ գնդապետ Շեփերտը: Քուլջը մեծ ծաղկում ապրեց ծաղումով իռլանդացի Թոմաս Քրիսթիի տնօրինության տարիներին (1893-1919 թթ.): Կրթօջախի այլազգի դասախոսներից էին շվեյցարացի Հեյլ Բրիվրը, անգլիացի Հերբերտ Գիբբոնսը (նա 1909 թ. գտնվելով Ադանայում՝ անգլիա-

²⁸ Գուտույան Գր. Հ., Կիլիկյան աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:

²⁹ Պողարյան Գր., Ցեղասպան թուրքը, Բեյրութ, 1973, էջ 120:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 2, գ. 1029, թ. 1:

³¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 278, թ. 74:

կան և ամերիկյան թերթերին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել կոտորածների վերաբերյալ, ամերիկացի Դ. Ռոջերսը (գոհվել է 1909 թ. Ադանայում՝ ամերիկյան իգական վարժարանի հրդեհը մարելիս): Քուլեջի հայ դասախոսներից էին Սարգիս Տոնիկյանը, Միհրան Գալանյանը, Թորոս Եսայանը, Սամուել Մելիքյանը և այլք: Բացման օրից մինչ 1910թ. հունիսին ունեցել էր 144 շրջանավարտներ, որոնցից շատերը կրթությունը շարունակել են Բեյրութի ամերիկյան համալսարանում: Ուսանողների նմշող մեծամասնությունը հայեր և հույներ էին: Գր. Գալուստյանի հավաստմամբ՝ 20-րդ դարի սկզբին Բուլեջում սովորող 100 ուսանողներից հույներ էին 15-20-ը, մնացածը՝ հայեր³²: 1890-ական թվականներին Տարոնում գործում էին նաև 4 հայկական դպրոցներ, որոնցից առավել հայտնի էր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից Լուսինյան երկսեռ տարրական դպրոցը:

Կիլիկիո այլ բնակավայրերում դրությունն առանձնապես բարվոք էր: Մերսինում կային հայ երեք հարանվանություններին պատկանող հինգ արական և իգական դպրոցներ, մոտ երկու հարյուր աշակերտներով³³: Առանձնապես վատ էր վիճակը Կիլիկիո կաթողիկոսական նստավայրում՝ Սսում: Մկրտիչ Խրիմյանին 1904 թ. փետրվարի 18-ին գրած նամակում Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խապայանը նշում է. «Սսո մեջ բարգավաճ դպրոց պահել անկարելի է, որովհետև կլիման չը ներիր, հագվել ուսումնական տարին յոթն ամիս կը լինի, այնուհետև ամբողջ ժողովուրդը կը Բաշվի ամառանոցները և վարձյալ պահապաններին ու մի քանի ջարդ ու փշուր վանականներին գատ մարդ մը չը մնար: Ամբողջ դպրոց մը ամեն տարի գաղթեցնել այս կամ այն հովասուն վայրը, ըստ իս, նպատակին չը ծառայել գատ՝ վարողին ալ մեծամեծ և անօգուտ զոհողություններ տալեն ավելի անասելի դժվարությամբ պատճառ կ'ըլլայ, ուստի հարմար կը սեպեմ Պապովի (խոսքը վերաբերում է Նոր Նախիջևանցի Մարգար Պոպովին, որը զգալի գումար էր կտակել Կիլիկիայում դպրոց հիմնելու համար - Ռ. Գ.) դպրոցը բանալ կամ Անթեպի, կամ Մարաշի և կամ Անտիոքի մեջ, որ ամենն ավել անխնամ և մարդ որոնելու կեդրոն և բոյն եղող վիճակն է»³⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Սահակ Խապայանը մտահոգ էր ոչ միայն ուսումնական հաստատության բացման խնդրով, այլև այն դիտարկում էր որպես արտագաղթը կասեցնելու կարևորագույն գործոն:

³² Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 526:

³³ Նույն տեղում, էջ 20:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 2, գ. 1824, թ. 10:

Հարկ է նշել, որ Կիլիկիայում հայ աշակերտների մեծ մասն ուսանում էին օտարերկրյա կրթական հաստատություններում, որոնց թիվն անհամեմատ շատ էր մրցակցությամբ չդիմացող և ֆինանսական միջոցներից զուրկ հայկական դպրոցներից: Եվ, հայկական «բարձրագույն վարժարանների» բացակայության պարագայում, ինչպես գրել է 1901թ. հունիսի 12-ի նամակում Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Եպիսկոպոսը Մ. Խրիմյանին. «հարուստներն ստիպված են օտար վարժարան դրկիլ իրենց զավակները. այս վտանգին առաջին առնել պետք է, մանավանդ որ պապական (կաթոլիկները - Ռ. Գ.) հոն դպրոց բացած են... ահա մեծագույն վտանգը, զոր Ձեզ մատնանիշ կընենեմ»³⁵:

Խիստ ծանր էր հայ ուսուցիչների նյութական վիճակը, որոնք իրենց հայրենանվեր աշխատանքի դիմաց ստանում էին չնչին աշխատավարձ, ենթարկվում իշխանությունների հալածանքներին: Ուսուցիչներին դիտելով որպես հայ պատանիների սրտում ազգային գաղափարախոսության և ազատագրական պայքարի սերմնացաններ, թուրքական կառավարությունը կեղծ փաստերի, տարբեր գրպարտությունների հիման վրա՝ ձերբակալում էր նրանց, ահադրում կամ արգելում մանկավարժական գործունեությունը: Այսպես, Կ. Պոլսից Ադանա ժամանելուն պես ձերբակալվել էր հայտնի ուսուցիչ Համբարձում Ամատունին:

Եվ իրոք, ազգային ոգով դաստիարակությունն ու հայեցի կրթությունը չէր համապատասխանում իր ֆաղափական նպատակներին՝ հեստամուտ օսմանյան կառավարության շահերին: Հայկական դպրոցներում ազգային յուրաքանչյուր դրսևորում դիտելով որպես ազատագրական գաղափարախոսության և շարժման օջախ, վարելով բռնի թուրքացման և ուծացման ֆաղափականություն, թուրքական իշխանություններն ամենասանձարձակ հալածանքն էին իրականացնում ազգային գործիչների, կրթական գործի նվիրյալների դեմ:

*Հայոց պատմության հարցեր,
գիտական հոդվածների ժողովածու,*

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»,

Երևան, 2003, № 4, էջ 65-76:

³⁵ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 80, թ. 17:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԿԻԱՅՈՒՄ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Հայկական հարցի միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ բարձրացումը նոր խթան հանդիսացավ ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Թվում էր, թե մոտ է ազգային իղձերի, դարավոր երազանքների իրականացումը, եթե ո՛չ պետականության, գոնե՝ ինքնավարության ձեռքբերումը, ծայրահեղ դեպքում՝ բարենպաստների իրագործումը: Երազանքների խորտակումը հասունացրեց զենքի դիմելու անհրաժեշտությունը: Առաջնահերթ խնդիր էր հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ձևավորումը, պետք էր ոգի ներարկել ժողովրդին, դուրս բերել թմրիրից, հավատ արթնացնել սեփական ուժերի, հաղթանակի հանդեպ: Դա էր հայ հասարակական, բաղաժանան, մշակութային շրջանակների թիվ 1 խնդիրը: Ողջ հայությանը պայքարի էին կոչում հայ գրողներ Միֆայել Նալբանդյանը, Ստեփանոս Նազարյանցը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Գրիգոր Արծրունին, Բաֆֆին, Մուրացանը, Բագրատ Այվազյանցը, Ծերենցը, որոնք իրենց աշխատություններով մեծապես նպաստեցին ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորմանը: Մեծ դեր էր կատարում ժամանակի առաջադեմ մամուլը՝ «Մշակը», «Արարատը», «Ասպարեզը», «Արմենիան» և այլն: Աստիճանաբար արմատանում էր այն ճշմարտության գիտակցումը, որ, ինչպես մեծ վիպասան Բաֆֆին է գրել՝ «ազատությունը տրվում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատությունը սրով պաշտպանել գիտեն: Առանց արյունի ազատություն չկա, որպես առանց զոհերի փրկություն»¹:

Իր գործունեության սկզբից ևեթ հնչակյան կուսակցությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Սասունին և Կիլիկիային, ուղարկելով գոր-

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1964, էջ 268:

ծիչներ, ծավալելով Բարոզչություն, ստեղծելով կուսակցական կազմակերպությունների ցանց:

1880-ական թթ. վերջերին հեղափոխական գործունեություն էր ծավալել Հարություն - Մարտիրոս Պոյաճյանը (Ժիրայր, Մոսուլ)² Մեծն Մուրադի՝ Համբարձում Պոյաճյանի ավագ եղբայրը (1856-1894 թթ.)³:

1890 թ., երբ Համբարձում Պոյաճյանը Կ. Պոլսում մասնակցում է Գում Գափուի ցույցին, Ադանայի կուսակալ Շաֆի փաշան հրամայում է ձերբակալել Ժիրայրին՝ մեղադրելով նրան եղորո հետ համագործակցության, հեղափոխական գաղափարների տարածման մեջ:

Հանձնի հայոց հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոս Գազանճյանից տեղեկանալով սպառնացող վտանգի մասին՝ Ժիրայրը 6 ամիս գործում է ընդհատակում: Երբ ոստիկաններն իմանում են նրա կացարանի մասին՝ ածիլելով մինչև գոտակտեղը հասնող մորուրը, կանացի շորեր հագած, ուսին՝ սափոր, ջրի գնացող կնոջ տպավորություն ստեղծելու համար, անցնում է ոստիկանների շրթայի միջով և, Գրիգոր Կյուլվարդյանի ընկերակցությամբ Վասակունի, Շահեն և Տիար կեղծանուններով սկսում է գործել Յոզղատում, Կեսարիայում, Երզնկայում և Էվերեկում⁴: Տարածելով ազատագրական գաղափարներ, արթնացնելով ազգային ինքնագիտակցությունը, ապագա արհավիրքներին դիմակայելու և պայքարին պատրաստ լինելու համար Ժիրայրը ձևավորում է լինում գինված ջոկատների, ֆիդայական խմբերի կազմավորմանը: Նրա համախոհներն ու զինակիցներն էին հայտնի Չելլոն (Թորոս Մառուկյան) և Դեբե վանքի վանահայր Դանիել վարդապետը: Ժիրայրի ստեղծած խմբերը 1894-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ բազմիցս խիզախաբար մարտնչե-

² Սկզբնական կրթությունը ստանալով հայրենի Հաճնի Վարդանյան վարժարանում՝ Ժիրայրը 1872-1874 թթ. ուսումնառում է Կ. Պոլսում, վերադառնում Հաճն, որպես ուսուցիչ պաշտոնավարում մեկ տարի, ապա կրկին մեկնում Կ. Պոլիս, այնտեղից՝ Ռուսաստան, որտեղ էլ ապրելով 14 տարի, վարակվում է հեղափոխական գաղափարներով, անդամագրվում հեյալկյան կուսակցությանը: Վերադառնալով Կիլիկիա՝ Ժիրայրը դասավանդում է Այնթապում, Դյորթ-Յոլում՝ իայ մանուկների և պատանիների հոգում սերմանելով հայրենասիրություն, ազատագրական պայքարի գաղափարներ, ռազմական, զինվորական մարզումներ անցկացնելով նրանց հետ: Այդ ընթացքում նա համագործակցում էր իր մանկության և պատանեկության ընկերների, Հաճնի Միազալ ընկերության վարժարանի տնօրեն Մելքոն Մանուկյանի (Օղլուգյան), Մինաս Թուրսարզայանի), Մարտիրոս Սեքսենյանի հետ: Պաղատյան Յ. Պ., Հաճնի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գոզան Տաղի հայ գյուղերը, Լոս-Անջելես, 1942, էջ 492:

³ Նույն տեղում, էջ 545-546:

ցին՝ բազմաթիվ քնակավայրերում փրկելով հայրենակիցների կյանքը: Առաջին խումբը Ձեյլոյի գլխավորությամբ սկսում է գործել 1891 թ.⁴ պատուհասելով «տեղական բռնավոր, չարագործ թուրք Աղաներն ու Պեկերը, որոնք իրենց բռնության տակ անխղճորեն կը կողոպտեին, կը թալանեին հայ աշխատավոր գյուղացիությունը օրը ցերեկով և անպատիժ սպանություններ կը գործադրեին համաձայն համիդյան ծրագիրներուն»⁵: Խմբի կազմում էին հայտնի ֆիդայիներ Պողոս Շահինյանը, Մինաս Պետրոսյանը (Ասուպ), Ավետիս Սամանյանը, Հակոբ Դյուլյանը և ուրիշներ:

Իր գործունեության համար վերստին ենթարկվելով հետապնդումների՝ ժիրայրը ձերբակալվում է, բայց կարողանում է բանտից փախչել՝ շարունակելով «կրկին ժողովուրդին մեջ հեղափոխական ոգի ներմուծել և զանոնք կազմակերպել Վասակունի անունով»⁶:

1892 թ., երբ հնչակյան կուսակցությունը ապստամբություն քարձրացնելու և համիդյան բռնակալությունը տապալելու վերաբերյալ թողուցիկներ է տարածում, իշխանություններն առիթն օգտագործում են առավել բռնություններ կիրառելու, հեղափոխական, ազատագրական պայքարը արմատախիլ անելու համար: Միայն Յոզղատում, էվերեկում և հարակից շրջաններում ձերբակալվում են ավելի քան 1000 հոգի՝ մտավորականներ, վաճառականներ և եկեղեցականներ: Նրանցից 17-ը դատապարտվում են մահվան: Ամմեղ հայրենակիցներին փրկելու համար ժիրայրը հանձնվում է՝ հայտարարելով, որ իմեն է թողցիկների հեղինակը և 1894 թ. հունվարի 21-ին կախաղան է բարձրացվում Յոզղատում⁶:

Հնչակյան կուսակցության կողմից Սասունի հետ միաժամանակ ապստամբության քարձրացման կենտրոն էր ընտրվել նաև Կիլիկիան, ծայրահեղ դեպքում՝ Լեոնային Կիլիկիան, վստահ, որ Մարաշի, Ջեյթունի, Հանքենի ազատատենչ հայությունը ոտքի կկանգնի զինված պայքարի: Ընդամենը, հնչակյաններին հաջողվել էր, մասնավորապես Մարաշում և Հանքենում, կուսակցական կազմակերպությունների բիշ թե շատ լայն ցանց ստեղծել: Մարաշում էին գործում Ս. Ղևոնդ Բահանա Տեր Նահապետյանը, Կարապետ, Հովհաննես և Նշան Ջորպանյանները, Հովհաննես Հարգոյանը, Մինաս Ջարփանյանը: Համաձայն մի տեղեկության՝ 1890-

⁴ Մատաղձյան Թորոս Մ., Յուշամատյան Թումարզայի, Բեյրութ, 1959, էջ 173:

⁵ Պողոսյան Յ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 546:

⁶ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Армянский вопрос, Энциклопедия, Ереван, 1991, с. 175.

ական թթ. սկզբին Մարաշի գավառում հնչակյաններն ունեին իրենց զինված ջոկատները՝ 800 մարտիկներով, որոնք բաժանված էին 8 հարյուրյակների և 40 դասակների՝ ենթարկվելով Մարաշի 7 հոգուց կազմված վարչությանը⁷։ Որքան էլ չափազանցված՝ սա վկայում է հնչակյանների կողմից կատարված զգալի աշխատանքի մասին։

Հնչակյան առաջին գործիչներից էր հայտնի գրող և մանկավարժ Սմբատ Բյուրատը։ Շրջելով գավառներով՝ նա ժողովրդին պայմարի էր կոչում, բարոգում ազատագրական գաղափարներ, անցյալի պատմության հետոսական էջերով ոգևորում երիտասարդությանը։ 1891 թ. ձմեռակալվում է և 5 տարի տանջվում Մարաշի և Հալեպի բանտերում։ 1896 թ. Ս. Բյուրատը հաջողում է փախչել Նգիպտոս՝ զբաղվելով մանկավարժական և գրական գործունեությամբ, հրատարակում «Փյունիկ» և «Նոր օր» թերթերը⁸։

Հանրնում, ինչպես արդեն նշել ենք, ժիրայրի հետ և նրա գլխավորությամբ գործում էին Մելիք Մանուկյանը, Մինաս Թուրսարգսյանը, Մարտիրոս Սեֆսեմյանը, Միհրան Գալստյանը և այլք։ Ընդսմին, Հանրնի հնչակյան վարչությունն աստիճանաբար տարածել էր իր ազդեցությունը և մասնաճյուղեր էր հիմնել Տարսնում, Մերսինում, Համիդիեում, Օսմանիեում և մի շարք այլ վայրերում։

1890-ական թթ. սկզբին Կիլիկիայում հնչակյան կուսակցության ականավոր գործիչներից էր Աղասին։

Հեղափոխական գործունեության համար 1890 թ. Աղասին 2 անգամ ձերբակալվում է, բայց ազատվում է Կ. Պոլսի ազդեցիկ հայերից Արիկ Ուննյանի միջնորդությամբ։ 1891 թ. աշնանը, 20 տարեկան հասակում մահվան դատապարտվելով «Պոլսո նդոնադատ Ատյանին կողմեն, իբր դավադրող սուլթան Համիտի կյանքին դեմ»⁹, փախչում է եվրոպա։ Աթենքում գտնվող Ս. Դ. Հնչակյան Կենտրոնի կողմից նշանակվելով որպես Կիլիկիայում կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ Աղասին 1892 թ. աշնանը ապստամբություն նախապատրաստելու հանձնարարականով անցնում է Կիլիկիա¹⁰։ Բեյրութում Աղասին ձերբակալվում է, բայց, ինչ-

⁷ Գալուստյան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 735-740։

⁸ Նույն տեղում, էջ 117։

⁹ Աղասի, Ջեթուն և իր շրջականները, Պեյրութ, 1968, էջ 139։

¹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև ՀԱԱ), ֆ. 420, ց. 10, գ. 5, թ. 1։

պես իմեն է գրում՝ «հաջողեցա փախչիլ Ադեֆսանդրեթի նավահանգիստեն ներս և կազմակերպեցի Կիլիկիո բոլոր ֆաղաֆներուն մեջ հեղափոխական շատ զորավոր մասնաճյուղեր, կանոնավոր և գաղտնի հարաբերություններ ստեղծելով իրարու մեջ և կեդրոնին հետ»¹¹։ Նա կապեր է հաստատում ազատագրական շարժման գործիչներ Ներսես վարդապետ Դանիելյանի, Քերովբե Քեշիշյանի (Տերտերյան), Թորոս Սահակյանի (Ֆահրատ և Ֆահրատ կեղծանուններով հայտնի), Մարտիրոս Սեֆսեյանցի, Պետրոս Շիրտմյանի, Միհրան Գալյանի հետ։ Ապա Աղասին կազմակերպչական հարցերով անցնում է Ալեֆսանդրիա, այնտեղից՝ Հալեպ, համագործակցում Գրիգորյան եղբայրների հետ, զգալի աշխատանք տանում Զեյթունի նախապատրաստվող ապստամբության համար դրամական միջոցներ հավաքելու ուղղությամբ¹²։ Հալեպից Աղասին մեկնում է Դյորթ-Յուլ, մնում որոշ ժամանակ։ Այնտեղից Աղասին անցնում է Ալեֆսանդրետ, Քիլիս, իսկ 1893 թ. հունվարին՝ Մարաշ, որտեղ նրան ընդունում են Ղևոնդ ֆահանա Տեր Նահապետյանը, Մարաշի կնետրոնական վարժարանի ուսուցիչ Սարգիս Սամուելյանը։ Կազմվում է Մարաշի հնչակյան կուսակցության նորընտիր վարչությունը։

Նախապատրաստվող ապստամբության հետ կապված հարցերը ֆինանսելու համար Տեր Ղևոնդ ֆահանան նամակ է գրում Զեյթուն՝ խնդրելով պատվիրակներ ուղարկել¹³։

Զեյթունից ժամանած Ավագ Զադրյանի հետ Աղասին ֆինանսավորում է ապստամբության ծրագիրը, զենքի և զինամթերքի ձեռքբերման հարցերը և այլն¹⁴։ Մարաշից Աղասին անցնում է Այնթապ, տեղի գործիչների հետ ֆինանսավորում զինված ելույթների հնարավորության խնդիրը։ Նա որոշում է իր կնետրոնը դարձնել Սուեփայի Խըտըրպեկ գյուղը, որտեղ մնում է 2,5 տարի։ Իր իսկ հիմնավորմամբ՝ «Այս գյուղերը (Սուեփայի-Ռ.Գ.) մոտ էին Սեյկիա նավահանգիստին. և ես կը հուսայի այդ տեղեն ներս բերել 5000 ավստրիական Շասքո հրացանները, որ զնած էր Պեսարապիացի

¹¹ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 139։

¹² ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 10., գ. 10, թ. 12։

¹³ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 139։

¹⁴ Թառոյան Կ. Զ., Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 285։

հայ տիկին Անուշ և նվիրած էր Հնչակյան Կեդրոնին: Դժբախտաբար Կեդրոնը զիս հուսախաբ ըրավ և չկրցավ ուղարկել»¹⁵:

Աղասին միաժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձնում հայդուկային խմբերի, գինված ջոկատների կազմակերպմանը: Առաջին ջոկատներից էր Ալեքսանդրետի գավառում կազմավորված հայդուկային խումբը, որի կենտրոնը Քիլիսն էր: Ավելի ուշ այդ խմբին են միանում Ապահը (Պետրոս Գրմբեմյան) և Նղիշեն: 1895 թ. հուլիսին 14 հոգուց բաղկացած խումբը, խույս տալով հետապնդումներից, հաստատվում է Սուեիայի Քեպուսիե գյուղում¹⁶:

1895 թ. գարնան վերջին և ամռան սկզբին Կիպրոսից Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչների մի խումբ՝ Ապահը, Ջելաթը (Կարապետ Ղըրփենիսյան, որը Աղասուն էր միացել դեռևս 1893 թ.), Հրաչյա-Մարալը (Գրիգոր Ղարիբջյան), Քեռին (Սարգիս Պելայան), Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆերյան), Շավարշը (Պողոս Շիշմանյան), Մուրադը (Բաղդասար Գավուզնյան), Մլեհը (Ասատուր Տամղանյան), Ժիրայրը, Նփրեմը, Կարոն, Սիսակը, Վահանը և այլք, որոնց հայրենանվեր գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք ինքնապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Սուեիան, Դյորթ-Յուրը, Քեսապը, Ֆոնուզը, Ջեթունը: Աղասին նրանց բաշխում է ըստ բնակավայրերի, տալիս հանձնարարականներ:

Ապահն անցնում է Սուեիա, միանում Աղասուն, որի հանձնարարությամբ մեկնում է Աթենք ապստամբության համար նախատեսված գումարը և վերը նշված 5000 հրացանները Կիլիկիա տեղափոխելու համար: Բայց, ինչպես գրում է Աղասին. «Ջայն վերադարձուցած էին Կիպրոս կղզին, խոստանալով անհապաղ ուղարկել զենքերը: Կեդրոնը իր խոստացած երեք հազար ոսկիին, ուղարկեց (վերջին պահուն, 1895 հուլիս ամսուն, երբ գրեթե պաշարված էին Մուսա լեռան վրա), Սմրատ Ռստիկյան և Հրաչյա Մարալ անուն 21 տարեկան երիտասարդի մը հետ 600 ոսկի, որուն 540-ը գրավվեցավ Անտիոքի կառավարություն կողմն, անմարակ և ճախորդ փոխադրությամբ, Աղեքսանդրեթի մասնաճյուղիս կողմն»: Վերադառնալուց հետո Ապահը Աղասու հետ մեկնում է Արեգին՝ Սուեիայում որպես գործիչ թողնելով Շավարշին¹⁷:

¹⁵ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 140:

¹⁶ Պատմություն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցության, հ. Ա, էջ 170:

¹⁷ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 140:

Ընդհանուր ապստամբության բարձրացման հարցը քննարկելու և հանրընդհանրին ապստամբության մղելու հանձնարարականով Ապահը, Մխո Շահենը, Ջին Թորոսը և Աղասու դասընկեր ձովման ձինկեյանը մեկնում են Հանըն, իջևանում Համբարձում Բենեպյանի տանը: Նրանք հանդիպում են հնչակյան կուսակցության տեղական կազմակերպության ղեկավար Տեր Թորոս Բահանա Սաթամյանի, Հանընի և հարակից շրջանների հնչակյան կազմակերպությունների փաստացի ղեկավար Միհրան Գալյանի, Խաչեր Թաշեյանի, Եսայի Մանկրյանի և այլոց հետ՝ հիմնավորելով ապստամբության անհրաժեշտությունը, կոչելով միանալ Ջեյթունին: Բայց հանընցիները, առանց իրենց ֆաղափ ազդեցիկ հայերի համաձայնության, չէին կարող նման վճիռ կայացնել: Ուստի Թորոս Սաթամյանը «Սր. Գեորգ եկեղեցվո պաշտոնասենյակին մեջ ժողովի կը հրավիրե Հանընի երևելիները՝ շոշափելու համար անոնց տրամադրությունները»¹⁸: Ժողովին չէին մասնակցում Ապահը և Մխո Շահենը:

Մոտ 50 հրավիրյալներին, Աստվածաշնչի վրա գաղտնապահության երդումից հետո, Թ. Սաթամյանը տեղեկացնում է, որ Ջեյթունն արդեն ընդվզել է, որ «Հանընն ու Տեորթ-Յուլն ալ միացնելով Կիլիկյան Հայկական կառավարություն մը պիտի կազմվի», հայտնելով, որ Ապահն ու Մխո Շահենն իրենց ուժերով պատրաստ են գրավելու Բաղափի 70-80 զինվորներ ունեցող գյուղացիքը և սկսել ապստամբությունը¹⁹: Վերջնական վճիռ կայացնելուց առաջ ժողովականները մի ֆանի հարցադրումներ են առաջ փառում, որոնք կարևոր էին ձեռնարկի հաջողության և իրենց դիրքորոշման առումով.

1) Ի՞նչ ֆինանսական միջոցների է տիրապետում հնչակյան կուսակցությունը ապստամբությունը հաջողությամբ պսակելու համար.

2) Արդյո՞ք առկա է բավարար ֆանակությամբ զենք և զինամթերք.

3) Որքանով է հավաստի եվրոպական տերությունների օգնության խոստումը, որո՞նք են երաշխիքները.

4) Արդյո՞ք կան ռազմական գործին տիրապետող հմուտ և բանիմաց զինվորականներ, ովքեր կստանձնեն գործի ղեկավարումը:

Ցավոք, պատասխանները գոհացուցիչ չէին: Թ. Սաթամյանի հաղորդման համաձայն՝ այդ պահին Ապահն իր մոտ ուներ ընդամենը 900 օսմանյան ռսկի, զինամթերք հույս ունեին ձեռք բերել Հանընի և Վահկայի

¹⁸ Պաղոսյան Յ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 554:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 554-556:

գորանոցների վրա հարձակվելով, իսկ ապստամբության բարձրացումից հետո երեք օրվա ընթացքում «անգլիական կառավարությունը իր գործերը պիտի հասցնի»: Ինչ վերաբերում էր ռազմական գործի մասնագետներին, ապա, քանի որ Ապահը սովորել է բրիտանական զինվորական ուսումնարանում, ուստի «այդ մասին չպիտի նեղվին»: Պարզ էր, որ ոչինչ պատրաստ չէր և այդ արկածախնդրության մեջ մխրճվելը կարող էր ունենալ բացասական լուրջ հետևանքներ: Ուստի Հանրնի երևելիների անունից Աստուր Մանկրյանը և Գևորգ Սեհյանը մերժում են առաջարկը²⁰: Փաստերը վկայում են, որ եվրոպական տերությունների կողմից օգնության իրական երաշխիքների դեպքում հանրեցիները և, ընդհանրապես լեռնցիները, պատրաստ էին ընդվզման: Դա էր պատճառը, որ հնչական գործիչները, չնայած քաջ գիտեին մեծ տերությունների օգնության վերաբերյալ խոստումների սնանկությունը, բայց անվարամ տալիս էին՝ լիափութ, որ եվրոպական մամուլում ապստամբության մասին հաղորդագրություններից հետո եվրոպան հարկադրված և շահագրգռված կլինի միջամտել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին՝ ի շահ Հայկական հարցի լուծման: «Սակայն, - նկատել է Հ. Պողոսյանը, - եվրոպական պետություններից և ոչ մեկն այդ պահին նպատակ չունեի հայ ժողովրդի համար իր հարաբերությունները վատացնել Թուրքիայի հետ...»²¹:

Համատեղ ապստամբության ծրագիրը մերժում են նաև դյուրբյուլցիները, գտնելով և հիմնավորելով, որ առանց ֆինանսական միջոցների և ռազմամթերքի, իրական օգնության երաշխիքների, այն դատապարտված է ձախողման: Բայց, ամեն դեպքում, հանրեցիները խոստանում են, որ թուրքերի հարձակման դեպքում կդիմեն ինքնապաշտպանության: Նրանք Ահարոն Գրաշարյանի և Միհրան Սեֆեմյանի ղեկավարությամբ գաղտնի արհեստանոցներում սկսում են վերանորոգել հին զենքերը, պատրաստել ուժանակներ՝ հավանական հարձակման դեպքում թշնամուն արժանի հակահարված տալու համար²²:

Անհաջողության մատնվելով՝ նույն գիշերն իսկ Ապահը Միհրան Գալյանի ուղեկցությամբ բռնում է Զեյթունի ճամփան, իսկ Միտ Շահենն անցնում է Դյուրբ-Յու:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 556-557:

²¹ Պողոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմությունը 1405-1921 թթ., Ե., 1969 թ., էջ 364:

²² Պողոսյան Յ.Պ., նշվ. աշխ., էջ 559-561: Տե՛ս նաև Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 144:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Աղասու կողմից Սուևտիայում գործիչ է նշանակվում Շավարշը: 26-ամյա երիտասարդը հեղափոխական պայքարի զգալի փորձ ուներ: Նա և Սարգիս Պելայանը (Պալյան) ԱՄՆ-ից Կիլիկիա են հասնում 1895 թ. մայիսին և «տեղացի հայերի հետ միասին միավորվում են երկու հայդուկային խմբի մեջ և պայքարի ելնում թուրք ավագա-կախմբերի ու պետական կեղեքիչ պաշտոնյաների դեմ: Սարգիս Պալյանի ղեկավարած հայդուկային խումբը գործում էր Քեսարի շրջանում, իսկ Շավարշ Շիշմանյանինը՝ Հանի-Հապիպլիի մոտերում»²³: Կ. Պոլսից նրա-նց դեմ է ուղարկվում Սալիհ փաշան: Շավարշը ջանքեր էր գործադրում հնարավորինս շատ զենք կուտակելու Սուևտիայի գյուղերում: Համաձայն մի հաղորդման՝ միայն Հալեպից նրան էր ուղարկվել 10-15 երկփողանի հրացան և 200 փամփուշտ²⁴:

Շավարշի և նրա ընկերների ջանքերի արդյունքում Մուսա լեռան հայկական գյուղերը հիմնականում զերծ են մնում կոտորածից, ավեր ու թալանից: Իմանալով, որ Սուևտիայում, բացի Շավարշի մարտունակ խմբից, շատ հայեր ևս զինված են և պատրաստ՝ դիմագրավելու բշնամուն, թուրքերը զգուշանում էին հարձակումներից: Այնուամենայնիվ, նրանք րավականին ուժեր էին կենտրոնացնել հայկական գյուղերի մատույցնե-րում՝ պահանջելով Շավարշի և նրա զինակիցների հանձնվելը, հակա-ռակ պարագայում՝ սպառնալով սրի ֆաշել բոլորին: Գործին խառնվում են նաև օտարերկրյա հյուպատոսները, որոնք իշխանության ներկայա-ցուցիչների հետ բազմաթիվ խոստումներ են տալիս, որ խմբի՝ զենքերը վայր դնելուց հետո հայ ազգաբնակչությանն այլևս ոչինչ չի սպառնա: Տուրք տալով այդ ամենին, իրադրությունն առավել չարելու և հայրենա-կիցների մահվան պատճառ չհանդիսանալու համար Շավարշն իր խմ-բով հանձնվում է 1896 թ. մարտի 20-ին:

Անդրադառնալով այդ հարցին՝ «Կիլիկյան տարեցույցը» նշում է. «Մասնավոր պայմաններով և համաձայնությամբ մը, օտար հյուպատոս-ների միջոցով հանձնվելի վերջ իր ամբողջ խումբովը Հալեպի մեջ բանտ կը դրվի 10 ամիսներ»²⁵:

²³ Թատոյան Կ. Զ., նշվ. աշխ., էջ 286-287:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 133, ք. 1:

²⁵ Կիլիկյան տարեցույց, Միամյա օտևան գրական-ընկերաբանական-պատմական-գեղար-վեստական, Ա Տարի, կազմեցին Նվարդ-Ասպետ, Արամ-Ասպետ, Ատանա-Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 244:

Որոշ ժամանակ անց, դեսպանների միջամտությամբ, ձերբակալվածները ներման են արժանանում: Շավարշն անցնում է արտասահման, բայց 1900 թ. կրկին ուղարկվում է Կիլիկիա՝ իր հայրենանվեր գործունեությունը ծավալելով 1921-1922 թթ.²⁶:

Զնայած երիտասարդ տարիքին, հեղափոխական պայքարի զգալի փորձ ունեն 22-ամյա Զելլաթը: Բնիկ կիլիկեցի, Զելլաթը Կոկիսոնի Թաշ-Օլուզ գյուղից էր, անդամակցել էր Զելլոյի խմբին, ապա անցել Հանի Հապիպլի, որտեղ էլ, 1893 թ., ծանոթացել էր Աղասու հետ՝ դառնալով նրա հավատարիմ զինակիցը: Ինչպես գրում է Աղասին՝ Զելլաթը «անզուգական քաջ, ընկերասեր, ռազմագետ, անուս և թրֆախոս... ինձի կ'ընկերանար 1893-ի ձմեռն ի վեր»²⁷: Նա մեծ գործ է կատարել Սուեի խաչությանը զինելու, ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ, լինելով «Մարո» ինքնապաշտպանական խմբի ղեկավարներից²⁸: 1895 թ. հուլիսին Զելլաթը քաղաքական գործունեություն էր ծավալել Զեյթունի հարակից հայկական բնակավայրերում՝ Կապանում, հայրենի Թաշ-Օլուզում՝ ավելի ուշ միանալով Ֆոնուզում գործող Ասլանին (Մինաս էլմասյան)²⁹:

Կիլիկիա անցած հայ խիզախներից էր Մշո Տերգեվանֆ գյուղում ծնված 30-ամյա հայտնի ֆիդայի Մխո Շահենը, որն իր մարտական մկրտությունը ստացել էր Արաբոյի խմբում:

Հաստատվելով Դյորթ-Յուլում՝ նա հանդիսացավ Զոֆ-Մարգվանի ինքնապաշտպանության ղոգին և փաստացի ղեկավարը: Դյորթ-Յուլում, Օջախի և Էոզեյրլի գյուղերում էին գործում նաև քնիկ կիլիկեցիներ Քերովբե Տերտերյանը, Վահրամ Քեշիշյանը և Մերուժան (Հարություն) Քեհյանը:

Հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո թուրքերը, որոշ ժամանակ անց հաջողում են ձերբակալել Մխո Շահենին և բանտարկել Հալեպում:

Միջազգային հասարակական և մեծ տերությունների ճնշման ներքո միևնույն անց սուլթանը ստիպված եղավ ներում շնորհել ֆաղափական բանտարկյալներին: Բանտից ազատվում է նաև Մխո Շահենը, որն ան-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 244-245:

²⁷ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 141:

²⁸ Զեյթունի պատմագիրքը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 505:

²⁹ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 143:

ցնում է Եվրոպա, այնուհետև Ռուսաստան, Կովկաս և 1903 թ. գոհ է գնում եղբայրասպան զնդակին³⁰:

Մլեխը գործում էր Նդեսիայում՝ հանձնարարական ունենալով հնարավորինս ղրամական միջոցներ հանգանակել Զեյթունի համար զենք, զինամթերք և պարեն ձեռք բերելու նպատակով:

Նշենք ևս մեկ անգամ, որ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչներն, իրոք, զգալի աշխատանք էին տարել Կիլիկիայում ազգային ոգու դրսևորման, ազատագրական գաղափարների տարածման, ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման առումով: Նրանց կազմակերպած հայդուկային խմբերն իրենց ավանդը ներդրեցին թուրք ավարառուների դեմ մղվող պայքարում, բազմաթիվ բնակավայրերում հետ մղեցին թուրք հրոսակների հարձակումը՝ փրկելով հայրենակիցների կյանքը: «Ամբողջ երկու տարի ու կես Կիլիկիայի թշվառ ժողովրդին հետ ապրեցանք,- գրել է Ադասու և Ապահի զինակից հայդուկ Իսրայելը,- անոնց վշտերի հետ վշտակից և ուրախությանց հետ ուրախակից լինելով: Ավելորդ կը համարիմ աստ հիշել մեր չարչարանքները և մեր կատարած գործերը թշվառ հայ ժողովրդին համար, շատ անգամ անցնելով օրերն իս բարձրաբերձ լեռների վրա, սարերի վրա, անտառներում, ֆարայրերում և այլն և այլն տեղերում: Այս ամեն գոհողությունները սիրով տանում էինք մեր սիրած և պաշտած հայ հասարակության սուրբ Դամիս համար»³¹:

Իր ժամանակի համար և տվյալ իրավիճակում հնչակյանները պատմականորեն առաջադիմական գործունեություն էին ծավալել. նրանք ոտքի էին հանում և ոգևորում երիտասարդությանը, ձգտում էին վառ պահել ազատագրական պայքարի բոցը, ժողովրդի ազատաբաղձ ոգին, կոնկրետ ուղղություն տալ պայքարի ընթացքում ծնվող տարերային շարժումներին ու գաղափարներին և հիմնավորում, որ օսմանյան տիրապետությունը թոթափելու միակ նանապարհը զինված պայքարն է:

Ջարդերից հետո դրությունը Կիլիկիայում շարունակում էր մնալ խիստ լարված, նոր թափ ստացան հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները և հալածանքները:

Սուլթան Համիդը վարում էր Կիլիկիան Արևմտյան Հայաստանից տնտեսապես, ֆաղափականապես և գաղափարապես ամբողջովին անջա-

³⁰ Պողոսյան Հ. Մ., Սասունի պատմություն, էջ 171:

³¹ ՀԱՍ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 7, թ. 3:

տելու ֆաղափականություն: Ձցանկանալով թույլատրել հայության տարբեր հատվածների շփումները, որոնք կխթանեին ազատագրական պայքարը, օսմանյան կառավարությունն օգտվում էր Կիլիկիայի՝ Արևմտյան Հայաստանից բաժանված լինելու հանգամանքից և հետամուտ էր կիլիկիահայության մեկուսացմանը:

Համիդը ցանկանում էր բաժանել հայերին, ֆայհայել նրանց տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնությունը, անջրպետել միմյանցից, որով կկարողանար հասնել իր գլխավոր նպատակին, այն է՝ հայերի տնտեսական ազդեցության վերացում, ջարդերի իրականացում, ձուլում և ֆիզիկական ոչնչացում:

Այս պայմաններում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, կրկին լայն թափ ստացան ազատագրական շարժումները:

Հնչակյան կուսակցությունը վերստին իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Կիլիկիայի վրա և, համաձայն Լոնդոնում կայացած համագումարի որոշումների, հետամուտ էր համառ և երկարատև աշխատանքի գնով բարձրացնել ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, ոգին՝ նախապատրաստելով և իրականացնելով համընդհանուր ապստամբություն: Կյանքը և տարիների ընթացքում կուտակած պայքարի փորձը անում էին իրենց շտկումները, փոխվում էր մարտավարությունը, նոր խնդիրներ էին առաջ փաշվում, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին նոր մոտեցումներ: Այդ հարցերն էին, մոտեցումների տարբերությունները, որոնք ֆննարկվեցին Լոնդոնի համագումարում և պատճառ դարձան կուսակցության պառակտման:

Արևմտահայ հնչակյանները բաժանվում են Ա. Նազարբեկյանից՝ առաջնահերթ խնդիր համարելով արևմտահայության ազատագրումը: Սա հիմքն էր նոր կազմակերպության, որն ավելի ուշ՝ 1898 թ., ստացավ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն անվանումը:

1896 թ. վերջերին Ապահը նշանակվում է Կիլիկիայի ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ ղեկավարելով Կիլիկիո նորընտիր վարչությունը:

Ինչպես ինքն էր գրում. «Հավանորեն ֆայլ մը ևս առնիմ հոնկե և մտնիմ Կիլիկիա. ո՛չ թե ցնորական հույսերով ու տա՛մ գլուխ շարժումներով ֆաջարի ժողովուրդի մը հանգիստը, երջանկությունը ու կյանքը խոռվելու, այլ ֆարոգելու մեր եղբայրներուն համերաշխություն, ուշիմություն և բացարձակորեն խաղաղասիրական ֆոդի տակ լուծել մնջիկ տուկուն ու հաստատուն նախապատրաստություն...: Թեև մինչև ցարդ թե՛

անհատական նամակներով, և թե՛ մեր պաշտոնաթերթով խոհեմության և իմաստության ֆարոգություններ կ'ընեն շարունակ, բայց կենդանի խոսքը հայտնի է թե ավելի հզոր ազդեցություն կունենա ժողովրդին վրա. ահա այս պատճառով մտադիր եմ մտնել մեջները, ուսումնասիրելու համար միանգամայն տեղվույն վրա՝ ժողովրդին արդի կացությունը»³²:

Իսկ «արդի կացությունը», մեզմ ասած, միսթարական չէր: Միանշանակ չէր նաև կոտորած, ավեր ու թալան տեսած կիլիկիահայության վերաբերմունքը հեղափոխական գործիչների նկատմամբ: Հնչակյանների՝ բազմաթիվ և չիրականացված խոստումների պատճառով ժողովուրդն իրեն խաբված էր զգում, երբեմն՝ նրանց մեղադրելով իր դժբախտության մեջ: Դա պարզորոշ երևում է Հովհաննես Կեոյողյանի և Սմբատ Ղազարյանի՝ 1896 թ. հոկտեմբերի 20-ին Աղասուն և Ապահին ուղղված նամակից: «Ժողովուրդը սկսավ անեծքներ տեղացնել մեր գլխուն և հալածել, որպես թե այսֆան կոտորածներու պատճառ մենք ըլլանք, նոյնպես կառավարության կասկածները ավելի ևս սաստկացան մեր վրա, այնպես որ շատ դժվար էր ընկերաց ու բարեկամաց տուններն այցելել, գումարումներ ընել, այս պարագայի միջ ավելի դառն եղավ մեր ծնողաց հակակրությունը մեզ դեմ...»³³:

Եվ իրոք, ծանր էր Կիլիկիայում մնացած հնչակյանների վիճակը: Մերժված լինելով հարազատներից և հայրենակիցներից, ենթակա իշխանությունների մշտական հալածանքներին և հետապնդումներին, տեսնելով երազանքների տապալումը՝ նրանցից շատերը գտնվում էին հոգեկան ընկճված վիճակում, մատնվել էին անգործության, առավել ևս, որ երկրամասում գործող կուսակցական ղեկավարների մեծ մասը բանտարկվել էր, մի մասը՝ հեռացել:

1895 թ. վերջերին Կիլիկիայի վարչության կողմից որպես Պայասի և Մարաշի մասնաճյուղերի պատասխանատու նշանակվել էր Վարդանը (Հարություն խանիկյան):

Նույն տարածքում և Ալեքսանդրետում էր գործում Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան), որին դեռևս Աղասու կողմից հանձնարարվել էր մասնաճյուղերի միջև թղթակցության ապահովումը³⁴: Կորյունն արդեն իր վրա էր հրավիրել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունը,

³² Նույն տեղում, ֆ. 453, ց. 1, գ. 9, թ. 1-3:

³³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 235, թ. 1:

³⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 238, թ. 1:

ուստի Ապահը խորհուրդ էր տալիս իր փոխարեն նշանակել մեկ ուրիշի-
ն³⁵։ Հնչակյան կենտրոնի և Կիլիկիայի միջև կապն իրականացվում էր
հիմնականում Ալեքսանդրեոսի միջոցով, ուստի այնտեղ խիստ կարևոր-
վում էր հմուտ, բանիմաց և ցվիրված գործչի առկայությունը։

Մեքսիկում էր գործում Աշոտ Շահրամյանը, որն Ապահի հանձնա-
րարությամբ հարաբերություններ էր հաստատել Սուեի խալի և Ալեքսա-
նդրեոսի հետ՝ ջանալով համախմբել ուժերը, բարձրացնել կուսակցու-
թյան վարկն ու հեղինակությունը, ընդլայնել գաղափարական ազդեցու-
թյան տարածքները։ Ընդհանուր աշխատանքների համակարգումը նույն-
պես հանձնարարված էր Աշոտ Շահրամյանին։

1897 թ. աշնանը Աշոտն ացնում է Կիպրոս, բայց, որոշ ժամանակ ան-
ց կրկին վերադառնում է Կիլիկիա՝ շարունակելով կազմակերպչական
աշխատանքները։ Ապահին հղած նամակում նա հաղորդում էր, որ
ուղարկած դրամով ձեռք է բերվել զգալի ֆանակությամբ զենք և զինամ-
թեր՝ թափցված հուսալի տեղում և որ ումն Լիպարիտի միջոցով կանո-
նավորվել են հարաբերությունները Զեյթունի հետ³⁶։

Թուրքական իշխանությունները, ամենայն հավանականությամբ,
իրենց գործակալների միջոցով, մասամբ տեղյակ էին հնչակյանների
գործունեության մասին։ Անցյալի փորձը հաշվի առնելով, նրանք առանձ-
նապես մեծ ուշադրություն էին դարձնում Կիլիկիային՝ երկուրդելով նոր
հուզումների հրահրումին։ Մեծ թվով հեղափոխականների միաժամա-
նակյա, մի ֆանի օրվա ընթացքում բանտարկությունը դրա ապացույցն
էր։ 1897 թ. հոկտեմբերին ձերբակալվում են Կորյունը և իր հայրը (որոշ
ժամանակ անց նրանք ազատվում են, ֆանդի թուրքական իշխանությու-
նները կոնկրետ փաստեր չունենին մեղադրանք ներկայացնելու համար,
բայց ավելի ուշ Կորյունը նորից ձերբակալվում է), Ադանայի գործիչնե-
րը՝ ենթարկվելով «ամենախիստ» հարցաքննության³⁷, Զոհ Մարգվանում
գործող Տեր-Սահակը, Վահրամ Քեշիշյանը, Մերուժան Քեհյանը և այլք³⁸։
Այս ձերբակալությունները համընկան Աշոտի՝ մեկ-երկու ամսով Կիպ-
րոս անցնելու հետ։ Հավանաբար վերջինս տեղյակ էր իր անձի շուրջ

³⁵ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 10, թ. 1-2:

³⁶ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 79, թ. 1:

³⁷ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 19, թ. 2:

³⁸ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 3:

եղած կասկածներին և որոշել էր ժամանակավորապես հեռանալ իշխանությունների տեսադաշտից:

Ջերբակավել էին նաև քաղաքիվ հոգևոր գործիչներ, ուսուցիչներ և հայրենակիցների շրջանում հեղինակություն ունեցող անձինք՝ դատաւարտվելով տարբեր պատժաչափերի, նաև՝ մահվան: Սակայն, չկամեցնալով առավել բորբոքել կրքերը, նկատի ունենալով նաև եվրոպական տերությունների և հասարակական կարծիքի հավանական ճնշումը, որոշ ժամանակ անց սուլթանը նրանց մեծ մասին ներում է շնորհում, մի մասին՝ ամուրում:

Այս ամենի արդյունքում զգալիորեն թուլացավ հնչակյան կուսակցության հեղինակությունը Կիլիկիայում: Դարասկզբին այստեղ գործում էին Վահեն (Ալեքսան Արզույան), Վարդգեսը, որոնք չկարողացան վերականգնել կուսակցության նախկին ազդեցությունը երկրամասում:

1890-ական թթ. կեսերից, մասնավորապես՝ Զեյթունի հերոսամարտից հետո, տեսնելով կարող ուժերի առկայությունը, Հ. Յ. Դաշնակցությունը սկսեց զգալի ուշադրություն դարձնել Կիլիկիային՝ ցանկանալով այնտեղ ևս տարածել իր գաղափարական ազդեցությունը:

1898 թ. ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը ուժերի կենտրոնացման և ապստամբության նախապատրաստման շրջաններ է ընտրում Տարոն-Սասունը (Բարձրավանդակ) և Կիլիկիան (Լեռնավայր)³⁹: Ինչպես գրել է Մ. Վարանդյանը՝ ընդհանուր ժողովը «աչի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անառիկ դիրքը, տեղական ժողովրդի հեղափոխական ուժը և ընդհանրապես մյուս հարմարություններն ու առավելությունները, որոշեց լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ կետի վրա և այնտեղ ուղարկել կազմակերպող-ղեկավար մի ուժ»: Ավելի ուշ որոշվում է Կիլիկիան ընդունել «որպես Սասուն համարժեք կենտրոնացման վայր» և այնտեղ աշխատանքներ ծավալելու, հեղափոխական և ազատագրական գաղափարներ տարածելու, ազատագրական շարժումները ղեկավարելու համար տրամադրել համապատասխան ֆինանսներ, ապա, անդամությամբ Հրաչի (Հրայր Թիրաֆյան, որը մասնակցել էր օսմանյան բանկի գրավմանը) և Մարի (Միխայել Տեր-Մարտիրոսյան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու մարմինը⁴⁰: Պատասխանատու մարմինները ստեղծվել էին ընդհանուր ժո-

³⁹ Նյութեր Հ. 3. Դաշնակցության պատմության համար, Բ հատոր, Պեյրուք, 1985, էջ 112:

⁴⁰ Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 459-460:

դովի որոշմամբ՝ ուժերի կենտրոնացման երկու վայրերում աշխատանքները կազմակերպելու և ղեկավարելու համար:

Սակայն Հ.Յ. Դաշնակցությունը Կիլիկիային ուշադրություն էր դարձրել և այնտեղ որոշակի աշխատանքներ էր ծավալել դեռևս 1895-1896 թթ.: «Հ.Յ. Դաշնակցության վարիչները, - գրում է Մ. Վարանդյանը, - չէին կարող անտեսել այդ հարուստ երկրամասի աշխարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առավելություններ կ'ընձեռնե արաստամբական ձեռնարկներու համար:

Անոմ գիտեին, թե ճորճան համեմատաբար դյուրին էր այդ վայրերուն մեջ դուրսեն ներս մտցնել զենք ու ռազմամթերք, շնորհիվ ծովի ու եվրոպայի մերձավորության և թե ճորճան արագությամբ արձագանգ կը գտնեին եվրոպայի մեջ Զեյթուն ու այլուր կատարված դեպքերը»⁴¹:

1897 թ. հուլիսին Կիպրոս էր անցել դաշնակցական Ա. Թաթույանը, որը գործում էր մեծ եռանդով, նվիրվածությամբ, իրեն դրսևորելով որպես «լուրջ երիտասարդ»՝ հաջողություններ գրանցելով բարոզության քննազավառում: Համաձայն Ֆարհատի տեղեկության՝ նրա խնդիրը Կիլիկիա զենք փոխադրելն էր, որը և վերջինս, ըստ լուրերի, հաջողությամբ իրականացրել էր: Զարմանալի չէ, որ հնչակյան կուսակցության 1896-1897 թթ. հարաբերական անգործության պայմաններում (որը պայմանավորված էր նաև ձերբակալությունների վերջին ալիքով) Ֆարհատը բարձր էր գնահատում ՀՅԴ գործունեությունը, գրելով. «Վերջապես դաշնակցականները ինչ որ ալ ընեն իրավունք ունին, այսօր իրենք կը փառավորվին և հաջողություններով կը գործեն, ինչպես առաջ մենք»⁴²: Հայերի՝ Կիլիկիա զենք փոխադրելու մասին հաղորդագրություններ էին հրապարակել հունական թերթերը: Դա անմիջապես ժխտվեց հնչակյանների կողմից, որոնք այդ թերթերից պահանջեցին հեքիմ գրել: Մ. Սվազյանի կարծիքով՝ «ինչպես կերևի հույները կուզեն թուրքին ուշադրությունը հրավիրել Կիլիկիո վրա, ապագա ապստամբության մը կասկածը ներշնչելով անոր որ իրենց փափագած հաշտությունը կնքե սուլթանը, վախճալով հետզհետե ծագելիք ներքին երկպառակություններեն»⁴³:

1898 թ. նոյեմբերի վերջերին Մարը բուլղարական անձնագրով անցել էր Կիլիկիա և սկսել կազմակերպչական աշխատանքները: Սակայն կարճ

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 458-459:

⁴² ՀԱՄ, ֆ. 453. ց. 1, գ. 59, թ. 4-7:

⁴³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 17:

Ժամանակ անց մա ճերբակալվում է (Մ. Վարանդյանի պնդմամբ՝ վերակազմյալ հնչակյանների մատնությամբ) և վեց տարի հետո, հաշմանդամ դարձած, դուրս գալիս բանտից⁴⁴:

1900 թ. ՀՅԴ Կիլիկիայի Պատասխանատու մարմնի կողմից Կիլիկիա է ուղարկվում Ռահվերը, որը կազմակերպում և անցկացնում է Կիլիկիո առաջին շրջանային ժողովը՝ ձեռնամուխ լինելով մարտական խմբերի ստեղծմանը: Նրա հետ Կիլիկիա էին անցել Սարհատը և Արամը:

1901 թ. գարնանը Ֆիլիպսում Հրաչի մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովը կազմեց Կիլիկիո նոր Պատասխանատու մարմինը՝ անդամությամբ Հրաչի, Բուլղարացի Պետոյի, Աշոտ Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) և Մարտին Մուրադյանի: Սակայն նրանք ինչ-ինչ պատճառներով չեն կարողանում անցնել Կիլիկիա:

«Ներսը կը մնար Ռահվեր, որ, մատնության սպառնալիքին տակ, կերպով մը կը վարեր իր ֆարոգչությունը: Տեղական մարմինն հետզհետե միացան Ա. Լևոն Սամուել և Կիլիկյան»⁴⁵: Կիլիկիայում էին գործում նաև Առանձարը (Միսակ Գույումճյան), Սիմոն Հակոբյանը, Վանա Սարգիսը (Պողոս Օտապաշյան): Սիսում, Հանընում և Դյորք-Յուում գործիչ էր նշանակվել քնիկ սսեցի Պետրոս Աթմանյանը:

1902 թ. Սլեֆանդրեսում տեղի ունեցած շրջանային ժողովը որոշում է առավել ուշադրություն դարձնել Զեյթունին և այնտեղ ուղարկում Լևոն Սամուելին՝ ֆաջամարտիկ լեռնականների տրամադրությունը շոշափելու համար: Նույն ժամանակ Ալեֆանդրիայում հաստատված Մարտինի առաջարկով Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնի մեջ են մտնում Վահրամը, Առանձարը և Ադասերը: Նրանց հաջողվում է խմբեր ստեղծել Ադանայում, Մերսինում, նոր անդամներով համալրվում է Աշոտ Լևոնի ղեկավարությամբ գործող Զեյթունի խումբը: Սակայն Ադանայի կոմիտեին այդպես էլ չի հաջողվում իր ազդեցությունը տարածել լեռնային շրջաններում: Գործն առաջ էր ընթանում խիստ դանդաղ տեմպերով:

1904 թ., համաձայն Սոֆիայի 3-րդ ընդհանուր ժողովի որոշման, Կիլիկիան ուսումնասիրելու, տիրող մթնոլորտին ծանոթանալու, կուսակցության զաղափարները ֆարոգելու և տարածելու հանձնարարակաճով «Լեռնավայր» են անցնում Սիմոն Զավարյանը և Խանասորի Վարդանը

⁴⁴ Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 460:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 460-461:

(Սարգիս Մեհրաբյան)⁴⁶ մանրամասն տեղեկագիր կազմելով տիրող իրավիճակի մասին⁴⁶:

Դարասկզբիս Կիլիկիայում ազատագրական շարժման պայծառ դեմքերից էր հայդուկ Ժիրայրը⁴⁷:

Հայկական «ազիտատորներ» գործունեության աշխուժացման մասին էր խոսում Հալեպում ոռոսական գլխավոր հյուպատոս Ա. Կրուզովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության առաջին դեպարտամենտի տնօրենին 1905 թ. դեկտեմբերի 21-ին հղած հաղորդագրությունում, նշելով, որ հայ հեղափոխականները Կիպրոսից Անտիոքի վրայով զգալի գումար են տեղափոխել Կիլիկիա, իսկ դեկտեմբերին Ալեքսանդրետում ձերբակալվել են 11 հոգի, որոնցից 6-ը անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ փրկվել են բանտարկությունից⁴⁸: Ցավոք, Ա. Կրուզովը չի նշում նրանց կուսակցական պատկանելության մասին:

20-րդ դարի սկզբին հայ ազատագրական պայքարը, ցավոք, հիմնականում տեղային բնույթ էր կրում: Ձնայած Ջեթունում և Լեռնային Կիլիկիայի այլ վայրերում հայ ազգաբնակչությունը պատրաստ էր ընդվզելու համիդյան բռնակալության դեմ, սակայն երկրամասի հայության մեծամասնությունը հեռու էր հեղափոխական, ազատագրական պայքարի գաղափարներից: Ինչպես գրել է Ս. Ջավադյանը. «Թույլ է ազգային գիտակցությունը Կիլիկիո հայության մեջ, ավելի ևս թույլ է հեղափոխական գիտակցությունը... Ամեն մեկը խլուրդի նման մտած է իր բույնը, չի տեսնում լույս աշխարհը, չի բացվում եղբորն իսկ»: Նշելով, որ շատ քչերն են զինված և «ան ալ գրեթե միայն չիֆթաներով ու շեշխաներով», Ս. Ջավադյանը եզրակացնում է, որ բացի Ջեթունի, Դյորթ-Յուլի և Քեսապի հայերից, քչերն են պատրաստ պայքարի: «Դործը հաջողությամբ պսակելու (ապստամբություն կազմակերպելու - Ռ.Գ.) համար պահանջվում է դեռևս շատ ու շատ աշխատանք, գուցե նույնքան ուժեր, որքան մենք տված ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Մշո դաշտին»⁴⁹:

Նույն երևույթն առկա էր նաև Արևմտյան Հայաստանում: Դա բացատրվում էր ոչ միայն արևմտահայության տարբեր շրջանների անը-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 467:

⁴⁷ Բյուրատ Ս., Արյունի ճամբուն վրա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 267:

⁴⁸ Архив внешней политики Российской империи (այսուհետև՝ АВПРИ), ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1906, д. 42, л. 3.

⁴⁹ Տե՛ս Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 463:

պետվածությամբ (որն իր վարչական բաժանումներով և ֆաղափականությամբ իրականացնում էր սուլթանական կառավարությունը) այլև հայ ազգային կուսակցությունների անջատ, երբեմն իրարամբերժ և միմյանց հանդեպ բշտամական գործունեությամբ, որը երբեք էլ նպաստավոր պայմաններ չէր ստեղծում միասնական պայքարի համար: Եվ չնայած ազգային և ֆաղափական բոլոր ուժերն էլ ըմբռնում էին համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը, սակայն նրանց միջև առկա հակամարտությունները խանգարում էին ընդհանուր նակատով հանդես գալուն: Միջկուսակցական տարաձայնությունները վերածվել էին ոչ միայն հակամարտության, այլև մրցակցության, երբեմն՝ բացահայտ պայքարի: Կուսակցություններից յուրաքանչյուրը ձգտում էր լինել պայքարի դրոշակակիրը, չափակիրը՝ ոչ մի պարագայում առաջնությունը չգիշելու մտայնությամբ: Մեկի բացթողումը մյուսի կողմից անմիջապես օգտագործվում էր իր ազդեցությունը տարածելու համար: Այսպես, Մ. Սվազյանին Ալեքանդրիայից 1897 թ. հոկտեմբերի 21-ին հղած նամակում Ապահը գրում էր, որ Եգիպտոսում հայ հասարակ ոամիկը դժգոհում է «դաշնակցական կոչված վնասակար տարրերուն դեմ» և դա լավ առիթ է հնչակյան կուսակցության վարկը բարձրացնելու համար⁵⁰:

Այս բշտամանքը, բնականաբար, օգտագործվում էր բուրճական իշխանությունների կողմից, որոնք առավել խորացնում էին հակասությունները՝ նպատակ ունենալով արմատախիլ անել հայ ազատագրական պայքարը:

Ազատագրական շարժումները խեղդելու համար 1890-ական թթ. վերջերին սուլթանը դիմեց նաև խորամանկության՝ հանդես գալով հայ ազգային կուսակցությունների հետ բանակցություններ սկսելու նախաձեռնությամբ: Դրանով Արդուլ Համիդը մի շարք խնդիրներ էր լուծում, իսկ ամենակարևորը՝ հույս ուներ կանխել մեծ տերությունների միջատությունը կայսրության ներքին գործերին, հրաժարվել բարենորոգումների իրագործումից և չեզոքացնել վերելք ապրող հայ ազատագրական պայքարը⁵¹: Նրա՝ բանակցելու առաջարկին արձագանքեցին Վերակազմյալ հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունները, որոնք դրանով ուզում էին ժամանակ շահել, ուշի գալ կրած հար-

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 18. թ. 1:

⁵¹ St u Кочар Мери, Армяно-турецкие общественно политические отношения и армянский вопрос в конце XIX – начале XX веков, Ереван, 1988, с. 71.

վածներից և կորուստներից, կարգավորել կազմակերպական հարցերը, մտորել պայքարի նոր ճկերի, նոր մարտավարության և մեթոդների մասին: Որ սուլթանը կոնկրետ իր նպատակներն էր հետապնդում, քաջ գիտակցում էին երկու կուսակցություններն էլ, ուստի բանակցությունների սեղանի շուրջ նստելուց առաջ մի շարք պահանջներ առաջ քաշեցին, «որոնց իրականացումը պետք է երաշխիք ծառայեր ապագա բանակցությունների անկեղծության համար»⁵²: Առաջ քաշված բոլոր պահանջներն էլ մերժվեցին Արդուլ Համիդի կողմից, որը և պատճառ հանդիսացավ բանակցությունների անարդյունք ավարտի համար:

Այս ճախողված բանակցություններում միասնական ճակատով հանդես գալը կրկին առաջ քաշեց ուժերը միավորելու հրամայականը: Վերակազմյալների հետ համագործակցության կարևորության մասին Քր. Միֆայեյանը 1900 թ. գրում էր նաև Ավետիս Ահարոնյանին՝ հանուն դրա առաջարկելով հրաժարվել Փոֆր Հայֆում և Կիլիկիայում ՀՅԴ ազդեցությունը տարածելուց՝ այն դիտելով որպես հնչակյան ազդեցության գոտի⁵³:

Միջկուսակցական համագործակցության փորձ կարելի է համարել օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի 1-ին կոնգրեսի ժամանակ (1902 թ. փետրվար) Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների պատգամավորների (Նրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացված էր երեքական պատգամավորով, իսկ Ա. Դ. հնչակյան կուսակցությունը մերժել էր կոնգրեսին մասնակցելու հրավերը) միասնական դիրքորոշումը:

Ինչպես գրել է «Նոր կյանքը» 1902 թ. N 1-ում՝ օսմանցիները տեսան ո՛չ թե երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչների, այլ 6 հայի՝ Հայկական հարցի ներկայացուցիչների, որոնք մինչև կոնգրեսին մասնակցելը քաղաքական բոլոր կազմակերպություններից պահանջել էին հետամուտ լինել 61-րդ հոդվածի և 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրագործմանը: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար կոնգրեսը ճախագահող Սաբահեդդին փաշան առաջ քաշեց ընդհանրապես Օսմանյան Թուրքիայում բարենորոգողների իրականացման խնդիրը, սակայն հայ պատվիրակներին դա չբավարարեց: Նրանք շարունակում էին պնդել Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների անցկացման՝ կո-

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 464:

նգրեսի կողմից նամաչման անհրաժեշտությունը և, պատրաստակամություն հայտնելով Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերի հետ համագործակցելու, իրենց կուսակցություններին իրավունք էին վերապահում շարունակել առանձին պայքարը սուլթանական թուրանականության դեմ՝ բարենորոգումներն իրականացված տեսնելու ակնկալիքով⁵⁴:

Հայ ազգային կուսակցություններն առաջնահերթ ուշադրություն էին դարձնում զենքի, զինամթերքի և դրամական միջոցների հայթայթմանը, զինված խմբերի կազմավորմանը, ամենայն հայոց կաթողիկոսի անունից Բուլիների պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումների ծրագիրը կենսագործելու խնդրամեծ դիմումներ էին հղում մեծ տերություններին, ինչպես նաև կարևորում էին հայ ազատագրական շարժման նպատակների մասին համաշխարհային հասարակայնությանը ծանոթացնելը⁵⁵: Զանգեզուրում, որոնք ապարդյուն չանցան և մասամբ արևմտահայության վրա քեռեքեռ միջազգային առաջադեմ հասարակական-ֆաղափական ուժերի և կազմակերպությունների, մտավորականների ուշադրությունը: Հարկավ նաև այդ ֆարգուլության շնորհիվ էր, որ Հայկական հարցը միջազգային ճանաչում էր ստացել:

Տեսնելով ազատագրական պայքարի աշխուժացումը Կիլիկիայում, հաշվի առնելով կիլիկիահայության տնտեսական հզորությունը՝ Արդու Համիդը ծրագրում էր իրականացնել երկրամասի հայության կոտորածները, որոնք կհանգեցնեին Կիլիկիայում հայերի տնտեսական քարվոճվիճակի փլուզմանը և ազատագրական պայքարի պարտությանը:

Փաստերը վկայում են, որ այդ տարիներին իրադրությունը խիստ լարված էր ողջ Թուրքիայում: Ռուսական դեսպան Ի. Զինովևի՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Վ. Լամզոգորսկին ուղղված հաղորդագրության համաձայն անգլիական դեսպան Օ. Կոննորը դիմել էր իրեն և ֆրանսիական դեսպանին՝ առաջարկելով համատեղ հանդես գալ Փոֆր Ասիայում թուրք զինվորների և ֆրդերի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների դեմ⁵⁶: Թուրք խառնամարտի կրոնական մոլեռնությունը, ներհոգ ջարդարարական մոլուցքը արթնացնելու նպատակով իշխանությունները հայերին ապստամբության միջոցով Կիլիկիան Թուրքիայից անջատելու մեղադրամեքներ էին ներկայաց-

⁵⁴ Кочар Мери, ևշվ. աշխ., էջ 101-04:

⁵⁵ Գասպարյան Ռուբեն, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Ե., 2005, էջ 44:

⁵⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1906, д. N 31, т. II, л. 302-303.

նում: Սակայն Ադանայի նահանգապետ Բահրի փաշան, խելամիտ մարդ լինելով և հասկանալով այդ կոտորածներով Թուրքիային հասցվող տնտեսական վնասը, ժխտում էր հայերին ուղղված զրպարտությունները և կանխում ջարդի սպառնալիք ունեցող շարժումները⁵⁷:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПАРТИЙ В КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

В статье на общем историческом фоне исследуемого периода рассматриваются вопросы деятельности армянских национальных партий (АРФД и Гнчак) в Киликии в деле организации и распространения освободительной борьбы киликийских армян. Делается вывод, что эта деятельность способствовало укреплению национального самосознания армян.

*Հայրց պատմության հարցեր,
Գիտական հոդվածների ժողովածու,
Երևան, 2010, № 11, էջ 151-171:*

⁵⁷ Մերովյան Մուշեղ Էպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները, Կահիրե, 1909, էջ 10:

ԿԻՎԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1894-1896 ԹԹ.

XIX դարի վերջին ֆառորդից օսմանյան իշխանությունների վարած հայաչինջ ֆաղափականության հետևանքով արևմտահայությունը հայտնվեց խիստ ծանր վիճակում: Ինչպես նկատել է Ա. Համբարյանը՝ «Թուրքական բռնակալական վարչակարգը դատապարտել էր նրան ոչ միայն աղֆատության ու թշվառության, այլև ֆիզիկական քնաջնջման»¹:

Մեծ ծավալ էին ընդունել ֆաղափական, տնտեսական, սոցիալական և կրոնական հալածանքները: Կ.Պոլսից «Русские ведомости» թերթի թղթակիցը 1890 թ. նոյեմբերի 1-ին հաղորդում էր, որ թուրքական իշխանությունների կողմից Հայ առաքելական եկեղեցու ծիսակատարությունների, ժամերգության ժամանակ արգելվել են հայ թագավորներ Արգարի, Տրդատի, Նահատակներ Վարդան Մամիկոնյանի և այլոց անունների հիշատակումը, ֆանգի այն դիտարկվում էր որպես «վտանգավոր ֆաղափական ֆարոգչություն և հայկական թագավորության վերականգնում»²: Օսմանյան իշխանությունները ճգտում էին ջնջել ժողովրդի պատմական հիշողությունը, որը ազգապահպանության կարևոր գործոններից էր: 1895 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարի Թուրֆայի վարչապետին հղած նամակում գրում էր. «Իսկ կրոնի ազատության տեսակետով հայոց Ազգն ենթակա է այնպիսի նշումներու, որ կը գրկին զինքը նույնիսկ հոգևոր միջաբանությունն և իր ֆրիստոնեական կրոնը ազատորեն պաշտելու իրավունքն... Առանց փոփոխման և հապավման չարտոնվիր նաև հայոց պատմության տպագրությունն ու հրատարակությունն, ինչպես նաև դասագրքոց մեջ հայոց նախնի թագավորաց, իշխանաց և գորապետաց անուններն կը հանվին և այլ անուններ կը դրվին հանրային կրթության պաշտոնյաներուն կողմն, ինչպես նաև կարգիլվի հրատարակությանց մեջ գործածել

¹ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 6:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 43, ց. 1, գ. 8, թ. 2:

ֆաղաֆներու հայերեն անուններն»³:

XIX դարի վերջերից է՛լ ավելի վայրագ բնույթ էր ստացել Թուրքիայի ֆրիստոնյա բնակչության, մասնավորապես արևմտահայության տնտեսական շահագործումը: Տնտեսական հզորությունից նրանց զրկելու նպատակով թուրքական կառավարությունը հայերից, հույներից և հրեաներից բռնագրավում էր հողերը: Հայերն ամենուրեք բնթարկվում էին նաև ֆուրդ ցեղապետերի հալածանքներին: Ծանր էր հատկապես հայկական և հայաբնակ այն շրջանների վիճակը, որտեղ հարկահանության իրավունքը պատկանում էր ֆուրդ ցեղապետերին: Վերջիններս հայերից գանձում էին ոչ միայն պետական հարկը, այլև դրա տասնապատիկը վերցնում էին իրենց: Հարկ է նշել, որ հայ գյուղացին մահմեդականներից հինգ անգամ ավելի հարկ էր վճարում: Այսպիսով, հայ հողագործի արյուն-ֆրետինֆով և տֆնաջան աշխատանքով ստեղծված բարիքի 70-80%-ը անցնում էր պետությանն ու հողատիրոջը: Ծանր և հյուժիչ հարկային ֆաղաֆականությունը միտում ուներ թուլացնելու հայերի տնտեսական հզորությունը, զրկել ապրուստի միջոցներից, հարկադրել բոնել տարագրության ուղիին: Այլ կերպ ասած՝ նաև այդ միջոցով էին թուրքերը ձգտում իրականացնել հայկական բոլոր նահանգների հայաթափման գաղ-րելի ծրագիրը: «Դյուղացիք այս վիճակեն հուսահատ,- գրում է Կ. Պուսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը,- ընտանյոք կը գաղթեն ուրիշ տեղեր՝ հարձակումներ կրելով նաև ճամբուն և հոն կորսնցնելով իրենց գոյից մնացորդն, այլ կը թողուն իրենց ընտանիքն ու առանձին օտար երկիրներ կը դիմեն ապրուստ ճարելու համար, սակայն ասոնք ալ իրենց վերադարձին չեն ընդունվիր այլևս իրենց հայրենի երկրին մեջ և կարգիլվին իրենց ընտանյաց ֆով դառնալու՝ հանցավոր համարվելով օտարության դիմելուն համար»⁴:

Ձնայած այս ամենին, XIX դ. վերջին օսմանյան բուրժուազիան հիմնականում բաղկացած էր ոչ մահմեդական ժողովուրդների ներկայացուցիչներից: Քրիստոնյա հպատակներն իրենց սոցիալական, տնտեսական և մշակութային զարգացմամբ շատ ավելի բարձր մակարդակի էին, քան թուրքերը: Դա առաջացնում էր ատելության և թշնամանքի հետ միաձուլված մրցակցություն ֆրիստոնյաների հանդեպ. թուրք գործարար տարրը տեճդագին ելք էր որոնում ստեղծված իրավիճակից, ցանկանալով տեճ

³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 4:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 3, թ. 3:

դառնալ երկրի ողջ հարստություններին, հանուն այդ նպատակի՝ կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առջև: Նաև այս մտայնությունն էր, որ, ի վերջո, հանգեցրեց որոշակի ծրագրի քաղկացուցիչ գաղափարի, որն էլ իր մարմնավորումը ստացավ հայոց ցեղասպանությունում: Ըստ Ջ. Կիրակոսյանի՝ «Հայոց տնտեսական ակտիվությունն էր, որ գրգռում ու կատաղեցնում էր թուրք բուրժուազիայի ֆաղափական պարագլուխներին. նրանք այլևս չէին հանդուրժելու երկրի ներքին շուկայում հայոց տնտեսական վերընթացը»⁵:

Համիդյան բռնակալության տարիներին տնտեսական քաղաքական քննադատները գուցակցվում էին ազգայնամոլ ֆաղափականությամբ, ազգային հողի վրա տեղի ունեցող խժոժություններով, ֆաղափական հալածանքներով և հետապնդումներով: 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով միջազգային դիվանագիտության հարց դարձավ Հայկական հարցը, որը մեծ տեքություններին Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու, դիվանագիտական և ֆաղափական ճնշման քաղաքական հնարավորություններ էր ընձեռում: Բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագրերը թուրք կառավարող վերնախավն ընկալեց ոչ միայն որպես նվաճող կողմից իր ներքին գործերին միջամտելու միջոց, այլև Ռուսաստանի ազդեցության տարածում, որը հղի էր լուրջ վտանգներով: Իրենց հերթին, հայկական քաղաքականության ծրագրի իրականացման տակ մեծ տեքություններն առաջին հերթին հասկանում էին ռազմավարական հսկայական ճշմանակություն ունեցող տարածում իրենց տնտեսական և ֆաղափական ազդեցության ընդլայնում, ապա նաև, խաղալով հայ ժողովրդի ազատագրական իդեոլոգիայի հետ, որպես Թուրքիայի ցանկալի մասնատում:

Թուրք կառավարող վերնախավի հիմնավորմամբ քաղաքականության իրականացումն առաջին հայրը կլինեք Հայաստանի անկախության վերականգնման ուղղությամբ, որից խուսափելու լավագույն միջոցը հայերի բնաջնջումն էր:

Ինչպես իր հուշերում գրում էր Արդուլ Համիդը՝ մեծ տեքությունները լավ գիտեն՝ «Բարենորոգումները պարունակում են իրենց մեջ մեր պետության կործանման պացիլները»⁶: Անհրաժեշտ էր հայագրկել

⁵ Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.), գիրք առաջին, Ե., 1982, էջ 122:

⁶ Տե՛ս Եազըճյան Գուրգեն, Ապտուլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պեյրուք, 1980, էջ 819:

Արևմտյան Հայաստանը և կայսրության հայաբնակ շրջանները: Ինչպես նկատել է Զ. Բրայսը՝ հայության թմաշնչման ծրագիրը սուլթան Համիդը հղացավ ու ծրագրեց Բեռլինի կոնգրեսից ամփիջապես հետո: Դա ֆաջ գիտակցում էին նաև հայ հասարակական-ֆաղափական շրջանակները, որոնք արևմտահայության նկատմամբ վերաբերմունքից արդեն զգում էին ջարդերի սպառնալիքը: «Բ. Դուռը Հայաստանում ունի փոքր մտցնելու համար չորս ամիս ժամանակ է պահանջել Եվրոպայից: Այդ չորս ամսվա ընթացքում նա ժամանակ կվաստակի, ֆուրդերը կավերեն Հայաստանը, կոչընչացեն հայերին, և ահա թուրքաց Հայաստանի հայերն քոլորն էլ ջնջված կլինեն», - գրել է Գր. Արծրունին⁷:

Արևմտահայության նկատմամբ վերաբերմունքը 1890-ական թթ. սկզբներին մարմնավորվեց «համիդի» գորաջոկատների ստեղծմամբ, որը, ինչպես նշել է Լ. Մկրտչյանը, «փաստորեն նշանակում էր, որ կառավարությունը հասել է իր քաղաքատիկան ֆաղափականության հիմնական փուլին կոտորածների կազմակերպմանը: Դա ըստ էության ազգային թմաշնչումը սկսելու պետական քույլատրություն էր»⁸:

«Համիդի» ջոկատներն իսկական պատուհաս դարձան Օսմանյան Թուրքիայի համար և գործիք՝ կառավարության ձեռքին:

«Լը Նորդ» թերթը, 1892 թ. հունիսին անդրադառնալով Թուրքիայում տիրող ներքին վիճակին, նշել է. «Կ. Պոլսի գրավումից հետո անցել է 4,5 հարյուրամյակ, ֆաղափակրթության փոքրագույն հետք իսկ չթողնելով ասիական ֆոլկլորների ժառանգների վրա: Ինչպիսին նրանք եղել են վեց դար առաջ, երբ Թուրքեստանի լեռներում և հարթավայրերում իրենց գոյությունը պահպանում էին թալանի միջոցով, այդպիսին էլ մնացին մինչև օրս, երբ կոտորում ու կոզոպտում են հազարավոր քրիստոնյաների»⁹:

«Ես չգիտեմ, - գրել է Ռուլան Ժեկմենը, - կարելի՞ է արդյոք մի որևէ այլ երկիր տեսնել, որի կառավարությունն այդպես ձգտեր իր սեփական նահանգները լցնել վայրի հորդաներով և ինքը նրանց առջև այսպիսի երկրներում դնել՝ կա՛մ ապրիք թալանով ու կոզոպուտով, կա՛մ աղֆատությունից ոչնչացիր»¹⁰:

⁷ Մշակ, 1880, N 182:

⁸ Մկրտչյան Լ., Արևմտահայության ցեղասպանության արդուհամիդյան քաղաքականությունը, Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Ե., 2001, էջ 65:

⁹ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М, 1897, с. 126.

¹⁰ St u Положениe армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896, с. 62-63.

Արդուլ Համիդ II սուլթանի օրոք (1876–1909 թթ.) կառավարող վերնախավի գաղափարախոսությունը դարձավ պանիսլամիզմը (համաիսլամականություն): Օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամրոցականության և պետականության պահպանման ելքը սուլթանը տեսավ երկիրը միակրոն և էթնիկ առումով միատարր դարձնելու մեջ: «Ստեղծվեց պետությունը նգնաժամից դուրս բերելու մանրակրկիտ մշակված, գործունակ, բայց էությամբ հրեշավոր ծրագիր: Այն ընդգրկում էր գործունեության բոլոր ոլորտները, ուներ ամուր գաղափարախոսական հենք՝ ի դեմս իսլամիզմի և օսմանիզմի հիմնարար դրույթների միախառնմանը»¹¹: Ամերիկացի պատմաբան Ռ. Դեվիսոնը իրավամբ նկատել է, որ սուլթան Համիդը, լինելով իսլամական աշխարհի խալիֆը (հոգևոր առաջնորդը – Ռ. Գ.), մեծ նշանակություն էր տալիս «իսլամական համախմբվածության» կոչին, որն ինքնին սպառնում էր Բրիտանոյա ազգերի գոյությանը Թուրքիայում¹²: Այն նաև բախվում էր Թուրքիայից դուրս բնակվող մահմեդական ժողովուրդների շահերին, քանզի «մահմեդականները շատ լավ գիտեին, որ հոգևոր առաջնորդի դերում սուլթանների նպատակն է թուրքական պետականության պահպանումը և ընդարձակումը»¹³:

Արդուլ Համիդը որդեգրում է նաև օսմանյան հայրենիքի միասնականության և հզորության վերաբերյալ նոր օսմանների գաղափարախոսությունը, որը ֆարոգում էր օսմանյան հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից, պահանջում հավատարմություն և նվիրում ընդհանուր հայրենիքին՝ «միասնական ժողովրդի» օսմանիստական գաղափարից անցնելով «Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների միավորման գաղափարին»¹⁴: Սակայն Օսմանյան Թուրքիայի ոչ մահմեդական և ոչ թուրք ժողովուրդներին մեկ՝ «օսմանյան ազգության» մեջ միաձուլելը գրկում էր նրանց ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից: Հպատակ ժողովուրդներն ըմբռնում էին, որ օսմանիզմը, մեղմ ասած, տանում է դեպի ազգային մշակույթի, բարձրի, կենցաղի վերացման, թուրքերի հետ ձուլման: Ուստի առաջինը մահմեդական ժողովուրդները (արաբները, ալբանացիները) հրաժարվեցին այդ կեղծ դրույթներից և վերստին անդամա-

¹¹ Մկրտչյան Լ., նշվ. հոդ., էջ 57:

¹² Davison R. H., *The Modern Nations in Historical Perspective*. Turkey, New Jersey, 1968, p. 94.

¹³ Фирдюшев Г., *Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа*, Е., 1991, с. 25.

¹⁴ Միմոսյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 38:

գրվեցին թուրքական տիրապետության ներաններից ազատագրվելուն: Ինչպես գրել է ամերիկյան հետազոտող Մ. Անդերսոնը՝ «կայսրության հանդեպ հավատարմությունն անկախ լեզվից, ազգությունից կամ կրոնից... որը ֆարոգում էին, որին ոմանք հավատում էին, ամենափոքր հնարավորությունն իսկ չի ունեցել դրան հասնելու»¹⁵:

Սակայն 1890-ական թթ. այդ գաղափարներն օգտագործեցին թուրքական իշխանությունները՝ հայկական կոտորածները պետական մակարդակի բարձրացնելու համար: «Ստեղծելով համապատասխան գաղափարախոսությունը, այն դնելով պետական ֆաղափականության հիմքում՝ Արդու Համիդ II-ը, փաստորեն, դարձավ հիմնադիրը պետական ղոկտրինայի, որի էությունը անփոփոխ մնաց և ուղեցույց եղավ թե՛ երիտթուրքերի և թե՛ ֆեմալականների համար», - գրել է Լ. Մկրտչյանը¹⁶:

1880-ական թթ. վերջերին և 1890-ական թթ. սկզբներին ջարդերի սպառնալիքն առկա էր Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և կայսրության հայաբնակ շրջաններում: Այսպես, դեռևս 1888 թ. իշխանությունների դրդմամբ հարձակման էր ենթարկվել Մարաշից հարավ գտնվող գուտ հայաբնակ Ֆրնտրնագ գյուղը, սակայն հայ երիտասարդներին հաջողվել էր ոչ միայն հետ մղել թշնամուն, այլև գերել մոտ 40 թուրքերի¹⁷:

Անգլիական հյուպատոսը, 1890 թ. հունիսի 20-ին անդրադառնալով Հալեպի վիլայեթում տիրող իրավիճակին, Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Կ. Ֆորդին հղած հաղորդագրությունում նշում է, որ Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում խիստ սրվել է թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, և «թե եռանդուն միջոցներ չձեռնարկվեն, ապա... թուրքերի այդ վերաբերմունքը կարող է հանգեցնել լուրջ հետևանքների»: Հարկ է նշել, որ հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման և ծավալման պայմաններում, բազմակի խտացնելով գույները, ցանկանալով արթնացնել մահմեդական կրոնամոլությունը և հրահրել կոտորածներ, թուրքական իշխանություններն ի լուր աշխարհի հայտարարում էին, որ ողջ կայսրության հայերը զինված են, կազմակերպել են հարյուրավոր զինված ջոկատներ և հարմար պահի են սպասում ապստամբություն բարձրացնելու համար: Հաղորդելով, որ Հասան Իզզեթ բեյի նահանգա-

¹⁵ Anderson M. S., The Eastern Question. 1774-1923. A Study in International Relations, New York, 1966, p. 276.

¹⁶ Մկրտչյան Լ., նշվ. հոդ., էջ 58:

¹⁷ Հինապաշեան Մ., Ֆրնտրնագ Ֆրնտրնոդ, Մոնթեվիդեո, 1949, էջ 31:

պետ նշանակվելուց հետո ուժեղացել են հալածանքները հայերի նկատմամբ, ավելացել կողոպուտի և բալանի դեպքերը, անհիմն մեղադրանքների ներկայացմամբ ձերբակալությունները, դիվանագետը եզրակացնում է. «Նքե իրերի այսպիսի վիճակը շարունակվի՝ կարելի է գգուշանալ հասարակական հանդարտության խախտումից: Ես Ձեզ կարող եմ վստահեցնել, որ Ադանայի հայերը շատ հեռու են կոմիտեների կամ ֆաղաֆական այլ գործերի մասին մտածելուց»¹⁸:

Հալեպի ոռոսական հյուպատոս Մ. Ցակիրմանսկին Կ. Պոլսում ոռոսական դեսպան Նեյիդովին 1894 թ. դեկտեմբերի 15-ին հաղորդում էր Ալեքսանդրետի հայության ծանր վիճակի մասին, որն արդյունք էր գայմազամի ճնշումների: Նա կամայականորեն ձերբակալում էր հայերին, ախորում «մի այլ վիլայեթ կամ նույնիսկ նույն վիլայեթի մի գավառից մյուսը», իսկ «բանտարկվածները, որպես ֆաղաֆականապես անհուսալի հայեր, ազատվում էին փրկագին տալով՝ նայած իրենց հնարավորությանն ու նյութական վիճակին: Միայն նրանք էին բանտարկված մնում, ովքեր չէին կարողանում բավարարել կայմակամի այդ պահանջները»¹⁹: Համոզվելով, որ «Մալիսյան բարենորոգումների» ծրագիրը մեծ տերությունների միջև առկա հակամարտությունների պատճառով մնալու է բոլորի վրա, սուլթանը որոշեց հայերի բողոքի ձայնը խեղդել նոր ջարդերով, աննախագիս կոտորածներով: Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Կամբոնը, խոսելով մեծ տերությունների մասին, գրել է. «Սուլթանը մտադիր չէ իր խոստումները կատարել, որովհետև համոզված չէ, որ եվրոպան համբաշխ է... հայկական գործը ձգձգվում է, որովհետև սուլթանն այդ հարցում եվրոպական միջամտության չի հավատում»²⁰: Մեծ տերությունների նման դիրքորոշման և բողոքության պայմաններում էր, որ սուլթանը ոչ միայն չիրականացրեց բարենորոգումների ծրագիրը, այլև ձեռնամուխ եղավ հայկական ջարդերին: Ազգայնամոլ բուրբ կառավարող վերնախավում ձևավորվում էր այն մտայնությունը, որ օսմանյան կայսրության ֆաղաֆական, տարածֆային և պետական միասնությունն

¹⁸ Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892–1893. Turkey, N 8 (1896), London, 1896, p. 32.

¹⁹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան (այսուհետև՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում), Ե., 1991, էջ 70:

²⁰ Տե՛ս Առ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա. Փարիզ, 1934, էջ 182:

ապահովելու համար անհրաժեշտություն է հայ ժողովրդի ֆիզիկական ունենալու:

Արդեն 1890-ական թթ. սկզբներին սուլթանական կառավարությունը ամենայն մանրամասնությամբ մշակել էր ջարդերի փառաբանի ծրագիրը՝ համապատասխան հանձնարարականներ հղելով տեղական իշխանություններին: Մասնակի ջարդերը սկսվեցին դեռևս 1890 թ. Կարինի հայտնի դեպքերով: Ոստիկանական թուրք մոլեռանդ խառնամբոխը, քրդական ցեղերը, ոստիկանական ուժերը, բանակային կանոնավոր զորամասերը:

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի՝ 1890-ական թթ. կոտորածները և Կիլիկիո 1909 թ. ջարդերը Մեծ եղեռնից առաջ գլխավոր փորձերն էին՝ միջանկիզմների ընտրության, ճշգրտման, մշակման և կիրառման առումով: Խիստ կարևորվում էր հայոց ազատամարտի միջնաբերդերի՝ Սասունի, Վանի, Զեյթունի, լեռնային այլ բնակավայրերի մեկուսացումը և կոտորածը, քանզի թուրքական իշխանություններն իրավացիորեն երկյուղում էին այդ շրջանների հայության ընդվզումներից՝ դրանք դիտարկելով որպես հավանական ապստամբության կենտրոններ: Ուստի պատահական չէ, որ առաջին հարվածներն ուղղվեցին հենց այդ բնակավայրերին: Ձերբակալվում էին տեղերում հեղինակություն վայելող հայերը, ազգային և մշակութային գործիչները (նպատակը՝ հայերին դեկավար ուժից զրկելու էր), հայերից հավաքվում էին զենքեր և, զրգոելով տեղերի մահմեդականների կրոնամոլությունը, սկսում կոտորածներ, դիմակայության հանդիպելու պարագայում՝ օգտագործում ոստիկանական ուժերը և բանակը: Համաձայն Յ. Լեփսիուսի հավաստի տեղեկության՝ զինվորական հրամանատարությունը զինում էր թուրք խուժանին, քրդերին և չերքեսներին, իսկ իրենք միջամտում էին միայն հայերի դիմադրության դեպքում²¹: Իրենց գործողություններն արդարացնելու համար թուրքական իշխանությունները, զինվորական հրամանատարությունը ապստամբության մեղադրանքներ էին ներկայացնում հայերին: Ինչպես գրել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Իզմիրյանը Թուրքիայի մեծ վեզիրին հղած նամակում՝ «Ոստիկան» խումբ-խումբ ձեռքով կը շրջին գյուղերն խուզարկություններ կատարելու և տեղական իշխանությունն անունը աչակից կարգած են քրդերն ու չերքեսները: Իրենց հաջողության համար անպատճառ պետք է ֆաղափական դավի մը, ապստամբական շարժման կամ խորհուրդի մը հետքն ստեղծել և ճշմարտության երևույթ տա-

²¹ Մանասյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, Ե., 1990, էջ 152:

լու համար խոստովանության մը վրա գայն հիմնել: Այսպիսի խոստովանություն մը խելու համար կը գանակոծեն գյուղացիներն, կը խուզարկեն տուններն, և այս առթիվ կը գործվեն բռնաքարությունք...»²²: Իսկ փաղափարական իշխանությունները «մի կողմից պետք է ջարդերի հրահրեին մահմեդական բնակչությանը, նախապատրաստեին նրան և ապահովեին նրան անպատժելիությունն ցանկացած հանցագործության համար, մյուս կողմից ֆրիստոնյաների և, մասնավորապես, հյուպատոսների առջև այդ իշխանությունները պետք է հնարավորին չափ անտեղյակություն խաղային...»²³:

Զարդերը, որոնք սկսվել էին դեռևս 1894 թ. սկզբներին, շարունակվեցին մինչև 1897 թ.: Արդեն 1894 թ. կոտորածներն այնքան էին տարածվել, որ դեկտեմբերի 7-ին հրաժարական տված պատրիարք Խոռեն Աշըգյանին փոխարինած Մատթեոս Իգմիրյանը Աբգուլ Համիդին ուղղված նամակում պահանջում էր դադարեցնել դրամը²⁴:

Խոսելով իր հոտի ծանր կացության մասին՝ Մ. Իգմիրյանը մեծ վեգիրին 1895 թ. փետրվարի 8-ին հղած նամակում գրում էր. «Ամենուրեք փուրդ և չեքքեզ հրոսախմբեր կասպատակեն՝ անարգել և համարձակ, սպանություններ կը գործեն, կը հափշտակեն երկրագործ ժողովրդյան գույքն ու կենդանիներն, կը վնասեն ամոնց պարենն ու խոտի դեզերն և ձմռան եղանակին մեջ գյուղացիք չը գըտնելով ուտեստ ո՛չ իրենց և ո՛չ ալ կենդանյաց համար՝ կը հարկադրին թողուլ ամոնց իրենց կենդանիներն»²⁵:

Զարդերի, կողոպուտի և ավերածությունների ենթարկվեցին Տրապիզոնը, Բաբերդը, Եդեսիան, Դերջանը, Քղին, Սամսունը, Երզնկան, Բիթլիսը, Շապին-Կարահիսարը, Կարինը, Խարբերդը, Զարսանջակը, Մալաթիան, Մարզվանը, Սղերդը, Մուշը, Դիարբեքիրը, Սեբաստիան, Վանը: Ողջ Արևմտյան Հայաստանը, հայաբնակ շրջանները բոցերի մեջ էին: Սարսափելի ջարդեր տեղի ունեցան Կ. Պոլսում: Հարկ է նշել, որ արևմտահայության անմախաղեպ սպանդի հետ մեկտեղ օսմանյան իշխանություններն իրականացրին նաև ասորիների ջարդերը²⁶:

²² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 4:

²³ Մահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁴ Տե՛ս Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 15:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 1

²⁶ Խաչատրյան Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից

Ջարդերը տարածվեցին նաև Ադամայի և Հալեպի վիլայեթներում, սակայն, պետք է նշել, որ Թուրքիայի այլ շրջանների համեմատությամբ կիլիկիահայությունն ավելի քիչ զոհեր տվեց, համեմատաբար զերծ մնաց զանգվածային կոտորածներից:

1895 թ. հոկտեմբերի վերջին հուլումներ են սկսվում Այնթապում, որոնք, հրահրվելով տեղական իշխանությունների կողմից, նոյեմբերի 4-ին վերածվում են կոտորածի: Թուրք ջարդարարները հարձակվում են հայ ոսկերիչների՝ Գազա-Ալթրի թաղամասի խանութների վրա, կողոպտում և սրի ֆաշում քուլորին: Հաջորդ օրը ջարդը տարածվում է ողջ ֆաղաում: Սպանվում է 300 հոգի, հրդեհվում 500 տուն²⁷: Կոտորածը շարունակվում է նաև հաջորդ օրերին: «Դրոշակի» հաղորդմամբ՝ շուկայում հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո թուրքերը ներխուժում են հայկական թաղամասերը, կենդանի այրում շատերին՝ չխնայելով անգամ ծծկեր երեխաներին²⁸: Հալեպի ոռոսական հյուպատոս Մ. Յակիմանսկին՝ Կ. Պոլսի ոռոսական դեսպան Ա. Նելիդովին հաղորդում էր, որ «Որոշ տեղեկություններով հաշվվում են նույնիսկ ավելի քան հազար սպանվածներ և վիրավորներ: Եվ Այնթապում, և Մարաշում դիակներն այրված են և գործերով շրջապատված, ողջ մնացած ֆրեստոնյաները հնարավորություն չունեն հեռանալու իրենց ֆաղաներից»²⁹: Ընդհանուր առմամբ զոհվում է 1000 հայ, մի քանի հազարը մնում են անօթևան³⁰:

Ջարդերի սպառնալիքով մթնոլորտը շիկանում էր նաև Մարաշի գավառում: Այստեղ առաջինը հարձակման է ենթարկվում Մարաշից ոչ շատ հեռու, Ագ-սու գետի ափին, քրի ստորոտում գտնվող Քիշիֆլի (82 տուն, 450 բնակիչ) հայաբնակ գյուղը: Սակայն հայերը դիմում են կազմակերպված դիմադրության՝ հաջողելով հետ մղել թշնամու հաջորդող զրոհները: Տեղեկանալով Քիշիֆլիում ծավալվող իրադարձությունների, հայերի ինքնապաշտպանության մասին՝ գավառի իշխանությունները «ապահովություն հաստատելու համար» ոստիկանական ջոկատ են ուղարկում, սակայն ոստիկանները «փոխանակ գյուղը պաշտպանելու, հայե-

թյուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ), Ե., 2004, էջ 43-45:

²⁷ Թառոյան Ա., Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 321:

²⁸ Դրոշակ, 1907, N 1 (179):

²⁹ Տե՛ս Մկրտչյան Լ., նշվ. հոդ., էջ 73:

³⁰ Գեղամյանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԹ դարում կամ հայկական հարցի հիմնգրորդ շրջանը, Բաքու, 1915, էջ 464:

րուն գեները կհավաքեն և Մարաշ կտանին»³¹։ Եվս մի ապացույց՝ հաստատելու այն իրողությունը, որ հայերի դիմադրության դեպքում շարժերին մասնակցում էին ոստիկանությունը և բանակային կանոնավոր զորամիավորումները։

Ջրկվելով գեներից՝ հայերը հաջորդ օրը հարկադրված բարձրանում են լեռները, իսկ գյուղն ամբողջությամբ կողոպտում և ավերում է թուրք խուժանը³²։ Դեպքերի ակամատեսը հիշում է. «Երբ կառավարությունը կը տեղեկանա թե հայերը ա՛լ կողոպտվելիք բան մը չունին՝ քանի մի զինվոր կը դրկեն ապահովությունը իրապես հաստատելու համար»։ Սակայն իրադրությունը շարունակում էր լարված մնալ, և միայն շաբաթներ անց հայերը համարձակվեցին իջնել լեռներից³³։

Քիչիֆլիից հետո թուրք խուժանը հարձակման է ենթարկում Մարաշից հարավ, Գյավուր դաղի (Հայ լեռ) ստորոտում գտնվող հայկական Ֆընտընագ (400 տուն, 2500 բնակիչ) և Տերե-ֆյոյ (140 տուն, 850 բնակիչ) գյուղերը։ Իմանալով, որ թուրք խառնամբոխը մտադիր է հարձակվել Տերե-ֆյոյ գյուղի վրա, ֆընտընագցիներն անմիջապես օգնության են նետվում և միացյալ ուժերով ջախջախում գյուղը շրջապատել փորձող թուրքերին։ Մարտում սպանվում է նաև թշնամու առաջնորդը։

Որոշ ժամանակ անց՝ դեկտեմբերի վերջերին, թուրքերը մեկ անգամ ևս հարձակվում են՝ փորձելով գրավել Ֆընտընագը, սակայն, հանդիպելով հայ ֆաջերի մահասփյուռ գնդակներին, խուճապահար նահանջում են³⁴։ «Ուրիշ հարձակում չի փորձվիր, և դրացի թուրքեր դիցարանական առասպելներ կը հյուսեն այս գյուղերու մասին, հերոսացնելով անոնց ժողովուրդը իբրև երկնառաք բանակներով զորացած»³⁵։ Ավերվում և կողոպտվում է Գզըլ-Աղան գյուղը³⁶։

Կիլիկիայում թուրքական իշխանությունների առաջնահերթ նպատակն էր Զեյթունի ֆաջամարտիկ հայերի կոտորածը։

Թուրքերը ծրագրել էին անսպասելի և հուժկու հարված հասցնել գավառակի հայությանը՝ մեկուսացնելով այլ բնակավայրերից, ֆանդի ֆաջ գիտակցում էին, որ Զեյթունի ընդվզման պարագայում նրա օրինա-

³¹ Գալուստեան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նիւ Եօրք, 1934, էջ 42։

³² Զեյթունի պատմագիրքը, Բուենայ-Այրես, 1960, էջ 505։

³³ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 42։

³⁴ Ճինպաշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 31։

³⁵ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 49։

³⁶ Ճինպաշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 137։

կին կարող են հետևել հարակից հայկական բնակավայրերը, որոնք, միանալով արծվաբնին, ապստամբության դրոշ կպարզեն ողջ Լեռնային Կիլիկիայով: «...Հաննո, Ջեյթունի և Տեորթ-Յուլի պես գրեթե զուտ հայկական բաղաձնությունը իրարու մոտիկությունը, - գրել է հանրեցի Հ. Պողոսյանը, - կառավարության խորհիլ կուտար հայկական ապստամբության մը կարելիությունը Կիլիկիո մեջ: Այնպես որ, փոքր ու աննշան դեպքի մը և կամ արարքի մը կարևորություն տալով՝ կառավարությունը խիստ հետապնդումներ և ճնշումներ ի գործ կը դնեն»³⁷: Պատահական չէր, որ 1895 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներից թուրքական հրամանատարությունը, գրգռելով մահմեդական խառնամբոխի կրոնական մոլեռանդությունը, հետամուտ էր այդ գյուղերի հայության տեղահանությանն ու ջարդերին:

Ավերածությունների, թալանի և կողոպուտի է ենթարկվում Ջեյթունի հարավ-արևմուտքում գտնվող Անտըրըն (Էնտերուն, Անտառին) գավառակը, որի 25000 բնակչությունից 6000-ը հայեր էին: Առաջինը հարձակման է ենթարկվում Շիվիլիի հայկական գյուղը: Հայերը, մերժելով թուրքերի՝ զենք հանձնելու պահանջը, դիմում են ինքնապաշտպանության՝ երեք օր շարունակ հաջողելով հետ մղել թշնամու գերակշիռ ուժերի գրոհները: Տեղեկանալով, որ Ջեյթունցիները օգնության են փութում հայրենակիցներին՝ թշնամին խոնապահար փախչում է: Ջեյթունցիները նոյեմբերի 8-ին 400 հոգով հարձակվում են գավառակի կենտրոն Անտըրընի վրա, փախուստի մատնում թուրք զինվորներին, գրավում գայմագամի նստավայրը, ազատում ավելի քան 100 բանտարկյալների: Հարձակման է ենթարկվում նաև Ենինե Կալե (150 տուն, 800 բնակիչ) հայկական գյուղը: Այդ պահին Ֆոնուզում գտնվող 300 Ջեյթունցիները, իմանալով այդ մասին, Փանոս Բեշիշյանի և հնչակյան կուսակցության անդամ Հրաչյա-Մարալի (Գրիգոր Դարիթյան) գլխավորությամբ սրընթաց օգնության են նետվում և հաջորդ առավոտյան՝ 1895 թ. նոյեմբերի 9-ին, ութժամյա համառ պայքարից հետո թշնամին հեռանում է՝ տալով 4 սպանված և 10 վիրավոր: Սակայն ավելի ուշ, երբ գյուղացիներն ապաստանել էին Ջեյթունում և լեռներում, թուրքերը կողոպտում և հրդեհում են գյուղը³⁸:

Թուրքական հարձակումներից զգալի տուժում և զոհեր են տալիս

³⁷ Պողոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գօզան Տաղի հայ գիտերը, Լոս-Անջելես, 1942, էջ 553:

³⁸ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 58-61:

Կապանի, Կոկիսոնի, Քիրենի և Թաշ-օլուգի հայերը:

Լարված իրադրություն էր նաև Մարաշում: Հայերը հասկանում էին, որ ֆաղափում կուտակվող զորքը միայն Զեյթունի համար չէր, որ իշխանությունները ծրագրում են զանգվածային ջարդեր:

Իրենց հերթին թուրքական իշխանությունները, մասնավորապես Զեյթունի գորանոցի գրավումից հետո խիստ զգուշանում էին, մտավախություն ունենալով, որ մարաշցիները, հետևելով իրենց ֆաջամարտիկ հայրենակիցների օրինակին, կդիմեն ապստամբության: Այդ իսկ պատճառով նրանք սկզբնական շրջանում աշխատում էին առիթ չտալ ցնցումների և հուզումների, որոնք կարող էին հանգեցնել անցանկալի հետևանքների: Թուրքերը սկսում են ավելի վստահ և հանդուգն գործել, երբ Մարաշ են ժամանում արաբական և սիրիական զնդերը, շրջակա գյուղերի մահմեդական խուժանը, ֆրդերը:

Այդ օրերին Այնթապից Զեյթուն անցնելու համար Մարաշում էին Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության գործիչներ Նշանը, Մլեհը և Կարապետը:

Հոկտեմբերի 12(24)-ի գիշերը Զեյթուն անցնելու նախապարհին՝ ֆաղափի այգիներում, նրանք ընդհարվում են մի խումբ թուրքերի հետ: Այդ առիթն իշխանություններն օգտագործում են բռնություններ սկսելու համար: Վաղ առավոտյան ձերբակալվում են ընդհարման հետ ոչ մի կապ չունեցող, հայության շրջանում որոշակի դիրք և հեղինակություն ունեցող անձինք: Դրանով իշխանությունները ցանկանում էին Մարաշի հայությանը զրկել ղեկավար և կազմակերպող ուժից: Ջարդերի առիթն արդեն կար, և «թուրք խուժանը գրգռված կուզեր իր մաղձը թափել և բացորոշապես կը սպառնար մեկի տեղ հազար հայու արյուն խմել»³⁹:

Հավաքվելով շուկայում՝ թուրքերն սկսում են ընդհարումներ հրահրել, հարձակվում են մսավաճառ ումն Պողոսի վրա, սպանում և մորթագերծ անում իր ագարակից ֆաղափ վերադարձող Կարապետ Թոփալյանին⁴⁰: Խուճապահար հայերն ավելի քան 10 օր փակվում են տներում՝ հուսալով, որ կրքերը կմեղմանան, և իրենք գերծ կմնան խուժանի վայրագ կրքերին զոհ գնալուց: Զգալով կոտորածների վտանգը՝ Մարաշի հայության հոգևոր առաջնորդները հոկտեմբերի 13-ին դիմում են գավառապետին՝ հայցելով պաշտպանություն⁴¹:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 743:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 744:

⁴¹ Դրոշակ, 1907, N 1 (179):

Հոկտեմբերի 22 (նոյեմբերի 3)-ին բռնկվում է Մարաշի հայության առաջին կոտորածը: Թուրքները, փողոցում մանաչելով Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության Մարաշի վարչության անդամ Սողոմոն Ալեքսանյանին, սպանում են և դիակը, ի տես հայերի, ֆարշ տալիս փողոցներով: Հարձակման են ենթարկվում փողոցներում և շուկայում գտնվող հայերը: Գազանաբար սպանվում է 150, վիրավորվում 300 հոգի: «Հայերը ալ ալե-լի կը սմբին և կը ֆաշվին իրենց տները», - հիշում է այդ դժնդակ օրերի ականատեսը⁴²:

Հաջորդ օրն անսպասելիորեն, ինչ-ինչ պատճառներով, ջարդը դադարում է: Դա պայմանավորված էր Զեյթունի շուրջ ծավալվող իրադարձություններով, այն համագամանով, որ, ինչպես նշել ենք, թուրքական իշխանություններն առաջնահերթ ձգտում էին մահացու հարվածել Զեյթունին, ապա մնացած քնակավայրերին:

Տասներկու օր անց՝ 1895 թ. նոյեմբերի 2 (15)-ին, վաղ առավոտյան թուրք մոլեռանդ ամբոխը ներխուժում է Մարաշի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Գարամանլը թաղը և սկսում կոտորածն ու կոդոպուտը: «Թաղին քնակչությունը՝ բոլորովին անպաշտպան մշակներ, երկրագործներ և արհեստավորներ՝ բավական զոհ կուտան վայրագ խուժանին հարձակումներուն»⁴³: Ջարդերին մասնակցում էին նաև Մարաշ ժամանած կանոնավոր զորամասերը: Ամենուրեք լսվում էին թուրք մոլեռանդների՝ հայերին կոտորելու կոչերը:

Մինչդեռ վախի և սարսափի մթնոլորտում ապրող հայերը փակվել էին իրենց տներում:

Բացվում է նոյեմբերի 6(18)-ի արյունոտ առավոտը՝ «թվական մը, որ հայու արյունով գրված է Մարաշի պատմության էջերուն վրա»: Հարձակվելով հայկական թաղամասերի վրա՝ թուրք զինվորները, ռստիկանները և ամբոխը սկսում են առանց տարիքի և սեռի խրտրության կոտորել հայերին, կոդոպուտել ունեցվածքը: Հիշում է Գր. Գալստյանը. «Կը տեսնեինք, որ տուններն համված և խուճապահար փախչող հայերը գնդակահար ընելով Ալեքսանդր ձորը կը նետեին»⁴⁴: Դեպքերի մեկ այլ ականատես Հակոբ Արուստանի վկայությամբ՝ 70-80 հազարի հասնող թուրք խուժանը և

⁴² Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 745: St' u hals Bliss E. M., Turkey and the Armenian atrocities, Philadelphia, 1896, p. 457.

⁴³ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 745:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 746:

գինվորները կացիներով ջարդում էին հայերի տների դռները, սրի ֆաշում բոլորին: «Շատերը խողխողեցին,- հիշում է նա,- ոմանց վիզը ետևեն կտրեցին, ուրիշներ հրացանագուրկ ընելով կրակի մեջ նետեցին, ոմանց ալ փախչելու պահուն գլուխը տապարով ջախջախեցին և երբ ինկավ, փայտ ճեղքելու պես շերտ-շերտ կտրեցին: Թուրքեր ահա այսպես մեռցուցին ֆրիստոնյաները, այսպես վարվեցան այդ անգութները»⁴⁵:

Հրդեհվեցին Գարամանլը և Շեֆերտերե թաղերը, Ս. Գևորգ եկեղեցին և դպրոցը, որտեղ ապաստանած հայերը զոհ գնացին կրակն լեզվակնե-րին: Հարձակման ենթարկվեցին նաև Գյումպեթ և Գույթուլ թաղերը: Մարդկային խիղճը կորցրած, արյան հոտից արքած թուրք խուժանը կոտորում էր տղամարդկանց, ծերերին և մանուկներին, բռնաբարում կանանց և սղջիկներին՝ հագուրդ տալով իր վայրենի կրքերին: Խաթունիե թաղում թուրք հրոսակներին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին հայր և որդիներ Պողոս, Վարդևան և Նշան Սանթարյանները, որոնք «փառաբար ինքնապաշտպանություն Դընեն և քավական թիվով հարձակողներ գնդակահարել են տեղ՝ իրենք ալ Դիյման»⁴⁶:

Մարաշում թուրքական զորքերի հրամանատար Ջևադ փաշայի գլխավորությամբ պաշարվում է Մկրտիչ Ամիրյանի բնակարանը: Քաջորդի հայն իր որդիներ Մկրտչի և Նզարասի, փեսա Հովհաննես Նուվյանի հետ հինգ ժամ շարունակ անհավասար մարտ է մղում թուրք կանոնավոր զորամասերի դեմ՝ զգալի կորուստներ պատճառելով: Թուրքերին հաջողվում է հրդեհել տունը, սակայն հայ խիզախները, որոնք մինչ այդ կանանց և երեխաներին տեղափոխել էին անվտանգ վայր, չեն դադարեցնում մարտը՝ փառաբար զոհվելով հայրենի տան պաշտպանության դիրքերում:

Համառ և կազմակերպված դիմադրության են հանդիպում Քյուրթուֆ Հասանի գլխավորությամբ դեպի Գյումպեթ գրոհող թուրքերը: Ինքնապաշտպանության կենտրոնը բարձունքում գտնվող Ջեյթունցյանների տունն էր, որի շուրջ հայերը նախորդ օրերին պատնեշներ էին բարձրացրել, պատրաստել պաշտպանական դիրքեր: Ինքնապաշտպանության դեկավարումը ստանձնած Հովսեփ Ջեյթունցյանի գլխավորությամբ հայերը փոթորկալի կրակ են բացում թուրք հրոսակների և գինվորների վրա: Հ. Ջեյթունցյանի եղբորորդի Հարությունի դիպուկ կրակոցից սպանվում է նաև Քյուրթուֆ Հասանը: Կորուստներից շփոթահար՝ թշնամին նահանջում

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 747:

է, վերադասավորում ուժերը և վերստին հարձակվում, սակայն իրենց դիրքերում հաստատակամ կանգնած փոքրաթիվ հայ ֆաջորդիները կրկին հետ են մղում հակառակորդին: Ցավոք, մնացած թաղամասերում, ինչպես արդեն գիտենք, հայերը չկարողացան դիմել ինքնապաշտպանության. միայն մեկ օրվա ընթացքում թուրք ջարդարարները սրի ֆաշեցին մոտ 1000 հոգու: Մարաշցի ուսուցիչ Սողոմոն Ոսկերիչյանի ոչ ամբողջական տվյալներով՝ միայն նոյեմբերի 6(18)-ին զոհվեցին 972 հայեր⁴⁷: Համաձայն մեկ այլ տեղեկության՝ այդ օրը Մարաշում սպանվել էր 850, վիրավորվել 500 հայ⁴⁸: Ինչպես գրել է միսիոներ Էդվին Մանսել Բլիսը՝ «Հուզմունքներ ու անհամագստությունը Մարաշում շարունակվում էր ավելի քան 4 շաբաթ, իսկ բուն կոտորածը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 18-ին»: Իրավացիորեն պնդելով, որ ջարդերն արտոնված էին իշխանությունների կողմից, նա, որպես իր խոսքերի ապացույց, նշում է, որ ձերբակալվել էին հայերին օգնել փորձող հատուկներ մահմեդականները:

Կարելի է համաձայնել է. Մ. Բլիսսի կարծիքին, որ ջարդն ընդամենը մեկ օր տևեց, քանզի Ջեյրունի հարցերը դեռևս չէին լուծվել, և Մարաշն էլ տեղ-տեղ դիմեց ինքնապաշտպանության⁴⁹: Եվ իրոք, փոքրիկ դիմադրությունն անգամ խիստ վտանգավոր էր օսմանյան իշխանությունների համար, քանզի այն կարող էր վերածվել ապստամբության, և այդ պարագային, երբ զեյթունցիները նորանոր հաղթանակներ էին գրանցում իրենց հաշվին, նրանք հարկադրված կլինեին մեծ ուժեր կենտրոնացնել նաև Մարաշում՝ վախենալով համընդհանուր ապստամբության հեռանկարից:

Դրությունը հաջորդ օրերին ևս շարունակում էր շիկացած և լարված մնալ՝ օդում կախված ջարդի սպառնալիքով: Ձերբակալվում է 200 հոգի՝ ենթարկվելով դաժան խոշտանգումների, կտտամքների⁵⁰: Տվյալներ ունենալով, որ Մարաշում գործում է հնչակյան կուսակցության կազմակերպված խմբակ, որ կա որոշակի թաքցրած զենք և զինամթերք, թուրքական իշխանությունները խոշտանգումների միջոցով փորձում էին տեղեկություններ ստանալ այդ ամենի մասին, ոչ միայն հայերին զրկել առաջնորդող, կազմակերպող ուժից՝ կոպիտ միջոցներից, այլև քացառել Ջեյ-

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, с. 57.

⁴⁹ Bliss E. M., op. cit., p. 457-460.

⁵⁰ Թառոյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 321:

թուն հավանական օգնություն ուղարկելը: Ձերբակալվածներից շատերը սպանվում են, մի մասն էլ, չդիմանալով մվաստացնող կոտանքներին՝ ինքնասպանություն է գործում: Դաժան տանջանքների են ենթարկվում Ջեյթունի կաթուղի հայերի հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես Կետիկյանը, Տեր Ղևոնդ և Տեր Վարդան Բահանները, Կարապետ և Հակոբ Ջորպանյանները, Նշան Քիրեմյանը, կրած տառապանքներից խելագարվում և մահանում է ուսուցիչ Հրամտ Ասլանյանը⁵¹:

Ծանր էր Բաղաֆի հայության վիճակը: Անօթևան, կողոպտված ու թալանված, սովահար մի բազմություն՝ դաժան ճամփան շեմին: Դրությունն ավելի է բարդանում, երբ թուրքական իշխանությունները Մարաշ են գաղթեցնում Ջեյթունի հարակից մի շարք գյուղերի հայ ազգաբնակչությանը՝ ճանապարհին սրի ֆաշելով շատերին: Դաղթականները պատսպարվում են Մարաշի կիսաֆանդ շենքերում: Նրանցից շատերը մահացան հիվանդություններից, սովից, ցրտից⁵²:

Ընդհանուր առմամբ, Մարաշի գավառում թուրքական բարբարոսությանը զոհ է գնում 6-7 հազար հայ, իսկ Հ. Ղազարյանը զոհերի թիվը ներկայացնում է 9000⁵³: Հալեպում ոռոսական հյուպատոս Մ. Յակիմանսկու հաղորդմամբ՝ Մարաշի գավառում ոչնչացվել էր 75 գյուղ, հրդեհվել 2327 տուն, սրի էին ֆաշվել 6630 քրիստոնյաներ⁵⁴:

Հայերը փոքր-ինչ շունչ են փառում 1896 թ. հունվարին, երբ Մարաշ են ժամանում մեծ տեղությունների հյուպատոսները: Դրանից ֆաշելվելով՝ Ջեյթունի ապստամբության մարաշցի բազմաթիվ մասնակիցներ վերադառնում են հայրենի Բաղաֆ, սակայն մեծ մասը (ավելի քան 50 հոգի) ձերբակալվում է: Դրանց թվում են իրենց խիզախությամբ հայտնի և մարտերում աչքի ընկած Հարություն Տոլպանյանը, Մանուկ Քեշիշյանը, Հակոբ Տարազնյանը, Նազար Ճեհիգյանը և այլք: Նրանց մեջ էր և Դյումպեթ թաղի ինքնապաշտպանության ղեկավար Հովսեփ Ջեյթունցյանը⁵⁵, որը հանդգնել էր պաշտպանել իր ընտանիքի և հայրենակիցների կյանքն ու պատիվը: Ամենայն դաժանությամբ հաշվեհարդար տեսնելով բան-

⁵¹ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 750-751:

⁵² Գեղաւեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 466:

⁵³ Ղազարյան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում, հատոր երկրորդ. Ե., 2004, էջ 67:

⁵⁴ Տե՛ս Մկրտչյան Լ., Ջեյթունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ., Ե., 1995, էջ 125: Տե՛ս նաև Պողոտյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 68, 97:

⁵⁵ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 754:

տարկյալների հետ՝ թուրքերը փորձում էին տեղեկություններ փոխանցել Ս. Դ. հրեշտակյան կուսակցության Մարաշի վարչության ղեկավարի՝ «Մարութե ճգնավորի» մասին: Զդիմանալով խոշտանգումներին, ծեծին և ստորացումներին՝ Տ. Ղևոնդ փառապան Նահապետյանը «խոստովանում» է, որ ինքն է հայտնի գործիչը, հայտարարելով, որ «օրեմեջ եղծանող, կաշառակեր, անպարկեշտ ու անարդար պաշտոնյաներուն դեմ է», պահանջելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումների իրականացում⁵⁶:

1897 թ. մայիսին, երբ ներում է շնորհվում ֆաղափական բանտարկյալներին, բանտից ազատվում են նաև կենդանի մնացած, սակայն հաշմանդամ դարձած մարաշցիները:

1895 թ. աշնանը խիստ սրվել էր իրադրությունը նաև Հանքում և հարակից շրջաններում: Համաձայն որոշ տվյալների՝ Արեւմտեանի սկզբին գավառի գյուղերը (Շար, Բանլիզ, Գյոթուն և այլն) ավերվել և կողոպտվել էին, իսկ մոտ երկու հազար քնակիչ պատսպարվել էր Հանքում⁵⁷: Նույն ժամանակ թուրք հրոսակները և Սըվազի չերքեզները պաշարում են Հանքի հարևանությամբ Ռումլու գյուղափաղակը, որի հայությունը գիշերը մեծ դժվարությամբ, խույս տալով թշնամու հարձակումից, ապաստանում է Հանքում: Մահմեդական խառնամբոխը մտնում է քնակավայր, թալանում, կողոպտում և հրդեհում հայերի ամայի տները: Ավերվում են գյուղափաղակի հարևանությամբ գտնվող 4 հայկական գյուղերը⁵⁸: Դեպքերի ականատեսն այդ օրերի մասին գրում է. «Հայկական գավառներուն մեջ հազարավոր հայեր կը խողխողվեին անխնա, թրփական ու ֆրտական ուժերու կողմէն: Մարաշի և Հալեպի շրջաններուն մեջն ալ տեղ տեղ ջարդեր Կունեմային: Ահավասիկ արհավիրքի այս օրերուն, թեև Հանքն ապահով ու հանդարտ կյանք մը ապրեցավ, սակայն իր շրջակա հայ գյուղերը՝ ինչպես Ռումլու, Շար և Կեոֆուն ենթարկվեցան հալածանքներու և թալանի, և անոր համար Շարի և Ռումլուի ժողովուրդը ամբողջովին, իսկ Կեոֆունի ժողովուրդը մասամբ, Հանքն ապաստանեցան և ամեն աշակցություն ու հոգատարություն գտան հանքեցիներու կողմէն»⁵⁹: Որոշ ընդհարումներ են լինում նաև Հանքում: Թուրքերը հար-

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 755:

⁵⁷ Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁵⁸ Պողոսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 80:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 557-558:

ձակվում են ֆաղափի լեռներում իրենց հոտերն արածեցնող հանրացիների վրա. հայ երիտասարդները հետ են մղում թշնամուն: Սպանվում են փայտի գնացած մի ֆանի հայեր: Թուրք հրոսակները հարձակվում են ֆաղափի ծայրամասում գտնվող Գրիգոր Մանուկյանի տան վրա, թալանում և կողոպտում: Զեյթունին օգնության գնալու ճանապարհին սպանվում են Հովհաննես Ճիյերմյանը և իր ընկերները⁶⁰:

Պատահական չէր, որ թուրքական իշխանությունները խուսափեցին Հանրում հակահայկական կրքեր բորբոքելուց և ջարդեր կազմակերպելուց: Նրանք վախենում էին, որ փոփոխ ընդհարումներն ու միջադեպերը պատճառ կարող են դառնալ հայերի ընդվզման: Ինչպես նկատել է Լ. Մկրտչյանը՝ «Բնական անառիկ դիրք ունեցող այս ֆաղափը, ավելի ֆան հավանական էր, որ վերածվեր տարերային ապստամբության երկրորդ՝ թուրքերի համար չափազանց վտանգավոր օջախի, ինչը և խիստ մտահոգիչ էր Բ. Դոան համար»⁶¹:

Կոտորածների և ավերածությունների են ենթարկվում Քիլիսը, Բիրեջիկը, Նիզիքը, Զիբինը⁶²: Բիրեջիկը թուրքերի կողմից հարձակման է ենթարկվում երկու անգամ՝ 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին և դեկտեմբերի 20-ին:

Ջարդերից խիստ տուժում են Աղանայի վիլայեթի Պայաս, Նաջարլի, Օջախի, Միսիս գյուղերը՝ ենթարկվելով թուրքերի, ֆրդերի և չերքեսների հարձակմանը: Տեղի ունեցած վայրագությունների մասին ականատեսներից մեկը գրում էր. «Նրանք անսանձ կերպով կը վիրավորեն, կը սպանեն, ամբողջ ինչքերնին, գույքերնին, պարեննին, արմտիքնին և մեռաֆսի խոզաներնին կը հափշտակվեն, ավարի կուտան, գյուղերն ու ագարակները կայրեն»: Միայն Նաջարլի գյուղում հրդեհվում է 140 տուն: Զերֆեզ հագարապետ Իսմայիլ քեյի հրոսակները սրի են ֆաշում տղամարդկանց, բռնաբարում կանանց և աղջիկներին⁶³:

Ծանր վիճակ էր ստեղծվել նաև Աղանայում, «ուր շատ-շատերը սպանված են, ունեցվածքը՝ հափշտակված»⁶⁴:

Ինչպես նշում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը Ռուսաս-

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁶² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 128:

⁶³ Դրոշակ, 1907, N 1 (179):

⁶⁴ Նույն տեղում:

տանի արտաքին գործերի նախարարին հղած 1896 թ. հունվարի 13-ի նամակում, «Տրապիզոնից և Էրզրումից, ողջ Անատոլիայով մինչև Կիլիկիա (Մարաշ, Սիս և այլն) հայերի նկատմամբ իրականացվել են վայրագություններ, որոնք վաղորժ կազմակերպված են եղել, տեղական իշխանությունները ոչինչ չեն արել կամ խրախուսել են հայերի կոտորածը և կոդաուտը, զորքերը մասնակցություն են ունեցել խժժություններին ու կոդաուտներին... Ադանայում կանանց և աղջիկներին հավաքել էին մի տեղ՝ գեղեցիկներին ընտրելու, մյուսներին կոտորելու համար»⁶⁵:

1890-ականի կոտորածներով, փաստորեն, սկսվեց արևմտահայության ցեղասպանությունը: Ավելի քան 300.000 հայ գոհվեց, նույնքան էլ տարագրվեց կամ արտագաղթեց: Արտագաղթը մեծ հարված էր հայությանը: Փոխվում էր Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի, հայաբնակ շրջանների ժողովրդագրական պատկերը, փայլավոր էր տնտեսությունը, դժվարանում ազգային ազատագրության համար մղվող պայքարը. իրենց պապենական օջախները լուրջ էին մարդիկ, ովքեր հարկ եղած դեպքում կարող էին գեներացնել և մարտնչել անարգ բռնամուղին: Գաղթը շարունակվում էր նաև 1897 թվականին: 1897 թ. մայիսի 7-ին Կիպրոսից եռանդ Լուսինյանը Ապահին գրում էր. «... ամեն շաբաթ խումբ-խումբ գաղթականներ կը լեցվին հուլյն և հայ: Մեր կողմերեն քավական մեծ քաղմություն մը եկավ և տակավին պիտի գան: Շատ մալ... կուգան Հալեպեն, Այնթապեն, Մարաշեն, Քիլիսեն և այլ կողմերեն... որի՞ն հասնենք չենք գիտեր»⁶⁶: Գաղթում էին տասնյակ հազարավոր հայեր (Բուլղարիա, Ռումինիա, Կիպրոս, Հունաստան, Արևելյան Հայաստան)՝ վախճանով մոր ջարդերից, զրկված լինելով ողջ ունեցվածքից, չունենալով ապրուստի և ոչ մի միջոց: «Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել շտապ միջոցառումներ, գրել է է. Կոստանդյանը,՝ արևմտահայերին դրամական, նյութական և հոգևոր-քարոյական օգնություն հասցնելու համար, ջանքեր թափել գաղթականներին վերստին մայր երկիր դարձնելու ուղղությամբ»⁶⁷: Այդ գերագույն խնդրի իրականացմանն են լծվում հայ հասարակական-հաղափական շրջանակները, հայոց եկեղեցին՝ Մ. Խրիմյանի գլխավորությամբ:

⁶⁵ Геноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян (այսուհետև՝ Геноцид армян...), с. 112.

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 72, թ. 2:

⁶⁷ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 378:

Կազմակերպվում են հանգանականություններ, գումարները նպատակաուղղվում են աղետյալ վայրեր՝ վերաշինելու ավերված բնակավայրերը, մասամբ հոգավու ծով կարիքները:

Սակայն գաղթականների վերադարձը հայրական օջախներ ընթանում էր դանդաղ տեմպերով, քանզի մահվան սարսափը, կոտորածների մղձավանջը, հարազատների կորստի ցավն ապրած մարդկանց խիստ դժվար էր վերադարձնել հայրենիք, որտեղ ամեն ինչ հիշեցնում էր ոչ վաղուցվա արհավիրքների մասին, առավել ևս, որ բացակայում էին կյանքի և գույքի ապահովության երաշխիքները: Ամեն դեպքում, ձեռնարկված աշխատանքների շնորհիվ զգալի թվով մարդիկ բռնեցին հետդարձի ճամփան: Այսպես, Ֆարհատի հաղորդման համաձայն՝ Կիպրոսում, մասնավորապես Լարնակայում գտնվող գաղթական երկրացիներ՝ Բիլիսեցի, մարաշացի բավական երիտասարդություններ վերադարձան երկիր»⁶⁸:

Շատ հայեր փրկության ելք տեսան մահմեդականություն, բողոքականություն կամ կաթոլիկություն ընդունելու մեջ՝ փաստորեն օտարվելով հայրենիքից, հայկական ոգուց և էությունից: Համաձայն մի տեղեկության՝ 559 բնակավայրերում հայերը հավատափոխ էին եղել: Միայն Բիրեջիում մահմեդականություն էին ընդունել 200 տուն հայեր⁶⁹:

Օգտագործելով կոտորածներից հետո ստեղծված ծանր կացությունը, ընչազուրկ մարդկանց ապահովելով սննդով և հագուստով՝ միսիոներական կազմակերպությունները զբաղվում էին հոգեբուրքամբ՝ օտարելով հայերին մայր եկեղեցուց, հայկական ակունքներից, արևմտահայության շրջանում տարածելով իրենց պետությունների քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունը: Այդ մասին Աղասուն ուղղված նամակում (1896 թ. օգոստոսի 11) Բարդուղիմեոս վարդապետ Թագանյանը գրում էր. «Կյանքներին գնաց, դրամներս գնաց, աղքատությունն ու թշվառությունը կրոնքին ալ այժմ ձեռններուս խլելու վրա է, ոմանք բողոքականության կը դիմեն, ոմանք կաթոլիկության, օրհնյալ ազգությունն ու հայրենիքը պիտի ուրանան...»⁷⁰:

Քուրմական բիրտ իրականության դեմ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին հայտնի մտավորականներ Ժան Ժորեսը, ԱՄՆ սենատոր Զորջ

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 59, թ. 8:

⁶⁹ Նույն տեղում, ֆ. 453, ց. 1, գ. 228, թ. 3:

⁷⁰ Նույն տեղում, ֆ. 420, ց. 10, գ. 7, թ. 13:

Հորը, բանաստեղծուհի Ալիս Սթոուն Բլեֆուելը, Վիկտոր Բերարը, հայտնի պատմաբան Ալբեր Վանդալը, Ֆր. դը Փրեսանսեն և այլք: Նրանք իրենց հրապարակային ելույթներում, հոգվածներում անխնա խարազանում էին մեծ տերություններին՝ պահանջելով անմիջապես կանխել ջարդերը և հետամուտ լինել բարեկորոգումների իրականացմանը: 1896 թ. վերջերին հրատարակվեց Յ. Լեփսիուսի «Հայաստանը և եվրոպան: Մեղադրանք մեծ տերությունների դեմ և կոչ Բրիտանական Գերմանիային» աշխատությունը, որն անմիջապես թարգմանվեց ֆրանսերեն և անգլերեն, և որտեղ բերված փաստերը մեկ անգամ ևս ապացուցում էին կոտորածների՝ պետական մակարդակով կազմակերպված լինելը: Ցավոք, մեծ տերությունները փաստացի և գործնական ոչինչ չարեցին ջարդերը կանխելու ուղղությամբ: Յ. Լեփսիուսը հիմքեր ուներ գրելու, որ «...իրենց շուրթերին մշտապես ունենալով Հայաստանը և նրա բողոքները, Բեռլինի դաշմագիրը ստորագրած տերությունները երբեք լրջորեն չեն էլ մտածել նույնիսկ մատը շարժելու, որպեսզի Բարձր Դռանը ստիպեն կատարել այդ ֆաղցր խոստումները, պահանջել կատարել իր պարտավորությունները»⁷¹: Ինչպես արդեն նշել ենք, կլիկկահայությունը, այլ շրջանների հայերի համեմատությամբ, հիմնականում գերծ մնաց զանգվածային ջարդերից: Դա ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները, որոնցից թերևս գլխավորը Ջեյթունի ապստամբությունն էր, որը ոչ միայն անուրանալի, հսկայական ազդեցություն ունեցավ ազատագրական պայքարի առավել ծավալման առումով, այլև թուրքական իշխանություններին հարկադրեց, Կլիկկայում համընդհանուր ապստամբության սպառնալիքն աչքի առաջ ունենալով, չտարածել ջարդերի ալիքը Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների վրա: Հայերի հավանական ըմբոստությունն աչքի առաջ ունենալով էր, որ օսմանյան իշխանությունները զնացին որոշակի գիշումների. Բրիտանյա կառավարիչ նշանակեցին ոչ միայն Ջեյթունում, այլև Հաթունում: Իր ուրախությունը հայտնելով Ջեյթունում հույն կառավարչի նշանակման կապակցությամբ՝ Ս.Դ. ինչակյան կուսակցության գործիչ, Ջեյթունի հերոսներից Ապահ Պետրոսյանը Նազարեթ Նորաշխարհյանին 1896 թ. հուլիսի 4(16)- ին հղած նամակում միամտորեն գրում էր. «Պայմանագրի (նկատի ունի զեյթունցիների և թուրքական իշխանությունների միջև կնքված պայմանագիրը - Ռ. Գ.) 5-րդ հոդվածը գործադրված տեսնելով՝ հույս մեծ ունենեմ, որ մնացած հոգվածներն ալ հետզհետե կը գործադրվին...

⁷¹ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Տեղասպանության պատմությունից, էջ 156:

կարելի չէ որ չի գործադրվին՝ որովհետև եվրոպական բոլոր մեծ տերությունները շատ աշխատում են, որ կնկած պայմանները կետ առ կետ գործադրվին»⁷²:

Կանգ չառնելով Զեյթունի ապստամբության մանրամասների վրա՝ ընենք, որ միայն նման հերոսամարտերի միջոցով յուրաքանչյուր ժողովուրդ կարող է կոել իր ազատությունը, ձեռք բերել ապրելու և հարատևելու իրավունք⁷³:

1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական մարտերի պատմությունում իր ուրույն տեղն ունի Դյորթ-Յուլի (Զոֆ Մարգվան) հայերի հերոսական պաշտպանությունը:

1895 թ. հոկտեմբերին թուրք և չերեք հրոսակները հարձակվում են Դյորթ-Յուլի հարևանությամբ գտնվող Օջախի և Էոզեյրլի գյուղերի վրա, սկսում՝ կոտորածը, կողոպուտն ու թալանը: Հայերը, դիմադրություն ցույց տալով, նահանջում են Զոֆ-Մարգվան: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 31-ին, թշնամու 2000 հոգուց բաղկացած խռնամարտիչ հարձակվում է Դյորթ-Յուլի վրա, բայց զարնվելով հայերի համառ պաշտպանությանը, նահանջում է: Հաջորդ գրոհը թշնամին կատարում է գյուղի արևմտյան կողմից. այստեղ ևս, հանդիպելով պաշտպանների մահասփյուռ զնդակներին, հարկադրված նահանջում է: Մարտում աչի են ընկնում Մկրտիչ և Արիստակես Պալանները, Համբարձում Ռուբինյանը և ուրիշներ⁷⁴: Նույն երեկո և հաջորդ օրը թշնամին համարում է ստանում: Դեպի Դյորթ-Յուլ են շարժվում ոչ միայն շրջակա բնակավայրերի մահմեդականները, այլև զինվորական և ոստիկանական ուժերը: Դեպքերի ականատեսը և մասնակիցը հիշում է, որ «գորհ և թուրք, բուրդ և չերեք հազարավոր բաշիբոզուկ կատաղած խուժանն երկու կուսակալության նահանգներից (Ադնալի և Հալեպի - Ռ. Գ.), Հանընի գորհը և շրջակա բաշիբոզուկ թուրքը մեր վրա եկան. մինչ իսկ Անտիոքի և շրջակա գյուղերից խուժանն հարձակեցան մեր վրա»⁷⁵:

Նոյեմբերի սկզբին, ուշի գալով կրած հարվածներից, թուրքերը կրկին հարձակվում են, բայց եռօրյա ծանր մարտերում հայ ֆաջորդիների վերստին հաջողվում է հետ մղել թշնամուն: «Կռվեցանք, ֆաջ կռվեցանք,

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

⁷³ Զեյթունի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ.:

⁷⁴ Թառոյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 323:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 229, թ. 2:

հիշում է Բ. Տերտերյանը, - 8 օր շարունակ մերթ անընդհատ և մերթ քեք-
ևակի հրացանաձգությամբ: Մեր պատրաստած խմբակներով երիտասա-
րդներն ֆաջայես դիմադրեցին թշնամվում կարկուտի նման գնդակնե-
րին, հետ մղեցին՝ թշնամին ամոթահար, փախան անամոթաբար, հուսա-
խաբ, թողլով իրանց անհամար դիակներն»⁷⁶:

Շուտով Անտիոֆից 400 զինվորներով Ձոֆ-Մարզվան է գալիս նաև
Ալի բեյը և, միանալով տեղի ուժերին, անցնում հարձակման: Նոյեմբերի
6-ին նա վերջնագիր է ներկայացնում հայերին՝ պահանջելով հանձնել
զենքերը: Տեսնելով, որ ուժերը խիստ անհավասար են, հայերը կոպելով
դուրս են գալիս գյուղից, բարձրանում լեռները՝ փրկվելով թուրքական
յաթաղանին զոհ գնալուց: Հայերի հեռանալուց հետո թուրքերը կողոպ-
տում և ավերում են գյուղը: Դյորթ-Յուլի պաշտպանության ռզին, շունչը
և փաստական ղեկավարը հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչ
մշեցի Մխո-Մահեմն (Մխիթար Սեֆերյան) էր:

Կիլիկիայի 1890-ական թթ. իրադարձությունների մասին խոսելիս
հարկ է անդրադառնալ նաև Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության գործունե-
ությանը, որը զգալի ազդեցություն և հեղինակություն էր ձեռք բերել կի-
լիկիահայության շրջանում՝ ստեղծելով կուսակցության տեղական կազ-
մակերպությունների համեմատաբար լայն ցանց և կազմելով ֆիդայա-
կան ջոկատներ⁷⁷: 1895 թ. Կիպրոսից Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչնե-
րի մի խումբ՝ Ապահը (Պետրոս Գըմգըմյան), Մավարը (Պողոս Շիշմա-
նյան), Մուրադը (Բաղդասար Գավուզնյան), Զեյլաթը (Կարապետ Ղրփե-
նիսյան), Մլեհը (Ասատուր Տամդանյան), Մխո-Մահեմնը, Հրաչյա Մարալը
(Գրիգոր Ղաբիրյան), Քեռին (Սարգիս Պելայան) և այլք, որոնց հայրենան-
վեր գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք ինժե-
րապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Դյորթ-Յուլը, Սուետիան,
Ֆոնուզը, Զեյթունը՝ րազմաթիվ վայրերում թշնամուն հաղթելով, փրկե-
լով հայրենակիցների կյանքն ու պատիվը:

Եվ այդ գոյատևման ապացույցը հայ ժողովուրդը տվեց ոչ միայն
Սասունում, Զեյթունում և Վանում, այլև այլուր Արևմտյան Հայաստա-
նում և Կիլիկիայում, որ զենքի ձեռքին պայքար մղեց հանուն ազատու-
թյան և ազգային արժանապատվության:

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 1:

⁷⁷ Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, հ. Ա, Բեյրութ, 1962, էջ 110-113:

ПОГРОМЫ КИЛИКИЙСКИХ АРМЯН И ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ БОИ В 1894–1896 ГГ.

РЕЗЮМЕ

В результате антиармянской политики, проводимой османскими властями с последней четверти XIX в., западные армяне находились в крайне тяжелом положении. В кругах правящей националистической турецкой элиты формировалась точка зрения, согласно которой в целях обеспечения политической, территориальной и государственной целостности Османской империи необходимо было уничтожить армянский народ физически. Начался первый этап геноцида армян. Резня 1890-х гг. и киликийские погромы 1909 г. были генеральными репетициями в плане выбора, уточнения, разработки и применения методов его осуществления. Были организованы погромы в Айнтапе, Мараше, Кишифле, Энтеруне, Шивилике, Шаре, Килисе, Биреджике и других местах. В сравнении с армянским населением других районов, киликийским армянам удалось избежать массового истребления. Это было обусловлено объективными причинами, в частности, Зейтуном восстанием, которое не только имело огромное значение в плане дальнейшей активизации освободительной борьбы, но и заставило турецкие власти перед лицом угрозы всеобщего восстания в Киликии отказаться от широкомасштабных погромов и их осуществления в вилайетах Аданы и Алеппо.

Кроме Зейтуна, киликийские армяне прибегли к самообороне также в ряде других районов.

*Լրարբեր հասարակական գիտություններ,
Երևան, 2010, № 1, էջ 15-35:*

ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇԼԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1880–1890–ական թթ. պատմության ասպարեզ իջան հայ ազգային կուսակցությունները: Դա պայմանավորված էր թուրքական կառավարության կողմից բռնությունների և հայահալած ֆաղափականության ուժեղացմամբ, ֆիզիկական ոչնչացման վտանգով, երբ ժողովուրդը հարկադրված էր գեմֆի դիմելու, գեմֆով կոչվելու իր ազատությունը: Համոզվելով մեծ տերությունների միջամտությամբ և օգնությամբ ազատագրվելու ծրագրի սնանկության մեջ՝ հայ հասարակությունը սկսեց ինքնուրույն ելք որոնել ստեղծված իրավիճակից՝ քննադատելով հանգելով գինված պայքարի գաղափարին: Դրա իրականացման ճանապարհին էլ առաջացավ կուսակցությունների ձևավորման հրամայականը՝ ինքնավարությունից պետականություն կերտելու մտայնությամբ:

Համաժողովրդական պայքարը դեկավարելու, կազմակերպված հունի մեջ դնելու նպատակով էլ առաջացան հայ ազգային կուսակցությունները: «Պատահական չէ, որ ժողովուրդը փարվեց կուսակցություններին, նրանց մեջ գտնելով իր գոյատևման միակ հույսը, և վերջիններս հզորացան, ուսանողական խմբակներից մարտական ուժի վերածվեցին միմիայն հզոր համազգային աջակցության շնորհիվ»,– նշել է Լ. Մկրտչյանը¹: Կուսակցությունների պայքարի ասպարեզը Օսմանյան կայսրությունն էր, նպատակը՝ արևմտահայության ազատագրումը թուրքական անագորույն լծից: Առաջնահերթ խնդիրը Թուրքիայի կազմում ինքնավարության ձեռքբերումն էր, արևմտահայության վիճակի բարելավումը: Պայքարի ընթացքում ձևավորվեց նաև անկախ պետականության վերակերտման գաղափարը: Ս.Ի. Հնչակյան կուսակցությունը մոտակա խնդիր էր հռչակում

¹ Մկրտչյան Լ., Արևմտահայության ցեղասպանության աբդուլհամիդյան քաղաքականությունը (Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Ե., 2001, էջ 67):

«...թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատություն և ազգային անկախություն», որը սկիզբն էր հեռավոր նպատակին՝ սոցիալիզմին հասնելու համար²։ ԼՅ Դաշնակցության «մշակուող ծրագրին մեջ իրրև նպատակ ընդունուեցավ ժողովուրդի տնտեսական և քաղաքական ազատութիւնը»³, հանուն որի պետք էր մարտի մեջ մտնել ազգովին, կանգ չառնել զոհողությունների առաջ, հասնել «ապագա ազատ Հայաստանում իշխող ռամկավարական» սահմանադրության հաստատմանը, վստահ լինել հաղթանակին. «Երբ ժողովուրդը միացած է և պատրաստ կոռուելու, ոգեւորված միեւնոյն վեհ զգացմունքով այլ ևս ոչինչ չարժէ ոչ բշխման գորաքանակը, ոչ բնդանօթը և ոչ օտարի պաշտպանութիւնը»⁴։ Հայ քաղաքական շրջանակները, ազգային կուսակցությունները մեծ հույս և հավատ էին տածում եվրոպայի օգնության նկատմամբ, սակայն, ինչպես նկատել էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը, «Մինչև որ հայտնապես չցուցվի կամ չտեսնվի, որ եվրոպական տերությունները Հայաստան մը կազմելու կամ Հայաստան քարվոքելու մեջ իրենց օգուտն ունին, ոչ խոսքերնուն հնար է հավատալ և ոչ ալ խոստումներուն վստահիլ։ Ահա իմ փորձառական հավատքի առաջին կետը»⁵։

ԼՅ Դաշնակցությունը Կիլիկիայում կուսակցական կառույցներ տեղծելու և իր գաղափարական ազդեցությունը տարածելու առաջին փայլերը ձեռնարկել էր 1890-ական թթ. կեսերից՝ Զեյթունի ապստամբության օրերից, նպատակ հետապնդելով Կիլիկիայի լեռնային շրջանների հայության, մասնավորապես զեյթունցիների ազատաքաղձ ոգին օգտագործել երկրամասում ապստամբության քարձրացման համար։

ԼՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը (1898 թ. ապրիլ-հուլիս), հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ՝ պայքարի փորձը, երկրի ուժասպառ վիճակը, ծանր կորուստները, որոշեց հրաժարվել հարձակողական մարտավարությունից և լծվել համաժողովրդական ապստամբության նախապատրաստման երկարատև աշխատանքին։ Ընդհանուր ժողովն ընդունեց

² Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, Կ. Ա, Պէդրոս, 1962, էջ 33։

³ Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 59։

⁴ Նույն տեղում, էջ 75։

⁵ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 19։

«ուժերու կեդրոնացումը Երկրին մէջ, ցոյցը Կ. Պոլիս և ծովեզրեայ ֆա-
ղաֆներ եւ մերժելով ֆէտայական ասպատակային գործունեութիւնը՝ ըն-
դունեց մարտական զինամարզական խումբեր կազմակերպելու ծրագի-
րը»⁶:

Հարկ է նշել, որ «տասնեակ տարիների ընթացքում՝ գործադրած
անընդհատ դառնագին աշխատանքով» ապստամբության բարձրացման
որոշումը ընդունվել էր նաև 1895 թ. սկզբին կայացած «շրջանային» ժողո-
վում⁷: Սակայն այդ տարիներին, ապստամբության նախապատրաստման
հետ մեկտեղ, ՀՅԴ-ն որդեգրել էր նաև առանձին կամ մի քանի վայրե-
րում միաժամանակյա հարվածների մարտավարությունը՝ հուսալով
դրանով հայ ազատագրական պայքարի վրա հրավիրել Եվրոպայի
ուշադրությունը և միջամտությունը, կանխել ջարդերը, հասնել բարեմո-
րոգումների իրականացման:

ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը ուժերի կենտրոնացման և ապրստամ-
բության նախապատրաստման շրջաններ է ընտրում Տարոն-Սասունը
(Բարձրավանդակ) և Կիլիկիան (Լեռնավայր)⁸: Ինչպես նշել է Մ. Վարան-
դյանը, Ընդհանուր ժողովը «աչֆի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անա-
ռիկ դիրքը, տեղական ժողովուրդի յեղափոխական ոյժը և ընդհանրապես
միւս յարմարութիւններն ու առաւելութիւնները, որոշեց լուրջ ուշադրու-
թիւն դարձնել այդ կէտի վրայ և այնտեղ ուղարկել կազմակերպող-ղե-
կավարող մի ուժ»:⁹ Ավելի ուշ Ընդհանուր ժողովը որոշում է Կիլիկիան
ընդունել «որպէս Սասնոյ համարժէք կեդրոնացման վայր» և այնտեղ աշ-
խատանքներ ծավալելու, ազատագրական շարժումները ղեկավարելու
համար տրամադրել համապատասխան ֆինանսներ, ապա, անդամու-
թյամբ Հրաչի (նաև Սեպուհ, Ֆարհատ, Հրայր Թիրաֆյան, որը մասնակցել
էր օսմանյան բանկի գրավմանը), Մարի (Միխայել Տեր Մարտիրոսյան) և
Արքակի (Հովսեփ Միրզայան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու
մարմինը⁹: Նշենք, որ Պատասխանատու մարմինները ստեղծվել էին Ընդ-
հանուր ժողովի որոշմամբ՝ ուժերի կենտրոնացման երկու վայրերում
աշխատանքները կազմակերպելու և ղեկավարելու համար: Որոշվել էր

⁶ Նիթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, հրատարակութեան պատ-
րաստեց եւ խմբագրեց Հրաչ Տասնապետեան, Պէյրուք, 1985, էջ 58-59:

⁷ Նույն տեղում, էջ 19-20:

⁸ Նույն տեղում, էջ 112:

⁹ Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 459-460:

նակ, որ անհրաժեշտության դեպքում ՀՅԴ Ամերիկայի կազմակերպությունը կարող է նշանակել Պատասխանատու մարմնի ևս մեկ անդամ: Լեոնավայրի նորընտիր Պատասխանատու մարմնի նստավայր է դառնում Նոյեմբերյանի Ալեքսանդրիա ֆաղաբ: Այստեղ շուտով հաստատվում է Հրայր Թիրաֆյանը, իսկ Արքակը հրաժարվում է անդամակցել Պատասխանատու մարմնին: Մինչդեռ Հրաչը 1899 թ. մարտի 3-ին Մարտին Մուրադյանին գրած նամակում խիստ կարևորում էր Արքակի մուտքը Կիլիկիա, ֆանգի վերջինս, ունենալով պարսկական անձնագիր, տիրապետելով պարսկերենին, կարող էր ներկայանալ որպես պարսիկ առևտրական և գործել համեմատաբար ազատ պայմաններում¹⁰: Իր հերթին Քր. Միֆայելյանը 1898 թ. օգոստոսի 15-ին Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնին գրած նամակում կարևորում էր բոլոր անդամների մուտքը Կիլիկիա՝ «խուշոր ձեռնարկի մը իրագործման պատասխանատուները նրկրի որոշ շրջանի մէջ» ստանձնելու և կազմակերպելու համար¹¹:

Կուսակցական-կազմակերպական առումով Լեոնավայրն ընդգրկվում էր ոչ միայն բուն Կիլիկիան, այլև Անտիոքը, Ուրֆան, Մալաթիան, Խարբերդը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Հյուսիսային Սիրիան, Լիբանանի լեռնային շրջանները, չնայած հիմնական աշխատանքները տարվում էին Կիլիկիայում, Ռեյրուքում և Հալեպում: Ամեն դեպքում, ինչպես նշել է Գ. Խուդիկյանը՝ «1890-ականների առաջին կեսին ՀՅԴ-ն իր կազմակերպական ընդարձակ ցանցը ձևավորեց Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում և թափանցեց Փոֆր Ասիայի գրեթե բոլոր հայաշատ ֆաղանքները»¹²: Արքակի հրաժարումից հետո Դաշնակցության Կամբը Ներկայացնող Մարմնի կողմից Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնի անդամ է նշանակվում Արևմտյան քյուրդիյի անդամ Բորիսը (Սմբատ Խաչատրյան), որի հետ ամփոփապես կապ է հաստատում Վահրամը (Հովհաննես Դալֆայան, Կիլիկիայի ՀՅԴ առաջին գործիչներից), սակայն որոշ ժամանակ անց Բորիսը հրաժարվում է Պատասխանատու մարմնի անդամակցությունից և հեռանում է հեղափոխական, ազատագրական պայքարից¹³:

¹⁰ Նիսթեր Հ.Յ.Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ա, տ. ք., էջ 37:

¹¹ Քրիստափոր Միքայելեանի նամականի, խմբագիր՝ Հրաչ Տասնապետեան, Պեյուք, 1993, էջ 43-45:

¹² Խուդիկյան Գ., Հ.Յ. Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Ե, 2006, էջ 330:

¹³ Տասնապետեան Հ., Պատմություն Հայ Յեղափոխական Շարժման եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, Լիբանան, 2009, էջ 326-331:

Հարկ է նշել, որ ՀՅԴ-ն Կիլիկիային ուշադրություն դարձրել և այնտեղ որոշակի աշխատանքներ սկսել էր ծավալել դեռևս 1895-1896 թթ.: «Հ.Յ. Դաշնակցության վարիչները,- գրում է Մ. Վարանդյանը,- չէին կարող անտեսել այդ հարուստ երկրամասի աշխարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առանելութուններ կ'ընձեռներ ապրստամբական ձեռնարկելու համար: Անոմ գիտեին, թե ո՞րքան համեմատաբար դիրքին էր այդ վայրերում մեջ դուրսէն ներս մտցնել գեղն ու ռազմամթերք, շնորհիւ ծովի ու երոպայի մերձադրության և թե ո՞րքան արագությամբ արձագանգ կը գտնէին երոպայի մեջ Զէյթուն ու այլուր կատարուած դէպքերը»¹⁴:

ՀՅԴ մի շարք գործիչներ՝ Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմանյան), Մարը, Աշոտ Մարտինը (Մարտին Մուրադյան), Գրիգոր Ներսեսյանը և այլք, 1895-1896 թթ., հաստատվելով Կիպրոսում և Ալեքսանդրիայում, Դրոշակի» խմբագրության և Կ. Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությամբ սկսեցին ուսումնասիրել Կիլիկիայում գործելու հնարավորության հարցը: 1895 թ. վերջերին՝ Զեյթունի ապստամբության օրերին, նրանք իրենց օգնությունն են առաջարկում հնչակյաններին, սակայն մերժվում են: «Մարդիկ, տխուր մրցակցության տենդով բռնուած, մենաշնորհ ըրեր էին ե՛լ Կիլիկիան, ե՛լ Փոքր Հայքը և չէին ուզեր որեւէ ուրիշ յեղափոխական մարմին մը տեսնել այդ վայրերում մեջ...»¹⁵: Ավելին, Հնչակյան կուսակցության անդամ Ֆարհատի պնդմամբ՝ դաշնակցականների նպատակը Կիլիկիայում հնչակյանների ուժի, ազդեցության, բաղաժանան կշռի, տեղափոխած զենքի ֆանակի նշտումն էր¹⁶:

1896 թ. ՀՅԴ-ի կողմից Լեռնավայրի գործիչ էր նշանակվել Քաջրերունին, որը 1897 թ., փորձելով անցնել Կիլիկիա, ձերբակալվել էր Ալեքսանդրեթում¹⁷: Կիպրոսից՝ Լարնաֆայից, ՀՅԴ նախապատրաստվող 2-րդ ընդհանուր ժողովին գրած նամակում (1897 թ. դեկտեմբերի 11) Մարը և Հրաչը, հիմնավորելով Կիլիկիան կենտրոնացման վայր ընտրելու կարևորությունը, գրում էին, որ երկրամասը կտրված չէ արտաքին աշխարհից, մոտ է եվրոպային՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով, իսկ Ռուսաստանն էլ «չպիտի հակառակի, եթե հայերը յաջողին այդ երկրի մեջ

¹⁴ Վարանդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 458-459: Տե՛ս նաև Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 233:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 464:

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 453, ց. 1, գ. 232, թ. 4-5:

¹⁷ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 321:

ինքնավարութիւն ձեռք բերել»¹⁸: 1897 թ. հուլիսին Կիպրոս էր անցել դաշնակցական Ա. Թաթոսյանը, որը գործում էր մեծ եռանդով, նվիրվածությամբ, իրեն դրսևորելով որպես «լուրջ երիտասարդ»՝ հաջողություններ գրանցելով Բարոզչության բնագավառում: Համաձայն հնչակյան Ֆարհատի տեղեկության՝ նրա խնդիրը Կիլիկիա գետի փոխադրելն էր, որը և վերջինս, ըստ լուրերի, հաջողությամբ իրականացրել էր: Զարմանալի չէ, որ Հնչակյան կուսակցության 1896-1897 թթ. հարաբերական անգործության պայմաններում (որը պայմանավորված էր նաև Կիլիկիայում և այլուր Օսմանյան Թուրքիայում ձերբակալությունների վերջին ալիքով) Ֆարհատը բարձր էր գնահատում ՀԹԴ գործունեությունը. «Վերջապէս դաշնակցականները ինչ որ ալ ընեն իրավունք ունին. այսօր իրենք կը փառավորվին և հաջողութիւններով կը գործեն, ինչպես առաջ մենք»¹⁹: Հայերի՝ Կիլիկիա գետի փոխադրելու մասին հաղորդագրություններ էին հրապարակել հունական թերթերը: Դա անմիջապես ժխտեցին հնչակյանները:

«Իմ կարծիքով,- գրում էր Ֆարհատը Ապահ Պետրոսյանին,- ինչպէս կերելի՝ յոյները կուզեն թուրքին ուշադրութիւնը հրավիրել Կիլիկիոյ վրայ, ապագա ապստամբութեան մը կասկածը ներշնչելով անոր որ իրենց փափաքած հաշտութիւնը ստիպեալ կնքէ սուլթանը, վախճալով հետզհետէ ծագելիք ներքին երկպառակութիւններէն»²⁰:

Իրոք, 1897 թ. ամռանը և աշնանը Կիպրոսում գտնվող ՀԹԴ անդամները (Մարը, Հրաչը, Վահագն Տաթևյանը, նախկին հնչակյան Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆերյան) և այլք) աշխատանքներ էին իրականացնում Աթենքից Կիպրոս և Կիլիկիա գետի փոխադրելու ուղղությամբ: Կազմակերպական հարցերը հանձնարարվել էին Ալեքսանդրիայում գտնվող Վահանին (Նիկոլ Մատինյան): «Ծրագրուած էր խմբով և զինուած Մերսինի եւ Տաւրոսի շղթայով Զէյթուն անցնիլ: Մեր գէնքերէն տասնի չափ 2 սնտուկով Կիպրոսի նաւահանգստին մեջ անցլիական մաքսատան կողմէ բռնուեցան: Զէնքերը բռնուելով, մեր ծրագիրը ինքնին վիժեցաւ»²¹: Վահանը 40 ոսկի «եքաշխաւորագին տալով» խուսափել էր բանտարկու-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 330:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 59, թ. 4-7:

²⁰ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 17:

²¹ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 325:

թյունից²²: Այդ մասին Ապահ Պետրոսյանին հղած նամակում հաղորդում էր նաև ՍԴՀԿ անդամ Ղևոնդ Շահմիրը. «Առավոտ հոս հասավ Կիլիկեցի ընկեր պ. Սեդրակը, իւր հետ բերելով Վահան անունով դաշնակցական երիտասարդ մը, որ ամբաստանուած էր զէմբըը փախցուցած ըլլալու յանցանքով: Կառավարութեան տված վճիռը իրենց խիստ ծանր զալուն պատճառով, մեղմացնելու նպատակով եկած են պ. Սվազլեանին (ՍԴՀԿ հայտնի գործիչներից և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից - Ռ. Գ.) խորհուրդը հարցնելու»²³:

1897 թ. Կիլիկիայում գործում էր ՀՅԴ անդամ Հատիկը (Հատիկյան Մկրտիչ՝ հայտնի նաև Պոնտացի կեղծանունով): Նա «Կիլիկիա մտած դաշնակցական առաջին աչքի զարնող գործիչն է, դրկուած Կովկասի Ռայոնական ժողովի որոշման հիման վրա՝ Արեւելեան Բիւրոյի կողմէ, Լեռնավայրը ուսումնասիրելու առաքելութեամբ», - գրել է Հ. Տասնապետյանը²⁴:

Հատիկը 1898 թ. հունվարին անցնում է Կիպրոս՝ Մար-Շիմոնի և Հրաչի հետ կազմակերպական բնույթի մի շարք խնդիրներ բնարկելու նպատակով: Որոշվում է՝ Մարը պետք է հաստատվի Կիլիկիայում, ստանձնի կազմակերպական աշխատանքների ողջ պատասխանատվությունը, իսկ Հրաչը, մնալով Կիպրոսում, ապահովելու էր կապը «Դորոշակի» խմբագրության և Արևմտյան բյուրոյի հետ:

Մարը 1898 թ. նոյեմբերի վերջերին բուլղարական անձնագրով անցնում է Կիլիկիա, որպես «գրամոֆոն նվագող» լինում է Հալեպում, Քիլիսում, Այնթապում, ձեռնարկում կուսակցական կառույցների ստեղծման աշխատանքների²⁵: Նրա հետ կամ փոքր-ինչ ուշ, Ալեքսանդրեթ նավահանգստով վերստին Կիլիկիա էր անցել Հատիկը՝ գործելով Մերսինում և Ադանայում՝ հիմնելով Ադանայի «Բագե» կոմիտեությունը²⁶: Ծանոթանալով ընդհանուր դրությամբ, տեսնելով, որ գործը, փաստորեն, սաղմնավորման փուլում է, Մարն աշխատանքների կազմակերպման համար անհրաժեշտ էր համարում առնվազն 10.000 ռուբլու տրամադրումը Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնին: Այդ կապակցությամբ Քր. Միֆայե-

²² Նույն տեղում, էջ 313:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 86, թ. 35:

²⁴ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 330:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, թ. 33:

²⁶ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 332:

լյանը գրում էր. «Զնայելով Լեոնավայրի ձեռնարկութեան բոլոր նպատակադարմարութեան՝ սակայն համաձայն վերջին լնդի. ժողովի ցանկութեան՝ Ապրոյի գերեզմանը (Սասունը - Ռ. Գ.) ներսի գործունեութեան մէջ բռնում է առաջնակարգ տեղը, իսկ Լեոնավայրի հետ կապուած է Քարաժայռի (Դերսիմի կուսակցական ծածկանունն է - Ռ. Գ.) խնդիրը: Այսպիսով քնականաբար՝ երբ միաժամանակ մեծ չեմք կարող տասնեակ հազարներ ունենալ մեր տրամադրութեան տակ՝ պիտի շրջահայեաց լինեմք մի կամ միւս տեղի գործը չֆանդել մի երրորդ կետի համար»²⁷: Զի կարելի չհամաձայնել Քր. Միֆայեյանի կարծիքին, որ «Ամէն բան պիտի քնական զարգանա առհասարակ և նամանավանդ մեր գործում, որը իբր մի թոյլ, աննշան տարրի կոիւ. գորեղ թշմանու դէմ, հիմնուած է գլխավորապէս բարոյական հիմքերի վրայ, կապալական սկզբունքներ մտցնել այսպիսի գործերում - միանգամայն վնասակար է և նոյն իսկ սխալ հաշիւ»²⁸: Անհրաժեշտ էր ոգի ներարկել ժողովրդին, արթնացնել ազգային ինքնագիտակցութեանը, սերմանել ազատագրական գաղափարներ, ապա նոր, պարարտ հողի առկայության պայմաններում, հատկացնել գումար գինման և ապստամբության նախապատրաստման համար: Իսկ Մարիայն հիմնավորմանը, որ դրամն անհրաժեշտ է ուժի ցուցադրման համար, ի պատասխան՝ Քր. Միֆայեյանը Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնին հղած նամակում հեզմանով հարցնում էր. «Բայց ինչպէս հասկանալ ուժ ցոյց տալու խնդիրը. պիտի գրպաններիցդ դրամ հանեմք ամէն մեկին ցոյց տալու համար ձեր դրամը, թէ ի՞նչ»: Ըստ նրա՝ գումար հիմնականում հարկավոր է զենք և զինամթերք ձեռք բերելու համար, որը կարող են իրականացնել ՀՅԴ եվրոպական կառույցները և փոխադրել Կիլիկիա»²⁹: Հրաչ Թիրաֆյանին հղված նամակում, ըստ նրա, նպատակահարմար էր Լեոնավայրի կարիքների համար անհրաժեշտ ռազմամթերքի փոխադրումը կազմակերպել Բուլղարիայի ՀՅԴ գաղտնի զինապահեստից»³⁰:

Լեոնավայրի ֆինանսական օժանդակության խնդիրը Արևմտյան բյուրոն հանձնարարում է ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեին: Այդ մասին 1899 թ. մարտի 1-ին Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնին հղած նամակում ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեն խնդրում էր տեղեկություն-

²⁷ Քրիստափոր Միքայելեանի նամականի, էջ 48:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 49:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 64:

ներ հաղորդել Կիլիկիայում կազմակերպական աշխատանքների, տեղական կազմակերպությունների գործունեության, առաջնահերթ կառիֆների մասին, և «միանգամայն իմացնե՛ք թե միջոց ու դիւրութիւններ կա՞ն Կիլիկիա գէնք փոխադրելու համար»՝ Նշելով, որ այդ նպատակի համար նախատեսում են տրամադրել 300 դուլար: «Զէնքին հետ մէկտեղ խումբ մըն ալ անձնուէր երիտասարդներ ունինք, որոնք կը բաղձան արեան դաշտ գնալ եւ գործել իբրեւ զինուոր»: Բայց երբ դրա փոխարեն Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմինը խնդրում է ընդամենը մեկ գործիչ ուղարկել, ՀՅԴ Ամերիկայի 4-րդ պատգամավորական ժողովը (1899 թ. դեկտեմբերի 23-26) մերժում է՝ «պետք եղած անձնաւորութիւնը» չունենալու պատճառաբանությամբ³¹:

Աշխատանքներն ընթանում էին մեծ դժվարությամբ, հատկապես 1899 թ. հուլիսին Այնթապում Մարի ձերբակալությունից հետո (Մ. Վարանդյանի պնդմամբ՝ Վերակազմյալ հնչակյանների մատնությամբ)³²: Մարի ձերբակալությամբ էր պայմանավորված նաև Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնի՝ Ամերիկայից գործիչ ուղարկելու խնդրանքը: ՀՅԴ Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմինը 1900 թ. ապրիլին Կիլիկիա է ուղարկում Ռահվերին (Միսաֆ Վարդանյան, հայտնի է նաև Շահվեր անունով): Նրա հետ Կիլիկիա էին անցել ՀՅԴ անդամներ Սարհատն ու Արամը: Ռահվերը, սկզբնական շրջանում հաստատվելով Այնթապում, «հիմը կը դնէ Հովիտի (Այնթապ) կազմակերպութեան եւ քանի մը տարի անընդհատ, կազմակերպչական շրջագայութիւններ կը կատարէ Կիլիկիոյ և մօտակայ վայրերուն մէջ»³³: Այդ մասին Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմնի տեղեկագրում նշվում է, որ «Ռահվեր... կը տեսակցի, նախկին ընկերներու հետ խզուած յարաբերութիւնը կը վերահաստատէ և կը հասնի Հովիտ (Այնթապի կուսակցական ծածկանունը - Ռ. Գ.): Հովտի մէջ միայն մի քանի ամիս անցընելէ ետք, յարաբերութեան (մէջ) կը մտնէ երկու ոչ կուսակցական յեղ(ափոխական) խմբերու հետ, որոնք փոխադարձ ծանօթութիւններէ եւ շփումներէ ետք կը համաձայնին միանալ եւ գործել որպէս Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան անդամներ»³⁴: Ծավալած աշխատանք-

³¹ Տոնապետեան Գ., Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, հ. Ա (1895-1909), Պոսթոն, 1993, էջ 106:

³² Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 460:

³³ Տոնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 332:

³⁴ Նիւթեր ՀՅ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, խմբագիր՝ Երուսէղ Փամպու-

ների նպատակն էր, համաձայն Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմնի՝ Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեին գրած նամակի՝ «...ջանալ յեղափոխական մարմիններ յառաջացնել ի Կիլիկիա, կապեր հաստատել, ֆարոգ-չուֆին ընել ժողովրդին մէջ, գէնֆերու փոխադրութեան եւ ամբարման միջոցներ ուսումնասիրել- պատրաստել ապստամբութեան»։ Հրաչը 1900 թ. նոյեմբերի 24-ին Ս. Լեոնյանին հղած նամակում հաղորդում էր, որ որպէս ապստամբական կենտրոններ են դիտարկվում Զեյթունը և Հանընը և «երկրորդական «ամրոցներ» (իմա՝ ապստամբության կենտրոններ - Ռ. Գ.) Սոււտիան և Զոֆ Մարգուանը»։ Հրաչը կարևորում էր զեմֆի և զինամթերքի ձեռքբերումը, որը կարելի էր Կիլիկիա փոխադրել Իզմիր-Կեսարիա գծով, քանզի Կիլիկիո նավահանգիստները խիստ հսկողության տակ էին։ Ապագա ապստամբության հաջողության համար նա կարևոր էր համարում նաև Սոււտիայում 300 զինյալ մարտիկների ափհանումը³⁵։

Ռահվերը 1901 թ. անցնում է Խարբերդ, որտեղ տեղի է ունենում Լեոնավայրի առաջին շրջանային (Ռայոնական) ժողովը, որը դիմում է Դաշնակցության Կամֆը Ներկայացնող Մարմնին և առաջարկում որպէս Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմնի կենտրոն հաստատել Խարբերդը։ Դա հիմնավորվում է նրանով, որ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան կապող օդակ հանդիսացող Խարբերդով ավելի դյուրին էր գործիչների մուտքը Կիլիկիա, դրամի առաքումը և այլն։ Այդ հարցի կապակցությամբ, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել ՎՅԴ Ամերիկայի կոմիտեի հետ, որը 1901 թ. հունվարի 17-ին Արևմտյան բյուրոյին ուղղված նամակում նշում էր. «Խարբերդի շրջանով աւելի դիւրին ու աւելի գործնական է դէպի Կիլիկիա երթալ ու կազմակերպութեան գործը առաջ տանիլ համաձայնելով Կիլիկիոյ Կեդր. Կոմիտեին հետ, քան թէ գործունէութեան ներկայ նաճապարհով»։ Սակայն Արևմտյան բյուրոն մերժում է այդ առաջարկը այն հիմքով, որ Ընդհանուր ժողովը Խարբերդը չի ընտրել որպէս ուժերի կենտրոնացման վայր³⁶։ Համաձայնելով Արևմտյան բյուրոյի հետ՝ ՎՅԴ Ամերիկայի կոմիտեն վերստին իր օժանդակության շրջան է հաստատում Կիլիկիան՝ ուղարկելով 100 անգլի ոսկի և 180 դոլար³⁷։ Սակայն, համաձայն Լեոնավայրի Պատաս-

քեան, Պէյրուք, 2007, էջ 181:

³⁵ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 334:

³⁶ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 129-131:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 149:

խանատու մարմնի տեղեկագրի, 1900 թ. մինչև 1901 թ. կեսերը Կիլիկիա էր մտել ընդամենը 30 ոսկի (ոռուսական 300 ուրլի) գումար: Ֆինանսական դրությունն այնքան ծանր էր, որ շրջանային ժողովից հետո Ռահվերը ճանապարհածախս չունենալու պատճառով երկար ժամանակ չէր կարողանում վերադառնալ: 1902 թ. կրկին անցնելով Կիլիկիա՝ նա շրջում է Այնթապում, ապա լինում Արծվաքերդում և Սահմանաքերդում (Զեյթունի և Մարաշի կուսակցական ծածկանունները - Ռ. Գ.)³⁸:

1901 թ. գարնանը Ֆիլիպեում Հրաչի մասնակցությամբ տեղի ունեցած Դաշնակցության Կամֆը Ներկայացնող Մարմնի ժողովը կազմում է Լեոնավայրի նոր Պատասխանատու մարմինը՝ անդամությամբ Հրաչի, Բուլղարացի Պետոյի (Պետրոս Սերեմյան), Աշոտ Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) և Մարտին Մուրադյանի: «Եվ՝ կարծե՛ք ճակատագրական էր գործը դարձնալ չֆալեց», - գրում էր Մ. Վարանդյանը: Կիլիկիա գնալու փոխարեն Բուլղարացի Պետոն միանում է մակեդոնացի հայդուկներին, կոչում նրանց հետ, ձերբակալվում և կախաղան քարձրացվում, իսկ Աշոտ Երկաթն անցնում է Արևմտյան Հայաստան, գործում իր հայրենի Ախլաթում և Սասունում: Նա իր մահկանացուն կնքում է 1904 թ.: Հարկ է նշել, որ Աշոտ Երկաթը միշտ խուսափել էր Կիլիկիայում գործելուց: Այսպես, 1899 թ. հոկտեմբերի 18-ին Մարտինին հղած նամակում վերջինս նշում էր, որ չի ցանկանում գործել Կիլիկիայում «ինչ ինչ պատճառներով, որոնց գլխաւորն է թէ Կիլիկիացիք բարձր ու վարժավ խիստ շատ կը տարբերին Հայաստանի հայերէն եւ ես իրենց վարուց անտեղեկալ՝ քաւական ատեն եւ ոչ մի գործ պիտի կրնամ տեսնել եւ թերեւս վնասակար ալ ըլլամ»³⁹:

Ամերիկայում գտնվող Մարտինը (նա մինչ այդ գործել էր Կիպրոսում և Եգիպտոսում և 1899 թ. անցել Ամերիկա) երկար ժամանակ ձգձգում էր Կիլիկիա մեկնումը՝ հիմնավորելով, որ ֆինանսական լուրջ միջոցների բացակայության պատճառով անհնարին է գործն առաջ տանել անհրաժեշտ ուղղությամբ: Կարծես նրա մեկնումը Կիլիկիա արագացնելու համար հայտնի գրող Առանձարը (Միսաֆ Գուլյումեյան, հայտնի է նաև Կարին կուսակցական կեղծանունով) 1900 թ. սեպտեմբերի 28-ին գրված նամակում Կիլիկիայում իրենց անհաջողությունների պատճառ համարում էր գործիչների անտեղյակ լինելը երկրամասի վիճակին և պայ-

³⁸ Նիսթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, և. Ե, էջ 182:

³⁹ Նույն տեղում, և. Ա, էջ 48:

մաններին, գործունեության սխալ մեթոդները և խորհուրդ էր տալիս գործել ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Կեսարիայում, քանզի վերջինս իր հայաբնակ գյուղերով կարող էր ապստամբության ժամանակ զգալի օգնություն տրամադրել Կիլիկիային⁴⁰:

Ի վերջո, Մարտինը 1902 թ. վերջերին հաստատվում է Ալեքսանդրիայում և սկսում ծանոթանալ ընդհանուր իրադրությանը, գործերի վիճակին⁴¹: Միայնակ մնացած Հրաչը Լեռնավայրի համար բռնի հանգամանկություն կատարելու նպատակով անցնում է Իզմիր, էդուարդի (Սմբատ Պոյաճյան) հետ հիմնում ՀՅԴ Իզմիրի կոմիտեն, բայց որոշ ժամանակ անց (1903 թ. մարտին) ձերբակալվում է մեծահարուստ Պալեոլյանի սպանության մեղադրանքով: Նա ազատվում է երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո՝ ստանձնելով «Ազատամարտ» թերթի վարչական պատասխանատվությունը: Պատասխանատու մարմնի անդամ է ընտրվում նաև Ասլանը (Ռուբեն Զարդարյան), բայց նա ևս ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողանում անցնել Կիլիկիա: «Ներսը կը մնար Ռահվեր, որ, մատնութեան սպառնալիքին տակ կերպով մը կը վարէր քարոզչութիւնը: Տեղական մարմինն հետզհետէ միացան Ա. Լևոն Սամուէլ և Կիլիկեան (Զաքարիա Մկրեան)»⁴²: Կիլիկիայում էին գործում նաև Սիմոն Հակոբյանը, Վանա Սարգիսը (Պողոս Օտապաշյան): Սիսում, Հանընում և Դյորթ-Յոլում գործիչ էր նշանակվել բնիկ սսեցի Պետրոս Աթմաճյանը:

1902 թ. Ալեքսանդրեթում տեղի ունեցած շրջանային ժողովը որոշում է առավել ուշադրություն դարձնել Զեյթունին և այլ քաջամարտիկ լեռնականների տրամադրությունը շոշափելու համար այնտեղ է ուղարկում Աշոտ Լևոն Սամուելին: Նույն ժամանակ Մարտինի առաջարկով Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմնի կազմի մեջ են մտնում Վահրամը (Հարություն Դալֆայան), Առանձարը և Աղասերը (Հակոբ Գրիգորյան):

Աշոտ Լևոն Սամուելին էին հանձնարարվել նաև Չոֆ Մարզվանի (կուսակցական ծածկանունը՝ Բերդակ) կազմակերպական աշխատանքները: Լինելով տեղում և ծանոթանալով իրադրությանը՝ նա նշում էր, որ աշխատանքները հաջողությամբ պսակելու համար անհրաժեշտ է պատժել մատնիչներին: Բարձր գնահատելով տեղի հայերի մարտական ոգին և հաղթական անցյալը՝ Լևոն Սամուելը Պատասխանատու մարմնին

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 48:

⁴² Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 460-461:

հղած նամակում գրում էր. «Բերդակցի կիներով եւ տղաներով կոռուդներ են... Բերդակ իր անցեալով (Շահենի օրով) (նկատի ունի Մխտ Շահենին, որը ղեկավարել էր դյորթյուցիների 1895 թ. ինքնապաշտպանությունը - Բ. Գ.) յայտնի է. այսօր կրկին իրենց տրամադրությունը ցոյց կուտան, կը պահանջեն գէնք, երկու կոռուդ ղեկավար, որոնք ձգող փախչողներ չըլլան. նաեւ մաս մը բաւականաչափ պաշար. մնացեալը՝ գործին միջոցին իրենց դրացի թուրքերէն կ'առնեն»՝ առաջարկելով ապագա ապստամբության շրջանում անպայման ներառել նաև Զոհ-Մարգվանը: Նույն կարծիքին էր նաև 1905-1906 թթ. Բերդակում գործող Թաթուլը⁴³:

Իհարկե, Կիլիկիայից Արևմտյան քյուրու և ՀԹԻ տարբեր մարմիններ ստացված հաղորդագրությունների համաձայն՝ ամեն ինչ առավել բանլավ էր: Այսպես, Ամերիկայի Կոնտրոնական կոմիտեին 1903 թ. զարմանը հղած տեղեկագրում նշվում էր, որ անխոնջ ջանքերի շնորհիվ ողջ շրջանը կազմակերպված էր, իրական երաշխիքներ կային կազմակերպական աշխատանքներ ծավալելու հարակից շրջաններում, և որ «մեր ընկերները ամեն կարգի միջոցներ ու դիրություններ ապահոված են գալիք գործունեության համար, եւ կը վայելեն տեղացիներու վստահությունը եւ աջակցությունը»⁴⁴: Սակայն դա չէր համապատասխանում իրականությանը: Այս ոգևորիչ տվյալները ստուգելու համար էր նաև, որ ավելի ուշ ՀԹԻ երկու երախտավորները՝ Սիմոն Զավարյանն ու Սարգիս Մեհրաբյանը, մեկնեցին Կիլիկիա՝ տեղում իրադրությանը ծանոթանալու և կուսակցությանը սպառնիչ, հավաստի տեղեկատվություն հաղորդելու հանձնարարականով:

1903-1905 թթ. ՀԹԻ կառույցներ կային Հովիտում (Այնթապ), Դաշտում (Հալեպ), Խորշում (Մերսին), Արծվաբերդում (Զեթուն): Կազմակերպական զգալի աշխատանքներ էր կատարել նաև Մարտին Մուրադյանը (Աշոտ Մարտին, Աշմար), որը 1904 թ. վերջերին կամ 1905 թ. ի վերջո անցել էր Կիլիկիա և կազմակերպել հեթանոսական շրջանային ժողովը: Կուսակցական կազմակերպություններ էին գործում նաև Սահմանաբերդում (Մարաշ), Կարավանում (Ալեքսանդրեթ), Հեղեղատում (Սուեխիա): Այնթապը շարունակում էր մնալ որպես Լեռնավայրի արևելյան շրջանի կենտրոնը, որտեղ, ըստ Պատասխանատու մարմնի հաղորդման, ՀԹԻ ան-

⁴³ Նիսբեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. Ա, էջ 197:

⁴⁴ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 178:

դամների թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակի: 1906 թ. Այնթապի կոմիտեն քաղկացած էր վեց խմբից՝ հնգական անդամով⁴⁵: Կապեր էին հաստատվել Ադանայի և Քիլիսի կազմակերպությունների հետ:

ՀՅԴ Մարաշի կոմիտեն քաղկացած էր շուրջ երկու տասնյակ անդամներից: Աչիի ընկնող գործիչներից էր ֆահանա Տեր Մարտիրոսը: Ադանայում (Խոր Վիրապ) շարունակում էր գործել «Բագե» կոմիտեն՝ «կազմուած տեղացի զարգացած եւ արհեստաւոր դասակարգերէն: Վերջերս ձեռնարկած է կոմիտէն մարտական խմբեր կազմելու, որոնց թիւը... կրնայ հասնիլ մինչև 200-ի»: Որքան էլ չափազանցված՝ այս ամենը վկայում է զգալի աշխատանքի մասին⁴⁶:

1903 թ. փետրվարի 21-ին Արևմտյան քյուրդյին հղած տեղեկագրում Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմինը նշում էր, որ դեռևս սաղմնային վիճակում են կազմակերպական աշխատանքները Հանընում (Միջնաբերդ) և Սուետիայում, քայց «Մենք շուտով ի վիճակի պիտի ըլլանք այդ ուղղութեամբ եւ նոր ուժերու փոխադրութեամբ մեր կապերը ամրացնել և զօրեղապէս հաստատուիլ այս կարեւոր վայրին մէջ»⁴⁷: Ընդամից, որպես ապագա ապստամբության կենտրոններ էին դիտարկվում Զեյթունը, Հանընը և Սուետիան: Ռաիվները, որպես ողջ Լեռնավայրի կենտրոն, առանձնացնում էր Այնթապը՝ «յարաքերական, վաճառականական եւ գինուորական տեսակէտներով»: Ըստ Ռաիվների՝ ապստամբության ժամանակ Զեյթունը կարող էր տրամադրել 3000-4000, Հանընը՝ 5000-6000, Սուետիան՝ 1000-1500, Այնթապը՝ 4500 զինվոր⁴⁸:

Սակայն ավելի ուշ ընդհանուր ժողովին գրած տեղեկագրում Սիմոն Զավարյանը ոչ միայն համակարծիք չէր Ռաիվների լավատեսական պնդումներին, այլև և՛ Ռաիվների, և՛ Աշոտ Լևոնի աշխատանքները գնահատում էր անբավարար: Պատահական չէր, որ չնայած Կիլիկիոյ Պատասխանատու մարմնի ոգևորիչ հաղորդումներին, Սոֆիայում կայացած ՀՅԴ 3-րդ ընդհանուր ժողովը (1904 թ.), անդրադառնալով Լեռնավայրի խնդիրներին, արձանագրել է. «Կիլիկիոյ մարմինն տուած տեղեկութիւններէն երեւցաւ, որ Դաշնակցութիւնը անկարող է տրուած ժամանակամիջոցին մէջ որեւէ շարժում առաջ քերել այնտեղ որ լուրջ հանգամանք մը

⁴⁵ Նիւթեր Զ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե., էջ 217:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 183:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 184-188:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 191-194:

կարենայ ստանալ: Իսկ հապենայ պատրաստութեամբ ժողովուրդը ապստամբեցնել շատ դժուար եւ աննպատակայարմար էր, որովհետեւ նախ Կիլիկիոյ ժողովուրդը՝ մասնաւորապէս Զեյթունը՝ անցեալի մէջ խաբուած ըլլալով չպիտի համաձայնէր ոստի ելլել առանց լուրջ պատրաստութեան, եւ երկրորդ՝ հապենայ պատրաստութեամբ մը Կիլիկիան ապրտամբեցնելով՝ մեծ կը կորսնցնենք լաւ ապստամբավայր մը, որ ապագային կրնայ, նոյնիսկ եթէ Բարձրաւանդակը (Սասունը - Ռ. Գ.) ընկնուի, մեր ամէնէն ամուր կռուանը ըլլալ»⁴⁹: Ամեն դեպքում, առաջնայինը վերստին համարվում էր ապստամբության բարձրացումը Սասունում, իսկ Լեռնավայրի խնդիրն էր «զեյթունեան շարժում մը, որ արձագանք տայ Սասնոյ կոիւնքում: Ընդունելով հանդերձ այս նպատակը՝ ժողովը որոշեց այս մասին չպարտաւորեցնել Կիլիկիոյ Պատասխանատու մարմինը»⁵⁰:

Ընդհանրապես, իրենց ձեռնարկներում հաջողության հասնելու համար ՀՅԴ գործիչները իրավամբ մեծ նշանակություն էին տալիս Զեյթունին՝ վստահ փաշամարտիկ լեռնականների կորովին, խիզախությանը, մարտական փորձին և հաղթանակի հավատին: Հրաչ Թիրաֆյանին հղած նամակում Ռահվերը գրում էր, որ զեյթունցիները «այնքան ինքնավստահ են, որ կը կարծեն թէ ի յարկին պատառ մ'ուտելու չափ դիւրավ պիտի կրնան զօրանոցը և մէջի բնակիչները ոչնչացնել»⁵¹:

Սիմոն Զավարյանը (Սմբատ Օհանյան) և Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) 1905 թ. գարնանը գրված իրենց տեղեկագրում, մեծ տեղ հատկացնելով Զեյթունին, կարծում էին, որ նոր բռնկումից առաջ անհրաժեշտ են լուրջ պատրաստություններ, առանց որոնց «կարող են տաղուել եւ Սասնոյ վիճակին հասնել»: Նրանք կարևորում էին նաև Հանըը, նշելով, որ միայն այդ դեպքում, ընդհանուր ապստամբության, Սսի և Ադամայի հայության ընդլզման պարագայում է հնարավոր հասնել որոշ հաջողությունների և «նոյնիսկ գրաւել որոշ վայրեր»⁵²:

Ընդհանուր ժողովը որոշում է 20.000 ֆրանկ տրամադրել Լեռնավայրի կարիքների համար: Սակայն այդ գումարները միշտ չէ, որ ծառայում էին իրենց նպատակին: Ինչպես իրենց տեղեկագրում գրել են Ս. Զավա-

⁴⁹ Տասնապետեան Հ, նշվ. աշխ., էջ 335:

⁵⁰ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 412:

⁵¹ Նոյն տեղում, հ. Ե, էջ 201:

⁵² Նոյն տեղում, էջ 208:

ըյանն ու Վարդանը՝ «Մեր տասնեակ հազար ծախսած գումարների 9/10 մասը գնացած է «գործիչների» աղայական ապրուստի, ցանապարհորդութեան վերայ, ան էլ դուրսը կամ ծովագնացայ հայազուրկ ֆաղաֆնբուս»։ Որպես օրինակ՝ նրանք քերում են Ռահվերին և Աշոտ Լևոն Սամուելին, որոնք կենցաղային ծախսերը ցույց էին տվել 7 ոսկի (150 ֆրանկ), մինչդեռ իրականում դրանք 1-2 ոսկուց ավելի չէին⁵³։

Ընդհանուր ժողովն ընտրում է Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմնի նոր կազմ՝ անդամությամբ Սիմոն Զավարյանի, Առանձարի, Վարդանի և Հակոբ Աղասերի։ Համաձայն Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ Կիլիկիան ուսումնասիրելու, տիրող մթնոլորտին ծանոթանալու, աշխատանքները կազմակերպելու հանձնարարականով Լեոնավայր են անցնում Սիմոն Զավարյանը և Խանասորի Վարդանը։ 1936-1937 թթ. գրած իր հուշերում Վարդանը նշում է, որ Ս. Զավարյանը Կիլիկիա մուտք գործելուց առաջ Բեյրութում խորհրդակցություն էր հրավիրել՝ Լեոնավայրի առջև ծառացած խնդիրները ֆնտրելու և համապատասխան լուծումներ տալու համար։ Խորհրդակցության մասնակիցները Ս. Զավարյանին համոզում են գնել գնելու անհրաժեշտության մեջ։ Այդ հանձնարարականով ժնկնում էր «այնտեղի ընկերներից մեկը Սահրատը, որին դուրսորդ էին անվանում»։ Սակայն Վարդանը կտրականապես դեմ է արտահայտվում գնեմի ձեռքբերման և փոխադրման հարցում՝ առաջարկելով տեղում ծանոթանալ իրադրությանը, համոզվել աշխատանքների կազմակերպման բավարար մակարդակի մեջ, ապա դիմել գործնական ֆայլերի։ Այնինչ ժնկն էր «ընկերները ինձ հակառակեցին, թե մենք իրաւունք չունինք մեր ընկերներու որոշումը չարգելու, լավ չէ, վիրավորական է և այլն»⁵⁴։

Զեմք ձեռք բերելու համար Վարդանը, Արշակ Վոսմյանը և Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան) 1904 թ. հոկտեմբերի 20-ին մեկնում են Փարիզ, սակայն, չհաջողելով իրենց առաքելության մեջ, որոշում են գնել գնել Հունաստանում։ Կիլիկիա անցնելու ցանապարհին Վարդանը և Սահրատը Աթենքի Պիրեյ նավահանգստում գնում են 100 հրացան, մի ֆանի հազար փամփուշտ, ի պահ թողնելով հույն վաճառականի մոտ՝ «ի հարկէ նրանից ստացական վերցնելով, որպէսզի նա պահէ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ մենք յարմարութիւն ունենանք Տանկաստան փոխադրելու»⁵⁵։ Ավել-

⁵³ Նույն տեղում, էջ 209։

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, թ. 18։

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 19։

լի ուշ, չկարողանալով կազմակերպել փոխադրությունը, գեմեբերը վաճառում են: Սահրատին թողնելով Հունաստանում (որտեղ էր Ուալ. Մարտինը)՝ Վարդանը, որպես պարսկահպատակ ասորի գորգավաճառ (Յուլիանոս Յադուր անունով), անցնում է Բեյրութ և Հալեպի վրայով մտնում Քիլիս, հետո Այնթապ՝ հաստատվելով ՀՅԴ անդամ երգեցողի Ավոյի (Խաչատուր Պետրոսյան) տանը: Ցավոք, կարճ ժամանակ անց Վարդանը համոզվում է, որ կազմակերպական աշխատանքները խիստ ցածր մակարդակի վրա էին, եթե չասեմք անբավարար վիճակում: Ինչպես գրում էր Վարդանը, Ավոն պարապ մարդ էր, ոչնչով չէր զբաղվում և «ապրում էր կազմակերպության փողով: Մի ֆանի ընկերներ կային, որոնք իրենցից ոչինչ չէին ներկայացնում»⁵⁶: «Փորձելու համար թե ինչքան ձեռնհաս են իրենց որոշումների մեջ, հիշում է Վարդանը, մի օր երեկոյան յայտնեցի, թե գեմեբերի մի մասը եկել է և գտնվում է Այնթապի մոտի գերեզմանատանը, հարկաւոր է այնտեղից փոխադրել ֆաղաֆ, բոլորն էլ շշմած մնացին և ոչ մէկ կարողացավ մի որևէ ֆայլ առնել այդ ուղղությամբ: Այդտեղ արդեն տեղն էր բոլորին պախարակել, ամաչեցնել, ցոյց տալ իրենց անգործնական և անպատրաստի լինելը»⁵⁷: Այո, իրավացի էր Արևմտյան քյուրդն, երբ խիստ թերահավատորեն էր ընդունում Լեոնավայրի Պատասխանատու մարմնի ոգևորիչ տեղեկագրերը: Փաստերը վկայում էին, որ Կիլիկիան, ըստ էության, անպատրաստ էր պայքարի: Այդ ամենից հուսախաբ՝ Վարդանը գրում էր. «Կիլիկիայի մասին մեծ կարծիք ունեի, բայց այդ ֆիչ տեղը պտտելով, տեսնելով, ծանոթանալով, միանգամայն հիասթափվեցի»⁵⁸:

Ամեն դեպքում, Վիեննայի 4-րդ ընդհանուր ժողովին հասցեագրած իր գեկուցագրում, որը «պիտի ըլլար շատ յոռետես»⁵⁹, ըստ Վարդանի՝ գործունեության տեսակետից Կիլիկիան «իրենց մեծ յարմարություններ է ներկայացնում, որպես ծովեզերքին ընկած երկիր», ուստի կուսակցական ամուր կառույցների առկայության և եռանդուն աշխատանքի շնորհիվ առավել, քան Արևմտյան Հայաստանում, հնարավոր էր գրավել մեծ տերությունների ուշադրությունը և ակնկալել միջամտություն: «Նյնտեղ մի հրացանի պայթյունը ավելի է լսելի ու ուշադրության արժանի, քան

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 28:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵⁹ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 336:

Հայաստանի այնքան հերոսական խորհրդեր, որոնք անյայտութեան մէջ կորչում էին»⁶⁰:

Սիմոն Զավարյանը, ի տարբերություն Վարդանի, շրջում է համարյա ողջ Կիլիկիայում (Սուեի, Քեսապ, Ադանա, Այնթապ և այլն)՝ ընդարձակ, հանգամանալից և փաստերի վրա հիմնված տեղեկագիր պատրաստելով ընդհանուր վիճակի մասին: Այդ տեղեկագիրը Հր. Տասնապետյանը թնութագրում է որպես «մանրամասն ու իրապաշտ, Կիլիկիոյ աշխարհագրական, ռազմագիտական, ազգագրական-դաւանական եւ կուսակցական-յեղափոխական վիճակին ու կարելիութիւններուն խոր վերլուծումովը»⁶¹: Ս. Զավարյանն առանձնահատուկ նշանակություն էր տալիս Կիլիկիայում ապստամբական շարժումներին, որոնց հետ էր կապում եվրոպայի միջամտության հույսը, քանզի եվրոպական տերություններն այնտեղ «ահագին տնտեսական և կուլտուրական շահեր ունին», հետևաբար շահագրգռված են երկրամասում խաղաղության և կայունության պահպանմամբ, որի շնորհիվ Կիլիկիայում կհաստատվի «եւրոպական կոնտրոլ»⁶²: Ցավալին այն էր, որ, ինչպես հիմնավորում էր Ս. Զավարյանը, երկրամասի հայության մեծամասնությունը հեռու էր հեղափոխական, ազատագրական պայքարի գաղափարներից: «Թոյլ է ազգային գիտակցութիւնը Կիլիկիոյ հայութեան մէջ»- գրում էր նա,- աւելի եւս թոյլ է յեղափոխական գիտակցութիւնը...Ամէն մէկը խլուրդի նման մտած է իր թոյնը, չի տեսնում լոյս աշխարհ, չի բացում եղբորն իսկ»: Նշելով, որ շատ քերն են գինված և «ան ալ գրեթէ միայն չիֆթաներով ու շէշխանաներով», Ս. Զավարյանը եզրակացնում էր, որ բացի Զեյթունի, Դյորթ-Յուլի և Քեսապի հայերից, քերն են պատրաստ պայքարի: «Գործը յաջողութեամբ պսակելու (ապստամբություն կազմակերպելու - Ո.Գ.) համար պահանջում է դեռ եւս շատ ու շատ աշխատանք, գուցէ նոյնքան ուժեր, որքան մեծ տուած ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Մշոյ դաշտին»⁶³:

Ապստամբության կազմակերպման աշխատանքները բարդանում էին, հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ «տերութիւնը արքմա-

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 1, ք. 33:

⁶¹ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 337:

⁶² Վարապետեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 467:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 462-463: Տե՛ս նաև Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 209:

ցած է», ավելի զգոն, քան տասը տարի առաջ՝ ապստամբության բռնկման բոլոր հավանական քնակավայրերում թափով ծավալվելու համար «տեղի ուժերը խիստ սակաւ են, դրսի աշխարհից քիչ բան գիտցող, անփորձ եւ «գոհարեութեան» մասին մութ գաղափարներ ունեցող»⁶⁴:

Այդ մասին է վկայում նաև Մարտինի՝ 1905 թ. Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեին ուղղված նամակը, ըստ որի՝ Կիլիկիա ուղարկված գործիչները տեղական պայմաններին և խնդիրներին անծանոթ լինելու պատճառով ոչ միայն «օգտակար չեն կրցած ըլլալ, այլև, պատճառ եղած են դրամներու անօգուտ վատնումին եւ տեղացի ոյժերուն երեսի վրայ մնալուն»⁶⁵ և առաջարկում է որպես գործիչ ուղարկել այդ ժամանակ Բուլղարիայում գտնվող էդվարդին, սակայն, ըստ Արևմտյան բյուրոյի, նպատակահարմար չէր նրա անցումը Կիլիկիա: ՀՅԴ ղեկավարներն այդ տարիներին կարևորում էին «տեղական կարեւոր եւ ազդեցիկ անձնաւորութիւններու վստահութիւն ներշնչելով զանոնք գործի կապելը»⁶⁶: ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն միաժամանակ նախապատրաստում էր մի խումբ դաշնակցականների անցումը Կիլիկիա՝ այնտեղ աշխատանքները կազմակերպելու, գործերին նոր շունչ և ոգի տալու համար: Հայկական «ագիտատորների» գործունեության աշխուժացման մասին էր խոսում Հայկումբում ոռոսական գլխավոր հյուպատոս Ա. Կրուզովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության առաջին դեպարտամենտի տնօրենին 1905 թ. դեկտեմբերի 21-ին հղած հաղորդագրությունում, նշելով, որ հայ հեղափոխականները Կիպրոսից Անտիոքի վրայով զգալի գումար են տեղափոխել Կիլիկիա, իսկ դեկտեմբերին Ալեքսանդրեքում ձերբակալվել է 11 հոգի, որոնցից 6-ը անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ փրկվել են քանտարկությունից⁶⁷:

Լեոնավայրի և Արևմտյան բյուրոյի միջև կապը 1904-1906 թթ. իրականացվում էր Ալեքսանդրիայում գտնվող Թափառիկի՝ բժիշկ Կարապետ Փաշայանի միջոցով: Հարկ է նշել, որ այդ տարիներին գործերը ոչ այնքան բարձր վիճակում էին: ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեն 1905 թ. հունվարին Արևելյան և Արևմտյան բյուրոներին, Կիլիկիո Պատասխանատու մարմին

⁶⁴ Նիւթեր Զ. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 211-212:

⁶⁵ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 385:

⁶⁶ Նիւթեր Զ. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 190:

⁶⁷ Архив внешней политики Российской империи, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1900. д. 42, л. 3.

ուղղված շրջափերական նամակում ցավով նշում էր «կազմակերպութեան անգործութեան և երկրի գործերուն հանդէպ ցոյց տրուած անտարբերութեանը մասին: Ոչ կանոնաւոր թղթակցութիւն պահուած է անոնց հետ և ոչ ալ գոհացում տրուած է անոնց պահանջներուն: Կիլիկիայի տեղեկագիրը, որ նոր ստացած ենք, տխուր իրողութիւններ կը պարզէ մեր առջեւ»⁶⁸:

Ամերիկայի կոմիտեին ուղղված նամակում (1906 թ. հունիսի 29) Արևմտյան բյուրոն խոստովանում էր, որ Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմինը փաստորեն գոյություն չունի՝ շրջանից անդամների հեռացած լինելու պատճառով⁶⁹:

Դարասկզբին Կիլիկիայում ազատագրական շարժման պայծառ դեմքերից էր հեղափոխական պայքարի նշանակալի ուղի անցած Ժիրայրը (Կարապետ Մխչյան, ծնված Կիլիկիայի Կոկիսոն գյուղում 1869 թ.): Նա Մուրադի հետ անցել էր Կովկաս (1895 թ.), անդամագրվել Դաշնակցությանը և 1896 թ. դեկտեմբերի 18-ին մշեցի Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) «Զինակիր» խմբի կազմում անցել էր «Երկիր», որտեղ և ստացել էր մարտական մկրտությունը: Նրան և Սեբաստացի Մուրադին (Մուրադ Խրիմյան) էր հանձնված ՀՅԴ Կարսի գիմապահներին հսկողությունը: Լինելով կիլիկիացի՝ Ժիրայրը ցանկանում էր գործել հայրենիքում: Նրա համոզմամբ թուրքական տիրապետությունը թոթափելու միակ միջոցը համաժողովրդական պայքարն է: Ըստ նրա՝ Կիլիկիայում այն պետք է սկսվեր Զեյթունից, որտեղ դրա համար պարարտ հող կար: Եվ իրոք, եթե Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական պայքարի կենտրոնը Դուրան-Բարձրավանդակն էր (Մուշ-Սասուն, Տարոն), ապա կիլիկիահայության ազատամարտի միջնաբերդը Զեյթունն էր, որը կարող էր դառնալ երկրամասի դիմադրական, ապստամբական շարժման կենտրոնը: Զեյթունի նշանակությունը կիլիկիահայության ազատագրական պայքարում հիանալի գիտակցում էին և թուրք իշխանավորները: Անցնում լեռնականներին կոտրելու համար նրանք քաղաքիվ ննջումներ էին գործադրում՝ հարուցելով հայության ընդվզումները: Հայտնի է, որ չդիմանալով բռնություններին, մի խումբ գեթունցիներ 1904-1905 թթ. արտագաղթել էին Արևելյան Հայաստան և իրենց ծանր վիճակի վրա հրավիրել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի ուշադրությունը՝ դրամական օժանդակ-

⁶⁸ Տոնապետեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 306:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 429:

կուրքում խընդրելով: Իրադրությունը բնութագրող է հետևյալ փաստը. 1907 թ. մարտի 15-ին գեյթունցիները, որպես բողոքի նշան, թուուցիկ են փակցնում՝ գավառապետարանի դռանը. «Տուր՝ գանձելու պատրվակին տակ ժողովուրդը կը նեղեմ, սանձարձակ կը գործեմ, անդրադարձեմ 1895-96-ի ապստամբութեան, որն այնքան ծանր նստաւ կառավարութեան վրայ. ձեր նախորդներու անհեռատեսութիւնը պետք էր զգուշացնել ձեզի, այս անգամ առաջին գոհները դուր պիտի ըլլա, հանգիստ թողուցեմ անօթի ժողովուրդը, որ իւր ընտանիքին օրական հացին վրա կը խորհի»⁷⁰:

Ժիրայրն անհրաժեշտ էր համարում ինքնապաշտպանական խըմբերի կազմակերպումը, որի նպատակը հայաբնակ շրջանների անվտանգության ապահովումն էր թուրք և փուրդ ավարառուներից, ժողովրդին մարտական ոգու ներարկումը: Ժիրայրի հայրենանվեր գործունեությունը, ցավոք, անավարտ է մնում: Նա 1906 թ. ձերբակալվում է և ազատվում 1908 թ. երիտթուրքական կեղծ սահմանադրության հռչակումից հետո: Իր մահկանացուն նա կնքում է 1909 թ. ապրիլին՝ Ադանայի կոտորածների ժամանակ, հերոսաբար մահառելով թշնամիների դեմ⁷¹:

Ամեն դեպքում, ՀՅԴ-ին, չնայած գործադրած ջանքերին, չէր հաջողվել Կիլիկիայում՝ ստեղծել կուսակցական կազմակերպությունների լայն ու կուռ ցանց, տարածել իր գաղափարական ազդեցությունը: Արձանագրելով այդ իրողությունը և հիմք ընդունելով Ս. Զավարյանի գեկուցումը Լեռնավայրում տիրող իրավիճակի և մթնոլորտի մասին՝ ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովը (Վիեննա, 1907 թ.) երկար ֆննարկումներից հետո, այնուամենայնիվ, որոշեց շարունակել աշխատանքները Կիլիկիայում արդեն իսկ գոյություն ունեցող կառույցների ամրապնդման և նորերի ստեղծման ուղղությամբ՝ վերստին կարևորելով փորձված և քանիմաց գործիչների առաքումը երկրամաս և որոշակի գումարի (20 000 ֆրանկ, ինչպես առաջարկել էր Նիկիե Թոփչյանը) տրամադրումը⁷²: Սակայն չկար նախկին ոգևորությունը և հավատը երկրամասում ազատագրական շարժումների ծավալման, ապստամբության կազմակերպման նկատմամբ: Կարծես կանխագգալով այդ ամենը՝ Մարը Ժնևից 1907 թ. փետրվարի 18-ին ընդհանուր ժողովին հղած նամակում գրում էր, որ «բարձի թողի չպէտք է անել Լեռ-

⁷⁰ Զեյթունի պատմագիրք, Բուէնոս-Այրես, 1960, էջ 644:

⁷¹ Բյուրատ Մմբատ, Արիւնի ճամփուն վրա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 267:

⁷² Նիւթեր Է. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Գ, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հրաշ Տասնապետեան, Լիբանան, ա.թ., էջ 233:

նավայրը, որ իր անցեալով, իր դիրքով, հայ ժողովրդի բաւական հոծ քնակչութեամբ եւ ծովին մօտ գտնուելովը մէկից անիլ յարմարութիւններ է ներկայացնում շարունակել լինել ուշադրութեան առարկայ»⁷³: Սակայն այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովը չի ընտրում Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմին և «գէթ նախատեսելի ապագային համար, 10-12 տարուան հետեւողական քայց ոչ բաւարար չափով արդիւնավէտ ճիգերէ ետք, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը դադարի Կիլիկիան ուժերու կեդրոնացման շրջան և ապստամբաւայր նկատելէ»⁷⁴, փաստորեն, նշանակում էր հրաժարում նախկին ծրագրերից: Դրա պատճառը և՛ ֆինանսական, նյութական անբավարար միջոցներն էին, և՛ Կիլիկիայի՝ Արևմտյան Հայաստանից կտրված լինելը, և՛ գործիչների պակասը, և՛ այն, որ կուսակցությունը, ցավոք, չունեւ այն ներուժը, որ ի գործու լինելը բոլոր նակատներում գործել նույն թափով, ծավալով և ուժգնությամբ:

Լեռնավայրի գործը (1907 թ.) վարում էին Ալեքսանդրիայում գտնվող Հանգույցը (Նիկոլ Աղբալյան), Միմաս Խաչատրյանը և Շահբազը, սակայն նրանց աշխատանքը հիմնականում սահմանափակվում էր Կիլիկիայի՝ արտաքին աշխարհի և ՀՅԴ կառույցների հետ կապի ապահովմամբ⁷⁵: Դործերն աշխուժացնելու և կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար Հանգույցը մի շարք աշխատանքներ էր ծրագրել, սակայն «Ուշ էր արդէն, տարաբախտաբար, Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար նոր ծրագիրներ յօրինելու համար: Տարի մը յետոյ եկաւ «Հուրիէթ»-ը և այդ բոլոր որոշումները ջուրը ընկան»⁷⁶:

⁷³ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 362:

⁷⁴ Տասնապետեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 337:

⁷⁵ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Ե, էջ 254:

⁷⁶ Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 468:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОЙ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПАРТИИ ДАШНАКЦУТЮН В КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

РЕЗЮМЕ

Армянские народные партии появились на исторической арене в конце XIX в. Помимо различных факторов их появление было обусловлено также усилением захватнической и антиармянской политики турецкого правительства, угрозой физического истребления армянского народа, что побудило армян встать на путь освободительной борьбы. Не надеясь на помощь крупных держав, армянская общественность приняла решение перейти к силовым мерам. В результате зародилась идея создания народных партий.

Свои первые шаги по созданию партийных учреждений в Киликийском царстве и распространению своего идеологического влияния дашнаки предприняли в середине 90-ых годов XIX в., со дня начала Зейтунского восстания. Киликия стала эпицентром восстания и средоточения освободительных сил. Был учрежден специальный орган, несущий прямую ответственность за руководство освободительным движением и разработку тактического плана. Несмотря на предпринятые усилия члены Армянской революционной партии Дашнакцутюн не смогли создать сеть партийных организаций с целью расширения идеологической борьбы. Причиной тому стал ряд факторов: нехватка партийных деятелей, финансовых средств, изолированность Киликии от Западной Армении и т. д.

*ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտություններ,
Ծրված, 2010, №3, էջ 5–22:*

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՔԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍՎԶԲԻՆ

Հայերի՝ Կիլիկիայի հետ կապերի հաստատման առաջին տեղեկությունները մեզ հասել են Ա.Բեմենյան Պարսկաստանի տիրակալ Դարեհի Վշտասպի թագավորության տարիներից, երբ նրանք այդ հարուստ երկրամասի վրայով առևտուր էին անում Եգիպտոսի և Փյունիկիայի հետ։ Դարեհի օրոք Կիլիկիան Ա.Բեմենյան հսկայածավալ տերության 4-րդ սատրապության կազմում էր՝ տարեկան արժույթի գանձարան մուծելով 300 տաղանդ ոսկի և 360 մոլոյգ հարկ։ Հայտնի է նաև, որ Քսերքսես արքան Հունաստան արշավելիս Կիլիկյեցիներից գնել էր 100 մավ, ինչպես նաև տեղի բնակիչներից, որոնց թվում կային հայեր, կազմել մեկ զորագունդ։

Պատմահայր Մ. Խորենացու հավաստմամբ՝ դեռ Տիգրանից առաջ հայ թագավոր Արամը գրավել էր Կապադովկիան՝ այնտեղ թողնելով իր ծառա մշակին։

Հայերի ելումուտը Կիլիկիա և աստիճանաբար հաստատվելը հիմնականում տեղի է ունենում Տիգրան Մեծից սկսյալ, որը գրավել էր Լեոնային Կիլիկիան՝ դառնալով Հռոմի անմիջական հարևանը (մ.թ.ա. 103-102 թթ. Դաշտային Կիլիկիան գրավել էր հզոր Հռոմը։ Այնտեղ հռոմեական առաջին պրոկոնսուլներից էին Սուլլան և հռչակավոր հոնտոր Ցիցերոնը)։ Արդեն մ.թ. IV դարում Կիլիկիան այնքան հայաշատ էր, որ նույն դարի հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելոսը Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան անկյունն անվանում էր Հայկական ծոց (խոսքը Ալեքսանդրետի ծոցի մասին է – Գ. Ռ.)¹։ Մի հանգամանք, որն աներկբայորեն վկայում է հայերի՝ հոծ զանգվածներով Կիլիկիայում հաստատվելու մասին։ IV դարի երկրորդ կեսին Կոկիսոն աֆոքված Հովհան Ոսկեբերանը իր մամակներից մեկում շնորհակալություն էր հայտնում հայազգի տեղացիներին, մասնավորապես Դիոկորոս անունով ազնվականին՝ բարե-

¹ Պողոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը եւ շրջակայ Գոգան Տաղի հայ գիւղերը, Lou Անճէլըս, 1942, էջ 13:

սրտության և իրեն օգնելու համար: Հայ էր նաև Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսը (Հովհան Ոսկեբերանի ուսուցիչը): Սա, անկասկած, խոսում է այդ շրջաններում հայերի փառափառ կյանքի և ազդեցության աճի օգտին: Կիլիկիայում ստվար հայության գոյության ապացույցն էր և այն, որ VI դ. Քրիստափոր կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով կիլիկիահայությանը պատվիրեց չհարել նեստորականությանը²: Բյուզանդիայի վարած փառափառության պատճառով XI դ. սկզբին տեղի է ունենում Վասպուրականի հայ բնակչության արտագաղթը Կիլիկիա: XI դ. երկրորդ կեսին թուրք-սելջուկների ավերիչ արշավանքները, խաղաղ և ստեղծագործ բնակչության կոտորածն ու կողոպուտը, պետականության անկումը պատճառ հանդիսացան դեպի Կիլիկիա հայերի նորանոր արտագաղթների համար: Նույն դրդապատճառներից ելնելով՝ Կարսի Գաղիկ արքան իր թագավորությունը հանձնում է Բյուզանդիայի կայսր Կոնստանտին Դուկասին՝ փոխարենը ստանալով Կիլիկյան Տավրոսում գտնվող Ծամնդավ բերդաղաբը: 1073 թ. իր գորաշուկատով Կիլիկիա է տեղափոխվում Գանձակի շրջանում գտնվող Մայրեացքուրի հայ իշխան Օշինը՝ հաստատվելով Լամբրոն և Պապեռոն բերդերում: Դրա հետևանքով արդեն XI դ. 40-ական թթ. Կիլիկիայում և հարակից շրջաններում, մինչև Մեծ Հայքի սահմանները ձգվող տարածքում առաջանում են Բյուզանդիայից վասալային կախվածության մեջ գտնվող մի քանի հայկական իշխանություններ՝ Փիլարտոս Վարաժնունու, Աբղարի Արծրունու, Գող Վասիլի, Օշինյանների և այլն):

1080 թ. Լեոնային Կիլիկիայում Բյուզանդիայի դեմ ապստամբում է Ռուբեն իշխանը և, վտարելով բյուզանդացիներին, հիմք է դնում հայկական անկախ իշխանությանը Կիլիկիայում: Այն պատմության մեջ հայտնի է Ռուբինյան իշխանությունը (1080–1198), իսկ ավելի ուշ՝ Ռուբինյան թագավորությունն անունով:

Աստիճանաբար հզորանալով՝ Ռուբինյանները հաստատվում են նաև Դաշտային Կիլիկիայում: Օգտագործելով խաչակրաց արշավանքները, իր հակառակորդների միջև առկա հակամարտությունը, ճիշտ կողմնորոշվելով տարբեր երևույթների և իրադարձությունների բարդ խաչաձևումներում, հենվելով ներքին հզորության վրա՝ Կիլիկիայի Լեոն Բ իշխանը 1198 թ. Տարսոն փառափում իրեն թագավոր է հռչակում, որի հետ

² Նույն տեղում, էջ 14:

կամա թե ակամա հարկադրված էին հաշտվել թե՛ Եվրոպան, թե՛ Արևել-
 քը: Այնուհետև՝ մինչև XIII դ. 60–70-ական թթ., հետևում է Կիլիկիայի
 հայկական թագավորության հզորացման ժամանակաշրջանը (Հեթում Ա
 թագավորի օրոք): Սակայն XIV դ. մահմեդական պետություններով շրջա-
 փակված Կիլիկիան գնալով ավելի ու ավելի է թուլանում, երկրում խո-
 րանում է ֆեոդալական ճգնաժամը: Դրա հետևանքով 1375 թ. եզդպտական
 մամլուկներին, Տարսուհի և Հալեպի ամիրայությունների հարվածներից
 կործանվում է Կիլիկիայի հայկական պետությունը³: Թագավորության
 կործանումից հետո մեզ սակավ և կցկտուր տեղեկություններ են հայտ-
 նի միջնադարյան Կիլիկիայի պատմության վերաբերյալ: Ստույգ հայտնի
 է սակայն, որ, չհաշտվելով ստեղծված իրադրության, պետականության
 կորստի հետ, հատկապես Լեոնային Կիլիկիայի հայերը համառ և անզի-
 ջում պայքարի գնով շուրջ 50 տարի ի գործ են եղել պաշտպանել իրենց
 անկախությունը: 1370-ական թթ. Մարաշում, Ջեթունում և շրջականե-
 րում իր իշխանությունն էր հաստատել Զյուլ Կադիր օղուների ցեղը, Սի-
 սն իր շրջակայքով գտնվում էր Ռամազան օղուների տիրապետության
 ներքո, իսկ 1405–1431 թթ. Կիլիկիայում առավել հզորության էր հասել Կա-
 րաման օղուների ցեղը, «որի տիրապետության ժամանակաշրջանից էլ
 Կիլիկիայի մի մասն սկսեց կոչվել Կարամանիա»⁴:

1482 թ. օսմանյան թուրքերը սուլթան Բայազիդի գլխավորությամբ
 պարտության մատնեցին Կարաման օղուներին և, շարունակելով առաջ-
 խաղացումը, առաջին անգամ ոտք դրեցին Կիլիկիո հողին: Սակայն նրա-
 նց իշխանությունը հաստատուն չէր: Ավելի քան երկու դար Կիլիկիան
 գտնվում էր ավշարական ծագում ունեցող Գոգան օղուների տիրապե-
 տության ներքո, որոնք մինչև XIX դ. կեսերը պահպանեցին իրենց իշխա-
 նությունը՝ համակերպվելով Ջեթունի, Հանընի, Բեյլան և Դյավուր լեոնե-
 րի հայերի կիսանկախ վիճակի հետ, բավարարվելով «մի թեթև հարկով
 և չէին խառնվում այդ անկախ հայերի ներքին կառավարության մեջ»⁵:
 Այսպես, ցանկանալով այցելել Լեոնային Կիլիկիա, 1852 թ. Սսի կաթողի-

³ Կիլիկիայի այս շրջանի պատմության մասին մանրամասն տե՛ս *Михаелян Г., История Киликийского армянского государства*, Е., 1952.

⁴ Պողոսյան Հ., Ջեթունի պատմությունը, Ե., 1969, էջ 96: Տե՛ս նաև Ալպոյաճեան Արշակ Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Ա հատոր, Գահիրե, 1937, էջ 72:

⁵ Առաքելեան Հ., Ջեթուն, Տեղագրական, ազգագրական եւ վարչական տեսութիւն, Թիֆլիզ, 1896, էջ 14, 38:

կոսին է դիմում ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Վ. Լանգլուան, խնդրում նրա աջակցությունը՝ ցույց տալով նահանգապետի ֆիրմանը, որին կաթողիկոսը պատասխանում է, որ կուսակալը «Ատամայի Տարսունի վրա կիշխե, իսկ լեռան տիրոջը խոզան-օղուն է»⁶:

1832 թ. Կիլիկիա է ներխուժում եգիպտոսի Մուհամմեդ Ալի փաշան՝ զգալի տարածքներ գրավում (Իբրահիմ փաշան նույնիսկ գրավում է Ադանան), սակայն մեծ տերությունների միջամտության շնորհիվ, 1840 թ. Լոնդոնում կնքված պայմանագրի համաձայն, գրավված շրջանները վերադարձվում են Օսմանյան Թուրքիային: Թուրքական իշխանությունները միայն 1866 թվականին՝ Զեյթունի ապստամբությունից մի քանի տարի հետո, միայն ի գործու եղան մեղեքու Ռամազանների, Զուլֆատիյների, Կարամանների և Գոզան օղուների ընդլզումները և Լեռնային Կիլիկիայում հաստատելու իրենց տիրապետությունը⁷, սկսելով երկրամասի մահմեդականացման, ավելի ուշ՝ թուրքացման փառապաշտությունը:

Պատմաբանները տարակարծիք են Կիլիկիայի XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի բնակչության թվի վերաբերյալ: Թուրքիայում երբեք ճիշտ կազմակերպված, հավաստի վիճակագրություն չի եղել, ուստի խիստ դժվար է Կիլիկիայի բնակչության, առավել ևս հայ ազգաբնակչության թվաքանակի ճշգրտումը, քանզի մարդահամարների տվյալներում օսմանյան իշխանությունները միանգամայն միտումնավոր նվազեցնում էին հայերի թիվը:

Ինչպես գիտենք, հայերը և հույները Կիլիկիայում բնակություն էին հաստատել դարեր առաջ՝ դրանով իսկ վաստակելով բնիկության իրավունք, ավելի ուշ՝ բրդերը, որոնց մասին հիշատակվում է IX դ. աղյուրներում XI-XII դդ՝ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների և տիրապետության ժամանակաշրջանում, Կիլիկիայում աստիճանաբար սկսել էին հաստատվել թուրքական ծագում ունեցող ցեղերը (20-22 ցեղ), ապա ավշարները, արաբանաարիները, թուրքերը, իսկ 1864 թ.՝ Կովկասից գաղթած չեչենները, որոնք 1890-ական թթ. կազմում էին մոտ 1000 տուն⁸: Մ. Քելեշյանի հավաստմամբ՝ Կիլիկիայում բնակվում էին թուրքեր, չերքեզներ, թո-

⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

⁷ Քիւրքճեան Վ., Հայկական Կիլիկիա: Ուսումնասիրութիւն մը Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան վրայ: Պանծալին Այաս, Նիւ Եորք, 1919, էջ 31: Տե՛ս նաև Առաքելեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 13:

⁸ Գալուստեան Գ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զեյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 9:

ւրմեններ, փրդեր, ավշարական ծագում ունեցող ցեղեր, արաբ-անսարիներ կամ ֆելլահներ, հույներ և այլն⁹:

Ղ. Ալիշանն իր «Սիսուանում» քերում է 1885թ. վերաբերող տվյալներ, ըստ որոնց՝ Կիլիկիայի հայության թիվը կազմում էր 75000 կամ 15000 տուն¹⁰: Անտարակույս, այս տվյալները շատ հեռու են իրական պատկերն արտացոլելուց:

Վ. Լանգլուան Կիլիկիո ողջ բնակչության թիվը ցույց է տալիս 150000 այն դեպքում, երբ նույն տարիներին եվրոպացի մեկ այլ ճանապարհորդ՝ Բայֆորը, նշում է 300.000: Ցավոք, մեզ անձանոթ են նրանց տվյալների աղբյուրները: Բերեմք Վ. Լանգլուայի տվյալները Սսի կաթողիկոսությանը ենթակա հայերի թվի մասին (վիճակագրությունը կազմված է 1850 թ.):

Աղյուսակ 1

1	Աղանայի վարչական շրջան
	Սիս 200 տուն
	Աղանա 800 տուն
	Տարսուն 100 տուն
	Դյավուր դաշի գավառ 50 տուն
2	Մարաշի վարչական շրջան
	Ֆոնուզ 600 տուն
	Հանըն 500 տուն
	Ջեյրունի գավառ 3000 տուն
	Մարաշ 700 տուն
3	Հալեպի վարչական շրջան
	Այնթապ 1300 տուն
	Հալեպ 200 տուն
	Անտիոք 900 տուն
	Քիլիս 150 տուն
	Կիպրոս 400 տուն
	Գումար 13 400 տուն ¹¹

⁹ Քելեշեան Մ., Սիս-Մատեան, Պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ, Պէրոթ, 1949, էջ 19:

¹⁰ Գալուստեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 9:

¹¹ Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 45-46:

Թողնենք այն, որ Հալեպը, Անտիոքը և առավել ևս Կիպրոսը չեն մտնում Կիլիկիայի աշխարհագրական սահմանների մեջ: Եթե ընտանիքի միջին մեծությունը հաշվենք 5 հոգի, ապա Կիլիկիո ողջ հայ ազգաբնակչության թիվը կկազմի 67000 մարդ: Հարկ է նշել, որ բացի Զեյթունի (որի հայության թիվը համեմատաբար նիշտ է ներկայացված) և Գյավուր դաղի գավառակների, որոնք Վ. Լանգլուան սխալմամբ համարում է գավառներ, հայ բնակչության թվական տվյալները վերաբերում են հիմնականում Բաղաբներին, Բիչ թե շատ խոշոր բնակավայրերին և ոչ թե նաև գյուղերին, ինչպես նաև մի շարք այլ շրջաններին (Մամեստիա, Անթափա, Սուեփա, Լաթափա, Մերսին, Ինջիրլիկ և այլն), որոնց հայ բնակչությունը, անկասկած, չի հաշվարկվել: Ուստի պարզ է, որ Վ. Լանգլուայի տվյալները չեն համապատասխանում իրականությանը:

1894 թ. հրատարակված «Արաֆսի» Կիլիկիայի համաձայն՝ երկրամասի ողջ բնակչության թիվը կազմում էր 403000 մարդ, որոնք բնակվում էին 1629 գյուղերում, 20 Բաղաբներում և ավաններում: Ըստ այստեղ արձանագրված տվյալների՝ Բրիտոնյանների թիվը Կիլիկիայում հաշվվում էր 168990, որից 97450-ը՝ հայ (69300 առաքելական, 15000 կաթոլիկ և 16000 քողոքական), 46000 հույն, 21000 ասորի, 93200 թուրք, 39600 բուրդ և թուրքմեն, 13200 չերեք, 12000 արաբ, 4 400 պարսիկ, 72000 տարբեր ազգության և դավանանքի պատկանող ֆոչվորներ, 4 539 եվրոպացի և այլն¹²:

1914 թ. հրատարակված Ա. Պիպեռնյանի «Գրպանի նորագույն առլաը» Կիլիկիայի բնակչությունը ցույց էր տալիս 500000՝ յուրաքանչյուր Բաղ. կմ վրա հաշվելով 12 մարդ: Իսկ Ֆրանսիացի գնդապետ, 1919 թ. Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավար նշանակված Է. Բրեմոնի 1921 թ. լույս տեսած «Կիլիկիա (1919-1921)» գրքույկում Կիլիկիո ազգաբնակչությունը հաշվվում է 400000 մարդ (1912 թ. տվյալներով), որից 215000 Բրիտոնյա և 185000 մահմեդական: Ցավոք, Է. Բրեմոնը չի նշում, թե Բրիտոնյա ազգաբնակչության Բանի տոկոսն էին կազմում հայերը¹³:

Ինչպես արդեն նշել ենք, թուրքական կառավարությունը միանգամայն միտումնավոր և հասկանալի պատճառներով նվազեցնում էր հայերի թիվը ողջ կայսրությունում՝ ջանքեր չխնայելով հնարավորինս Բիչ

¹² Մատեսնադարան «Արաֆսի», Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ (այաւսեան՝ Կիլիկիա...), Պետերբուրգ, 1894, էջ 15:

¹³ Bremon E., La Cilicie en 1919-1921, Paris, 1921, p. 10.

Ներկայացնելու այն: Ուստի պատահական չէ, որ Ադանայի վիլայեթի հայության թիվը ներկայացվում էր 100000 (Կիլիկիո ողջ ազգաբնակչության 1/8 մասը): Ինչպես նշել է այս հարցի ուսումնասիրողներից մեկը, «Արդի Կիլիկիայում տիրող տարրը ոչ-ֆրիստոնեայն կամ թուրքը կ'ընկատուի. բայց տարբեր և սակայն իրական տեսութեամբ մը ֆրիստոնեա տարրը կամ հայն է Կիլիկիայի նշանակութիւն տուողը»¹⁴:

Այսպես, ըստ օսմանյան կառավարության 1892 թ. պաշտոնական վիճակագրության՝ Ադանայի վիլայեթում բնակվում էր 225000 մահմեդական (ողջ ազգաբնակչության 56 %-ը), 97000 հայ (24%), 75000 ալլազգի ֆրիստոնեյա (19 %), ընդհանուրը՝ 400000 մարդ: Հատկանշական է, որ մահմեդականների թիվը չի նշվում ըստ ազգային պատկանելության: Հալեպի վիլայեթում բնակվում էր 790000 մահմեդական (75 %), 49000 հայ (5 %), և 136000 ալլազգի ֆրիստոնեյա (ընդամենը՝ 995000 մարդ)¹⁵: Նթե նշմարտության վտր մաս կա վերոհիշյալ վիճակագրությունում, ապա դա, անտարակույս, մահմեդականների թեկուզ ուռնացված թիվն է: Կասկած չի հարուցում, որ ինչպես հայերի, այնպես էլ ալլազգի ֆրիստոնեյաների թիվը կտրուկ նվազեցված է: Համաձայն գրանցված պաշտոնական տվյալների՝ Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում հայերի թիվը կազմում էր 146000: Դա, ինչպես նկատել է Հ. Առաքելյանը, «պետք է: ընդունել նթե ոչ պակասեցրած, գէթ իբրև minimum, ի նկատի ունենալով, որ թուրքաց կառավարութիւնը, Բեռլինի կոնգրեսից հետո, շարունակ աշխատել է հայերի թիւը պակաս, իսկ մուսուլմանների թիւը աւել ցույց տալ»¹⁶: Նվ հետո այդ թիվը վերաբերում է միայն առաքելական եկեղեցուն դավանող հայերին, իսկ Կիլիկիայում, ինչպես հայտնի է, զգալի թիվ էին կազմում նաև կաթոլիկ և բողոքական հայերը, որոնց թուրքական իշխանությունները միտումնավոր տարանջատում էին իրենց ազգակիցներից՝ դասելով «ալլազգի» ֆրիստոնեյաների շարքում:

Հայերի թիվը Կիլիկիո թեմերում (հաշվարկված են ոչ բոլորը - Ռ. Գ.) «Արարատ» ամսագիրը 1895 թ. հունվարյան համարում նշում է 267000¹⁷:

Հավաստի են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալները, ըստ որոնց՝ հայերի թիվը Կիլիկիայում Ուրֆայի (32600), Յոզղատի

¹⁴ Բակուրյան, Կիլիկիա, Թիֆլիս, 1896, էջ 10:

¹⁵ St u Առաքելյան Հ, նշվ. աշխ., էջ 47:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁷ Նույն տեղում:

(28500) և Հալեպի (9878) սանջակների հետ հասնում էր 411000-ի: Նշենք, որ այդ սանջակների որոշ շրջաններ ներառված էին Կիլիկիայի աշխարհազրական տարածքի մեջ¹⁸:

Կիլիկիայի բնակչության մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Միխայիլ Ցիցիկյանը, որը, կիլիկիահայության տնտեսական վիճակն ու կենցաղն ուսումնասիրելով, միաժամանակ արժեքավոր նյութեր է հավաքել երկրամասի հայության թվի վերաբերյալ: Նրա հաշվումների համաձայն՝ կիլիկիահայության թիվը 1913 թ. կազմում էր 388 600 մարդ, որն ավելին էր ազգաբնակչության ընդհանուր թվի 1/5-ից¹⁹: Կ. Բասմաջյանի տվյալներով՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կիլիկիայում բնակվում էր 388000 հայ (875604-ից)՝ բնակչության ընդհանուր թվի 43,4%-ը²⁰:

Բոլոր փաստերը համադրելով՝ կարելի է համարակարգել պնդել, որ XX դ. սկզբներին Կիլիկիայում հայերի թիվը կազմում էր մոտ 400000: «Կիլիկիայի հայության թիվը, - գրել է «Մշակ» թերթը, - 400000-ից պակաս չէ»²¹: Ձևայած բազմաթիվ և պարբերաբար կրկնվող ջարդերին, տնտեսական, բազմազան, ազգային և կրոնական հալածանքներին և այն հանգամանքին, որ այդ ամենից փրկվելու համար բազմաթիվ հայորդիներ լինում էին հայրենական օջախները (միայն Ադանայի 1909 թ. կոտորածից հետո Կիլիկիայից արտագաղթեցին մի քանի տասնյակ հազար հայեր)՝ երկրամասում հայերը բացահայտ մեծամասնություն էին կազմում²²:

Համաձայն 1864 թ. վարչական բաժանման՝ Կիլիկիան կազմում էր Ադանայի ամբողջ կուսակալությունը և Մարաշի սանջակը, որը Հալեպի վիլայեթի մի մասն էր: Կիլիկիայի մաս էին նաև 1866 թ. կազմավորված Հալեպի նահանգի նույնանուն գավառի առանձին կազմներ Ալեքսանդրետն ու Այնթապը: Ադանայի վիլայեթի արևմտյան կետը Ալայա բազմաթից փոքր-ինչ արևելք ընկած Իմամլու ավանն էր, իսկ մյուս կողմից՝ Հայոց ծոցի ափին, սահմանը վերջանում էր Ալեքսանդրետից մի փոքր հարավ: Այն ընդգրկում էր 40000 կմ տարածք:

¹⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 399, թ. 5:

¹⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 31.VII.1913, N 166:

²⁰ Basmadjian K. J., La Cilicie. Son passe et son avenir, Paris, 1919, p. 6.

²¹ «Մշակ», 31.VII.1913, թիվ 166:

²² Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության թվի մասին տե՛ս նաև Marashlian L., Politics and Demography Armenians. Turks and Kurds in the Ottoman Empire, Cambridge, Paris, Toronto, 1991, pp. 69, 122-123, 170.

Արևմուտքից վիլայեթը սահմանակից էր Իկոնիայի վիլայեթին, հյուսիսից՝ Անգորայի, Սեբաստիայի (Սըվազ) վիլայեթների անցան մասին, արևելից, ինչպես նաև փոքր-ինչ հարավից՝ Հալեպի կամ Բերիայի վիլայեթին (Հալեպի և Մարաշի սանջակներով (գավառներով))։ Նշենք, որ Մարաշի սանջակը Հալեպի վիլայեթի մեջ է ընդգրկվել 1880 թվականին։

Վարչականորեն Ադանայի վիլայեթը բաժանվում էր 5 գավառների կամ սանջակների. 1) Ադանա, 2) Մերսին, 3) Ջերեկ-Բերեք, 4) Գոզանի, 5) Իչիլի կամ Սելեկիա։ Յուրաքանչյուր սանջակ բաժանվում էր կազանների (գավառակների), որոնք էլ իրենց հերթին բաժանվում էին նահիեների (գյուղախմբերի), իսկ նահիեները՝ ֆարիեների (գյուղերի)։ Ամենաուշ ձևավորված սանջակը Մերսինն էր՝ 1888 թ., երբ ավարտվեց Ադանա-Մերսին երկաթուղու կառուցումը, որով վերջինս կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց առևտրատնտեսական առումով։

Ողջ նահանգը վարչականորեն բաժանվում էր 5 սանջակի, 19 կազայի և 21 նահիեյի՝ 220000 ֆրիստոնյա և 185000 մահմեդական ազգաբնակչությամբ²³։

Այս տվյալները, որոշ տարբերություններով հանդերձ, համապատասխանում են այլ ուսումնասիրությունների²⁴։

Աղյուսակ 2

Ադանայի նահանգ

Ադանայի գավառ	Մերսինի գավառ	Ջերեկ-Բերեքի գավառ	Գոզանի գավառ	Իչիլի գավառ
Կազաներ	Կազաներ	Կազաներ	Կազաներ	Կազաներ
1. Ադանա 2. Գարա- իսալու	1. Տարսոն 1 կազա և 3 գ.խումբ	1. Ջերեկ-Բերեք 2. Իսլահիյե 3. Պայաս	1. Սիս 2. Գարս-ուլ Գատրիե	1. Իչիլ 2. Արմենակ 3. Մուրք

²³ Redan P., La Cilicie et le Probleme Ottoman, Paris, 1921, p. 15.

²⁴ «Արաբսի» Կիլիկիայի համաձայն՝ վիլայեթը բաժանված է եղել 4 սանջակների (Ադանայի, Իչիլի, Գոզանի և Ջերեկ Բերեքեթի), 19 կազայի և 23 նահիեյի՝ 1629 գյուղերով, 20 քաղաքներով և ավաններով (էջ 39)։ Տե՛ս նաև Գալուստյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 13-15 (այստեղ տարբերությունը վերաբերում է միայն գյուղախմբերի թվին)։ Առաքեյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 49-50, Marashlian L., նշվ. աշխ., էջ 122-123։ Առանձին հեղինակների մոտ տարբերվում են գավառների, գավառակների և գյուղախմբերի թվերը, որը պայմանավորված էր հաճախակի կատարվող վարչական ներքին փոփոխություններով։

Հողվածների և հրապարակումների ժողովածու

3. Համիդի		4. Օսմանի 5. Խասա 6. Պահմե (Պայաս)	3. Հանըմ 4. Վահկա	4. Գյուլնար 5. Անամուռ
3 կազա և 7 գ.խումբ		6 կազա և 4 գ.խումբ	4 կազա և 4 գ.խումբ	5 կազա և 7 գ.խումբ

Վարչական միավորները հաճախ ենթարկվում էին փոփոխությունների՝ գավառից վերածվելով գավառակի մեկի կազմից մյուսին անցնելով, «Ինչպես օրինակ՝ Ճեպել Պերեֆեթի սահմագը 1870-ականներուն ուներ 2 գազայ, իսկ 1880-ականներու վերջաւորութեան՝ 5 գազայ (ինչպես վերը նշել ենք տարբեր աղբյուրներ Ջերբել-Բերեֆեթի կազաների թիվը նշում են նաև 6 - Գ. Ռ.), իսկ 1910-էն ետք՝ 4 գազայ»²⁵:

Աշխարհագրական առումով, ինչպես նշել ենք, Կիլիկիան ընդգրկում է 40000 ֆառ կմ տարածություն (Ներառյալ՝ Մարաշի սանջակը և Այնթապի կազան), բայց Հայկական Կիլիկիան (Կիլիկիայի հայկական պետությունը XI-XIV դդ.) տարածվում էր շատ ավելի հեռու. Կոնիայի, Խարբերդի, Սեբաստիայի վիլայեթների որոշ շրջաններ և Հալեպի վիլայեթի բավական ընդարձակ մի տարածք մտնում էին հայկական պետության սահմանների մեջ: Ռաս-էլ-Խանձիր հրվանդանի հյուսիսարևելյան ուղղությամբ մինչև Հոռմկլա ընկած գծի հյուսիսային կողմում էին Մարաշի սանջակը և Հալեպի կենտրոնական գավառի մի մասը՝ Բեյլանի և Ալեքսանդրետի գավառները, մեկական շրջան Բիլիսի և Այնթապի գավառներից, որոնք նույնպես մտնում էին Կիլիկիայի տարածքի մեջ²⁶:

Որպես առանձին վարչական միավոր՝ Մարաշի սանջակը սահմանակից էր Խարբերդի վիլայեթին, հյուսիսում՝ Սեբաստիային, արևմուտքում՝ Ադանայի վիլայեթին, իսկ հարավում՝ Հալեպի նահանգի նույնանուն գավառին՝ ընդգրկելով 18.405 ֆառ.կմ տարածություն: Ըստ «Արաֆսի» Կիլիկիայի՝ 1890թ. Մարաշի գավառը բաժանված էր 5 գավառակի (5 նահի-ե, 552 գյուղ), իսկ 1905 թ. հրատարակված «Սալամաֆի Դեկթի Օսմանի» պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ սանջակի կազմում էին

²⁵ Սալի Սադրըճեան, Կիլիկիոյ վարչական բաժանումները 19-րդ դարու վերջաւորութեան եւ 20-րդ դարու սկիզբը, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 11, Ե., 2010, էջ 135, 136:

²⁶ Գալուստեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 15:

Մարաշի և նրան ենթակա Զեյթունի, Ալպիսթանի, Անտերունի և Փազար-նըզի (Բազարչիկ) գավառակները՝ 23 գյուղախմբերով և 459 գյուղերով: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն (1912 թ.)՝ Մարաշ բաղաժամ և շրջակայքում հայ բնակչության թիվը հասնում էր 37500-ի, Զեյթունում՝ 21000-ի, Ֆրնուզում՝ 7000-ի: Գավառի 178000 բնակիչներից հայեր էին 65000-ը²⁷: Իսկ Պ. Ռըդանի տվյալներով՝ գավառի բնակչության թիվը 160000 էր, ճնշող մեծամասնությամբ՝ հայեր²⁸:

Աղյուսակ 3

Հալեպի վիլայեթ

Հալեպի գավառ	Ուրֆայի գավառ	Մարաշի գավառ
Կազաններ	Կազաններ	Կազաններ
1. Հալեպ	1. Ուրֆա	1. Մարաշ
2. Այնթապ	2. Րում-Կալի (Հոռմկլա)	2. Զեյթուն
3. Քիլիս	3. Սուրուն	3. Ալպիսթան
4. Բեյլան	4. Բիրեջիկ	4. Անտերուն
5. Ալեքսանդրետ		5. Փազարնըզ
6. Անտիոք		
7. Հարիմ		
8. Զիտ-Շոք (Ճսըր-Շոքուր)		
9. Իզլիփ		
10. Մուարաթ		
11. Բահ-Ջերուլ		
12. Մեհրիջ		
13. Ռաֆա		
13 կազա	4 կազա	5 կազա, 28 գյուղախումբ

Հարկ է նշել, որ հայ ազգաբնակչության անի վրա ազդել էին և՛ 1890-ական թթ. ջարդերը, և՛ անապահով կյանքի, ազգային հալածանքի հետևանքով տեղի ունեցող արտագաղթը, և՛ 1909 թ. կոտորածները:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

²⁸ Redan P., նշվ. աշխ., էջ 16:

Ինչպես վերը նշել ենք, աշխարհագրական առումով Կիլիկիայի տարածում էին նաև Այնթապը (8 մահիե, 202 գյուղ), Քիլիսը (7 մահիե, 460 գյուղ) և Ալեքսանդրետը (1 մահիե, 24 գյուղ):

Այսպիսով, Կիլիկիան բաժանված էր Ադամայի և Հալեպի մահանգների միջև՝ իր կազմում ունենալով 10 գավառ, 24 գավառակ և ավելի քան 4000 գյուղ:

АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ И АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

Армяне стали заселять Киликию со времен правления Тиграна Великого, а в IV в. нашей эры Киликия была почти полностью заселена армянами, поэтому римский историк Аммиан Марцеллин северо-восточную часть Средиземноморья называл Армянским заливом.

В конце XIX – начале XX вв. этот регион был населен армянами, турками, курдами, черкесами, греками, арабами и другими народами. Османские власти умышленно сокращали численность населения армян в империи. Следовательно, не случайно численность армянского населения в провинции Адана была представлена властями в размере 100000 чел. На основе изучения данных армянских и иностранных источников можно утверждать, что армяне в Киликии составляли большинство - около 400000 чел.

Киликия была разделена между провинциями Адана и Алеппо. В ее состав входили 10 городов, 24 сельские общины и свыше 4000 деревень. Состав административных округов часто изменялся: города становились сельскими общинами, переходя из одного административного района в другой, что было обусловлено желанием изменить демографическую картину региона в пользу мусульманского населения.

*ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների,
ծրված, 2011, N 1-2, էջ 20-29:*

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐՆԵՐ ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1890-ական թվականների սկզբներին Ս. Դ. հնչակյան կուսակցությունն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Կիլիկիայում՝ նպատակ ունենալով Սասունի հետ միասին այն դարձնել իր գլխավոր հենակետը ազատագրական պայքարի ծավալման, օսմանյան բռնատիրության դեմ պայքարի գործում:

Կիլիկիայում հնչակյան կուսակցության ականավոր գործիչներից էր Աղասին (Կարապետ Թուրսարզյան): Ս. Դ. հնչակյան կենտրոնի կողմից նշանակվելով տեղի կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ նա 1892 թ. աշնանը ապստամբության նախապատրաստման համձնարարականով անցնում է երկրամաս՝ ստեղծելով մասնաճյուղեր, կազմակերպելով հայդուկային խմբեր, զինված ջոկատներ:

1895 թ. գարնան և ամռան ամիսներին Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչների 2 խումբ, որոնց հայրենամվեր գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք ինքնապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Սվետիան, Դյորթ-Յուլը, Քեսապը, Զեյթունը, Ֆոնուզը: Աղասին նրանց բաշխում է ըստ բնակավայրերի՝ համապատասխան համձնարարականներ տալով¹: Վերջիններիս կազմակերպած հայդուկային խմբերը զգալի ավանդ ներդրեցին թուրք շարդարարների դեմ մղվող պայքարում՝ հերոսության հրաշքներ գործելով ոչ միայն Զեյթունում, այլև բազմաթիվ բնակավայրերում՝ հետ մղելով թուրք հրոսակների հարձակումները, փրկելով հայրենակիցների կյանքը: Կարելի է համաձայնել Հր. Տասնապետյանի տեսակետի հետ, որ Զեյթունի ապստամբությամբ վերջ պիտի գտ-

¹ Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, հ. Ա., Բեյրութ, 1962, էջ 172-174: Ռ. Գասպարյան, Հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիայում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, - Հայոց պատմության հարցեր, № 11, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 160:

ներ հնչակյան կուսակցության վեցամյա շփոթ, բայց կարճատև հերոսապատումը²:

Կյանքը և տարիների ընթացքում կուտակած պայքարի փորձն ամուսնում էին իրենց շտկումները, փոխվում էր կուսակցության մարտավարությունը, առաջ էին փառվում նոր խնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին նոր մոտեցումներ: Այդ հարցերն էին, մոտեցումների տարբերությունները, որոնք ֆննարկվեցին Լոնդոնի համագումարում և պատճառ դարձան կուսակցության պառակտման: Արևմտահայ հնչակյանները բաժանվում են Ա. Նազարբեկյանից՝ առաջնահերթ խնդիր համարելով արևմտահայության ազատագրումը և հրաժարվելով սոցիալիստական գաղափարախոսությունից: Սա երբեք էր նոր կազմակերպության, որն ավելի ուշ՝ 1898 թ. ստացավ Վերակազմյալ հնչական կուսակցություն անվանումը:

1896 թ. վերջերին հնչակյան նոր կենտրոնի կողմից հայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Ապահ Պետրոսյանը (Պետրոս Գըմգըմյան) նշանակվում է Կիլիկիայի ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ դեկավարելով Կիլիկիո նորընտիր վարչությունը: Աշխատանքները կազմակերպելու համար նա հաստատվում է Կիպրոսում: Ապահին հղած նամակում Ադասին խորհուրդ էր տալիս գործել խիստ զգույշ, իրավիճակը չլարել և զուր տեղը չգրգռել թուրքական մոլեռանդությունը, աշխատանք տանել ժողովրդի «տնտեսականապես հարստանալու» ուղղությամբ, աստիճանաբար նախապատրաստել համաժողովրդական ապստամբությունը: Սակայն աշխատանքներն անհրաժեշտ թափով առաջ չէին գնում: Պատճառը կոտորած, ավեր ու թալան տեսած կիլիկիահայության ոչ միանշանակ վերաբերմունքն էր հեղափոխական գործիչների նկատմամբ:

Ծանր հարված էին կրել նաև Կիլիկիայում գործող հնչակյան կառույցները: Կուսակցականների մեծ մասը ձերբակալվել էին, մի մասը՝ հեռացել երկրամասից, մյուսներն էլ մատնվել էին անգործության: Անհրաժեշտ էր շատ քան նորից սկսել, ինչին էլ ձեռնամուխ է լինում Ապահը:

Հրապարակվող վավերագրերը վերաբերում են կուսակցության գործունեությանը Կիլիկիայում 1896-1898 թթ.: Դրանք ընթերցողի ուշադ-

² Հ. Տառնապետյան, Պատմություն հայ հեղափոխական շարժման և Հայ հեղափոխական դաշնակցության, Լիբանան, 2009, էջ 84: Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 453, ց. 1, գ. 70, ք. 28:

րությանն են ներկայացվում կրճատումներով, թողնելով մեզ հետաքրքրող հարցերին վերաբերող մասերը: Բնագրերի շարահյուսությունը և կետադրությունը պահպանվել են, բայց փոխվել է ուղղագրությունը:

-1-

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԱՎԵՏԻՍ ԵՎ ՄԱՐՈ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻՆ
ՈՒՂՂՎԱԾ ՎԱՐԴԱՆԻ՝ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԼԻԿԻԱՑՈՒՄ ԻՐ ԾԱՎԱԼԱԾ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

[Հունվար, 1896 թ.]

1895 – 2 օգոստոսին Կիլիկիայի վարչության որոշմամբ ինձ գործելու պաշտոնավայր որոշվեցավ Փայասի, Ա. Բ. և Գ. Մարաշի մասնաճյուղերը որով մի քանի օր նախապահորդել են վերջ եկա Մարոյի մասնաճյուղերին¹ մեջ ու այն ժամանակից մինչ ցայսօր չեմ ուզած ձեզի երկար նամակներ գրել, բացի տեղեկագրություններից, թեև շատ մը նամակներ ալ գրած եմ, բայց չեմ գիտեր թե տեղ հասան, թե ոչ. որովհետև մինչ այժմ և ոչ մի տող գրություն ստացած չեմ, ատոր համար կասկածի մեջ եմ, քն արդյո՞ք նամակները և գրությունները չեն հասներ որ ոչ մի պատասխան չենք ստանար²:

¹ Վարդանը (շարություն խանիկյան) Կիլիկիայում Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության առաջին գործիչներից է, որը նշանակվել էր Մարաշի և Պայասի մասնաճյուղերի պատասխանատու:

² Կիլիկիայում գործող Ս. Դ. հնչակյան մասնաճյուղերի մի մասի կուսակցական ծածկանունը: Այդպես է անվանվել ի պատիվ Մարո Նազարբեկյանի: Կիլիկիան կուսակցության կողմից պայմանականորեն բաժանվել էր «Մարո» և «Ավո» (Ավետիս Նազարբեկյանի անունով) մասնաճյուղերի, որոնք, իրենց հերթին, ըստ բնակավայրերի բաժանվում էին ավելի փոքր մասնաճյուղերի:

³ Կարծում ենք, որ նամակների մեծ մասն Ավետիս Նազարբեկյանը, անշուշտ, ստանում էր, բայց հաճախ չէր պատասխանում և կանոնավոր գրագրություն ապահովում տարբեր մասնաճյուղերի ու գործիչների հետ:

- Երբ հասա Ալեքսանդրեթ⁴, մոյն միջոցին Ֆահրատի⁵ Բով տեսա մի նամակ, որին պարունակությունը հրավիրում էր հարսանիքի⁶. այդ հրավերը երբ ես տեսա ես իմ ծրագիրս փոխեցի ... առանց ժամանակ վատնելու լեռնային ճանապարհով անցա Մարո մասնաճյուղները:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 238, ք. 1-2: Բնագիր: Զեռագիր:

- 2 -

ՔԱՂՎԱԾՆԵՐ ՄԿՐՏԻՉ ՊԱԼՅԱՆԻՆ (ՄԵՂՐՈՒՆԻ)⁷ ՈՒՂՂՎԱԾ
ԲԱԲԿԵՆԻ⁸ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

2 փետրվարի 1896 թ.

Հալեպ

Ինչպես գիտեմք Ուլմիո⁹ պատերազմը սկսած ատեն շուրջը գտնված բոլոր գյուղացիք Ուլմիա ապաստանած են, թուրք կառավարությունն ալ այդ կողմերը եկած միջոցին պարապ գտնելով խեղճ գյուղացվոց տուները այրած, այգիներն ու ծառերը կտրած են, հյուպատոսներն ականատես ըլլալով, իրենց տեղեկագրին մեջ գրած են. 30.000 ավելի մարդիկ եկած են Ուլմիա: Ամռնի իրենց տունները, գյուղերը երթալու որոշում տված են, ու՞ր գնան խեղճերը, որ տուն տեղ այգի չունին և տակավին մեծ մեծ գումարներ պիտի տան: Էշ թուրքին հասուցած վնասներն լեցնելու¹⁰ և իրենց քարքարոտությունը գոցելու:

⁴ Ծովափնյա քաղաք Հալեպի վիլայեթում, որն իր նշանակությամբ արևելյան միջերկրականի երկրորդ նավահանգիստն էր: Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության կենտրոնի և Կիլիկիայի միջև կապի իրականացում էր հիմնականում Ալեքսանդրեոսի միջոցով:

⁵ Խոսքը Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ Է. Թորոս Սահակյանի մասին է, որը առաջիններից մեկը միացավ Ադասի Թուրսարգայանին և 1890-ական թվականների կեսերին զգալի աշխատանքներ էր տանում ազատագրական գաղափարախոսության տարածման ու կուսակցության մասնաճյուղերի ստեղծման ուղղությամբ:

⁶ Նկատի ունի նախապատրաստվող ապստամբությունը:

⁷ Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ:

⁸ Բաբկենը 1895-1897 թթ. Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության Հալեպի մասնաճյուղի ներկայացուցիչն էր:

⁹ Ուլմիա-Ջեյթուն:

¹⁰ Պետք է հասկանալ՝ վերացնելու:

Մեր ազգի ներկա անտանելի վիճակը մեզ թող չի թուլացնե. որով-
հետև միակ չեմք որ արյուն կը թափեմք, զոհեր կը տանք, անոթի – ծա-
րավ լեռները կ'ապաստանեմք և այլն: Հապա՝ գազան սուլթանի բռնատի-
րությամբ տակ գտնվող բոլո՛ր ազգերն էլ գրեթե նոյն դրությամբ մեջ են...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 5, ք. 2: Բնագիր: Ձեռագիր:

– 4 –

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՂԱՍՈՒ ՆԱՄԱ-
ԿԻՑ՝ ՀԱՃԸՆԻ ԵՎ ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

22 ապրիլի 1897 թ.

Փարիզ

... Քանի մը օր վերջ, Կիլիկիայեն ընդարձակ մամակներ առի. Հանը-
նը կոտորածի ենթակա և պաշարման վիճակի մեջ եղած էր. պ. Աշոտը¹⁴
կը գրեր, որ 200 ռսկի հասցնելու էր, եթե ոչ «ծննդավայրդ կորած է»¹⁵:
Իսկույն Արշակին հետ ... 500 ֆր. ուղարկած էր այդտեղի կարոտյալներու-
ն համար ... գոր Արտեմիսի¹⁶ ձեռնով ուղարկեցի Աշոտին: Սիրելի
Ապահ, սիրտս կտոր–կտոր է, ընտանեկան վիճակս շատ խեղճ է, շատ
խեղճ ... Հայրս աղիողորմ մամակ մը գրած էր ինձ ... կառավարությունը
գինք պաշտոնանկ ըրած է և շատ չարչարած, որ իր որդին եմ. ինքզինքն
արդարացուցած է, որ իր գավակ Կարապետը 5 տարի է մեռած է: Սա-
կայն կառավարությունը Նազարբեկի հայտարարության վրա նորեն
ձերբակալած է գինք և բոլոր հարստությունն ու կալվածները գրաված է:

¹⁴ Աշոտ Շահրամյանը Կիլիկիայում Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության գործիչներից էր: 1897 թ. նա Մերսինի շրջանի պատասխանատուն էր, որը համակարգում էր նաև Սվետիայի և Ալեքսանդրետի մասնաճյուղերի հետ տարվող աշխատանքները:

¹⁵ Նկատի ունի Ադասու ծննդավայր Հաճըն քաղաքը:

¹⁶ Արտեմիսը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ, հայ ազգային-ազատագրական պայ-
քարի հայտնի գործիչ Միհրան Գայանն է: Նա Ձեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբության
առաջնորդներից և մասնակիցներից էր, ղեկավարել էր իր հայրենի քաղաք Հաճընի պաշտ-
պալությունը 1909 թ. Կիլիկիո ջարդերի ժամանակ, 1920 թ. եղել Հաճընի ինքնապաշտպա-
նության բարձրագույն խորհրդի անդամ

Հայրս ... Ճարպիկությամբ մը հաջողած է փախչել անոնց ճեղքերեն և ապաստանել Ատանա: Մայրս և եղբայրներս մնացել են անոթի ձեպելի¹⁷ մեջ, չի կարող բերել տալ զանոնք. կառավարությունը լսելով, որ ես Ձո՛ւմ-Մարգվան մտած եմ¹⁸ (անպիտան Նշանը¹⁹ իմ անունս չը պիտի տար) զանոնք գրավի դրած է իմ փոխարեն²⁰:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 139, թ. 2-3: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 5 -

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱ ԱՆՑՆԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

8 մայիսի 1897 թ.

Ալեքսանդրիա

... Հավանորեն քայլ մը ևս առնեմ և հոնկե²¹ մտնեմ Կիլիկիա ո՛չ թե ցնորական հոյսերով ու տա՛հ գլուխ շարժումներով ֆաջարի ժողովրդի մը հանգիստը, երջանկությունը և կյանքը խռովելու, այլ ֆարոգելու մեր եղբայրներուն համերաշխությունը, ուշիմությունը և քացարձակորեն խաղաղասիրական բողի տակ լուծել մնչիկ տոկուն ու հաստատուն նախապատրաստությամբ:

Թեև մինչև ցարդ թե՛ պաշտոնական, թե՛ անհատական նամակներով և թե՛ մեր պաշտոնաթերթով²² խոհեմության և իմաստության ֆարոգություններ կ'ընենք շարունակ, բայց կենդանի խոսքը հայտնի է, թե ավելի հզոր ազդեցություն կունենա ժողովրդին վրա. ահա այս պատմա-

¹⁷ Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞ր բնակավայրն է նկատի ունի հեղինակը:

¹⁸ Աղասին Չոք - Մարգվանում (Չոքը - Յոլ) գործել է 1892 թ. վերջերին՝ համագործակցելով տեղի վարժարանի տնօրեն Միհրան Գայանի հետ, որն էլ նշանակվում է հնչակյան մասնաճյուղի ղեկավար:

¹⁹ Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամներից, որը Աղասու հետ գործել էր Կիլիկիայում:

²⁰ Ալեկի ու Հ Աղասու հայրն ազատ է արձակվում:

²¹ Նկատի ունի Կիպրոս կղզին:

²² Խոսքը Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության «Հնչակ» պաշտոնաթերթի մասին է:

ոռվ մտադիր եմ մեջները ուսումնասիրելու համար միանգամայն տեղ-վայել վրա՝ ժողովրդին արդի կացությունը²³:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 9, ք. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

– 6 –

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԿՈՐՑՈՒՆԻՆՔ²⁴ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄՆԵՐԻՑ ԽՈՒՍԱՓԵԼՈՒ ԵՎ ԻՐԵՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՂ
ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

հունիսի 1897 թ.
Կիպրոս

... Եթե այդտեղ մնալը անապահով կը գտնես ու կուզես անպատճառ արտասահման անցնել, այն ժամանակ շատ կարևոր է, որ մեկնելից անմիջապես առաջ պաշտոնդ մեկ այլ վստահելի և նարպիկ ընկերոջ մը հանձնես ու ապա մեկնես, որպեսզի ներկա պարագաներում մեջ գործերը չի խանգարվին ու զգալի հարված մը չի տրվի ընդհանրության օգտին:

... Լսեցիմք, որ Ալեքսանդրեթի մեջ տարի առաջ ժամագործությունը ընող Արաբկիրցի Փիլիպպոս Խասիկյանը²⁵ իր Հայրենիքն ելնելով հող հասած է արտասահման մեկնելու նպատակով, կը գործեր շատ նարպիկությամբ և եթե... կը խոստանա շարունակել Ձեր պաշտոնը այն ժամանակ մեմք ալ մեր կողմեն կապահովցնենք իր ապրուստի միջոցը և այլն: Հիշալը ազգասիրական զգացումներով ինձ ծանոթ ըլլալով՝ հոյս ունեմ թե այս ազգօգուտ մեկ առաջարկը չը պիտի մերժվի հիշյալի կողմեն: Իսկ եթե հակառակ պարագային ինչ-ինչ բանավոր պատճառներով չի կարե-

²³ Ձևակերպումն անհաջող է. Խոսքը վերաբերում է տեղում գործելուն, իրավիճակին ծանոթանալուն, ժողովրդի տրամադրությունները շոշափելուն:

²⁴ Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան) դեռևս Ադասու կողմից նշանակվել էր Կիլիկիո բոլոր մասնաճյուղերի միջև կապի պատասխանատու, ապահովելով նաև կապն արտաքին աշխարհի հետ: Նա իր վրա էր հրավիրել թուրքական ոստիկանության ուշադրությունը, և Ապահն առաջարկում էր վտանգի դեպքում փոխարինող գտնել իրեն:

²⁵ Խոսքը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ Փիլիպպոս Խասիկյանի մասին է:

նա ընդունել, այն ժամանակ գուցե Ատանայի կողմեն մեկը գա Ձեզ ներկայանա²⁶:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 10, թ. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

- 7 -

ՔԱՂՎԱԾՔ ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՁՑԱՆԻՆ²⁷ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

5 հունիսի 1897 թ.

Կիպրոս

... Գործերը քավական լավ կարգադրված վիճակի մեջ են այժմ, իսկ երկրի մոտակա վայրերի բոլլ վիճակն ալ, կը հուսամք մոտ առնեն քարեփոխել, այդ մասին հարկ եղած թղթակցությունները և հարաբերությունները հաստատելով, ասոնք խիստ անհրաժեշտ և կարևոր են մեր ապագա գործունեության ... համար: Մանավանդ Սվետիան²⁸ և Ալեքսանդրետ, որոնք գրեթե այսօր մեր ձեռքին մեջ ունենք, միմիայն զանոնք վերջնականապես մեզ հետ կապելու և որ ամենակարևորն է՝ գաղթականության հոսանքը արգելելու համար (որ վերջերս սկսած է ավելի շարժուն կերպարանք մը առնել) պետք կզգացվի փոփոխել գումարի մը: Այս մասին ես գրեցի մեր կենտրոնի ընկերներուն, դուք ալ կարող եք շեշտել զայն:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 11, թ. 1: Ձեռագիր: Բնագիր:

²⁶ Քննարկվում էր Կորյունին հնչական մեկ այլ գործչով փոխարինելու հարցը:

²⁷ Լևոն Մկրտչյանը Ս. Դ. հնչական կուսակցության ակնառու գործիչներից էր: 1896 թ. Լուդոնի համագումարում արևմտահայ հնչականները Լ. Մկրտչյանի, Ա. Արփիարյանի, Մ. Սվազլանի, Մ. Տամատյանի և Ս. Մուրեկյանի զխավորությամբ ընտրում են կուսակցության առանձին վարչություն՝ բաժանվելով Նազարբեկյաններից:

²⁸ Մուսա լեռան լանջերին թիկնած՝ Միջերկրական ծովի ափին գտնվող Սվետիայի շրջանում կար հայկական 7 գյուղ:

– 8 –

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՂԱՐԻՐ ՊՈՅԱՃՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՀԱՅԸՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԴԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

7 հունիսի 1897 թ.

Մերսիմ

... Հանճանցիկ խիստ թշվառ վիճակի մեջ եմ, կառավարության բոնու-
թյունը խիստ շատ է... բանտարկված եմ խրտմյան, Թերզյան²⁹ և շատերը.
մարդասպանը անկուշտ է, խեղճ ու անմեղները կը չարչարին, արդար
դատաստան երբեք չի կա. Գայանը Ուլնիայեն հայրենիք գալեն վերջը կը-
կին գնաց, հունիսին Մարաշ բանտարկեցին. հիմա մեբումեն. ազատ է և
կը գտնվի Հանճն. վիճակնիս ձեզ ծանոթ է:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 77 թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

– 9 –

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՂԵՎՈՆԴ ՇԱՀՄԻՐԻՑ³⁰
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

31 դեկտեմբերի 1897 թ.

Ֆամակուսթա

Այսօր կիլիկեցի ընկեր Սեդրաբե³¹ հոս եկավ Կիլիկիո մասին կար-
գադրություններ մը ընելու համար, խորհրդակցելու պ. Սվազլանի³² հետ,
ըստ առած մոր տեղեկությանց համեմատ: Բանտարկյալները³³ դեռ կը
մնան բանտերու մեջ, հարցաքննությունները կը շարունակվեն: Ջեթունը

²⁹ Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության անդամներ էին:

³⁰ Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության Կիպրոսի գործիչներից:

³¹ Սեդրակի ինքնությունը չհաջողվեց պարզել:

³² Մ. Սվազլանը Մ. Դ. հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչներից և Վերակազմյալ
հնչակյան կուսակցության ղեկավարներից էր:

³³ Ջեթունի ապստամբությունից և Կիլիկիայի տարբեր վայրերում տեղի ունեցած ինքնա-
պաշտպանությունից հետո թուրքական իշխանությունները ձերբակալել էին դիմադրական
մարտերի ղեկավարներին, հնչակյան գործիչներին:

պաշարված է կ'ըսվի, թեպետ այդ լուրը ստեղծող թերթին (անգլիական) նշմարությունը կասկածելի է, բայց ինչ որ ալ ըլլա մտահոգություն կը պատճառե, ասոնց մասին ի՞նչ կը խորհիք, Զեյթունցիք ի՞նչ դիրք կրնան բռնել, թե որևէ բան ընելու անկարող են...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 86, թ. 25: Զեռագիր: Բնագիր:

– 10 –

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՄԻՀՐԱՆ ԹԵԼՏԱՆԻ՝³⁴
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՀԱՅ ԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼՆԵՐԻՆ՝³⁵ ՄԵՐՍԻՆԻՑ ՏԵՂԱՓՈԽԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

19 մարտի 1898 թ.

Ալեքսանդրիա

... Բանտարկայնիքը խմբովին հանկարծակիի եկած են մարտ 1/13ի գիշերը... երբ գիրենք արթնցնելով հարկադրած են իսկոյն ուղևորիլ շոգենալ մը որ կ'սպասե եղբր Մերսինի խորշը:

Լուրը կայծակի նման տարածվեց է քաղքին մեջ գիշերանց և ծնողաց ու ժողովրդյան աղետալուր լացն ու կոծը ամենաթեթև ազդեցությունն անգամ՝ չեն ունեցեր առավոտյան հետաճգելու այդ մեկնումը, որպեսզի գեթ միջոց տրվի հայոց հոգալու իրենց սիրելիներուն պետքերը և կամ անգամ՝ մ'ևս գիրենք ողջագուրելու:

Քահանա, վարդապետ, սարկավագ ամենքն ալ նոյն խստությամբ հսկողության ներքև փոխադրվեցին շոգենալ. հազիվ մեկ քանի հայեր կամ մայրեր կամ մտերիմներ համարակեր են նեղել շոթան գրկելու համար իրենց մերձավորները: Շոգենալը մեկնեց է հետևյալ օր փոխադրելու համար բանտարկայնիքը (ըստ ոմանց Պոլսո ճամփով, ըստ ոմանց Տեսե աղանի ճամփով էտիոնե ուր պիտի տեսնվի իրենց դատը):

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 91, թ. 4-5: Բնագիր: Զեռագիր:

³⁴ Միհրան Թեյանը Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության Եգիպտոսի գործիչներից էր:

³⁵ Բանտարկայնիքի մեջ մեծ թիվ էին կազմում մտավորականները, հայության մեջ որոշակի դիրք և հեղինակություն ունեցող անձինք:

- 11 -

ՔԱՂՎԱԾՔ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՄԱՄՆԱՀՅՈՒՂԵՐԻ ՀԵՏ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ
ԿԱՊԻ ՄԱՍԻՆ

15 օգոստոսի 1898 թ.

Ալեքսանդրիա

Բայց և այնպես Կիլիկիո մասնաճյուղերում հետ եղած հարաբերությունները, վերջին դեպքերում բերմամբ, այսօր այդտեղի հետ մեր պաշտոնական հարաբերությունները կը հաստատվեն լոկ Իսկենտերունի³⁶ նամրով Կորյունի միջոցով³⁷: Գիտեմ, որ Կիլիկիան 2 նահանգային շրջանակի էր բաժնված, Հալեպ և Ատանա: Մերսինի ծանոթ դեպքերեն³⁸ ի վեր Ատանայի նահանգին հետ լոկ անուղղակի հարաբերություններ ունենալով Աշոտի և Սեդրակ Թոստումճյանի միջոցով և հրահանգներն ալ այս վերջնոց ձեռամբ հղեցինք: Իսկ Հալեպի նահանգին հետ մեր հարաբերությունները կը կատարվեն Կորյունի ձեռամբ, որուն խրկած ենք նաև ընդհանուր ժողովի հրահանգները:

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 70, թ. 28-29: Բնագիր: Զեռագիր:

*Պատմաքանասիրական հանդես,
երևան, 2011, № 1, էջ 245-254:*

³⁶ Ալեքսանդրետ նավահանգիստը:

³⁷ Կորյունն այդ ժամանակ ազատվել էր բանտից:

³⁸ Նկատի ունի Մերսինում կատարված ձերբակալությունները:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ ԿԻԼԻԿԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ 1900-1908 թթ.

19-րդ դարի վերջը եւ 20-րդ դարի սկիզբը Համիդյան բռնակալության ազգայնամուլ ֆաղափականության եւ ազգային հողի վրա տեղի ունեցող խժոժությունների առավել ծանր ժամանակաշրջանն էր: Արդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի կառավարման տարիները (1876-1909), ինչպես Օսմանյան Թուրքիայի ողջ տարածքում բնակվող հայության, այնպես էլ Կիլիկիայի հայության համար ծանր, սպառնացող արհավիրքներով տարիներ էին: Օգտագործելով մեծ տերությունների միջեւ առկա հակամարտությունները, սուլթանը ոչ միայն չիրագործեց 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, այլեւ ցանկանալով արմատախիլ անել արեւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները, սկսեց վարել առավել ընդգծված հակահայկական ֆաղափականություն: ուժեղացնելով ֆաղափական ազգային, տնտեսական, մշակութային եւ կրոնական մշտնջենքները:

Սուլթան Համիդը եւ նրա վարչակարգը, Կիլիկիան Արեւմտյան Հայաստանից տնտեսապես, ֆաղափականապես եւ զաղափարապես ամբողջովին կտրելու ֆաղափականություն էին վարում: Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն չէր ցանկանում հայության տարբեր հատվածների շփումը, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ ազատագրական պայքարի հետագա ծավալմանը, այլեւ, օգտվելով Կիլիկիայի՝ Արեւմտյան Հայաստանից հեռու լինելուց, հետամուտ էր նրա՝ հայության տարբեր հատվածների հետ կապերի եւ փոխհարաբերությունների վերացմանը, որով եւ ավելի հեշտ կհասներ իր նպատակին՝ հայերի տնտեսական հզորության եւ առաջադիմության վերացում, ջարդերի իրականացում եւ ձուլում: Կիլիկիայի եւ այլ շրջանների հայության միջեւ առաջին սեպը խրելու համար սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն: Համիդը ցանկանում էր Կիլիկիայի (Սսի) կաթողիկոսությունը դուրս բերել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից, որի նպատակն էր լիովին մեկուսացնել Կիլիկիան եւ իրականացնել հեռահար ծրագրեր: Այդ ամենն իր արտացոլումն է

գտել արխիվային վավերագրերում: Հայերի՝ Կիլիկիայում մեծ թիվ կազմելը (մոտ 400.000), նրանց տնտեսական հզորությունը եւ փոքրիշատեքարգավան կյանքը չէր համապատասխանում Թուրքական կառավարության, թուրք բուրժուազիայի եւ ջարդարարական մոլուցիվ տարված խուժանի շահերին, որոնք էլ կազմակերպեցին եւ իրականացրեցին Կիլիկիայի հայության 1909 թ. կոտորածները: Դրանց զոհ գնաց մոտ 30 000 հայ: Ստորեւ հրապարակվող եւ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող փաստաթղթերը վերցվել են Ռուսաստանի կայսրության արտաքին բաղադականության արխիվի (ՌԿԱՔԱ) համապատասխան ֆոնդերից: Փաստաթղթերը հրապարակվում են մասնակի կրճատումներով:

N 1

ՀԱԼԵՊՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՐՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԱՆԻՍ ՓԱՇԱՅԻՆ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

26.09.1900 թ.

Հայկա

Из донесения № 96

Принимая во внимание, что назначенный в июле месяце с.г. на должность Алеппского валия¹ Анис паша, известен был своим крайне тяжелым жестоким отношением к христианам в бытность его Диарбекирским генерал - губернатором во время армянских событий 1894-96 гг.² Французский, Великобританский послы в Константинополе, в видах побуждения Порты³ к его отозванию из Алеппо, предписали своим консулам воздержаться от сношений с новым валием. Тождественные инструкции были преподаны Д.Т.С. Зиновьевым также и нашему консулу в означенном городе.

Командующий войсками сообщил консулам, что Анис паша подал в отставку и подтвердил, что ему поручено султаном исполнять должность генерал-губернатора, впредь до прибытия нового вали. Несмотря на это, 19 сентября в Алеппо получено было ираде⁴ султана, коим Анис паша вновь назначался местным валием, что произвело на христианское население края самое удручающее впечатление. Во время представления

Ռուբեն Գասպարյան

должностных лиц новый генерал-губернатор крайне грубо обошелся с чиновниками - христианами и угрожал им скорым увольнением.

Казалось бы, что оставление Аниса-паши в Алеппо, где еще свежо воспоминание о Зейтунской и Урфийской резне,⁵ может представить серьезную опасность в смысле возбуждения фанатизма местных мусульман против беззащитного христианского населения и при первом удобном случае вызвать поголовное избиение последних.

Ռուսաստանի կայսրության արտաքին բաղադականությունը արխիվ (այսուհետև՝ ՌԿԱՔԱ) ֆ. Քաղաքիիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900 թ. գ. 997, ք. 231: Մեմբնագիր: Բնագիր:

N 2

ՔԱՂՎԱԾՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵՂՎԱԾ՝
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑ ՀՅՈՒՍԻՍՍԵԻՆ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՄԱՀՄԵԴԱԿՍԵՆ
ՄՈԼԵՈՒՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՄՊԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՑԱՐԵՐԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

12.11.1900 թ.

Բեյրութ

Выписка из донесений Д.С.С

Лишина N N 477 и 478

За последнее время в Бейруте получены были тревожные известия о положении дел Северной Сирии, вследствие заметного возбуждения мусульманского фанатизма против христиан⁶. Известия эти были сообщены Д.С.С Лишиным, посетившему Бейрут командующему отдельным отрядом судов наших в Средиземном море контр-адмиралу Гиршлеву и последний немедленно выразил готовность зайти эскадрой в некоторые порты Сирийского побережья, а именно в Триполи, Латакию и Аккару. Появление наших военных судов в первом из означенных городов заметным образом способствовало успокоению умов мусульманского населения, и можно надеяться, что и в других местах мера эта будет иметь такое же благотворное последствие.

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Քաղաքիիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900 թ., գ. 997, ք. 304, Մեմբնագիր: Բնագիր:

N 3

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԿԻԼԻԿԻՈ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՐԻԱՐԳԱՐԱՆԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԱՌԿԱ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

17(30).03.1900 թ.

Բերա

Из депеш N 54

Константинопольский армяно-григорянский патриарх вновь объявил Порте о своем решении покинуть свою кафедру. Поводом к такому шагу Блаженнейшего Малахии Ормания послужил возникший между ним и Портою спор относительно замещения вакантной кафедры патриарха католикоса армян в Сисе (в Киликии).

Помимо Константинопольской, в Турции существуют три армяногригорянские патриархии кафедры: В Сисе, Ахтамаре и Иерусалиме.

Каждый из трех патриархов пользуется в пределах своей духовной области обычными правами, присвоенными иерархам этой категории, но все они находятся в известной зависимости от Константинопольского патриарха, который считается единственным главой всего армянского населения Турции и в этом качестве служит посредником в сношениях остальных патриархов с Портой.

Сисский престол претендует на глубокую древность, пользуется некоторыми церковными привилегиями, которых лишены другие армяногригорянские патриархии в Турции, а занимающим его иерархам присвоен титул католикоса. В силу этого Сисские патриархи не только делали неоднократные попытки освободиться от опеки Константинопольского патриарха, но и не соглашались даже признавать главенство Эчмиадзинского патриарха, пользующегося титулом "Католикоса всех армян".

К этим притязаниям Сисских католикосов турецкое правительство издавна относилось с неизменным сочувствием. В обеспечении самостоятельности Сисского престола, оно усматривало сначала средство противодействовать влиянию Эчмиадзинских патриархов, а одновременно русского правительства на турецких армян, а со времени возникновения смут среди мало-азиатских армян, оно полагало, что этим способом ему удастся разъединить своих подданных армянской национальности.

В 1894 году скончался Сисский католикос Микиртич Кефсизян, и с

этого времени длится между Портой и Константинопольской армяногригорянской патриархией спор из-за порядка замещения Сисской кафедры.

Не утвердив двух непосредственных приемников Микиртича, Порта потребовала назначения новых выборов, но при этом она обнаружила намерения подчинить выборы условиям, нарушавшим соблюдавшиеся до этого древние обычаи.

В силу этих обычаев, изготавливаемый заседавшим в Адаге⁷, Сисским избирательным собранием список кандидатов поступал на рассмотрение Константинопольского патриарха, который, по исправлению списка этого с участием, как Синода, так и армянского национального совета, возвращал его означенному собранию и за тем доводил до сведения Порты об окончательном результате выборов. На сохранении этого порядка не переставал настаивать Константинопольский патриарх, тогда как Порта, ссылаясь, на правила, соблюдаемые при избрании патриархов других исповеданий, стала требовать, чтобы список кандидатов был предварительно представлен на ее рассмотрение.

Не успев склонить Константинопольского патриарха на свою сторону, Порта решила для достижения своей цели прибегнуть к хитрости.

Выборы Сисского католикоса назначены были на 10-ое сего марта.

Изъявив согласие на то, чтобы Константинопольским армяногригорянским патриархом был командирован в Адагу епископ для председательствования в избирательном собрании, Порта отправила туда же и своего делегата Беха бей, для надзора за выборами, что прежде не делалось.

Прибыв на место, Беха бей не замедлил устранить патриаршего представителя, епископа Сагака, от всякого участия в выборах, и это обстоятельство вынудило Блаженнейшего Малахию Орманияна заявить Порте, что принятые ею меры видимо направлены к изъятию Сисского престола из юрисдикции Константинопольской патриархии и что, не считая возможным принять на себя в этом ответственность пред богом, султаном и армянскими церковью и народом, он, Малахия Орманиян, видит вынужденным сложить с себя сан патриарха. Султан не согласился пока принять отставку патриарха и приказал приостановить выборы Сисского католикоса. Но Блаженнейший Орманиян не считает себя удовлетворенным и намерен, как он и лично сообщил мне, покинуть патриарший престол, если Порта будет упорствовать к выборам Сисского католикоса, правила, не согласные с древними обычаями...

ՌԻԿԱԲԱ, ֆ. ԱԳՆ ԴՐՄԱՆԵՅԱԿ, ց. 470, 1900 թ. գ. 27, ր. 279-282:
ՄԵԲԵՆԱԳԻՐ: ԲԵՏԱԳԻՐ:

N 4

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ԾԵՐԲԱԶԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԿՊԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲ
ՄՕՐՄԱՆԹԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՊԱՏՃԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

01(14).05.1900 թ.

Բերա

Из депеши N 28

*Доверительной депешей от 17/30 марта с.г. Д.Т.С. Зиновев сообщил
Вашему Сиятельству об отставке, поданной Константинопольским патриархом
Орманияном.*

*Шаг этот был вызван вмешательством турецкого правительства в дело
избрания патриарха католикоса в Сисе⁸ — вмешательством, видимо, направленным к
изъятию Сисского престола из подчинения Константинопольской армянской
патриархии.*

*Желая удержать Блаженнейшего Орманияна, султан велел приостановить
выборы в Сисе и поручил министру юстиции и исповедований Абдурахман-паше
склонить патриарха к примирению путем взаимных уступок.*

Старания Абдурахман-паши до сих пор не увенчались успехом.

*Орманияну обещано было устранить турецких чиновников от косвенного участия
в Сисских выборах.*

*При этом Его Блаженству было указано, какое тяжелое впечатление
производит его упорство на султана. Со своей стороны, патриарх потребовал
письменного подтверждения вышеупомянутых обещаний, а также отмены незаконно
взимаемых с армян налогов и разных направленных против них стеснительных мер.
Относительно же своего поведения Его Блаженство заметил, что обусловлено оно
отказом турецких властей признавать права патриархии, освященном султанским
ураде, в виду чего оно и не может огорчать Его Блаженство. Блаженнейший Орманиян
доверительно сообщил императорскому посольству, что твердо решил не
довольствоваться полумерами, а довести дело до конца, в уверенности, что решение
это будет одобрено не только его паством, но и общественным мнением всего
христианского Востока.*

Шербачев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Քաղաքիիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900 թ., գ. 998, ք.
211, Մեմբնագիր: Պատճեն:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ԾԵՐԲԱԶԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԼԱՄԶԴԻՐՅԻՆ՝ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ
ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԵՎ Բ.ԴԴԱՆ
ՄԻՋԵՎ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11(24).07.1902 թ.

Բոլշուկովերի

Из депеши N 152

Два года тому назад армяно-григорянский Ормания подал в отставку вследствие неисполнения его требований касательно устранения турецкого мешательства в дело избрания Сисского католикоса. Отставку свою Его Блаженство согласился вскоре же взять обратно в виду данных ему обещаний как по вопросу о Сисских выборах, так и относительно отмены разных стеснительных мер, направленных против армян.

С того времени спор по предмету Сисских выборов покончен соглашением между Портой и Блаженнейшим Орманием, в силу какового соглашения патриарх обязался представлять турецкому правительству кандидатский список, а правительство дало обещание не вмешиваться в выборах. Что касается притиснений, чинимых армянам, то они до сих пор не только не отменены, но и не смягчены.

В виду этого последнего обстоятельства, Блаженнейший Ормания подал ныне во Дворец записку, требуя отмены стеснительных для армян мер и, в их числе, главным образом постановления, ограничивающего свободу передвижения армян и отражающегося крайне бедственно на экономическом положении армянского населения. В записке своей патриарх заявил, что в случае дальнейшего неисполнения его требований он не будет иметь возможность оставаться на своем месте.

После подачи записки, патриарха неоднократно вызывали во Дворец, обещали прекратить "злоупотребления", но никаких положительных заверений об отмене существующих "постановлений" не дали.

Правда, за последние две недели прибывающих в Константинополь армян, перестали водить прямо с пароходов и со станций железной дороги в полицию, но все же их допрашивают в таможне и на вокзале и требуют от них представления поручителей. Такая полумера не удовлетворила ни самого патриарха, ни состоящий при нем Смешанный совет, который в последнее время отказывается собираться на заседания.

По доверительному сообщению Блаженнейшего Ормания, в общем, доходные из армянских вилайетов сведения не имеют тревожного характера.

Там совершаются, как всегда, отдельные убийства, нападения курдов на армянские селения и проч., но ничего исключительного не происходит. К демонстративным проявлениям в Европе участия к армянам Его Блаженство относится отрицательно, опасаясь, как бы проявления эти не пробудили в армянских агитаторах новых надежд и не вызвали и новых беспорядков.

Французский поверенный в делах только что уведомил меня, что вследствие обращения нескольких депутатов, опасавшихся резни в Муше и Битлисе, к г-ну Делькассе, этим последний командировал в названные города французского вице-консула в Мосуле г-на Краевского, который в настоящее время находится еще в пути. По сведениям, получаемым во французском посольстве как от него, так и от других французских агентов в Анатолии, там ничего необычного и выдающегося в настоящее время не происходит.

Г.Бапсть сообщил мне также, что правительство его открывает новое консульство в Харпуте.

Недавно султан был встревожен вестью о готовящемся, будто бы, вторжении из Карсской области шайки вооруженных армян в несколько тысяч человек.

По этому поводу считаю нелишним почтительнейше привлечь внимание Вашего Сиятельства на признаки действительного движения между армянами в Закавказье, указываемые вице-консулом нашим в Самсуне.

Согласно донесению Кал.Асс.Каля, сообщенному в коти в Первый департамент, Амасийский епископ Аристаке Ванкян, по собственному его признанию, в путешествии своем по Эриванской губернии и Карсской области был поражен размерами агитаторской деятельности прибывших туда из Турции агентов армянских комитетов. По его словам то же впечатление вынес при проезде своем через Карсскую область и Ванский архимандрит Сахак, который, по прибытии в Эчмиадзин, обратил на это обстоятельство внимание Его Святейшество каталикоса.

Шербачев

ԻՎԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1902 թ. գ. 24, ր. 320-324:
Մեմբերացիք: Պատենեն:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄԻՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՅ
ԱԶԳԱՐՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՄԵԾ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԴՐԱՆՔ ԿԱՆԽԵԼՈՒ
ՓՈՐՁԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

22.06(05.07).1905 թ.
Բոլյուկդերե

Из депеши N 185

Как известно Вашему Сиятельству, английское правительство обращалось к нам в минувшем году с предложением относительно средств обеспечения армянских населений Малой Азии от притеснений и насилий, коим они подвергаются со стороны как турецких войск, так и курдов. Оно полагало, что наиболее благонадежным к тому средством было бы совместное воздействие русских, английских и французских консулов на турецкие власти.

На днях мне пришлось убедиться в том, что отношение к настоящему вопросу значительно изменилось. Получив от консула нашего в Битлисе ряд донесений, в коих сообщалось о притиснениях, терпимых Малоазийскими армянами, я спросил английского посла, расположен ли он принять участие в представлении, которое я намерен сделать Порте по этому делу.

Г-д О' Коннор ответил мне, что предварительно он считает необходимым удостовериться через английских консулов в том, что положение армянского населения действительно требует вмешательства Англии, а несколько дней спустя он сообщил мне, что отзывы означенных консулов не подтверждают полученных мною из Битлиса сведений.

И.Зиновьев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1905 թ. զ. 31, ք. 302: Մեմբեմագիր:
Բնագիր:

N 7

ՔԱՂՎԱԾՔ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐԲԱՅԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝
ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

20.12.1905 թ.
Բույուկդերե

Патриарх считает, что "мирная жизнь для армян стала невозможным в Турции. На эти обстоятельства я еще год тому назад обратил внимание католикоса официальным посланием".

К вышеизложенному считаю долгом присовокупить, что со времени возникновения на Кавказе смут положение турецких армян стало действительно крайне тягостным. Не без основания подозревая руководителей армянского движения в намерении вызвать восстание в Малой Азии, османское правительство принимает самые крутые меры по предупреждению революционных попыток. Как само собою разумеется, такое течение дел крайне невыгодно отражается на положении патриарха, как естественного и прямого заступника перед означенным правительством за права его единоверцев.

И. Зинovieв

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ ԳՐԱԽԵՆՅԱԿ, ց. 470, 1906 թ. գ. 40, թ. 251: Ձեռագիր:
Պատճեն:

N 8

ՔԱՂՎԱԾՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՏՆՕՐԵՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱԼԵՊՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.ԿՐՈՒԳԼՈՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑ՝ ԱՆՏԻՈՔՈՒՄ,
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏՈՒՄ, ԼԱԹԱՔԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅ ՔԱՐՈՋԻԶՆԵՐԻ
ԳՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

21.12.1905 թ.
(02.01.1906 թ.)
Հալեպ

Выписка из донесений N 212

По доверительным сведениям, получаемым российским генеральным консулом в Алеппо от местных властей за последнее время замечается некоторое усиление армянских агитаторов в различных пунктах Азиатской Турции. Так в ноябре минувшего года, близ Антиохии обнаружен тайный подвоз денег, отправляемых с острова Кипра

для подкупа антиохских армян и люди, раздававшие деньги, были задержанны. В декабре месяце в Александrette¹⁰ задержано было¹¹ армян, совершающих рейсы в Кипр и Египет. Из них 5 человек были заключены в тюрьму, а другим, благодаря помощи турецкого станционера, удалось остаться на английском пароходе и английское вице-консульство отказало каймакаму в их выдаче.

По передаче этого дела на рассмотрение в Константинополь, из Илдыза¹¹ было предписано отступить от требования выдачи армян и разрешить беспрепятственную нагрузку "Браво". Распоряжения это объясняется желанием избежать конфликта с Англией, ищущей предлогов и поводов для вмешательства во внутренние дела оттоманской империи.

В то же время, сознавая всю опасность всеусиливающейся французской и английской агитации, Порта предписала всеми мерами, стараться пресечь возникающее армянское движение и предотвращать проникновение в империю иностранных провокаторов.

Кроме того, дошли известия о существовании тайноорганизованной компании, занимающейся при содействии английских, французских и американских агентов, и даже чиновников турецкой службы, перевозкой рекомендованных лиц, бегущих от преследования властей, в различные города империи, главным образом в Бейруте, Латакию и Александретту.

А. Круглов

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ ԳՐԱԽԵՆՃԱԿ, ց. 470, 1906 թ. դ. 43, բ. 3: Ձեռագիր: Բնագիր:

N 9

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԴՈՂՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՓՈՌՐ
ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՐՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ
ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԶԻՆՎԱԾ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

21.02(06.03).1909 թ.

Բերա

Из донесения N 37

...Турки, считающие себя привилегированной рассой, не могут примериться с провозглашенными конституцией принципом всеобщего равноправия.

Армяне ропщут на то, что обещанное конституцией равноправие не распространилось на них, так как в числе избранных от вилаята (АлеппоР.

Г.) нет не одного христианина.

В городе Мараше Алеппского вилайета возникли в первой половине декабря минувшего года беспорядки, свидетельствующие о враждебном настроении мусульман против христиан. Имам главной мечети обратился к молящимся проповедью, в коей заявил, что ислам предписывает ненависть к христианам, что мусульманин, если он не хочет нарушить учений своей религии, не должен считать христиан братьями или равными себе и обязан, напротив того, преследовать их.

Жалобы армян на притеснения и на грозившую им со стороны последних опасность получены были за последнее время из многих местностей Малой Азии, а именно из вилайетов Кастамунийского, Ангорского, Сивасского и Мамурет эл-Азизского.

Наиболее серьезный характер приняли волнения в Кайсарие, Ангорского вилайета, где между мусульманами и христианами произошли вооруженные столкновения, повлекшие за собою жертвы. Порядок был восстановлен лишь по прибытии, постепенно высланного в Кайсарие, батальона.

И. Зинovieв

ԻԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 34, թ. 216-217: Մեմբնագիր: Բնագիր:

N 10

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄՊԱՆ Ի.ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ՌՈՒՍԱԿԱՆ «ՌԻՐԱԼԵՑ» ՌԱԶՄԱՆԱՎԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՄԵՐՍԻՆՈՒՄ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՀԱՅԵՐԻ ՓՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

22.04.(05.05).1909 թ.

Բերա

Из депеши N 81

Телеграммой от 19 апреля /2 мая/, командир канонерской лодки "Уралец" капитан 2-ого ранга Кузнецов донес мне, что прибыв в Мерсину, он нашел там много женщин и детей, оставшихся после избиения их мужей и отцов, что для обеспечения их от насилия мусульман он, по соглашению с командиром французского броненосца, принял под свою защиту трех мужчин и 62 женщин и детей и перевез их в Александретту, и что он помогает населению пищей и медициной.

Согласно полученным турецким правительством сведениям, которые впрочем не внушают мне полного доверия, беспорядки прекратились за исключением города

Дертиола¹⁴, где армян еще продолжает грозить опасность со стороны мусульман и куда решено отправить батальон пехоты...

И. Зиновьев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 35, թ. 23-24: Մեմբնագիր: Բնագիր:

N 11

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ԶԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԱԴԱՆԱՑԻ ՎԻԼԱՑԵԹԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿԱՆԽՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ՋԵՌՆԱՐԿԱԾ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

06(09.04).1909 թ.

Բերա

Из телеграммы N 100

Сколько мне известно из телеграмм нашего вице-консула в Мерсине, вследствие преступления, совершенного армянином, убившим двух турок и раневшим третьего, аданские мусульмане восстали против армян и начали их убивать¹⁵. Беспорядки распространились и на Тарсус. Не имея в распоряжении моем свободного военного судна, я выразил английскому и французскому послам надежду, что они позаботятся о защите преследуемых.

Как сообщил мне только что английский посол, в Мерсину придут через два дня два английских военных судна ..

И. Зиновьев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 154, թ. 60: Մեմբնագիր: Բնագիր:

N 12

ԲԵՅՐՈՒԹՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԻՇԽԱՆ,
ԳԱԳԱՐԻՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի. ԶԻՆՈՎԵՎԻՆ՝ ԱԴԱՆԱՅՈՒՄ, ԱՆՏԻՈԳՈՒՄ
ԵՎ ԼԱԹԱՔԻԱՅՈՒՄ ԱՀԱԳՆԱՑՈՂ ՋԱՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12.04.1909 թ.

Բեյրութ

Телеграф сообщает, что Порта отрезана, от посольства не получил ответа ни на одну телеграмму. Здесь вчера получено известие из Антиохии, что все христиане вырезаны. Сегодня получено известие из Аданы, что положение ухудшается ежедневно. В вылаете до тридцати тысяч убитых.

Из Латакии сообщают, что окрестности горят, резня началась; просят помощи; опасаются волнений и в Триполи. Здесь пока спокойно, но многие жители бегут в горы. Беспорядки возможны. Присылка русского военного корабля желательна для охраны и поддержки телеграфных сношений.

ՌԿԱՔԱ, Փ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 155, հ. 3, թ. 8:
ՄԵԲԵՆՃԱԳԻՐ: ԲՃԱԳԻՐ:

N 13

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ՍՎԵՇԻՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԾԱՐՈՒՆԱԿՎՈՂ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ, ՈՐՊԵՍ ԱԴԱՆԱՅԻ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՐԱՀՐԻՋՆԵՐ ՀԻՆԳ ՀԱՅԻ
ՄԱՀԱՊԱՏԺԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

03(16).10.1909 թ.

Բուլուղդիբե...

Обстоятельством, приведшим к открытому, хотя сдержанному в формах конфликту, был приговор аданским военным судом к смертной казни пяти армян, обвинявшихся в совершении убийств во время кровопролитных апрельских беспорядков

в этом городе. Константинопольский армянский патриарх Турян... возвысил свой голос, перечисляя целый ряд притеснений, коим подвергаются армяне в Малой Азии и решительно заявляя, что он не сочтет возможным остаться на своем посту главного пастыря турецких армян, если приговор будет приведен в исполнение, тогда как известные всем в Адане зачинщики резни, от которой погибли тысячи армян, остаются безнаказанным.

Кроме всего изложенного, по сведениям из турецких секретных источников, некоторые администраторы Малоазийских провинций вернулись, по отношению армян в частности, к излюбленному их предшественниками приему, донося на "русских тайных агентов", поддерживающих среди населения революционное брожение именуемое ныне "реакционным".

Свечин

ՌԿԱՔԱ, ֆ. ԱԳՆ Գրասենյակ, ց. 470, 1909 թ. գ. 35, ր. 472-473:
Մեմբանագիր: Բնագիր:

Ծանոթություններ

1. Վալի-նահանգապետ, կուսակալ:
2. Նկատի ունի 1894-1896 թթ. Արդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի կազմակերպած կոտորածները, որոնց զոհ գնաց մոտ 300 000 հայ:
3. Բ. Գուլ - այսինքն՝ օսմանյան կառավարություն:
4. Իրադե - սուլթանական հրովարտակ, հրաման:
5. 1895 թ. գեյթունցիները Նազարեթ Նորաշխարհյանի, Աղասի Թուրսարգսյանի եւ այլոց գլխավորությամբ դիմեցին ինքնապաշտպանության՝ ավելի քան 2 ամիս խիզախորեն մահառելով 50.000-60.000-ի հասնող թուրքական կանոնավոր զորաբանակի եւ խաժամուժի դեմ: Զկարողանալով գրավել գյուղաֆաղաբը, թուրքական կառավարությունը գեյթունցիների հետ հաշտություն է կնքում, ըստ որի ներում էր շնորհվում ապստամբության բոլոր մասնակիցներին, լեռնականները 5 տարով ազատվում էին հարկերից եւ Զեյթունում այդուհետ նշանակվելու էր ֆրիստոնյա կառավարիչ: 1895թ. նոյեմբերին թուրք ջարդարարները Ուրֆայում սրի ֆաշեցին 10.000 հայի:
6. Քրիստոնյաներ ասելով առաջին հերթին պետք է հասկանալ հայերին:
7. Աղանա-նույնանուն մահանգի վարչական կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր կաթողիկոսարանը:
8. Միս-կիլիկահայության հոգեւոր կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր

կաթողիկոսարանը:

9. Խոսքը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի մասին է:

10. Ալեքսանդրեթ-Կիլիկիայում, Միջերկրական ծովի ափին գտնվող նավահանգիստ:

11. Յըլդըզ - այսպես էր կոչվում սուլթանական պալատը:

12. Մարաշ - Հալեպի վիլայեթում գտնվող նույնանուն գավառի կենտրոնը, բաղա՛մ Կիլիկիայում: 20-րդ դարի սկզբում Մարաշում եւ նրա շրջակայքում ապրում էր մոտ 30.000 հայ:

13. Մերսին-Մավահանգիստ Կիլիկիայում:

14. 1909թ. Կիլիկիայի կոտորածների ժամանակ Դյորթ-Ցուրի /Զորք-Մարգվան/ հայությունը 13-օրյա համառ եւ կազմակերպված ինքնապաշտպանության շնորհիվ փրկվեց սրի բաշխուց:

15. Դա պետք է որակել ոչ թե որպես «հանցագործություն» այլ, ինչպես եղել է իրականում՝ ինքնապաշտպանություն, որը կոտորածների բռնկման սոսկ առիթն էր եւ բնավ ոչ պատճառը:

*Բանբեր Հայաստանի արխիվների,
Երևան, 2003, N 2, էջ 8-18:*

ՎԱԿԵՐԱԳԻՆԸ ԿԻՎԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԴԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

19-րդ դարի վերջին ֆառորդին նոր թափ ստացան օսմանյան կայսրության ֆրիստոնյա ազգաբնակչության տնտեսական, կրոնական, մշակութային և ազգային հալածանքները:

Թուրք կառավարող վերնախավի գաղափարախոսությունը դարձավ պանիսլամիզմը (համախալամականություն): Օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության և պետականության պահպանման ելքը սուլթանը տեսնում էր երկիրը միակրոն և էթնիկ առումով միատարր դարձնելու մեջ, որն արդեն իսկ սպառնալիք էր հպատակ ազգերի գոյությանը: Արդուլ Համիդը որդեգրեց նաև օսմանյան հայրենիքի միասնականության վերաբերյալ նոր օսմանների գաղափարախոսությունը: Այն ֆարոգում էր օսմանյան հպատակների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից: Բայց հպատակ ժողովուրդները ֆաջ գիտակցում էին, որ օսմանիզմը տանում է դեպի ազգային բարբերի, կենցաղի, մշակույթի վերացում, դեպի ուծացում և ճուլում բուրբերի հետ: Պատահական չէր, որ առաջինը մահմեդական ժողովուրդներն ընդվզեցին օսմանականության դեմ և շարունակեցին պայքարել օսմանյան տիրապետությունը թոթափելու համար:

Սակայն այդ գաղափարախոսություններն օգտագործվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից՝ հայկական կոտորածները պետական մակարդակի բարձրացնելու համար: Հայերի աննախադեպ ջարդերով Արդուլ Համիդը նպատակ էր հետապնդում «լուծել» Հայկական հարցը՝ դրանով իսկ բացառելով մեծ տերությունների միջամտությունը կայսրության ներքին գործերին, մեկընդմիշտ գերեզմանել բարենորոգումների խնդիրը, ֆանգի, ինչպես ինքն էր պատկերացնում, դրանց իրականացումն առաջին փուլը կլինեին Հայաստանի անկախության վերականգնման ուղղությամբ: Այդ ամենից խուսափելու լավագույն միջոցը, թուրքերի մոլեռանդ տրամաբանությամբ, հայերի քնաջնջումն էր:

Մշակվեց ջարդերի զագրելի ծրագիրը, համապատասխան հրահանգներ հղվեցին տեղական իշխանություններին: Ուրի հանվեցին թուրք մոլեռանդ խառնամբոխը, ֆրդական ցեղերը, ոստիկանական ուժերը, բանա-

կային կանոնավոր գործաժամերը: Սկսվեց հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը, որը Մեծ եղեռնից առաջ գլխավոր փորձն էր մեխանիզմների նշգրտման, մշակման և կիրառման առումով: Զարդերը, կոդոպուտներն ու ավերածությունները տարածվում են ողջ Արևմտյան Հայաստանում, հայկական բնակավայրերում և հայաբնակ շրջաններում: Ավելի քան 300.000 հայ զոհվեց, նույնքան էլ տարագրվեց կամ արտագաղթեց: Զարդերը տարածվեցին նաև Կիլիկիայում: Կոտորածներ տեղի ունեցան Այնթապում, Մարաշում, Քիշիֆլիում, Գզըլ-Աղանում, Անտըրընում, Կոկիսոնում, Քիրեմում, Շարում, Միսիսում և այլուր: Հարկ է նշել, որ Կիլիկիա-հայությունը համեմատաբար զերծ մնաց զանգվածային կոտորածներից: Դա ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները, որոնցից գլխավորը Զեյթունի ապստամբությունն էր, որը թուրքական իշխանություններին հարկադրեց Կիլիկիայում համընդհանուր ապստամբության սպառնալիքն ի նկատի ունենալով՝ չտարածել ջարդերի ալիքը Աղանայի և Հալեպի վիլայեթներում:

Հերոսական ինքնապաշտպանության էին դիմել նաև Դյորք-Յուլը, Ֆրնտընագը, մի շարք այլ բնակավայրեր: Ինքնապաշտպանական մարտերն ապացուցում են, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկվելու միակ միջոցը զինված, կենաց ու մահու պայքարն էր:

1890-ական թթ. Կիլիկիայում զգալի ազդեցություն էր ձեռք բերել Ս.Դ. հնչակյան կուսակցությունը, որը զգալի դերակատարություն էր ունեցել ոչ միայն Զեյթունում, այլև այլուր Կիլիկիայում՝ ազատագրական գաղափարների տարածման, զենք-զինամթերքի ձեռք բերման, զինված խմբերի և ինքնապաշտպանության կազմակերպման առումով:

Զարդերից հետո դրությունը Կիլիկիայում շարունակում էր մնալ լարված: Նոր թափ էին ստանում հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները: Արդուլ Համիդը ծրագրում էր իրականացնել երկրամասի հայության կոտորածները, որոնք կհանգեցնեին Կիլիկիայում հայերի տնտեսական քարվոք վիճակի փուլզմանը և ազատագրական պայքարի պարտությանը: Կիլիկիա-հայության ընդվզումները բացառելու համար նա Աղանայում և Հալեպում հաստատեց «զինվորական արտակարգ հրամանատարություններ», որոնց խնդիրն էր Կիլիկիա գաղթեցնել 150.000 մահմեդականների՝ ի հակակշիռ հայերի թվական, տնտեսական և մշակութային գերազանցության:

Հրապարակվող փաստաթղթերում, որոնք վերաբերում են վերոնշյալ

իրադարձություններին, կատարել ենք որոշ կրճատումներ՝ թողնելով մեզ հետաքրքիր հարցերին վերաբերող առավել էական մասերը: Բնագրերի շարահյուսությունը և կետադրությունը պահպանվել են նույնությամբ, ուղղագրության փոփոխմամբ՝ ընթերցումն ավելի մատչելի դարձնելու միտումով:

N 1

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺ Մ.ԷԶՄԻՐԼՅԱՆԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԻՌՈՒՐԻԱՅԻ ՎԱՐՁԱՊԵՏԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԻ
ՆԿԱՍՄԱՄԻ ԳՈՐԾԱԴՐՎՈՂ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

8 փետրվարի 1895 թ.

Կ. Պոլիս

Վսեմափայլ նախարար

... Ժողովրդյան դառն վիճակ սփռել՝ կարծելով հանելի բան մըրած լինել տերության, ամենամեծ սխալ մ' է, որ կրնա տեղի տալ վնասաբեր հետևանքներու...

Հայ ժողովուրդը թե՛ իբր հողագործ, թե՛ իբր արհեստավոր, թե՛ իբր վաճառական, երկրին զարգացման մեկ կարևոր տարրն եղած է, հատուցանելով իր վրա դրված բոլոր տուրքերն, ապրելով օսմանյան հպատակ ուրիշ ժողովրդոց և մասնավորապես իր թուրք հայրենակցաց հետ խաղաղասեր ոգով և տենչալով միայն վայելել քաղաքականության քարիքներն, իսկ իր ներքին կենաց մեջ՝ հարյալ քրիստոնեական կրոնին՝ իր եկեղեցիներն, վանքերն ու դպրոցներն կամավոր ռդորմությամբ ժողովրդյան հոգալով՝ փույթ տարեր է կրթել իր զավակներն և հաջողներ է տալ ընկերության ամեն տեսակ արհեստագետներ և տերության կարող պաշտոնյաներ: Եվ սակայն, վսեմափայլ տեր, այս ազգն կը տեսնե զինքն այնպիսի վիճակի մը մեջ, ուր ո՛չ անհատապես կրնա անդորր ապրիլ իբր մարդ և ոչ հավաքապես՝ իբր ազգ: Մեկ կողմն վարչական, դատական, ոստիկանական արդի դրությունն՝ իր քացարձակ կեդրոնացման ոգով և սեղմյալ արտոնությամբ, և մյուս կողմն՝ ոմանց ապիկար և ոմանց մոլեռանդ պաշտոնեից հոռի գործադրությամբը քավական չէ եղած ժողովրդյան ապահովելու այն իրավունքներն, որք տերության պաշտպանության ներքև կը գտնվին. իբր հետևանք այս վիճակին և այն անվստահության, որ տեղի տված է կարգ մը խստությանց, կը շարունակվի կե-

նաց, պատվո և ընչից անապահովությունն հայաբնակ մահանգաց մեջ:

Ամենուրեք քուրդ և չերեք հրոսախմբեր կ'ասպատակեն՝ անարգել և համարձակ, սպանություններ կը գործեն, կը հափշտակեն երկրագործ-ղովրդյան գույքն ու կենդանիներն, կը վառեն անոնց պարեմն ու խոտի դեզերն, և ձմռան հղանակին մեջ գյուղացիք չը գտնելով ուտեստ ո՛չ իրենց և ո՛չ ալ կենդանյաց համար՝ կը հարկադրին թողուլ անոնց իրենց կենդանիներն:

Այսինչ կամ այնինչ ցեղապետի պաշտպանությունը վայելելու և անոր ցեղին պատկանող քուրդ հարստահարություններն զերծ մնալու ակնկալությամբ՝ կը հարկադրվին հայերն իրենց հողերուն լավագույն մասերը թողուլ պեյներու և կամ դատական անիրավ վճիռ մը կը խլե գանձն իրենց ձեռքեն:

Գյուղացիք պարտավոր են նաև բացի այն տուրքերեն, զորս կը հատուցանեն արքունի գանձուն, տուրք մ'ալ վճարել քուրդ պեյներու, որ կը կռչվի խափիրի տուրք:¹ Նոյնիսկ վանքեր կան, որ իրենց քուրդ աղաներն ու որոշյալ տուրքերն ունին և կը պարտավորին հատուցանել գայն ժամանակին... Մյուս կողմն հարկահաններ և մյուլթեգիմներ² կուգան լրացնել պակասն այդ չարյաց... Գյուղացիք այս վիճակեն հուսահատ ընտանյո՜ք կը գաղթեն ուրիշ տեղեր՝ հարձակումներ կրելով նաև մամբուն և հոն կորսնցնելով իրենց գոյից մնացորդն, այլ կը թողուն իրենց ընտանիքն և առանձին օտար երկիրներ կը դիմեն ապրուստ մարելու համար, սակայն ասոնք ալ իրենց վերադարձին չեն ընդունվիր այլևս իրենց հայրենի երկրին մեջ, և կարգիվին իրենց ընտանյաց քով դառնալու՝ հանցավոր համարվելով օտարության դիմելուն համար: Իսկ պատվո ապահովության մասի գալով՝ աղջիկներ, մոր հարսեր և կիներ առևանգել, բռնաբարել, անչափահատ աղջկանց պատիվը լուծել... մեկ գերդաստանի պատկանող կիներն ու այրեր մերկացնելով մահու սպառնալով հարկադրել շնանալու, այնպիսի իրողություններ են, որոց վրա չենք կարող երկար խոսիլ...

Ոստիկանք խումբ խումբ ձիերով կը շրջին գյուղերն խուզարկություններ կատարելու և տեղական իշխանությունից անոնց աջակից կարգած են քուրդերն ու չերեքները: Իրենց հաջողության համար անպատճառ պետք է քաղաքական դավի մը, ապստամբական շարժման կամ խորհրդի մը հետքն ստեղծել և ճշմարտության երևույթ տալու համար խոստովանության մը վրա գայն հիմնել: Այսպիսի խոստովանություն մը խլելու համար կը գանակոծեն գյուղացիներն, կը խուզարկեն տուններն, և այս առ-

թիվ կը գործվին քոնարարությունը... Աշխարհական բանտարկելոց թիվն հազարներով կը հաշվվի և սակայն ծանոթ պատմառոններով պատրիար-
ֆարանին թղթակցությունը առաջնորդարանաց հետ դադրած վիճակի մը
հասած լինելուն՝ կարելի չէ եղած անոր նշգրիտ բանակությունը գտնել...

...Իսկ կրոնի ազատության տեսակետով՝ հայոց ազգն ենթակա է
այնպիսի ճնշումներու, որ կը զրկին զինքն մոլորիսկ հոգևոր միջոցարու-
յունն և իր ֆրիստոնեական կրոնը ազատորեն պաշտելու իրավունքն...
Առանց փոփոխման և հապավման չ'արտոնվիր նաև հայոց պատմության
տպագրությունն ու հրատարակությունն, ինչպես նաև դասագրքոց մեջ
հայոց նախնի թագավորաց, իշխանաց գորապետաց անուններն կը
կպարպվին և այլ անուններ կը դրվին հանրային կրթության պաշտոնյա-
ներուն կողմն, ինչպես նաև կարգիվի հրատարակությանց մեջ գործածել
ֆաղաֆներու հայերեն անուններն:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 1-7: Պատմեն: Ձեռագիր:

N2

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՇԱՀԱՆ ԲԵԿԻ՝ (ԲԵՐՈՎՔԵ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ) ԱՎԵՏԻՍ ԵՎ
ՄԱՐՈ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻՆ ՈՒՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ, ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԴՅՈՐԹ-ՅՈՒԼԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

15/27 փետրվարի 1896 թ.

Թանկագին պ. Ավո Ջորի Մարգարյան և պաշտելի բույրիկ

Ձէի ուզում ձեր ներկա անգին ժամանակները գողնալով ձեզ անձ-
նական խնդիրներով զբաղեցնել. բայց հարկը ստիպեց զիս գրել բողոքա-
գիրս էական փաստերով և կենդանի ապացույցներով, սկսյալ անցյալից
մինչև ցարդ մեր սակավիկ գործունեությունն... ուստի կ'խնդրեմ հանե-
ցեմ մի քիչ ուշադրություն անել:

Մենք 10 տարի առաջ 12 ընկերներով միացած մեր մեջ ընկերություն
մը կազմակերպեցինք, նպատակն՝ իրավանց պաշտպանել, անիրավու-
յան և բռնության դեմ դնել, որովհետև կ'գտնվեին աղայք, որք իրր բռնա-
պետ մյուս հարյուրավոր ժողովրդի վրա տիրելով արյունները ֆամում

էին ավելի քան թուրքը. մենք հաղթեցինք ջլատելով նրանց բռնապետական ուժերին, ստացանք մի քանի տարի «Արմենիա» թերթը:

1888 օգոստոս 2/14-ին հանընցի ժիրայր և Համբարձում Բոյանյանների⁴ միջոցով մեր մատերի արյամբ ուխտեցինք աշխատել ցմահ Ազգի և Հայրենիքի ազատության համար, շարունակ աշխատում էինք պարագաների համեմատ:

Վերջերս պ. Աղասին գալով ավելի պարզեց գործելու եղանակներն մեր առաջ և մտանք «Մարո» մասնաճյուղի անվամբ հնչակյան դրոշի ներքև և մեր թղթակիցը լինելով Սարհատոն⁵ ի դիմաց մասնաճյուղիս կ'թղթակցվեր մի ժամանակ, և այն ատեններ ըստ մեր կարողության աջակցեցանք պ. Աղասիին թե՛ նյութապես և թե՛ առաջնորդելով նրան այս ու այն կողմ՝ ճանապարհորդությամբ:

Երբ Գարանլըճ Գափուի դեպքը պատահեցավ, մասնաճյուղս շատ մը վտանգների ենթարկվեցավ. վարչական անդամներից Հայկակ Կելնիկ-Սարգսյան և Խոսրով Կարասարգիսյան ընկերները ի բանտ մատնվեցան, Սարհատոն հեռացել էր Աղասիի մոտ ի Սելեկիա, մնացել էինք Վաիքում Գեշիշյան և Մերուժան-Հարություն Գեշյան և ես ինքս Գեորգիե Տերտերյան, երեք ընկեր անվիատ աշխատում էինք:

Ընկերաց որոշմամբ մասնաճյուղի կողմից ուղարկվեցա մինչև Սելեկիա պատգամավորությամբ⁶. Աղասիից պետք եղած հրահանգները ստանալով վերադարձա, որ «Մարո» մասնաճյուղի և թե՛ Հասան Բեկի (-Հայ լեռ) գործերը կարգադրենք. սկսելով քարոզել ձեզ ծանոթ 3 հայ գյուղերից⁷ 300-ից ավելի ուխտյալ ընկերներ պատրաստեցինք,⁸ Հասան Բեկի և Նանարլիի գործերն էլ կարելույն չափ կարգադրեցինք:

Վերջերս նույն ընկերներս էլ ի բանտ մատնվելով ես միայնակ մնացի փախստական: Գործի սիրուն ամեն ինչ, անձնական շահերս թողուցած գործս ու զբաղմունքս եղած էր միմիայն հեղափոխությունը, որ ո՛չ թե ընդհանուր շրջակա հայերը, կ'հաստատեն նաև կառավարությունը և թուրք խուժանը:

Կառավարությունը և համայն թուրք խուժանը ինձ թշնամի և ի խնդիր էր, և ներքին հակառակորդ չոչ աղաներ, որոնք զիս հանձնելով իրանց հանգստություն կարծել էին գտնել, քայց իմ գաղափարիս գիտակից հայրս և բոլոր գերդաստանս պաշտպան էին ինձ, և հարյուրավոր երիտասարդներ պահապան, որոնց շնորհիվն է որ ողջ մնացի:

Թեև ձեր հետ թղթակցության համարձակությունը չունեցա, բայց և այնպես կենտրոնի հետ միշտ կ'թղթակցեի, մանավանդ Ատանա, Սիս, Հանրն, Գերմանիկ,⁹ Ուլնիա և այլ մասնաճյուղերի անընդհատ գրել էի և հաղորդել ստացած լուր և հրահանգներս, և կ'գային այդ վայրերից սուրհանդակներ ինձ մոտ:

Այն ատենները, երբ ես միայնակ մնացի որոշեցի Օնախիի երկրորդ մասնաճյուղի թղթակից Կորյունի¹⁰ հետ միասին գործել, որպեսզի կրկին ծախսերի մասին օգտվիմ, չգիտնալով նրա շատ նախանձ և եսամուլի բնավորությունը, ժամանակ մը միասին գործելով, հասկցա որ նա պահել է մեր նամակները և գրել է մեր մասին սուտ և սխալ առարկություններ: Մեր վարկը կոտրելով նա փնտրում է իր փառքը մեր աննկման մեջ, մեր անչափ աշխատությանց կույր լինելով... Մենք գանգատեցիմք այն ժամանակները նրա մասին և գրեցիմք թե այսպիսի վատ բնավորության տեր, չար ու նախանձ ունեցող, եսամուլի և ո՛չ բե ազգի և հայրենիքի ազատության համար, այլ լուկ իր փառքը փնտրող և, արդարության հակառակ, ընկերներին մահացնելու աշխատող մի անձ կրնա լինել և ամեն բանի վնասակար: Այս գրության վրա հանդիմանվեցա պ. Աղասիից և Սարհատից, նաև կենտրոնի կողմից. հարկավ նա ավելի ոխ պահել էր մեզ համար, բայց մենք դարձյալ զիմքն ընկեր ճանձնալով հարաբերություն կ'անեինք, առանց ո՛րք իր չարիքները իրեն հիշելու, սակայն ասած է՝ «վատն լավ չի կրնար ըլլալ»:

Դարձյալ ֆանիցս գրեցիմք նաև կենտրոն առաջալի համար¹²: Կենտրոնը մեզ ղրկեց գաղափարված առաջալիներից, թե որ առաջ ղրկած լինեին կարելի էր «Մարո» մասնաճյուղը շատ մեծ դեր պիտի կատարեր իր անվանը արժան, ինչպես Զեյթունի «Ավո» գորագունդը¹³ և պարծանքներից մին պիտի լիներ ինչպես Զեյթունը, բայց կարևորություն չտրվեցավ այստեղ, ղրկեցիմք, բայց շատ ուշ:

Վերջին օրերս ուղարկեցիմ մեզ առաջալ պ. Վարդան Խանիկյանն, որին¹⁴, ահա, ի պատիվ կուսակցության պետք եղած հարգանքները արինք, ում հնազանդությամբ նյութապես և բարոյապես աջակցությամբ գիշեր և ցերեկ անփուն և անհանգիստ, բավականաչափ զենք և ռազմամթերքով ավելացրինք գյուղիս¹⁵ մեջ: Նրան հանձնարարված էր այդ ընկերական դատի լուծումը¹⁶: Բայց ժամանակը սուղ լինելուն այդպիսի մի պարագային տակ չ'ուղեցիմք մեր անձնական դատերով անցնել ժամանակը, ավելի նայեցանք կարգադրության և պատրաստության, Կորյունը և իր մորեղայրը մալաթիացի Մանուկը թե՛ առաջ և թե՛ այն ատեններ շատ մը

վմասեցին գործոց, սակայն ապագային կը թողունք այդ: Վերջապես ու գոհողությամբ պատրաստեցինք «Մարո» մասնաճյուղերի բարոյական և ինքնապաշտպանական ուժերը, որ և ստիպեցինք նախահարձակ անել, քերել մեր վրա զորք և թուրք, փուրդ և չեքեք հազարավոր բաշխողական կատաղած խուժանն երկու կուսակալությամբ¹⁷ նահանգներից, Հաննո գործը և շրջակա բաշխողական թուրք մեր վրա եկան, մինչ իսկ Անտիոֆա և զյուզորեից խուժանն հարձակեցան մեր վրա¹⁸:

Մոտեցավ այդ սրբազան ժամանակը, հասավ 95 նոյեմբեր 1/13 օրը¹⁹ հորում սկսավ սոսկալի պատերազմը: Կովեցանք, քաջ կովեցանք, 8 օր շարունակ մերք անընդհատ և մերք թեթևակի հրացանաձուլությամբ: Մեր պատրաստած խմբակներով երիտասարդներն քաջապես դիմադրեցին թշնամիսյուն կարկուտի նման գնդակներին, հետ մղեցինք թշնամին ամոթահար, փախան անամոթաբար, հուսախաբ, թողնով իրանց անհամար դիակներն: Մենք ունեցանք երկու միայն (մահ)՝ Սիմոնյան Գեորգ և կեսարացի... Նազար անուն պանդուխտ մը. հաղթանակը մերն էր: Բայց աղա և կղերական դասակարգի թուլությունն ու երկչոտությունները... կեղծ հաշտություն գոյացրին հուսահատելով եվրոպայի օգնությանն, որ ակն ի ծով սպասում էին: Երբ տեսնելով, որ ամերիկյան զրահավոր²⁰ մը մեր պատերազմին և տուների հրկիզման ականատես լինելով անտարբերությամբ, իր միմիայն ամերիկահայտակ անձն առավ և դարձավ զնաց, և տեսնելով որ թրփական նավատորմիները շատ ու շատ զորք հանած և երթևեկած է ծովում և տեսնելով, որ զորքը թե խուժանը միշտ կ'ավելնա 20.000-ի մոտ, հուսահատ վիճակի ենթարկվեցան, իսկ որչափ որ մեր վարչությունը և երիտասարդաց քաջարի մասը առանց եվրոպայի օգնությանը վստահելու պատրաստ էինք կովել մինչև վերջ, բայց... ամբողջ զյուզացի կին և տղայք, քահանայք ու աղայք դիմեցին մյութեսարիֆ և գոմանտար²¹ փաշաներին անձնատուր լինել²² և պնդում էին ինձ էլ իրանց հետ տանել միասին, գիտնալով թե իրենց փրկությունը և ապահովությունը տանելի խուժանի կատաղի հարձակումներից իմ անձնատուր ըլլալուս մեջն է: Մի՞թե ես միայն ինքզինքս ազատելով թողուլ այդչափ ժողովուրդը ի վտանգ արժան էր, փոխանակ պատճառ լինելու ժողովրդի վնասին, լավ համարեցի ինձ վնասել միայն, թեև հույս չունեի որչափ վերադառնալուս, նույնպես հույս չունեի բոլոր ժողովուրդը ինձ համար: Բայց երբ գոհ գնալով ներկայացա փաշաներին առաջ ըստ թրփական սո-

վորության մի թեմանայով²³, որ նույնը ըրին նաև ամբողջ ժողովուրդը մեծ ու փոքր, որի կենդանի վկաներ են 3 գյուղերի հայերն:

Արդեն ի վաղուց մյուսեսարիֆ փաշան զիս պահանջել էր, եկել էր զիս ձերբակալելու և Բաքու օր նստելով ետ էր դարձել հուսախաբ, նույնպես ամբողջ Բայեսախ²⁴ կառավարությունը ամիսներով իր գործը թողել և ինձ հետամտել էր ձերբակալել: Բայց իզուր աշխատել էին, ես հարյուրավոր երիտասարդների պաշտպանության տակ տունն տեղ մը չէի հեռացել: Դարձյալ ի նշան հաշտության, զիս պահանջել էր փաշան. ի՞նչ օգուտ էր, երբ ես անձնատուր լինեի և զենքի վրա մեղմելով մեղմեին նաև ինձ հետ շատ մը ժողովուրդ: Ես անձնատուր եղա մի վայրկյան, և վերադարձա: Շատերի ուրախությամբ, նույն վայրկյանից սկսած դարձյալ աշխատում եմ ընկերներով, գրում եմ տեղային լուրերը և տեղեկությունները առ հյուպատոսարանս, ժողովրդի վիճակը առ պատրիարքարանս, տարիներից ի վեր ընկերներովս միասին գրած ենք որչափ տեղեկագրեր հանրագրեր, ազգօգուտ գրություններ... պ. Վարդանն²⁵ իսկ շատերին տեղյակ է, նրան վստահ ենք մեմք:

Հաշտութենն վերջ Կորյունը Ալեքսանդրեթ էր գնացել վախենալով որ աստ երկրորդ մի հարձակում տեղի կունենա.²⁷ այն ժամանակներն էլ ինչպես որ է, Ալեքսանդրեթի գործակատար պ. Ֆարհատն²⁸ վտանգվելով հեռացավ անկից. մենք մեր միտքն րան մը չունենալով պ. Վարդանը հանձնարարեց զինք առժամանակյա փոխանորդ, որպեսզի թերթից և տեղեկություններից չզրկվենք:

Իսկ նա չի փոխելով արջի բնավորությունը... «Հնչակի» 9երորդ տարի N1 և հունվար 15 թերթում հրապարակված հոդվածը գրում է ձեզ առ ի նախանձ, մինչդեռ մեր կազմակերպության, պատրաստության, ուժի, պատերազմի և հաշտության, վատերի ու անձնվերների նկատմամբ... հատուկ նամակներ, թղթակցություններ կ'ուղարկվին, երբեք նրանց մասին տեղեկություն չկա. կասկածում ենք, թե նա կվերապահե և իր կողմից կ'գրե հանեցածին համեմատ...

Նա... ինչպե՞ս չի հիշում «Մարո» մասնաճյուղի վարչական անդամների այսչափ քաղաժամանակյա աշխատությունները, նրանց պատրաստությունները, կարգադրությունները, նրանց՝ ժողովուրդ արթնցնելու պատրաստելը... պատմեցներ ու պահապաններ կարգելը, աղֆատ դասակարգին ձրիաբար զենք ու ռազմամթերք բաշխելը, ամենուրեք խրոխտ ու ֆաջալեր կարդալը... հերոս Շահենի հետ²⁹...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1. գ. 229, ք. 1-4: Բնագիր: Ձեռագիր:

N3

ՔԱՂՎԱԾՔ ԿՈՐՑՈՒՆԻ ՖԱՐՀԱՏԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ՍՈՒԵՏԻԱՅՈՒՄ
ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

16/28 ապրիլի 1896 թ.

Ալեքսանդրեթ

Թանկագին եղբայր պ. Ֆարհատ³⁰

... Սուետիայի մեր պանդուխտ ընկեր³¹, այսօր թուրք կառավարության անձնատուր են, իբր բանակցելով և պայմանների տակ իրենց ամբողջ զենքերն, սիրելի զենքերն հանձնեցին թշմամվոյն մամնապես ինքզինքնին, հետևապես տեղացիներուն էլ հարստահարության կամ ճնշման ենթարկեցին³², որոնցից այսօր կառավարությունը հարյուրավոր մարթիններ³³ և այլն կը պահանջե և ամեն գյուղերից ընդամենը 60-ից ավելի հայեր ձերբակալած բռնեք են. իհարկե հետզհետե կը բազմապատկվի և ոմամք էլ կառավարության ձեռք չիյնալու համար փախչելով հոս են գալիս, ու պնդում են մեզ իրանց արտասահման անցնիլը, ու այդ մասին էլ բավական դժվարությունք կան ներկայիս, մանավանդ որ ատոնց դրկելու համար մեզ հրահանգ մը տրված չէ, հակառակ պարագայում կառավարության տակ³⁴ չիյնալու համար՝ մենք զգուշանում ենք...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 231, ք. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

N4

ՔԱՂՎԱԾՔ ՖԱՐՀԱՏԻ ԱՎԵՏԻՍ ԵՎ ՄԱՐՈ ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ
ՆԱՄԱԿԻՑ ՍՈՒԵՏԻԱՅԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18/30 ապրիլի 1896 թ. Լարնաֆա

Թանկագին Ավո և Բույրիկ

Այսօր ստացանք ներփակյալ նամակները Ալեքսանդրեթից³⁵, որով կը տեղեկանամք Սուետիա գտնվող ընկերներու մասին և այլ տեղի գործերը. նաև այսօր զաղիական շոգենավով եկավ պ. Պատրոն³⁶ հոս մի քանի օր մնալու: Հետո պիտի մեկնի Իզմիրնի՝ ապրանք որոնելու համար:

Կ'պատմե պ. Շավարշի³⁷ և յուր ընկերներուն անձնատուր լինելին թուրք կառավարության՝ իրենց գեներոլ, վեցհարվածյան³⁸ և մի քանի մարտի-նի հրացաններով, մանավանդ կառավարությունը այդ գեներոլ չգոհա-նալով կը պահանջե գյուղացոց 400 ևս մարտինի հրացաններ և այլն: Մեզ շատ ցավ պատճառեց այդ ընկերներուն այսպիսի փափուկ ժամանակի միջոցին թուրք կառավարության խաբեբայությամբ անձնատուր լինելին. մանավանդ այստեղ գտնված հակառակորդներու լավ առիթ մը եղավ ի-րենց, որ ահավասիկ հնչակյան գործիչների գործած գործունեությունը, որ մինչև իսկ մի ատրճանակ չը նետելով³⁹ անձնատուր եղան իրենց գե-ներոլ և այլն...

ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 232, թ. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ՔԱՂՎԱՄԻՆԻՐ ԱՇՈՏ ՇԱՀՐԱՄԹԱՆԻ⁴⁰ ԱՊԱՀ ՊԵՏՐՈՍԹԱՆԻՆ⁴¹ ՈՒՂՂՎԱՄ
ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՀՆԶԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

17 հունիսի 1897թ.
Մերսին

Իհարկե Բարիզ, Ադեֆանդրիա կամ Կիպրոս գրված նամակներեն հասկցած եմ մեր հաջողությունները... Մենք միայն չբավականանալով մեր նահանգային շրջանակով ավելի հառաջ գացած ենք մինչև Մալաթիա, և անոր շուրջն ալ կը բոլորեն տակավին ուրիշ մասնաճյուղեր, կանոնավոր հարաբերություններն արդեն սկսած են Ուլմի⁴² հետ և ամբողջ Հարգա-նի⁴³ գյուղերը որք քեզի ծանոթ են իրրև համաստեղություն, բոլորված են վրեժխնդրության հեղափոխական... դրոշին շուրջը...

Հաքգան: Այս ֆաղափ համար զրկված դրամի մեծագույն մասը զրկվե-ցան իրենց, ու մնացածներ ալ... գնելով հատը 2-3 ոսկի օսմ. սիստեմ կա-րողներ⁴⁴. արդեն իրենք միաժամանակ շիտամի⁴⁵ հանդ մթնրած են առա-ջիկա եղանակին մեջ շիտամներ հասցնելու համար, մանավանդ որ իրենց թեմիները այս տարի ավելի բազմացած և բարգավաճ վիճակի մեջ է, միշտ իրենք ալ կը թղթակցին⁴⁶:

Ուլմի: Մեր հարաբերությունները սկսած են կանոնավորվիլ: Իրենց

հասցեին դրկած 2000 ֆր[անկ]-ը մեր ձեռքը հասած չըլլալով այս տեղեւն փոխարինութեամբ մը իրեն հանձնելով 30 օսմ. ոսկի դրկեցիմք այն քաղաքի ծանոթ աղաներու գալակեն պ. Լիպարիտը, որ Տարսոնի ամերիկյան գոլեն եկած էր՝ կարդալու⁴⁷ համար: Ինքն քաղ, լուրջ և զարգացալ երիտասարդ մըն է... Դուք ալ գրեցեք նամակ մը և հանձնարարեցեք այդ երիտասարդը Ն... իշխանին⁴⁸ և հիշեցեք նաև քաղաքը դրամը շուտեն գրած եղանակով:

Թղթակցութիւնք: Կը հուսամ թե այսուհետև Ձեր թղթակցութիւնները շարունակական կըլլան, դուք միշտ ... կարգադրութեանց համար գրեցեք և Ձեզի կը պատասխանվի իմ կողմանէ կամ այս քաղաքի վարչութեան կողմանէ, որ այդ մի մեր միջև...

Ալեքսանդրեք: Ի պահանջի հարկին այս տեղեւն, կրնամ կարող և լուրջ ընկեր մը դրկել հոն՝ գործելու համար, բայց ինչպէս պիտի ապրի, 40-50 ոսկիի գրասենյակ մը քանակութեւն է այնտեղ՝ գործի համար, որպէսզի կառավարութեան ուշադրութիւնը չ'գրավի և այն դիմակին տակ կարողանա ալլապես գործել, և այդ դրամագլխով յուր ծախքերն ալ կրնա հանիլ, պետք է այս քանի վրա մտածիլ, այդ քաղաքով մենք շատ կը մտաւանջվինք... պիտի կարողանանք այն տեղի գործեն քաղաքը ընկերները վերստին պաշտոնի քաղել...

ՀԱԱ., ֆ. 453, ց. 1, գ. 79, ք. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

№ 6

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԱԳԱՃՅԱՆԻ⁵⁰ ԱՂԱՍՈՒՆ ՈՒՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑ՝ ԶԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ ԾԱՆՐ ՎԻՃԱԿԻ, ԶԵՅԹՈՒՆԻՆ ԽՈՍՏԱՑՎԱԾ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

11 օգոստոսի 1898 թ.
Ալեքսանդրիա

Սիրելի ընկեր և քաղաքացուկ պարոն.

Անցան գրեթե 11 ամիսներ..., որ դիմեցի Ալեքսանդրիա լիաւոյս ու հավատալոր՝ ոչ թե անձիս անդորրութեան ու ապահովութեանը համար, այլ... հոտիս, ճշմարտապէս հերոսացալ Զեյթունի և յուր քայքայեալ սրբավայրերու, ի մասնավորի Ա. Կարապետ վանքի վերականգնումին, վերաշինումին համար աշխատելու...

Ժողովուրդ մը, որ ազատ ապրելու, երջանիկ ապրելու անհուն իրավունք ունենալ, այսօր ծայրաստիճան թշվառության մատնված կհեծն անո՛ք, անօգնական, և կը պարտավորի նոյնիսկ ստրկաբար գլուխ խոնարհեցնելու թշնամվոյն բռնությանց, թշնամվոյն՝ որ տակալ առ տակալ և հաստատ ֆայլերով կը հառաջանա և կը հաստատվի Զեյթունի մեջ, ու՞ր են Զեյթունի բարեկամները, ու՞ր են անոր պաշտպան հերոսները, կը ֆնանա՞ն արդո՞ք... լրագիրներու մեջ պանծացնել, հրապարակներու մեջ կեցցե՛ն աղաղակել, հասարակաց առջև Զեյթունը հայկական Կրետե անվանել բավական չէ, մարդս օդով չի սնվիր, հաց պետք է, հաց, եթե կուզենմ... կռվան մը ունենալ՝ պետք է ապրեցնեն Զեյթունը, այս բաները գիտե՛ք դուք և սակայն ի՛նչ տարօրինակություն, եվրոպիո օդն ու ջուրը, հողն ու ֆարը Զեյթունի սիրտն ալ արդո՞ք փոխեց, մի գուցե հին առասպելալ «Լոտոսը» կերած ըլլա՞ր դուք ալ և որով մոռցած ազգ, հայրենիք, Իսլություն և ամեն ինչ, որ սրբազան ու նվիրական բաներ են մեզ համար: Անիծյալ և անագործույն եվրոպա, որ այնքան չարաչար վարվեցա՞վ մեզ հետ, իրեն ապավինող մեր զավակաց սիրտերն ալ կը գողնա և սակայն ճշմարիտ հայրենասերն ամեն տեղ միևնույն պետք է մնա և յուր սիրտ ու վերաբերմունք անփոփոխ, մենք այնպես համոզված ենք, թե Զեյթունը հայրենասիրական հուրն անշիջանելի է և շատ բան կը սպասենք Զեյթունից. Զեյթունը յուր աչքերը հառած է դեպի յուր սիրելի ռազմիկը, որուն օգնությունը եթե չը վայելն նա այսպիսի տագնապալի ժամու մը մեջ՝ մի անգամ ընդմիշտ երես դարձնեն ին՞ն ալ անկ է՝ որ այնքան մեծ մեծ խոստումներ ըրած էր հօգուտ և ի շինություն Զեյթունի, այդ խոստումներէն խրախուսված եկա ընկա ես ալ այս կողմեր, անճնապես հանգիստ եմ արդարեւ, առանց այն 100 ֆրանքի գումարին ալ՝ զոր ղրկելու շնորհն ըրած էիք, կ'ապրե՛ի ու կ'ապրե՛մ: Բայց իմ անձս չէ, որ կը մտածեմ ես, գիշեր-ցերեկ մտածմանս առարկան է Ժողովուրդս ու վանքս, եթե դարձյալ այս անտարբերությունը շարունակվի Զեյթունը և այլոց կողման պիտի պարտավորվի՞մ ուղևորություն մը կատարել դեպի Փարիզ ու եվրոպական այլ կարևոր կենտրոնները, գործս ես իմ ձեռնովս կատարելու: Կյանքներս գնաց, դրամներս գնաց, աղատությունն ու թշվառությունը կրոնքնիս ալ այժմ ձեռքներուս խելու վրա է, ոմանք բողոքականության կը դիմեն, ոմանք կաթոլիկության, օրինյալ ազգությունն ու հայրենիքն պիտի ուրանան, չէ՛ չեմ կրնար հանդուրժել այս բանին, եթե Աղասի մը և ուրիշ ազգասերներ կրնան անտարբեր հանդիսատես ըլլալ Ռուբենյան աղյուծներու այս արժանավոր և ֆաշարի մնացորդաց կորստին՝ Բարդուղիմեոս վարդապետ չի

կրնար տանիլ, չի կրնար լուի ու պաղարյուն հանդիսատես մըլլալ, պիտի ընեմ ինչ որ կարողութայունս կը տանի և խիղճս կը թելադրե ինձ, և սակայն կուզեմ գիտնալ Ձեր տրամադրությունները, ուստի հանեցեմ շուտով պատասխանել, ժամանակ կորսնցնելու ատեն չեմ, արդեն շատ կորսնցուցիմ, վերջին գոչումը օգուտ չի բերիր, այսօրինակ անտարբերությունը չէ՞ր, որ մեզ այս թշվառություններուն մատնեց: Ինչ որ 10 տարիառաջ գործել պետք էր 20 տարի վերջը կը սկսիմ և եթե անհաջողությամբ կը մատնվեմ, այն ատեն կը զգամ սխալներս, բայց արդեն բանը քանեն անցած կըլլա, ցավալին այն է որ սխալնիս ալ ուղղելու դարձյալ փոքր չեմ տանիր, մեկ խոսքով այսօր գեթունցին անոթի է, հաց կուզեմ և ամենամեծ մասամբ իր հույսը Ձեր վրա դրած է, փութանակի օգնություն, կարևոր օգնություններ հասցնելու համար լրջորեն պիտի աշխատի՞ր թե ոչ, գրեցեմ ինձ, կ' աղաչեմ, բունս ու հանգիստս բոլորովին կորուսած եմ. կամ բան մը ընելու եմ կամ մեռնելու եմ և կամ մեռցնելու եմ. լավ կը ճանչեմ Բարդուղիմեոս վարդապետը՝ որ յուր սրտաբուխ օրհնություններովն ու մաղթանքներովը պիտի ողորդե Ձեր գլուխ, եթե հանիք ըմբ փոքր յուր քաղճանաց հագուրդ տալու:

ՀԱՍ., ֆ. 420, ց. 10, գ. 7, թ. 12-13: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ծանոթագրություններ

¹ Խափիրի տուրք - հարկահանության ձև Օսմանյան Թուրքիայում: Գոյություն ուներ խափիրության երկու ձև: Առաջին դեպքում հողակտոր ունեցող գյուղացիները հարկատու էին թուրք և ֆուրդ հողատերերին, մյուս դեպքում՝ հողագուրկ գյուղացիները հողատիրոջ կողմից մշակման համար իրենց տրված հողի դիմաց փաստացի դառնում էին նրա ստրուկները:

² Մյուլթեգիմ - հարկահավաք:

³ Շահան Բեկ (Քերովքե Տերտերյան) - հնչակյան գործիչ Դյորթ-Յու, Օջախի և Էդեքյուլի գյուղերում: Եղել է Դյորթ-Յուի ինքնաշտպանության ղեկավարներից:

⁴ Խոսքը հայ ազատագրական պայքարի հայտնի գործիչներ Հարություն-Մարտիրոս (Ժիրայր) և Համբարձում (Լեւոն Մուրադ) Պոյաճյան եղբայր-

ների մասին է:

⁵ Սարհատի միջոցով էր իրականացվում կապը Դյորթ-Յուլի, Ալեքսանդրետի և Հանգնի միջև:

⁶ Քերովքե Տերտեքյանը նշված տարածքներում նշանակվել էր հնչակյան կուսակցության գործիչ և ընդհանուր պատասխանատու:

⁷ Նկատի ունի Դյորթ-Յուլ, Օջախի և Էոզնյուլի գյուղերը:

⁸ Խոսքը վերաբերում է ավելի քան 300 հոգու Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամագրելուն, որը, մեր կարծիքով, չափազանցված է:

⁹ Գերմանիկ-Հալեպի նահանգում գտնվող Մարաշ ֆաղաֆն է, որտեղ 19-րդ դարի վերջին ապրում էր ավելի քան 20 000 հայ:

¹⁰ Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան) Ադասու կողմից նշանակվել էր Կիլիկիո բոլոր մասնաճյուղերի միջև կապի պատասխանատու, ապահովելով նաև կապը արտաքին աշխարհի հետ: Իր գործունեության համար 1897թ. վերջերին Կորյունը ձերբակալվում է:

¹¹ Խոսքը հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչ Կարապետ Թուրսարգսյանի մասին է, որը Ս. Դ. հնչակյան կենտրոնի կողմից նշանակվելով որպես Կիլիկիայում կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ, 1892թ. աշնանը ապստամբություն կազմակերպելու հանձնարարականով անցնում է Կիլիկիա և դառնում Զեյթունի 1895թ. ապստամբության ղեկավարներից մեկը:

¹² Նկատի ունի Կիլիկիայում ընդհանուր պատասխանատու նշանակելու հարցը:

¹³ Կիլիկիան Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության կողմից պայմանականորեն բաժանված էր «Մարո» և «Ավո» մասնաճյուղերի, որոնք իրենց հերթին տրոհվում էին ավելի փոքր (ըստ բնակավայրերի) մասնաճյուղերի:

¹⁴ Վարդան (Հարություն) Խանիկյանը նշանակվել էր որպես Մարաշի և Պայասի մասնաճյուղերի պատասխանատու:

¹⁵ Խոսքը վերաբերում է Դյորթ-Յուլ գյուղին:

¹⁶ Նկատի ունի իր և Կորյունի միջև անձնական հողի վրա ծագած հակասությունները:

¹⁷ Հալեպի և Ադանայի նահանգները:

¹⁸ Դյորթ-Յուլի ինֆնապաշտպանության արդյունքում վերոնշյալ երեք գյուղերի հայերը փրկվում են կոտորածից՝ կովելով դուրս գալով գյուղից և ապաստանելով լեռներում:

¹⁹ Այլ տվյալներով Դյորթ-Յուլի ինֆնապաշտպանությունը սկսվել է 1895թ. հոկտեմբերի 31-ին:

²⁰ Զրահավոր - ռազմանավ:

²¹ Գոմանտար - զինվորական հրամանատար:

²² Զևակերպումն անհաջող է: Պետք է հասկանալ՝ դիմեցին մյուսասարիֆ և գոմանտար փաշաներին անձնատրության պայմաններն իմանալու համար:

²³ Թեմմենա - բուրբերեն բառ է, նշանակում է իղձ, ցանկություն:

²⁴ Բայեհաս - ծովափնյա Պայաս փաղաֆն է, որի մոտակայքում էր գտնվում Դյորթ-Յուլը:

²⁵ Խոսքը վերաբերում է Հարություն Խանիկյանին:

²⁶ Քերովքե Տերտերյանի նամակից տպավորություն է ստեղծվում, որ նա եղել է Դյորթ-Յուլի ինֆնապաշտպանության ղեկավարը, մինչդեռ նրա փաստացի կազմակերպիչը և ղեկավարը հայտնի ֆիդայի Մխո Շահենն էր:

²⁷ Կորյունը մեկնել էր կուսակցության կենտրոնի և մասնաճյուղերի միջև կապն ապահովելու նպատակով:

²⁸ Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամներից, որը զբաղվում էր մասնաճյուղերի միջև թղթակցության և կապի ապահովման հարցերով:

²⁹ Հերոս Շահեն - Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ, հայտնի ֆիդայի Մխո Շահենն (Մխիթար Սեֆերյան) է, որն իր մարտական մկրտությունը ստացել էր Արաբոյի խմբում: Անցնելով Կիլիկիա՝ նա հանդիսացել էր Դյորթ-Յուլի ինֆնապաշտպանության ոգին և փաստացի ղեկավարը: Ինֆնապաշտպանական մարտերից հետո ձերբակալվում է: Միջազգային հասարակական և մեծ տերությունների ճնշման ներքո ամիսներ անց սուլթանը ստիպված էր ներում շնորհել բանտարկյալներին: Բանտից ազատվում է նաև Մխո Շահենը, որն անցնում է եվրոպա, այնուհետև Ռուսաստան, Կովկաս, որտեղ 1903թ. զոհ է գնում եղբայրասպան զնդակին:

³⁰ Ֆարհատը Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության անդամ Թորոս Սահակյանն է, որն առաջիններից մեկը միացավ Աղասի Թուրսարզյանին:

³¹ Նկատի ունի Սուեթիայում ձերբակալված Շավարշին (Պողոս Շիշմանյան) և մյուս ֆիդայիներին, որոնք հանձնվել էին թուրքական իշխանություններին (տես թիվ 37 ծանոթագրություն):

³² Զևակերպումն անհաջող է: Նկատի ունի, որ Շավարշի և իր ընկերների հանձնվելուց հետո թուրքերը, վստահ անպատժելիության մեջ, սկսեցին ճնշումներ գործադրել հայերի նկատմամբ:

³³ Մարթինիներ-ռուսական մականիշի հրացաններ:

“Նկատի ունի կասկածանքի ենթարկվելը թուրքական իշխանությունների կողմից:

“Կորյունի ստացված նամակներն են, որոնց բովանդակությունը Ֆարհատը հաղորդում էր Ավետիս Նազարբեկյանին:

XXXVI Պ. Պատրոնի ինքնությունը մեզ չի հաջողվել պարզել:

XXXVII Շավարշը դեռևս 1890թ. հայդուկային խումբ էր կազմել և իր հայրենի Արաբկիրում մաքառել թուրք ավարառուների դեմ: Նա և Սարգիս Պելայանը (Պալյան) 1895թ. մայիսին ԱՄՆ-ից անցնում են Կիլիկիա, ձևավորում հայդուկային ջոկատներ՝ գործելով Սուեի խալի և Քեսապի շրջանում: Շավարշի և նրա խմբի ջանքերի արդյունքում Մուսա լեռան հայկական գյուղերը հիմնականում զերծ են մնում կոտորածից ու թալանից: Այնուամենայնիվ, Սուեի խալիում զգալի ուժեր կուտակած թշնամին պահանջում էր Շավարշի և նրա զինակիցների հանձնվելը, հակառակ պարագայում՝ սպառնալով անցնել հարձակման: Գործին միջամտում են օտարերկրյա հյուպատոսները՝ իշխանության ներկայացուցիչների հետ բազմաթիվ խոստումներ տալով, որ հայդուկների՝ զենքերը վայր դնելուց հետո հայ ազգաբնակչությանն այլևս ոչինչ սպառնա: Հայրենակիցներին հարձակումից և կոտորածից փրկելու համար 1896թ. մարտի 20-ին Շավարշը իր խմբով հանձնվում է՝ ավելի քան 10ամիս բանտարկվելով Հալեպի բանտում:

“Վեցհարվածյան - ատրճանակ:

“Ձնեծելով - այսինքն՝ չկրակելով:

“Աշոտ Շահրամյանը Կիլիկիայում Ա.Դ. հնչակյան կուսակցության գործիչներից էր: 1897թ. նա Մերսինի շրջանի պատասխանատուն էր, որին հանձնարարված էր նաև ընդհանուր աշխատանքների համակարգումը:

“Ապահ Պետրոսյանը (Պետրոս Գըմգըմյան) հայ ազգային-ազատագրան շարժման հայտնի գործիչներից է: Կիլիկիա անցնելով 1895 թվականին, նա գործունե մասնակցություն է ունենում Զեյթունի ապստամբությանը: 1896թ. Ապահը նշանակվում է Կիլիկիայում Հնչակյան կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ ղեկավարելով Կիլիկիո մորթնտի վարչությունը, մասամբ վերականգնելով կուսակցական կազմակերպությունների ցանցը:

“Ուլմիա - Զեյթուն:

43. Հարգան - Հանըն:

“Տողի վերևում Ապահի ձեռագրով ավելացված է՝ զենքեր:

“Ծիտամի - փամփուշտ:

⁴⁶ Կարծում եմ, Աշոտ Շահրաբյանն այստեղ նկատի ունի Հաճընի հնչակյան մասնաճյուղը, որն ավելի կազմակերպված էր այլ մասնաճյուղերի համեմատությամբ:

⁴⁷ Կարդալու – դասախոսելու:

⁴⁸ Խոսքը Զեյթունի ապստամբության փաստացի ղեկավար Նազարեթ չաուշ Նորաշխարհյանի մասին է:

⁴⁹ Ալեքսանդրետում խիստ կարևորվում էր բազմափորձ և բանի գործիչների առկայությունը, քանզի կուսակցության կենտրոնի և Կիլիկիայի միջև կապն իրականացվում էր հիմնականում այդ նավահանգստի միջոցով:

⁵⁰ Ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Ֆոնուզի վանահայր Բարդուղիմեոս Թագանյանն է, որի թրի տակով են անցել Զեյթունի կայազորի գերված թուրք զինվորները:

Բաբեր Հայաստանի արխիվների,

Երևան, 2010, № 1, էջ 15-25:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբգար, հայոց արքա 213

Ա-Դռ 25

Ա. Լևոն, տե՛ս Աշոտ Լևոն Սամուել

Աբղուլ Համիդ, տե՛ս Աբղուլ Համիդ II

Աբղուլ Համիդ II 11, 12, 14, 18, 19,

22, 33, 35, 47, 48, 49, 69, 89, 103,

108, 109, 117, 160, 168, 177, 201,

202, 209, 210, 216, 215, 216, 217,

218, 221, 285, 299, 301 .

Աբղուլիադ Նուրի 85

Աբղուլ Գատեր 37

Աբղուրահման փաշա 167

Աբլղարիբ Արծրունի 262

Աբղուրահման Նուրի 167

Աբովյան Հակոբ 226

Աբրահամեան Թովմաս, տե՛ս

Աբրահամյան Թովմաս

Աբրահամյան Թովմաս 95, 141

Աբղուրահման փաշա 167

Աբրո 277

Ադամով 112

Ագրապեան Ավետիս, տե՛ս

Ագրապյան Ավետիս

Ագրապյան Ավետիս 96

Ադոսսիդես 39, 41

Ազան 136

Ազիզբեկյան Ռ. Լ. 99

Աթամյան Պետրոս 207, 249

Ալեքսանյան Գրիգոր 162, 163

Ալեքսի Է., տե՛ս Ալեքսի Հենրի

Էդմոնդ

Ալեքսի Հենրի Էդմոնդ 135, 138

Ալեքսանյան Սողոմոն 226

Ալի բեյ 236

Ալի Հայտար, տե՛ս Ալի Հայդար

Ալի Հայդար 72

Ալի Ռիզա 59, 93, 94, 95

Ալի Քելլեջ 59

Ալիշան Ղ., տե՛ս Ալիշան Ղևոնդ

Ալիշան Ղևոնդ 265

Ահարոնյան Ավետիս 210

Ադասեր, տե՛ս Գրիգորյան Հակոբ

Ադասի, տե՛ս Թուրսարզյան

Կարապետ 12, 89, 194, 195, 196, 197,

199, 200, 201, 203, 233, 273, 274,

276, 277, 278, 279, 280, 306, 307,

312, 315, 314

Ադրապյան Նիկոլ 259

Ամատունի Համբարձում 190

Ամիրյան Էզրաս 227

Ամմիանոս Մարկելիոս 261

Ամիրյան Մկրտիչ 227

Այվազյան Բագրատ 191

Անդերսոն Մ. 141, 218

Անդրեասյան Տ., տե՛ս

Անդրեասյան Տիգրան

Անդրեասյան Տիգրան 53, 55, 56, 57,

77, 86

Անդրե 92

Անիս փաշա 12, 286

Անտեֆյան Սահակ 55

Աշար Շ. 31, 152

Աշղգյան Խորեն 221

Աշնյան Հ. 48

Աշմար, տե՛ս Մուրադյան Մարտին

Աշոտ, տե՛ս Շահբաբյան Աշոտ

Աշոտ Երկաթ, տե՛ս Լևոնյան

Արմենակ

Աշոտ Լևոն, տե՛ս Աշոտ Լևոն

Սամուել

Աշոտ Լևոն Սամուել 207, 242, 249,
251, 253

Աշոտ Մարտին, տես Մուրադյան
Մարտին

Աշոտ Շահրամ, տես
Շահրամանյան Աշոտ

Ապահ, տես Գըմգըմյան Պետրոս
Ապրո 244

Առանձար, տես Գույումճյան
Միսակ

Առաքել բեյ Նուբար 130, 132

Առաքելյան Հ. 267

Ասլան, տես Զարդարյան Ռուբեն

Ասլան, տես Էլմասյան Մինաս

Ասլանյան Հրանտ 229

Ասմընյան Հայկ 75

Ասուպ, տես Պետրոսյան Մինաս
Ավագյան Ք. Ռ. 101, 102

Ավետիսյան Հ., տես Ավետիսյան
Հ. Ա.

Ավետիսյան Հ. Ա. 10, 88, 102

Ավնի բեյ 80

Ավո, տես Պետրոսյան Խաչատուր

«Ավո», տես Նազարբեկյան

Ավետիս

Արաբո 200, 316

Արամ, հայոց արքա 261

Արամ, տես Արամ Կայծակ

Արամ Կայծակ 142, 207, 246

Արբակ, տես Միրզայան Հովսեփ

Արզումանյան Մ. Վ. 52

Արզույան Ալեքսան 205, 207

Արծրունի Գրիգոր 191, 216

Արմեն Գարո, տես Փաստրմանյան
Գարեգին

Արշակ 278

Արշարունի Վ. 118, 119

Արսլան բեյ 94

Արտեմիս, տես Միհրան Գայան

Արփիարյան Արփիար 278

Բ

Բաբկեն 276

Բահրի փաշա 14, 36, 164, 170, 212

Բայազիդ սուլթան 263

Բայբոր 265

Բաջանյան Սմբատ 110

Բասմաջյան Կ. 268

Բարխուդարյան Վլադիմիր 9

Բարունակյան Թովմաս 277

Բախթոն Շարլ 105

Բեհա բեյ 164, 166, 167

Բեյ Մուրադ 16

Բերար Վիկտոր 234

Բեմբեզյան Կիրակոս 167, 168, 172

Բլեյրի Էլեն 186

Բլեյրուել Սթեֆան Ալիս 234

Բլիսս Մանսել Էդվին 228

Բյուրատ Սմբատ, տես Տեր-

Ղազարյան Սմբատ

Բոյաջյան Համբարձում, տես

Պոյանյան Համբարձում

Բոյաջյան Մարտիրոս, տես

Պոյանյան Մարտիրոս-Հարություն

Բորիս, տես Խաչատրյան Սմբատ

Բրայս Ջ., տես Բրայս Ջեյմս

Բրայս Ջեյմս 18, 73, 82, 148, 216

Բրեզոլ Ժորժ 16

Բրեմոն Է. 63, 65, 66, 67, 93, 140, 266

Բրիան Ա. 132

Բրիստ 57, 58

Բիրվր Հեյլ 188

Բուլղարացի Պետո, տես

Սերեմյան Պետրոս

Բուրանյան Նդիշ 25

Գ

Գագարին 15
 Գագիկ, հայոց արքա 262
 Գագանճյան Հովհաննես 192
 Գալանյան Միհրան 189
 Գալամֆերեան Աւետիս, տն՝
 Գալամֆերյան Ավետիս
 Գալամֆերյան Ավետիս 59
 Գալուստյան Գր. 189
 Գալստյան Գր. 226
 Գալֆայան Հովհաննես 241, 249
 Գայան Միհրան 142, 194, 195, 197,
 198, 278, 282
 Գայան Միհրան, տն՝ Գայան
 Միհրան
 Գայրալյան Ս. Մ. 91
 Գառնեցի Հովհաննես 184, 185
 Դասպարյան Ա., տն՝ Դասպարյան
 Արիստակես
 Դասպարյան Արիստակես 175, 176
 Դասպարյան Ռ., տն՝ Դասպարյան
 Ռուբեն Հենրիկի
 Դասպարյան Ռ. Հ., տն՝
 Դասպարյան Ռուբեն Հենրիկի
 Դասպարյան Ռուբեն Հենրիկի 3-
 23, 25, 26, 145, 146
 Դավուդյան Բաղդասար 196, 236
 Դատեր Աբդուլ 37
 Գեորգ Եպիսկոպոս, տն՝ Երեցյան
 Գեորգ
 Գևրգիս Մարի 183
 Դըմգըմյան Պետրոս 12, 89, 196-198,
 201-204, 209, 236, 274 277, 278
 Դիրբունս Հ., տն՝ Դիրբունս
 Հերբերտ
 Դիրբունս Հերբերտ 16, 33, 80, 108,
 116, 117, 119, 188

Դիրս 112, 116, 117, 119
 Դյուլյան Հակոբ 193
 Դյուլս վարժապետ 44
 Դուլիկ 122
 Դուլոնի Պրեմոն, տն՝ Բրեմոն է.
 Դոդ Վասիլ 262
 Դոբրոն Ադուլֆ ֆոն 122
 Դոուլյան Խաչատուր 183
 Դրանկուր Կ. 92, 96, 141
 Դրաշարյան Ահարոն 198
 Դրիգոր Մուսաբեկեց 161
 Դրիգորիս Եպիսկոպոս 167
 Դրիգորյան Եղբայրներ 195
 Դրիգորյան Հակոբ 207, 249, 253
 Դուլյան-Սապահ Ս. 130, 133
 Դուլյումբյան Հովհաննես 137, 207,
 248, 249, 253
 Դուլյումբյան Միսաֆ 248
 Դուրա 67, 97, 143
 Դևորգ Զ, տն՝ Դևորգ Զ Զորեհյան
 Դևորգ Զ Զորեհյան 176

Դ

դ՝ Ազի Բենուա 132
 Դանիել վարդապետ 192
 Դանիելյան Մ. Դ. 101
 Դանիելյան Ներսես 195
 Դարեհ Վշտապ 261
 Դավթյան Հակոբ 53
 Դաֆթ Զ. 16
 Դեյվիսոն Ռ. 106, 217
 Դեյվիսոն Ռ., տն՝ Դեյվիսոն Ռ.
 Դիմաֆյան Հմայակ 171
 Դիոկորոս 261
 Դիլֆիդ, տն՝ Դյուլֆիդ
 Դյուլֆիդ 67, 143

Ե

Եկարյան Ա., տես Եկարյան
Արմենակ
Եկարյան Արմենակ 100
Եղիա, տես Նորաշխարհյան Եղիա
Եղիշ 196
Ենիտունյան, տես Նորաշխարհյան
Եղիա
Ենովյան Հովհաննես 227
Եսայան Զարեկ, տես Եսայան
Զապել
Եսայան Զապել 63
Եսայան Թորոս 189
Երզնկացի Ավու, տես Պետրոսյան
Խաչատուր
Երեցյան Գեորգ 171, 172
Երկաթ Աշոտ, տես Լևոնյան
Արմենակ
Եփրեմ 196

Զ

Զանդերս Լիման ֆոն 122, 135
Զավարյան Սիմոն 13, 103, 109, 207,
208, 250, 251, 252, 253, 255, 258
Զավեն պատրիարք 72, 84, 85
Զարդարյան Ռուբեն 249
Զեյթունցյան Հարություն 227
Զեյթունցյան Հովսեփ 227, 229
Զեյթունցյաններ 227
Զինի Մուստաֆա փաշա 46
Զինովա Ի. 15, 42, 168, 211
Զորյան Ստեփան 253, 255

Է

Էդուարդ, տես Պոլյանյան Սմբատ
Էլեֆտերիոս Վենիզելոս 115
Էլիտ Մեյրլ 97

Էլմասյան Մինաս 200
Էլմասյան Միսաֆ 185
Էխվանյաններ 155
Էնվեր 70

Թ

Թագանյան Բարդուղիմեոս 233,
312, 318
Թագվորյան Գ. 36
Թաթարյան Մ. 137
Թաթոսյան Ա. 206, 243
Թաթոսյան Մ. 206, 343
Թաթուլ 250
Թախաթ 70, 105, 121, 122, 123, 124, 125
Թահսին բեյ 168
Թաշնյան Խաչեր 197
Թաունցյան Ներսէս, տես
Թավունցյան Ներսես
Թավունցյան Ներսես 56
Թափառիկ, տես Փաշայան
Կարապետ
Թեյյան Միհրան 283
Թեհլեքյան Սողոմոն, տես
Թեհլեքյան Սողոմոն
Թեհլեքյան Սողոմոն 7, 121, 122, 123,
124, 125
Թերգյան 282
Թերգյան Հ. 39, 40, 42, 43
Թերգյան Նշան 187
Թեֆյան Տիգրան 132
Թիմուրլենկ, տես Լենկ Թեմուր
Թիրալյան Հրայր 13, 23, 205, 207,
240, 241, 243, 244, 245, 247, 252
Թոյմբի Առնոլդ 18
Թոստումցյան Աշոտ 284
Թոստումյան Սեդրակ 284
Թորգոմ, Եպիսկոպոս 58
Թոփլյան Կարապետ 225

Թոփչյան Եղիշե 258
 Թրիփանի 155
 Թուրսարգսյան 44
 Թուրսարգսյան Աղասի 276, 299, 316
 Թուրսարգսյան Կարապետ 315
 Թուրսարգսյան Հակոբ 182
 Թուրսարգսյան Մինաս 182, 192, 194

Ժ

Ժամհարյան Իսահակ 186
 Ժամկոչեան Վահան, տն'ս
 Ժամկոչյան Վահան
 Ժամկոչյան Վահան 66
 Ժեկմեն Ռուլան 216
 Ժիրայր, տն'ս Պոյանյան
 Մարտիրոս
 Ժիրայր, տն'ս Մխենյան Կարապետ
 Ժորես Ժան 233

Ի

Իբրահիմ փաշա 364
 Իզգեթ Հասան 218
 Իզմիրլյան Մ. 220, 221, 303
 Իսկենտերյան Հաբեթ 55
 Իսմայիլ բեյ 231
 Իսրայել 201

Լ

Լամզդորֆ Վ. 211
 Լանգլուս Վ. 264, 265, 266
 Լենգ Դ. 18, 70
 Լեմբերդ, տն'ս Լեմբրդր Ռոզա
 Լեմբրդր Ռոզա 45, 121, 183
 Լեմպրթ Ռոզ, տն'ս Լեմբրդր
 Ռոզա
 Լենգ Դեկիդ 18, 70
 Լենկ Թեմուր 46
 Լեսլի 139

Լեոնենեան Ասատուր, տն'ս
 Լեոնեյան Ասատուր
 Լեոնեյան Ասատուր 59
 Լեփսիուս Յոհաննես 18, 86, 121, 122,
 124, 153, 220, 234
 Լիպարիտ 204, 312
 Լուրֆալլահ 153
 Լուսինյան Եռանդ 232
 Լևոն Բ 262
 Լևոն Սամուել, տն'ս Աշոտ Լևոն
 Սամուել
 Լևոնյան Արմենակ 207, 248
 Լևոնյան Ս., տն'ս Լևոնյան
 Սարգիս
 Լևոնյան Սարգիս 187, 247

Խ

Խալիլ Ռիֆաթ 167
 Խալիլտ 54
 Խանասորի Վարդան, տն'ս
 Մեհրարյան Սարգիս
 Խանիկյան Հարություն 203, 216, 241,
 275, 307, 315, 316
 Խանիկյան Վարդան, տն'ս
 Խանիկյան Հարություն
 Խաչատրյան Սմբատ 241
 Խապայան Սահակ Խալսկոպոս,
 տն'ս Սահակ Բ Խապայան
 Խապանեան Սահակ, տն'ս Սահակ
 Բ Խապայան
 Խասիկյան Փիլիպպոս, տն'ս
 Խասիկյան Փիլիպպոս
 Խասիկյան Փիլիպպոս 280
 Խըրլադյան Սեդրակ 94
 Խըրլագեան Սեդրակ 94, 141
 Խորենացի Մ., տն'ս Մովսես
 Խորենացի

Խոջեկեան Խաչիկ, տե՛ս Խոջեկյան
 Խաչիկ
 Խոջեկյան Խաչիկ 96
 Խրիմյան Հայրիկ, տե՛ս Մկրտիչ Ա.
 Խրիմյան
 Խրիմյան Մուրադ, տե՛ս Խրիմյան
 Մուրատ
 Խրիմյան Մուրատ 257
 Խրտմյան 282
 Խուրդինյան Գ. 241

Ծ

Ծառուկյան Թորոս 192, 193, 200
 Ծերենց 191

Կ

Կամբոն 219
 Կայծակ Արամ 142
 Կատունի 155
 Կարապետ 225, 277, 278
 Կարապետյան Ա. Հ. 100
 Կարապետյան Պողոս 184
 Կարասարգիսյան Խոսրոօ 196
 Կարին, տե՛ս Գուլումեյան Միսաֆ
 Կելնիկ, տե՛ս Սարգսյան Հայկակ
 Կեննեան Անդրանիկ, տե՛ս
 Կեննյան Անդրանիկ
 Կեննյան Անդրանիկ 66
 Կեռյողյան Հովհաննես 203
 Կեսիսանյան Ավետիֆ 184
 Կետիկյան Հովհաննես 229
 Կիլիկեան, տե՛ս Մկրյան Զաֆարիա
 Կիլիկյան, տե՛ս Մկրյան Զաֆարիա
 Կիրակոս Եպիսկոպոս, տե՛ս
 Բեմբեգեյան Կիրակոս
 Կիրակոսյան Զ. 215
 Կյոմբեմեյան Մովսես 173

Կյուլվարդյան Գրիգոր 192
 Կոննոր Օ. 211
 Կոնստանտին Դուկաս 262
 Կորյուն, տե՛ս Տոնապետյան
 Տիգրան
 Կոստանդյան Է., տե՛ս
 Կոստանդյան Է. Ա.
 Կոստանդյան Է. Ա. 89, 232
 Կրուզով Ա. 208, 256
 Կուզնեցով 43
 Կուտինացի (Քյոթահիացի)
 Անտոն 99

Հ

Հակոբ Աղասեր, տե՛ս Գրիգորյան
 Հակոբ
 Հակոբյան Թագվոր 184
 Հակոբյան Սիմոն 207, 249
 Համբարյան Ա., տե՛ս Համբարյան
 Ա. Ս.
 Համբարյան Ա. Ս. 91, 159, 213
 Համելե 139
 Հայդար Ալի 72, 74
 Հանգույց, տե՛ս Աղբալյան Նիկոլ
 Հասան Իզգեթ բեյ 218
 Հասան Քյուբուկ 227
 Հավունեյան Միսաֆ 132, 137
 Հատիկ, տե՛ս Հատիկյան Մկրտիչ
 Հատիկյան Մկրտիչ 244
 Հարգոյան Հովհաննես 193
 Հարուքունյան Գևորգ 95, 141
 Հեթում Ա. 263
 Հովակիմյան Ստեփան 173
 Հովհան Ոսկերեքան 261, 262
 Հովհաննես վարդապետ, տե՛ս
 Գառնեցի Հովհաննես
 Հովհաննեսյան Գրիգորիս, տե՛ս
 Հովհաննիսյան Գրիգորիս

Հովհաննիսյան Գրիգորիս 171
 Հովհաննիսյան Գ. Հ. 100
 Հովհաննիսյան Պետրոս 9
 Հոր Զորջ 233-234
 Հոֆման Տեսսա 123, 124
 Հրաչ, տն'ս Թիրաֆյան Հրայր
 Հրաչյա-Մարալ, տն'ս Ղարիբյան
 Գրիգոր
 Հուսիկ արմախսկոպոս 176

Ղ

Ղ. Ալիշան, տն'ս Ղևոնդ Ալիշան
 Ղազարյան Ա. Գ. 102
 Ղազարյան Գրիգոր 196, 224, 236
 Ղազարյան Հ. 229
 Ղազարյան Հակոբ 188
 Ղազարյան Սմբատ 203
 Ղարիբյան Գրիգոր 224, 277
 Ղրվենիսյան Կարապետ 136, 236
 Ղևոնդ Շամիր 243

Ճ

Ճեհիզյան Նազար 229
 Ճեհանյան Ս. 188
 Ճենգիզ խան տն'ս Զինգիզ խան
 Ճեպենյան Սարգիս 142
 Ճիզմենյան Մ. 115
 Ճին Թորոս, տն'ս Տարտաղանյան
 Թորոս
 Ճինկիլյան Հովման 197

Մ

Մ. Խորենացի, տն'ս Մովսես
 Խորենացի
 Մաքերն Միլոն, տն'ս Մաքերն
 Մյուրե
 Մաքերն Մյուրե 95

Մաեմուդ Շեֆեք 118
 Մամիկոնյան Վարդան 213
 Մանկրյան Աստուր 198
 Մանկրյան Նսայի 197
 Մանկունի Վահրամ 171
 Մանսիանյաններ 156
 Մատինյան Նիկոլ 243, 244
 Մար, տն'ս Տեր Մարտիրոսյան
 Միֆայել
 Մար-Շիմուն, տն'ս Տեր-
 Մարտիրոսյան Միֆայել
 Մարգարեան Սարգիս 94
 Մարթին Ս. 182, 183
 Մարին Սեն Ֆիլի 143
 «Մարո», տն'ս Նազարբեկյան
 Մարո
 Մարտին, տն'ս Մուրադյան
 Մարտին
 Մարտիրոսյան Միֆայել, տն'ս Տեր
 Մարտիրոսյան Միֆայել
 Մանուկ Մալաթիացի 308
 Մանուկյան Գրիգոր 231
 Մանուկյան Մելիֆոն 192, 194
 Մարուֆ Ճգնավոր, տն'ս
 Նաեապետյան Տ. Ղևոնդ
 Մելիտոս 262
 Մելիֆոնյան Աշոտ 17
 Մելիֆոնյան Սամուել 189
 Մեծ Մուրատ, տն'ս Պոյանյան
 Համբարձում
 Մեհմեդ փաշա 168
 Մեհրաբյան Սարգիս 13, 207, 250, 252,
 253, 254, 255
 Մեղրունի, տն'ս Պալյան Մկրտիչ
 Մեսրոպ Մաշտոց 17
 Մերիլ է. Ջոն 187
 Միլերան 63

Միեւրոս Գայան, տես Գայան
 Միեւրոս
 Միսաֆ չափուշ, տես Հափուցնյան
 Միսաֆ
 Միրզայան Հովսեփի 23, 240, 241
 Միֆայեցյան Քր., տես Միֆայեցյան
 Քրիստափոր
 Միֆայեցյան Քրիստափոր 210, 244, 245
 Մլեհ, տես Տամաղանյան
 Ասատուր
 Մխնյան Կարապետ 257, 258
 Մխա Շահեն, տես Սեֆերյան
 Մխիթար
 Մկրեան Զաֆարիա, տես Մկրյան
 Զաֆարիա
 Մկրյան Զաֆարիա 249
 Մկրտիչ Ա խրիմյան 161, 162, 168, 169,
 170, 173, 174, 189, 190, 231, 232, 257
 Մկրտիչ Քեֆսիգյան 161, 162, 180, 185
 Մկրտչյան Արքաեամ 9
 Մկրտչյան Լ., տես Մկրտչյան
 Լեւոն (պատմաբան)
 Մկրտչյան Լեւոն 216, 218, 238
 Մկրտչյան Լեւոն (Ս. Դ. Կնչակյան
 գործիչ) 281, 284
 Մյուսթաֆ Մուսթաֆա Ահմեդ 75
 Մնացականեան, տես
 Մնացականյան
 Մնացականյան 281, 284
 Մովսես Խորենացի 261
 Մորգենթաու Հ., տես
 Մորգենթաու Հենրի
 Մորգենթաու Հենրի 70, 71, 73
 Մորիքո 94
 Մորուֆ, տես Պոյանյան
 Մարտիրոս-Հարություն
 Մուհամմեդ Ալի 264
 Մուշեղ եպիսկոպոս 37, 115

Մուսթաֆա Ահմեդ Մյուսթաֆ 75
 Մուրադ, տես Գափուցնյան
 Բաղդասար
 Մուրադ, տես Գափուցնյան
 Պետրոս
 Մուրադեան Միեւրոս, տես
 Մուրադյան Միեւրոս
 Մուրադյան Միեւրոս 96
 Մուրադյան Հ. Մ., 50, 55, 57
 Մուրադյան Մարտին 207, 241, 242,
 250, 254, 256
 Մուրադեան Միեւրոս, տես
 Մուրադյան Միեւրոս
 Մուրադյան Միեւրոս 96
 Մուրադյան Ս. Պ. 99
 Մուրացյան 191

Յ

Յակիմանսկի Մ. 219, 222, 229, 277
 Յաղուբյան Նսայի 55, 56, 86, 131
 Յաղուբյան Նաչիկ 75
 Յարուքինեան Գեորգ, տես
 Հարությունյան Գեորգ
 Յաֆիմանսկի, տես Յակիմանսկի Մ.
 Յուրուբյան Հարություն 184
 Յուխաննա Յաղուր, տես
 Մեհրաբյան Սարգիս

Ն

Նազար (կեսարացի) 308
 Նազարբեկ, տես Նազարբեկյան
 Ավետիս
 Նազարբեկյան Ա., տես
 Նազարբեկյան Ավետիս
 Նազարբեկյան Ավետիս 202, 275
 Նազարբեկյան Մարո 275, 276, 306,
 307, 308, 309, 315

Նազարեթ, տե՛ս Նորաշխարհյան
 Նազարեթ
 Նազարեթ Զառւշ, տե՛ս
 Նորաշխարհյան Նազարեթ
 Նազարյանց Ստեփանոս 191
 Նազըմ 70, 105
 Նալբանդեան Կարապետ, տե՛ս
 Նալբանդյան Կարապետ
 Նալբանդյան Կարապետ 66
 Նալբանդյան Միֆայել 191
 Նահապետյան Տեր Դևոնդ 193, 195,
 229, 230
 Նանսեն Ֆրիտյոֆ 18
 Նելիդով Ն. 219, 222
 Ներսեսյան Գրիգոր 242
 Ներսիսյան Մ. Գ. 7
 Ներսիսյան Մկրտիչ, տե՛ս
 Ներսիսյան Մ. Գ. 7
 Ներսիսյան Տիգրան 168
 Նիմայեր 122
 Նիպահե Մարտին 84
 Նշան 225, 277
 Նովիչև Ա. 108
 Նորաշխարհյան Եղիա
 (Ենիտունյան) 8, 76
 Նորաշխարհյան Լ. 74, 776
 Նորաշխարհյան Նազարեթ 74, 234,
 277, 299, 318
 Նորման 96

Շ

Շահան, տե՛ս Տերտերյան Քերովքե
 Շահան Բեկ, տե՛ս Տերտերյան
 Քերովքե
 Շահբազ 259
 Շահեն, տե՛ս Կյուլվարդյան
 Գրիգոր

Շահեն, տե՛ս Պոյանյան
 Մարտիրոս-Հարություն
 Շահեն, տե՛ս Սեֆերյան Միսիբար
 (Միտ Շահեն)
 Շահինյան Պողոս 193
 Շահմիր Դևոնդ 243
 Շահնազարյան Առաֆ-Նուրար 180
 Շահնազարյան Կարապետ 180
 Շահնազարեան Սմբատ, տե՛ս
 Շահնազարյան Սմբատ
 Շահնազարյան Սմբատ 95, 141, 142
 Շահվեր, տե՛ս Վարդանյան Միսաֆ
 Շահրամ Աշոտ, տե՛ս
 Շահրամանյան Աշոտ
 Շահրամանյան Աշոտ 204, 278, 311,
 317, 318
 Շավարշ, տե՛ս Շիշմանյան Շավարշ
 Շավարշ, տե՛ս Շիշմանյան Պողոս
 Շահվեր, տե՛ս Վարդանյան Միսաֆ
 Շահրամ, տե՛ս Շահրամանյան
 Աշոտ
 Շահրամանյան Աշոտ 204, 278, 311,
 317, 318
 Շաֆիր փաշա 192
 Շենո 134
 Շեփըրտ 188
 Շիշմանեան, տե՛ս Շիշմանյան Զոն
 Շիշմանյան Ճան, տե՛ս Շիշմանյան
 Զոն
 Շիշմանյան Շավարշ 199, 200, 211, 317
 Շիշմանյան Պողոս 196, 236, 311, 317
 Շիշմանյան Զոն 67, 134, 136, 143
 Շիրտմյան Մեսրոպ 142, 195
 Շիրտմյան Պետրոս 195
 Շնեյդաբեր Ռոբերտ 153

Ո

Ոսկերիչյան Սողոմոն 228

Չ

Չագրյան Ավագ 195

Չագրյան Հարություն 184

Չադրյան Փանոս 75

Չալգեան Պողոս, տե՛ս Չալգյան
Պողոս

Չալգյան Պողոս 92

Չամչյան Արմենակ 187

Չամչյան Բարդուղիմեոս 173

Չարփանյան Մինաս 193

Չելլո, տե՛ս Ծառուկյան Թորոս

Չևրեքս 39

Չիթենյան Հովհաննես 96

Չիթիչեան Յովհաննէս, տե՛ս

Չիթենյան Հովհաննես

Չիլնյան Գուրգեն 137

Չինգիզ խան 46

Չուլազյան Մեսրոպ 75

Չորպանյան Կարապետ 193, 229

Չորպանյան Հակոբ 229

Չորպանյան Հովհաննես 193

Չորպանյան Նշան 193

Պ

Պալախյան Գ. 81

Պալեոզյան 249

Պալյան, տե՛ս Պելայան Սարգիս

Պալյան Արիստակես 235

Պալյան Մկրտիչ 235, 276

Պալյան Սարգիս 196, 199, 317

Պալյան Տրդատ 173, 317

Պաղտիկեան Արամ, տե՛ս

Պաղտիկյան Արամ

Պաղտիկյան Արամ 93

Պապիկյան Հակոբ 49, 50

Պապով, տե՛ս Պոպով Մարգար

Պատկանյան Ռաֆայել 191

Պատրոն 311

Պեգիրենեան, տե՛ս Պեգիրնյան

Պեգիրնյան 66

Պեզնյան Ալեքսան 187

Պեզնյան Զենոբ 187

Պելայան Սարգիս, տե՛ս Պալյան
Սարգիս

Պելայան Տրդատ, տե՛ս Պալյան
Տրդատ

Պետո, տե՛ս Պետրոսյան

Ալեքսանդր

Պետրոսյան Ալեքսանդր 257

Պետրոսյան Ապահ 130, 234, 243, 278,
279, 280, 281, 282, 283, 284, 311, 317

Պետրոսյան Խաչատուր 254, 308, 315

Պետրոսյան Սահակ 45

Պետրոսյան Մինաս 193

Պիեպպա դը 135

Պիկո Ժ., տե՛ս Պիկո Ժորժ

Պիկո Ժորժ 64, 128, 129, 132

Պիպեռնյան Ա. 266

Պլուզյան Ն. Լ. 100

Պլզրդյան Հակոբ 111

Պոդոս 225

Պոդոս, տե՛ս Շիշմանյան Պոդոս

Պոդոս Նուբա փաշա 128, 129, 130,
132, 133, 138

Պոդոսյան Հ. (հաննցի) 224

Պոդոսյան Հ., տե՛ս Պոդոսյան Հ. Մ.

Պոդոսյան Հ. Մ. 3, 88, 89

Պոդոսյան Հայկազ, տե՛ս Պոդոսյան
Հ. Մ.

Պոյանյան Համբարձում 13, 110, 182,
192, 306, 315

Պոյանյան Ղաբիր 282

Պոյանյան Մարտիրոս-Հարություն
182, 192, 306

Պոյանյան Սմբատ 249

Պոյանյան Տ. 134

Պոնտացի, տե՛ս Հատիկյան

Մկրտիչ

Պոպով, տե՛ս Պոպով Մարգար

Պոպով Մարգար 193, 189

Պոպով Տիրուհի, տե՛ս Պոպովյան

Տիրուհի

Պոպովյան Տիրուհի 144

Պրեմոն, տե՛ս Բրեմոն Է.

Ջ

Ջելլաթ, տե՛ս Ղրփենիսյան

Կարապետ

Ջեմալ փաշա 83

Ջին Թորոս, տե՛ս Տարտաղանյան

Թորոս

Ջևադ բեյ 36, 37

Ջևադ ֆաշա 146

Թ

Թահվեր, տե՛ս Վարդանյան Միսաֆ

Թեղան Պ., տե՛ս Ռրդան Պ.

Թեմզի փաշա, տե՛ս Թեմզի

Մուստաֆա փաշա

Թեմզի Մուստաֆա փաշա 36, 146

Թիզա Ալի 93

Թիֆաթ փաշա, տե՛ս Խալիլ

Թիֆաթ

Թիֆաթ Խալիլ, տե՛ս Խալիլ Թիֆաթ

Թիֆաթ Մելանգադե 50

Թըղան Պ. 67, 139

Թյուսլեր Վ. 79

Թոմիո 132, 143

Թոջերս Դ. 189

Ռոստոմ, տե՛ս Զորյան Ստեփան

Ռստակյան Սմբատ 196

Ռուրախ 187

Ռուբեն իշխան 262

Ռուրիկյան 262, 314

Ռուրիկյան Համբարձում 235

Ս

Սաբահեդդին փաշա 210

Սաբաժյան Թորոս, տե՛ս

Սաբաժյան Տեր Թորոս

Սաբաժյան Տեր Թորոս 197

Սաիդ փաշա 171

Սալիհ փաշա 199

Սալմոնդ Ազնես 187

Սահակ Եպիսկոպոս, տե՛ս Սահակ

Բ Խապայան

Սահակ Բ Խապայան 63, 78, 104, 164,

165, 166, 167, 169, 170, 171, 173,

174, 175, 188, 189

Սահակ Կարողիկոս, տե՛ս Սահակ

Բ Խապայան

Սահակյան Թորոս 195, 206, 233, 243,

310, 316

Սահակյան Ռ., տե՛ս Սահակյան

Ռուբեն Գարեգինի

Սահակյան Ռուբեն Գարեգինի 63

Սահակյան Ռ. Օ. 7, 25, 26, 89

Սահակյան Ս. Մ. 101

Սահրատ 253

Սամանյան Ավետիս 193

Սամուելյան Արամ 94

Սամուելյան Սարգիս 94, 195

Սամուէլեան Արամ, տե՛ս

Սամուելյան Արամ

Սայֆա Մարկ 128

Սանդերս Լիման ֆոն, տե՛ս

Զանդերս Լիման ֆոն

Սանթարյան Նշան 227
 Սանթարյան Պողոս 227
 Սանթարյան Վարդևան 227
 Սարաճյան Պետրոս 182
 Սարեհատ 246
 Սարգսյան-Կելնիկ Հայկակ 306
 Սարգսյան Ս. Թ. 99
 Սեբաստացի Մուրադ, տես
 Խրիմյան Մուրադ
 Սեդրակյան Արիստակես 184
 Սեդրակ 244
 Սեդրաֆ 282
 Սեհյան Գևորգ 198
 Սեմերյան Մնացական 185
 Սեպուհ, տես Թիրաֆյան Հրայր
 Սերեմյան Պետրոս 207, 248
 Սերոբ, դերձակ 155
 Սերոբյան Մուշեղ 181
 Սեֆան Իսմայիլ 41
 Սևաբեյյան Մարտիրոս 194, 198
 Սեֆերյան Մխիթար 12, 89, 197, 198,
 200, 236, 243, 249, 309, 316
 Սիմոնյան Գևորգ 308
 Սիսակ 196
 Սմբատ Բյուրատ, տես Տեր-
 Ղազարյան Սմբատ
 Սմիթ Ազարիա 187
 Սողմալյաններ 155
 Սվազլան Մ. 282
 Սվազլան Մ. 206
 Սվազլան Վ. Գ. 90
 Սվեշին 298
 Ստեփանյան Ստ., տես
 Ստեփանյան Ստեփան
 Ստեփանյան Ստեփան 7, 123, 125,
 126
 Սուլեյման 77

Սուլթան Համիդ, տես Արդուլ
 Համիդ II
 Սուլլա 261
 Սփիֆր 187

Վ

Վահան, տես Մատինյան Նիկոլ
 Վահե, տես Արզույան Ալեքսան
 Վահրամ, տես Գալֆայան
 Հովհաննես
 Վանա Սարգիս, տես Օտապաշյան
 Պողոս
 Վանգենհայմ 89
 Վանդալ Ալբեր 234
 Վասակունի, տես Կյուլվարդյան
 Գրիգոր
 Վասակունի, տես Պոյանյան
 Մարտիրոս-Հարություն
 Վարանդյան Մ., տես Վարանդյան
 Միֆայել
 Վարանդյան Միֆայել 205, 207, 246, 248
 Վարդան, տես Խանիկյան
 Հարություն
 Վարդանյան Միսաֆ 246, 247, 251,
 252, 253
 Վարդգես 205
 Վարդուկյան Բարսեղ 185
 Վարժարունի Փիլարտոս 261
 Վեզներ Արմին 123
 Վեհապետյան Մկրտիչ 186
 Վեհունի 85
 Վերքաուեր, տես Վերքաուեր
 Յոհաննես
 Վերքաուեր Յոհաննես 121, 122
 Վերածին Մինաս 65
 Վերֆել Ֆ., տես Վերֆել Ֆրանց
 Վերֆել Ֆրանց 35

Վիկտորիա քաղուհի 183
Վոսմյան Արշակ 253

Տ

Տաթևյան Վահագն 243
Տամդանյան Ասատուր 12, 89, 196,
201, 255, 236, 277
Տամատեան Միհրան, տե՛ս
Տամատյան Միհրան
Տամատյան Միհրան 63, 64, 65, 66,
67, 114, 115, 116, 133
Տառլե Ե. 33
Տասնապետյան Հ. 244
Տարազնյան Հակոբ 229
Տարտաղանյան Թորոս-Ճին 111
Տեպենյան Նազարեթ 182
Տեր-Գալուստյան Մովսես 55
Տեր-Կարապետյան Նահապետ 185
Տեր-Ղազարյան Դավիթ 185
Տեր-Ղազարյան Հարություն 187
Տեր-Ղազարյան Սմբատ 184, 185, 194
Տեր-Մարտիրոս 251
Տեր-Մարտիրոսյան Միֆայել 13, 23,
25, 205, 206, 240, 242, 244, 245,
246, 258
Տեր Ղևոնդ, տե՛ս Նահապետյան
Տեր Ղևոնդ
Տեր Վարդան 229
Տեր Սահակ 45
Տերտերյան, տե՛ս Քելիշյան
Քերովբե
Տերտերյան Ք., տե՛ս Տերտերյան
Քերովբե
Տերտերյան Քերովբե 200, 236, 305,
306, 314, 315, 316
Տիար, տե՛ս Կյուլվարդյան Գրիգոր
Տիար, տե՛ս Պոյանյան Մարտիրոս-
Հարություն

Տիգրան, տե՛ս Տիգրան Մեծ
Տիգրան Մեծ 261
Տիկին Անուշ 195
Տիրևովա Ա. 156
Տմլագյան Պետրոս 56
Տնտեսյան Եղիա 182
Տոլպանյան Հարություն 229
Տոնապետյան Տիգրան 203, 280, 284,
307, 309, 315
Տոնիկյան Սարգիս 189
Տրդատ, տե՛ս Տրդատ III Մեծ
Տրդատ III Մեծ 213
Տուտազյան Պետրոս 56
Տնտեսյան Եղիա 182
Տուրյան 78
Տևիրյանցներ 155

Բ

Բաֆֆի 191
Բեպենյան Համբարձում 196

Յ

Յիցերոն 261
Յիմմերման Վլ. 108
Յիցիկյան Մ., տե՛ս Յիցիկյան
Միֆայել
Յիցիկյան Միֆայել 181, 268

ՈՒ

Ունեյան Արիկ 194
Ուոլեր Քրիստոֆեր 18, 107

Փ

Փաշայան Կարապետ 259
Փաստրմանյան Դարեգին 242
Փափագյան Ա. 106
Փափագեան Դավիթ, տե՛ս
Փափագյան Դավիթ

Փափազյան Դավիթ 96
 Փափազյան Հակոբ-Աշոտ 172
 Փափազյան Ստ. 178
 Փիլարտոս Վարժարունի 262
 Փրեսանս Զր. ղը 234

Ք

Քաջբերունի 242
 Քելեշյան Մ. 264
 Քեհյան Հարություն, տես Քեհյան
 Մերուժան
 Քեհյան Մերուժան
 Քեմալ Մ., տես Քեմալ
 Մուստաֆա
 Քեմալ Մուստաֆա 64, 92, 93, 94, 140
 Քեշիշյան 83
 Քեշիշյաններ 155
 Քեշիշյան Հակոբ 155
 Քեշիշյան Մանուկ
 Քեհյան Մերուժան 200, 204, 306
 Քեշիշյան Վահրամ 200, 204, 306
 Քեշիշյան Քերովքե 195
 Քէրէք 94, 96, 97
 Քեոի, տես Պելայան Սարգիս
 Քեսթենյաններ 182
 Քըլըջ Ալի 59, 93
 Քիրենյան Նշան 229
 Քյութուֆ Հասան 227
 Քսերֆես 261
 Քրիսթի Թոմաս Դևիդսոն 186

Քրիստափոր կաթողիկոս 262

Օ

Օհանյան Սմբատ, տես Զավարյան
 Սիմոն
 Օղլուգյան, տես Մանուկյան
 Մելին
 Օշին իշխան 262
 Օշինյաններ 262
 Օսման բեյ 40
 Օտապաշյան Բաղդասար 207, 209
 Օտապաշյան Պողոս 207, 249
 Օրմանյան Մ., տես Օրմանյան
 Մաղափա
 Օրմանյան Մաղափա 145, 162-175,
 178, 214, 271, 300

Ֆ

Ֆահրատ, տես Սահակյան Թորոս
 Ֆահրի փաշա 75, 81
 Ֆահրատ, տես Թիրաֆյան Հրայր
 Ֆարհատ, տես Թիրաֆյան Հրայր
 Ֆիլյան Հեթում 55
 Ֆիրքյուխեր Հ. 156
 Ֆորդ Կ. 218
 Ֆուրմիե Դարտրիժ դյու 58
 Ֆուրուտիե 136

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբովյան, տե՛ս Կոտայք

Ագ-սու 222

Ադամա 3, 4, 14, 16, 19, 20, 27, 28, 30,
31, 34-41, 43, 45-50, 60, 63, 65-67,
70, 78-80, 83, 92, 93, 108, 112-114,
118, 138, 139, 141-143, 145-147,
149, 150-154, 158, 164, 165, 168,
169-171, 173, 181, 183, 186, 189,
190, 192, 204, 207, 212, 218, 219,
222, 231, 232, 234, 235, 244, 251,
252, 255, 258, 264, 265, 267, 268,
269, 272, 277, 279, 281, 284, 299,
302, 307, 315

Ադրբեյջան 89

Աթենք 196, 243, 253

Ալայա 184, 268

Ալապոդան 78

Ալեքսանդրոս, տե՛ս Ալեքսանդրետ

Ալեքսանդրետ 31, 43, 139, 156, 157,
195, 196, 203, 204, 207, 208, 219,
244, 249, 250, 256, 268, 270-272,
276, 280, 281, 284, 294, 295, 300,
309, 310, 312, 315, 318

Ալեքսանդրետի ծոց 261, 268

Ալեքսանդրիա 23, 195, 207, 209, 241-
243, 249, 256, 259, 279, 283, 284,
311, 312

Ալապոդան 75, 78

Ալնար 226

Ալպիսթան 84, 185, 271, 272

Ախարևա 67, 143

Անթափա 266

Ախլաթ 248

Ակունք 3

Աղեքսանդրիա, տե՛ս Ալեքսանդրիա

Աղքամար 160, 175

Ամանուս 64

Ամերիկա, տե՛ս Ամերիկայի

Միացյալ Նահանգներ

ԱՄՆ, տե՛ս Ամերիկայի Միացյալ

Նահանգներ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

30, 70, 80, 85, 86, 101-102, 108,
114, 115, 130, 133, 134, 153, 155,
157, 158, 182, 183, 186, 187, 188,
199, 233, 240, 245, 246, 247, 248,
250, 256, 257, 317

Այաս 43, 145

Անամուլ 270

Այնթափ, տե՛ս Այնթապ

Այնթապ 12, 23, 30, 43, 59, 60, 65, 82,
83, 84, 90, 92, 93, 103, 139, 142,
155, 156, 164, 183, 185, 186, 187,
188, 189, 192, 195, 222, 225, 232,
244, 246, 248, 250, 251, 254, 255,
265, 268, 270, 271, 272, 302

Անամուլ 270

Անատոլիա 34, 232

Անգորա 269

Անգլիա, տե՛ս Մեծ Բրիտանիա

Անգորա 265

Անդրկովկաս 24, 126

Անդրիորդանան 128

Անթեպ, տե՛ս Այնթապ

Անկարա 43, 64, 84, 138, 140, 189, 196,
208, 235, 236, 241, 256, 262, 265,
266, 271, 308

Անտառին, տե՛ս Անտըրըն

Անտերուն 271

Անտըրըն 224, 302

Անտիոֆ 39, 43, 52, 84, 138, 189, 196,
208, 235, 236, 241, 256, 262, 265,
266, 271, 308

Ապտոզի 42

Առաջավոր Ասիա 24

Ասիա 31, 131

Ասորիֆ 29, 147

Ավստրիա, տե՛ս Ավստրո-
Հունգարիա

Ավստրո-Հունգարիա 157, 158

Ատանա, տե՛ս Ադանա

Արաբկիր 317

Արարա 135, 136, 138

Արեգին 78, 196

Արցախ 3, 5-7, 11, 24

Արծվաբերդ, տե՛ս Զեյթուն

Արցախ 3, 5-7, 11, 24

Արմենակ 269

Արևելյան Գերմանիա 125

Արևելյան Հայաստան 126, 232, 257

Արևմտյան Եվրոպա 61

Արևմտյան Հայաստան 8, 9, 11, 13,
17, 18, 31, 52, 69, 71, 89, 100,
101, 111, 112, 117, 126, 145, 150,
178, 179, 201, 202, 208, 210, 216,
218, 221, 232, 236, 239, 241, 247,
248, 254, 257, 259, 285, 302

Աֆեմենյան Պարսկաստան 261

Բ

Բաբերդ 221

Բազարչիկ, տե՛ս Փազարնըզ

Բազարնիկ, տե՛ս Փազարնըզ

Բահ-Ջերուլ 271

Բաղդատ 29, 147, 156

Բաղեշ 68, 221

Բաղչե 14

Բայեաս, տե՛ս Պայաս

Բանլըզ 230

Բարիզ, տե՛ս Փարիզ

Բարձրավանդակ, տե՛ս Սասուն

Բաֆու 126

Բեյլան 270, 271

Բեյլան լեռ 263

Բելգիա 153, 157

Բեյք-Շալում 95

Բեյրութ 15, 108, 138, 139, 156, 189,
194, 241, 254

Բեռլին 29, 121, 147, 156, 211, 216, 230,
234, 267

Բերդակ, տե՛ս Զոֆ-Մարզվան 249, 250

Բերիա, տե՛ս Հալեպ

Բիրլիս, տե՛ս Բաղեշ

Բիրեջիկ 231, 233, 271

Բյովերե 84

Բյուզանդիա 262

Բոստոն 130

Բոսֆոր 138

Բրուսա, տե՛ս Բուրսա

Բուրսա 154, 173, 232, 245, 256

Գ

Գազա-Ալթը 222

Գանձակ 262

Գարա-Իսալու 269

Գարա-Փունար 78

Գարամանլը 226, 227

Գարանլըֆ Գափու 306

Գարնկլար 78

Գարս-ուլ Գատրիե 269

ԳԴՀ, Արևելյան Գերմանիա
Գերեն 84
Գերմանիա 69, 80, 122, 123, 124, 125,
131, 158, 159, 234

Գերմանիկ, տե՛ս Մարաշ
Գըզըլ-Աղան 302
Գըզըլմա 53, 55, 56
Գյավուր դաղ 223, 263, 265, 266
Գյավուր լեռ, տե՛ս Գյավուր դաղ
Գյոխուն 84
Գյուլնար 270
Գյուլմրուն 84
Գոգ-Օլուգ 42
Գոզան 110, 269
Գոզան Տաղ 192
Գոնիա, տե՛ս Իկոնիա
Գոչող 78
Գրգ-պայաս 43
Գում-Գաբու, տե՛ս Գում-Գափու
Գում-Գափու 116, 192
Գույրուլ 227
Դուշմըղազ 53, 55

Դ

Դաշտ, տե՛ս Հալիպ
Դամասկոս 138
Դաշտային Կիլիկիա 31, 152, 153,
261, 262
Դարդանել 132, 138
Դեյր էլ Զոր 21, 78, 81, 84, 85
Դեր էլ Զոր, տե՛ս Դեյր էլ Զոր
Դերջան 221
Դերսիմ 245
Դիարբեհի 221
Դյոթ-Յուլ, տե՛ս Չոֆ-Մարզվան
Դրեզդեն 151
Դուրան-Ռարձրավանդակ, տե՛ս
Մուշ-Սաւուն

Դուրան-Ռարձրավանդակ, տե՛ս
Տարոն

Ե

Եգիպտոս 22, 40, 58, 108, 112, 113,
115, 116, 118, 130, 131, 132, 158,
194, 241, 248, 261, 264, 283
Եդեսիա 12, 52, 81, 82, 126, 186, 201,
221, 241, 267, 271, 299
Ենիհն Կալե 224
Եվրոպա 30, 31, 64, 111, 118, 158, 194,
201, 206, 219, 234, 239, 242, 255,
263, 277, 308
Երզնկա 192, 221
Երուսաղեմ 135, 160, 169, 172
Եփրատ 85
Երկիր, տե՛ս Արևմտյան Հայաստան
Երևան 3, 54, 55, 58, 126

Զ

Զեյթուն 6, 12, 13, 20, 21, 23, 35, 45,
46, 53, 55, 57, 60, 61, 64, 71-78,
81, 83, 88-91, 103, 114, 115, 154,
184-186, 193, 195-198, 200, 201,
204-208, 220, 223-226, 228-229,
231, 234 -236, 239, 242, 247, 250-
252, 255, 257, 263-267, 271, 272,
276-278, 282, 299, 302, 307, 311-
313, 315, 318, 248, 250

Զմյուռնիա

Զոր, տե՛ս Դեյր էլ Զոր

Է

Էաֆա, տե՛ս Հայֆա
Էդեսյան ծով 138
Էթ-Թիհ 134
Էնտերուն, տե՛ս Անտըրըն
Էոզնյուլի 200, 235, 315

էջմիածին 161, 165, 170, 175
էվերեկ 192, 193
էտիոն 283
էրեզլի 156
էրզրում, տես Կարին

Թ

Թաշ-Օլուզ 84, 200, 225
Թաշուուկ, տես Թաշ-Օլուզ
Թարաթալա 54-56
Թիֆլիս 47, 126
Թոփրակ Կալե 138, 139
Թուրֆեստան 216
Թուրֆիա, տես Օսմանյան
կայսրություն
Թոպա-Գալես 38

Ժ

Ժնև 253, 258

Ի

Իդլիփ 271
Իզմիր 247, 249, 311
Իկոնիա 21, 78, 92, 183, 269, 270
Իմամլու 368
Ինջիրլիկ 42, 266
Ինկուզեկ տաղ 84
Իչիլ, տես Սելեկիա
Իչլի, տես Սելեկիա
Իսլահիյե 65, 139, 154, 269
Իսլահիէ, տես Իսլահիյե
Իսկենտերուն, տես Ալեքսանդրես
Իսմայիլիա էթ-Թիե 134
Իտալիա 64, 157, 158

Լ

Լաթաֆիա 43, 266

Լամբրոն 262
Լարնակա 233, 242
Լափաշու 43
Լեմնոս 138
Լեոնային Կիլիկիա 13, 61, 154, 193,
208, 224, 261-264
Լեոնավայր, տես Կիլիկիա
Լիբանան 241
Լոռի 3

Խ

Խաթունիե 227
Խասա 270
Խարբերդ 38, 221, 241, 247, 270
Խըտըր պեկ 22, 52, 195
Խըտըրպեկ, տես Խըտըրպեկ
Խոզան-օղլու 264
Խորշ, տես Մերսին
Խոր Վիրապ, տես Ադանա

Ծ

Ծաղկաձոր 3
Ծամնդավ 262

Կ

Կ. Պոլիս, տես Կոստանդնուպոլիս
Կահիրե 53, 130, 132
Կապադոկիա 261
Կապան 185, 200, 225
Կաստեյուրիզո 134
Կարամանիա, տես Կիլիկիա
Կարավան, տես Ալեքսանդրես
Կարին 68, 112, 220, 221, 232
Կարս 257
Կեոֆուն 230
Կեսարիա 155, 173, 174, 247, 248, 192
Կոտայք 3

Կիլիկիա 3, 4, 6-8, 10-20, 23, 29, 30-32, 35, 37, 42, 44, 47, 50, 52, 60-68, 70-73, 76, 78, 79, 82-86, 89, 90, 92, 94, 97, 103, 104, 107-118, 128, 129, 132, 138, 139, 140-143, 145, 147, 148, 151-175, 179-182, 185, 187-196, 199-206, 208, 210, 211, 219-224, 232, 236, 239-259, 261-268, 270, 272-276, 279, 280, 282, 284, 285, 286, 300, 302, 315-317

Կիլիկյան Հայաստան 61

Կիպրոս 23, 40, 108, 116, 131-134, 158, 196, 204, 206, 208, 232, 233, 236, 242-244, 248, 256, 265, 274, 279, 281, 311

Կիրովարադ, տն՝ Գանձակ

Կըշլա Մեյդան 41

Կյուրեստին 75

Կոկիսոն 185, 200, 225, 257, 261, 302

Կոնիա, տն՝ Իկոնիա

Կոնստանցա 111

Կոսնուդաս 78

Կոստանդնուպոլիս 7, 27, 29, 30, 34, 42, 46, 47, 50, 70, 72, 73, 100, 104, 112, 116-118, 121, 145, 147, 160-163, 165-167, 173, 174, 178, 180, 184, 186, 189, 190, 192, 194, 199, 213, 214, 216, 218-220, 239, 242, 263, 267, 271, 283, 285, 300

Կովկաս 201, 257

Կրեստ 313

Կուտինա 99

Հ

Հալեպ 12, 19, 20, 29, 34, 39, 55, 70, 75, 78, 82-84, 92, 138, 145, 155, 156, 186, 194, 195, 199, 200, 222,

229, 230, 232, 234, 235, 244, 250, 254, 263, 265-272, 276, 284, 300, 302, 315, 317

ՀՀ, տն՝ Հայաստանի

Հանրապետություն

Հանըն 12, 14, 23, 30, 37, 38, 45, 64, 67, 80, 81, 83, 90, 92, 103, 109, 110, 111, 114, 116, 142, 143, 155, 180, 182, 183, 186, 192-194, 197, 198, 207, 224, 230, 235, 247, 249, 251, 252, 263, 265, 270, 282, 307, 311, 318

Հանի-Հապիպի 22, 52, 53, 200

Հանիտերե 78

Համիդիե 28, 48, 194, 270

Հայ լեռ, տն՝ Գյավուր դադ

Հայաստան 3, 5-8, 10, 25, 64, 68, 102, 113, 128, 140, 177

Հայաստանի Հանրապետություն 7, 88, 91, 99

Հայկական ծոց, տն՝

Ալեքսանդրետի ծոց

Հայկական Կիլիկիա 270

Հայոց ծոց, տն՝ Ալեքսանդրետի ծոց

Հայֆա 135

Հասան-Բեյլի 43, 45, 74

Հավր 131

Հարզան, տն՝ Հանըն

Հարիմ 271

Հեղեղատ, տն՝ Սուևտիա

Հյուսիսային Ամերիկա, տն՝

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Հյուսիսային Սիրիա 241

Հովիտ, տն՝ Այնթապ

Հորդանան 135

Հոռմ 261

Հոռմկլա 270, 271

Հունաստան 64, 115, 116, 157, 232,
253, 254

Ղ

Ղարաբաղ, տես Արցախ
Ղուխնագ, տես Ղույնագ
Ղույնագ 95
Ղուրա 78

Ճ

Ճէպէլ Պէրէֆթ, տես Ջերբի-
Բերբեթ
Ճիհուն 65
Ճսըր-Շղուր, տես Ջիտ-Շոր

Մ

Մալաթիա 164, 221, 241, 311
Մամեստիա 42, 139, 153, 154, 231,
266, 302
Մայր Աթոռ, տես Սուրբ Էջմիածին
Մայրեացջուր 262
Մարաշ 14, 23, 27, 30, 34, 45, 59, 72-
74, 82, 83, 84, 90, 92-95, 97, 139,
141, 155, 156, 164, 185-187, 189,
193-195, 203, 218, 222, 223, 225,
226, 228, 229, 230, 232, 248, 250,
251, 263, 265, 268-271, 282, 300,
308, 315
Մարզվան 221
Մարսել 131
Մարսելյ, տես Մարսիլ
Մեծ Բրիտանիա 64, 153, 157-159,
183, 218
Մեծ Թուրքան 70
Մեծ Հայք 262
Մեհրիջ 271
Մեջղել 134
Մեջղել Էսքա 138

Մեսսին 85

Մերսին 27, 30, 31, 40, 41, 43, 45, 65,
92, 93, 94, 112, 116, 117, 139, 147,
152, 156-158, 164, 189, 194, 207,
244, 250, 266, 269, 277, 283, 284,
300, 317

Մերձավոր Արևելք 24, 63, 143, 159, 187

Միջագետք 62, 65, 128

Միջերկրական, տես

Միջերկրական ծով

Միջերկրական ծով 29, 65, 70, 135,
147, 157, 261, 281, 300

Միջին թաղ 78

Միջնաբերդ, տես Հանըն

Միսիս, տես Մամեստիա

Միսլ 185

Մշո դաշտ 208

Մոնարկա 132, 133, 138

Մոսկվա 3, 101, 126, 186

Մոսուլ 65, 85

Մովսեսի լեռ, տես Մուսա լեռ

Մուարաթ 271

Մուդրոս 138, 140

Մուք 269

Մուշ 38, 52, 200, 221, 255, 257

Մուսա լեռ 6, 22, 52, 55-58, 81, 86,
89, 90, 131, 196, 199, 281, 317

Յ

Յոզղատ 164, 192, 193, 267

Յող Աղլի 54

Յողունօլուֆ 22, 53

Յունաստան, տես Հունաստան

Ն

Նարբուս 135

Նաջարլի 231

Նեղոս 31

Նիզիբ 231
 Նիկոմեդիա 173
 Նյու Յորք 119, 188
 Նոր Նախիջևան 173, 189

Շ

Շապին-Գարահիսար 52, 81, 221
 Շապին-Կարահիսար, տն'ս
 Շապին-Գարահիսար
 Շար 230, 302
 Շարդեր, տն'ս Շեյխ-Մուրադ 45
 Շարլոտենբուրգ 121
 Շեյխ-Մուրադ 45
 Շեյխ-Մուրատ, տն'ս Շեյխ-Մուրադ
 Շեյխ-Օրդու 56, 58
 Շեֆերտեր 94, 227
 Շեֆերտերէ, տն'ս Շեֆերտեր
 Շիվիլկի 224
 Շուշի 184

Չ

Չարսանջակ 221
 Չաֆ-Մարգվան, տն'ս Չոֆ-Մարգվան
 Չաֆալ Դերե 153
 Չոֆ-Մարգվան 12-14, 28, 44, 74, 79,
 139, 154, 192, 195-198, 200, 204,
 207, 208, 224, 235, 236, 246, 247,
 249, 250, 255, 273, 300, 302, 315, 316
 Չուգուր-Օվա 31
 Չուխուր-Օվա 152

Պ

Պահնե, տն'ս Պայաս
 Պաղեստին 128, 132, 138, 139, 156,
 Պայաս 203, 231, 269, 270, 316
 Պապեռոն 262

Պետերբուրգ, տն'ս Սանկտ
 Պետերբուրգ
 Պերգնկա 76
 Պիթիա 52, 53
 Պիրեյ 253
 Պոզանք, Պոզանտ
 Պոզանտ 65, 78, 139
 Պոզայար 78
 Պոլիս, տն'ս Կոստանդնուպոլիս
 Պորտ-Սաիդ 22, 58, 130, 131, 132

Ջ

Ջերեկ-Բերեֆեր 93, 269, 270
 Ջիրիմ 231
 Ջիւան 152, 153
 Ջիտ-Շոր 271

Թ

Թաս Ուլ-Այն 82
 Թաֆա 271
 Թաֆաթ 135
 Թողոսթո 173
 Թումելիա 27, 41
 Թուատ 134
 Թումինիա 111, 154, 232
 Թուսաստան 3, 42, 69, 107, 112, 153,
 154, 158, 164, 192, 201, 215, 231-
 232, 256, 286

Ս

Ս. Պետերբուրգ, տն'ս Սանկտ
 Պետերբուրգ
 Սալունիկ 41, 104
 Սահմանաբերդ, տն'ս Մարաշ
 Սամարղանդ 70
 Սամսուն 221
 Սան Ռեմո 64
 Սանկտ Պետերբուրգ 181, 268

Սասուն 13, 52, 81, 116, 191, 193, 205,
208, 220, 236, 240, 248, 252, 255,
257, 273

Սասուն-Մուշ 208

Սավուլուզ 56

Սարոն 135

Սեբաստիա 38, 39, 92, 221, 230, 241,
269, 270

Սելանիկ 130

Սելեկիա 269

Սելեկիա 195, 306

Սըվազ, տես Սեբաստիա

Սըվաս, տես Սեբաստիա

Սիեուն 65

Սիս 64, 65, 73, 84, 92, 154, 160, 169,
175, 184, 189, 207, 232, 249, 252,
263, 265, 269, 285, 300, 307

Սիրիա 62, 64, 70, 97, 129, 134, 139,
140, 141, 154, 156

Սղերդ 221

Սյունե 78

Սոֆիա 207

Սվետիա, տես Սուևտիա

Ստամբուլ, տես

Կոստանդնուպոլիս

Սուևտիա 52, 84, 86, 195, 196, 199,
200, 204, 236, 247, 250, 251, 255,
273, 281, 310, 316, 317

Սուլթանիե 78

Սուգայիթ 126

Սուրբ Էջմիածին 170

Սուրուն 271

Սև ծով 138

Սևր 68

Վ

ՎագրՖ 52

Վահկա 197

Վան 3, 52, 68, 81, 100, 149, 221, 236

Վասպուրական 208, 255

Վիեննա 254, 258

Տ

Տանկաստան, տես Օսմանյան
կայսրություն

Տամալնըզ 53, 55, 56

Տավրոս 179, 262

Տարոն 257

Տարոն-Սասուն 205, 240

Տարսոն 30, 60, 152, 154, 183, 186, 188,
194, 262, 263, 264, 265, 269, 312

Տարսուս 42

Տարոն 257

Տերոթ-Յուլ, տես Զոֆ-Մարզվան

Տեր-Զոր, տես Դեյր Էլ Զոր

Տեսն աղան 283

Տեր Էլ Զոր, տես Դեյր Էլ Զոր

Տերգեվանֆ 200

Տերե-Բյոյ 223

Տիգրանակերտ 38

Տրապիզոն 68, 149, 221, 232

Բ

Բում-Կալե, տես Հոռմկլա

Բումլու 230

Ց

Ու

Ուլմիա, տես Զեյթուն

Ուրֆա, տես Եդեսիա

Փ

Փագարնըզ 93, 271, 272

Փայաս 275

Փարիզ 63, 101, 253, 313

Փյունիկիա 261
Փոֆր Ասիա 211, 241
Փոֆր Հայֆ 210, 242

Ք

Քարաժայռ, տե՛ս Դեբրսիմ
Քեբուսիե, տե՛ս Քեպուսիե
Քեպուսիե 52, 53, 196
Քեսաբ, տե՛ս Քեսապ
Քեսապ 84, 199, 208, 255, 273, 317
Քիլիս 50, 82, 83, 195, 196, 231, 232, 244,
251, 265, 270-272
Քիւմպեթ, տե՛ս Քյումպեթ
Քիշիֆլի 222, 223, 302
Քղի 221
Քիրեն 185, 225, 302
Քյոթահիա 99
Քյոթուն 230
Քյոմե-Սյոյուա 78
Քյումպեթ 95

Օ

Օջախլի 200, 231, 235, 307, 315
Օնախլի, տե՛ս Օջախլի
Օսմանիե 42, 84, 187, 194, 270
Օսմանյան Թուրքիա, տե՛ս
Օսմանյան կայսրություն
Օսմանյան կայսրություն 28, 29, 33-
35, 47, 60-62, 64-66, 68-70, 72,
80, 85, 89, 93, 97, 99, 100, 104-
106, 108, 110, 112-117, 119, 121-
125, 127, 129, 138, 140, 142, 143,
147-153, 157-159, 169, 174, 177-
179, 187, 188, 198, 210, 211, 213-
217, 220, 222, 238, 241, 243, 253,
264, 285, 301

Ֆ

Ֆենեկ 78
Ֆընտընագ 77, 86, 218, 223, 302
Ֆիլիպիե 207, 248
Ֆոնուզ 78, 185, 196, 200, 224, 236, 265,
271, 273, 318
Ֆրանսիա 60-68, 90, 97, 128, 129, 140,
143, 152, 153, 155, 158, 159, 187, 219
Ֆրնուզ, տե՛ս Ֆոնուզ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Գասպարյանի հիշատակին	3
Ադանայի կոտորածները 1909 թվականին	27
Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիայում 20-րդ դարի սկզբին	29
Ադանայի 1909 թ. Կոտորածները	33
Մուսա լեռ. Հերոսական օրեր	52
Այնթապի հայութեան գոյամարտը	59
Կիլիկիոյ ինքնավարութեան հռչակումը 1920 թ. օգոստոսի 4ին	61
Հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915–1916 թթ.	69
Նստաշրջան՝ նվիրված Զեքթինի 1862 թ. ապստամբության 130-ամյակին	88
Մարաշի պաշտպանությունը	92
Գիտական լրատու ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների 24-րդ նստաշրջանը	99
Կիլիկիահայությունը ցեղասպանության նախօրեին	103
Судебный процесс Талаата-Паши	121
Հայկական լեզեռներ (1916–1920 թթ.)	127
Եղեռներ Կիլիկիայում	145
Կիլիկիայի 19-րդ դարի վերջի – 20-րդ դարի սկզբի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությունից	147
Կիլիկիո կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի շուրջ	160
Կիլիկիահայության կրթական վիճակը 19-րդ դ. վերջին – 20-րդ դ. սկզբին	177
Հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը Կիլիկիայում 19-րդ դարի վերջին 20-րդ դարի սկզբին	191

Կիլիկիա հայոթիքյան կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1894–1896 թթ.	213
Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեությունը Կիլիկիայում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին	238
Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը և վարչական բաժանումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին	261
Արևիկյան վավերագրեր Կիլիկիայում Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության գործունեության մասին	273
Մի քանի փաստաթուղթ Կիլիկիա հայության սոցիալ-ֆաղափա- կան կազմության մասին 1900–1908 թթ.	285
Վավերագրեր Կիլիկիա հայության 1890–ական թթ. դրության մասին	301
Անձնանունների ցանկ	319
Տեղանունների ցանկ	333

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԵՎ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

РУБЕН ГЕНРИХОВИЧ ГАСПАРЯН
СБОРНИК СТАТЕЙ И ПУБЛИКАЦИЙ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Աղամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝
Լ. Քոսյանի և Մ. Երանոսյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 20.12.2013 թ.:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[3500 m.]

ԳՄԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0613621

II
A 105499

